

સત્યની શોધ મા

આઠ વર્ષના મારો વૈરાગ

પત્રી

મેં સાધુ વેષ શા માટે છોડ્યો?

સખનાર અને પ્રગટ કરનાર :

ફરામરોઝ જહાંગીર મીહુજી B. Ag.

મુંબઈ

૧૯૩૫.

પ્રિન્ટ ૩. ૨-૮-૦.

સર્વે હક પ્રગટ કરનારે સ્વાધીન રાજ્યા છે.

ધી ફ્રેટ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ નં ૧ પારસી બજાર સ્ટ્રીટ, ડાટ, મુંબઈ મને
હાશંગ તેમ અંકલેસરીઆઓ છાત્રું છે ~~પ્રેસ~~ અને
કરમચૌઝ જેહાંગીર મીહુજી (બી. એચ.) એ ખાલકડીના ટેમ્પલ,
ગોવાલ્યા ટેક રોડ, મુંબઈ મને રમ્યું છે અને પ્રગટ કર્યું છે.

SHOP P. 42483
Res PH 42304

TELEGRAMS—
"GEMARTWORK"

K.WADIA

ART MFG.

JEWELLER

& DIRECT IMPORTER OF
FIRST QUALITY

DIAMONDS

GRANT RD.

BOMBAY.

Bombay Cycle & Motor Agency Ltd.,

534, Sandhurst Bridge, BOMBAY, 7.

*Branches: Lahore, Ahmedabad &
Secunderabad.*

Telegrams: "CYCLOSTERS". Phone: 40585.

SOLE AGENTS FOR

Air Glide: DODGE SIX also DODGE TRUCKS

Floating-ride: CHRYSLER-PLYMOUTH SIX.

Airstream: CHRYSLER SIX & EIGHT

Airflow: CHRYSLER EIGHT & IMPERIAL
EIGHT.

D. K. W., WANDERER & HORCH CARS

.....00000.....

અમારી વરસોની આંટ અને કીરતી-અને બહુર પ્રાતનો અને
જીતી લીવેલો અખંડ વીશવાસ એજ અમારા કામ અને
મહેનતનો પુરતો જશ છે.

‘અલવરી’ આંડ ઓસ્ત્રેલ્યન

ચીઝ-મા ખણ-

મધ-ભમ

વગેરે હવે મુંબઈગરાઓને ઓટલું અધું તો પસંદ પડે છે કે બસ
તેજ તેઓ હાંસે હાંસે લેય છે જેથી

દર મેલમાં મોટો તાબો સ્ટોક

દર અઠવાડિયે આવી પુગતો હોવા છતાંયી ધરાદોની મોટી માંગણીને
પુર્તી વળી શકતુ નથી;

ઓસ્ત્રેલ્યન મેવો

લહેઝતદાર સાથે વળી શક્તિ આપનારો પુષ્ટીકારક.

લાવો સઘળાઓને પોષાય તેવા સસતા

એ ઉપરાંત તરેહવાર જાત જાતની

ઈંગલીશ પ્રોવીઝન-ચોકલેટ-સ્વીટસ-

સેટ આપવા લાયકની ચીજો-સેટો

વગેરે મઠિ પહેલાં પેરીમાંજ ફેરો મારશો તો તમારાજ
લાલતું થઈ પડશે.

પેરી એન્ડ કુંપની (રજીડર્)

ખનાલાલ તેરેસ, આંદ્રેસ, ત્રામ ટરમીનસ;

તમારાં બચ્ચાંની કેળવણી—

આજ ૨૫ વર્ષથી વખણતા લોકપ્રિય ગોળવાલા ક્લાસોમાં આખા “ઇંગ્લેન્ડ ૧ લી થી મેટ્રીક” સગીની તેમજ “બીઝનેસ ઇંગ્લીશ” ની કેળવણી ઉપરાંત જે એક અગત્યની ખીનાં છે તે નાનાં બચ્ચાંઓની ગુજરાતી ૪ ચોપડીઓ માત્ર થોડાજ વખતમાં પૂરી કરાવવાને લગતી છે. ક, ખ, થી ગુજરાતી ૪ ચોપડી પુરી કરતાં સ્ટુડેન્ટોમાં ગોઠામાં ગોઠાં ૪ વર્ષ લાગે છે, જ્યારે અત્રે એજ કામ માત્ર દોઢ વર્ષની આસપાસ માંજ પુરું થવાથી તમારાં બચ્ચાંની હાંફીની શરૂઆતનાં અતિ અગત્યનાં વર્ષોના બચાવ થાય છે. તમારાં બુલકાને આખો ગુજરાતી કોર્સ આ મુજબ રમતાં રમતાં આસાનીથી પુરું કરાવી નામદાર સરકારનાં કેળવણી ખાતાનાં એ. ઇનસ્પેક્ટર સાહેબની સર્ટીફિકેટ અપાવીશું. આ ખીનાંની જરૂર નોંધ લઈ તમારાં બચ્ચાંને જલદીથી આગળ પાડશો.

વળી અત્રે દરેક ઇંગ્લેન્ડ ચોપડી પાંચ છ છ મહીનામાંજ પૂરી કરાવી એક વર્ષમાં બે સ્ટેન્ડર્ડ ચઢવાને અનુપમ લાભ મળી શકે છે, જેથી અરેજ એક અંચળ વિદ્યાર્થીના અતિ દિગ્મતી વખતનો બચાવ થવા પામે છે. સંખ્યાબધ જાગીતાં, શ્રીમત, ખાતદાની કુટુંબોનાં છોકરાં આ લાભ મેળવી ગયાં છે અને હજી મેળવે છે.

વધુ વીગત માટે પ્રીનસીપલ મીંઠ એરચ ગોળવાલાને મળો;—

“ગોળવાલા ક્લાસો”

બુખાખાના સામે કોટ, મુંબઈ.

નીતિજનક સદસાહ અને નાદર શિખામણોનાં પુસ્તકો

મીં હીનશાહ મેરવાનની

રોજીંદી મનશની ૩૬૫ રોજના
૩૬૫ નેક વિચારો

૫૧૨ પાનાં-કી. ૩. એક.

મરહુમ શીરોઝશાહ જેહાંગીર મઝાબાન લખે છે કે
રોજ સહવારના ઉઠતાં પાક ખુદાનું નામ મહોં ઉપર લઈ
કુશ્તી પાદીયાબ કરીને સૌથી પહેલું આ કામ કરજો:—
તમારાં વહાલાં બચ્ચાંઓને ભેળાં કરી તેમને આગળ મહુરેથી
(આ કેતાબમાંથી) એક નેક વિચાર વાંચી જજો. સો નસીહતો
અને હજાર વાચજીઓની તે ગરજ સારશે.”

મીં હીનશાહ મેરવાનની

જંદગીનો સાથી ૬૦૮ પાનાં —કી. ૩. એક.
હજારો નેક વિચારો

૩૬૫ રોજ માટે દિવની નેક વિચારો, ફારસી મોનાખતો અને લાલુવા
“અકુમુને શાહ ફરેદુન” તું મત્ર તેમજ “મુશ્કેલ આસાન”
ની ક્રિયા, “જેહેમન ચક્તનો” તરજુમો, હાફેઝની ગઝલો વિગેરે નાદર
શિખામણો અને ધાર્મિક સાહિત્યનું એવું નાદાર વાંચણ આપ્યું છે.

કુખીર વાણી ૯૬૦ પૃષ્ઠ કી. ૩. એ.
૨૫ ભજન-ત્રીસ જંત્રો

જંદગીનું સાર્થક કરનારા અગત્યના સિદ્ધાંતોને કુખીરજીએ ગહુ રસીલી
બાપામાં ઉમદા રીતે વિસ્તાર્યા છે, અને તેમાંથી શ્રેષ્ઠ રાખકો, મીઠા, માયાળુ
અને મધુર વચનોમાં વાંચવાનાં મળશે, જે સર્વેને આનંદ સાથે શાંતી
તથા સુખ પમાડ્યા વિના રહેશે નહીં.

જેહાંગીર બી. કરાણીના છોકરાઓ,

૨૨૦-૨૨, વોરા બજાર, કોટ, મુબઈ.

‘મુંબયો છો શા માટે ?

તમારી દરેક શારીરિક નબળાઇનો ખાત્રી પુર્વક
અસુલ્ય ઇલાજ.

‘સ્ટર્ન્સ એલીક્સીર’

છે ફક્ત થોડાજ દિવસના ઉપયોગથી તમારાં વજનમાં
વધારો કરી તમને ઉત્સાહી અને મજબુત બનાવે છે.

STEARNS' ELIXIR

NATURAL HEALTH

Vim, vigour and vitality
will Stearns Elixir give
with marvellous agility
a happy life to live

S. BROTHERS,
DISPENSING CHEMISTS.

PHONE 23958 PRINCESS ST. BOMBAY 2

એનીમ્યા લોહીનો
ખગારો, ભુખ ન લાગવી
અપચો, માંદગી પછીની
નબળાઇ, યાદદારન
શક્તીનું ઘટવું સસાર
ભુખ માટેની અશક્યતા
વીગેર અનેક રોગોને
મટાડી શરીર નિરોગી
અને જળવાન બનાવે છે.
આજેજ એક ચાટલી
ખરીદો અને તમારા
દુઃખને હેલ્લી સલામ
કરો.

મલવાનું ઠેકાણું:— એસ. બ્રધર્સ, કેમીસ્ટસ એન્ડ
ડ્રગીસ્ટસ,

૨૦૮, પ્રીનસેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

અથવા દરેક આગવદાર કેમીસ્ટને ત્યાંથી મળશે.

ટેલીફોન નં. ૨૫૧૨૦

સ્થાપ્યું ૧૮૮૮.

કાપડના આગેવાન વેપારીઓ આ સખકતા પ્રસંગેએ
તમામ જરથોરતી કોમને એક ખુશ ખબરનો સંદેશ આપે
છે. અમારા નામ અને કામની લાયકાતને પુરાવો અમારી
ધ્યાંય પણ જે મોટી પેત્રોનેજ મેળવાને લાગ્યશાલી થઈ
છે તે પરથી માલમ પડે છે.

ધ્યાંય:-

કરીમ બીલડોળ, સુપર સીનેમાની
ખાણુમાં, લડન હોટલની સામે
આંદરોડ

અપ્પુ મીનીસની કંપની.

સર મંગલદાસ મારકીટ, ગલી નં. ૪.

સદસ

મોટા જથ્થામાં એકેક
કરતાં સુંદર ડીઝાઇનોમાં—

સીલક લેસપીસ

જેશો કે લીધા વગર છુટકોજ નથી
સુતરાઉ ફેન્સી એમપ્રોઈડરડ વોએલો

બેહદ સસ્તા ભાવો જાણીને અજબ થશો—

ખાનુઓ અને ગ્રહસ્થાને લાયકનું

સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ

ઉપોદ્ધાત

“હિંદી-આરીઝ” માં દર માસે બાધ મીઠુછના જે સ્થળ આવે છે તે હું ઘણા રસથી વાંચું છું; તેથી જ્યારે એઓ પોનેજ થોડા દહાડાપર પોતાનું કાર્ય મોકલાવી ગમે એમના પુસ્તકના આરંભ માટે કાંઈક લખી આપવા માટે કહેવા આવ્યા ત્યારે મેં પાંદેલી વાતજ એમ કરી કે “આવાં આવાં અને આટલાં આટલાં શરીરનાં કષ્ટ વેદી એક મુગધગરો એટલે નાશુક પારસી થયતો રહે, એ વાતજ હું માનતો નથી; એટલે તમે મીઠુછ નહિ” એમજો કહ્યું કે હું જ ‘મીઠુછ, અને એવાં એવાં કષ્ટ ભોગવીનેજ હવે હું પારિવારિક જીવન તંદુરસ્તો છું.”

હું બાધ મીઠુછને સંબંધ કાંઈપણ કહી શકું તેના કરતાં તેમની પ્રસ્તાવના અને પ્રસ્તાવના આદિ સમજી, શોધમાં તેમજો ફરેજ મુસાફરીઓનાં વર્ણન, તે મુસાફરીઓ દરમ્યાન જેઓલા દુનીયાના રંગટંગ, સાધુ સંતોનાં મલીન જીવન, વ્યાવહારિક પ્રપંચ, યજેર અગાધીત યાજતોનું દાખલા દલીલ સાથનું વિવેચન એ તેમજો લીધેલા ભોખને વધારે સારી, મુંદર અને ભાવવાદી રીતે અગ્રપદ આપે છે. એમના આપેલા અહેવાલો વાંચતાં તથા હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનનાં, હિંદુઓની શીલસુરીનાં, હિંદુ ધર્મનાં, હિંદુ ધર્મમાંથી નીકળેલા અનેક પંથોનાં એમનાં ગાદ જ્ઞાન તથા પરિચીતતા જ્ઞેતાં, જેઓ પૂર્વજન્મ માનતા હોય તેઓ તો, મીઠુછ, પૂર્વજન્મમાં હિંદુ હશે એમ માન્યા વગર નહિ રહે, કારણ આ આખું પુસ્તકજ એ જ્ઞાન સંબંધે સવાલ જવાબથી ભરેલું છે.

અનેક કષ્ટો વેઠવા છતાં કુદરતી મુંદર દેખાવોની મોહીની એઓ મૂઢી શક્યા નથી.

* પારિવારિક જીવન — Home life.

† જુઓ મી. મીઠુછની પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૪.

મુખ્યધર્મો પારસી આવી રીતે હિંદુ સાધુ સંન્યાસીઓનો એકો જાની રહ્યાનો આ લગભગ પહેલોજ દાખલો છે. કાંઈ નહિ તો આ જગાનામાં તો એવો બીજો પારસી મળી આવતો નથી.

એમણે મહંતોનો મોહ, સંન્યાસીઓની ઇશ્કગાથ, સુરીઓના હવસ, વગેરે જે જે જોયું, તે ઘણી અસરકારક રીતે અને સાદી ભાષામાં વર્ણવ્યું છે. વળતે દુનીયાદારીનો વધારે અનુભવ, જન સ્વભાવ (Human nature) ની વધારે માહિતી હોત તો એવા જોગીઓ પાસથી તેમણે જે જોયું તે અનુભવ્યું તેનાથી વધારે ઉચ્ચ આચાર વિચારની તેમની પાસથી આશા રાખી ન હતી કારણે સ્વામીઓના અને સાધુઓના પ્રેમક્રિસ્મા જગજૂના છે.

આ પુસ્તક લખનામાં એમણે બેવડો હેતુ રાખ્યો છે. એક તો એ કે જેઓ દુનીયાના વ્યવહારથી કંટાળી દુનીયાથી દૂર જવા માગે, તેઓ જો ગીઠુજી જે રસ્તે ગયા તે રસ્તે જવા ચક્રતા હોય તો તેમણે તેમ ન કરવું, કારણે અને તેઓ નિરાશ થશે એવો એક એમના જાતી અનુભવે આપેલો ધડોઃ બીજો એ કે જોકે એમણે ભેખ છોડ્યો છે છતાં જે “તદોસ્ત સંદેહવાદ” એમને હજી સુધી છોડતો નથી તે “અદેહવાદ” પ્રજા સન્મુખ રજૂ કરવો અને તે કાયડો અને તો મનમાનતી રીતે ઉકેલવો.

એક ખરા દીનદાર ઝરથોસ્ત્રી તત્ત્વજ્ઞાની અને ગુજરાતી ભાષાના સારા લેખકની આ કૃતિ હિંદુ અને પારસી બાઈઓ અંતેને રચીકર થઈ પડવી જોઈએ.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

પાલણપોર }
તા. ૨ જૂન ૧૯૩૫ }

પ્રસ્તાવના

—:૦:—

આખા હિંદુસ્તાનની છેલ્લી ગાયત્રી મુજબ એ દેશમાં લગભગ પચાસ લાખ સાધુ, સંત, યોગી, પીર, કૃષ્ણ, વગેરે હરતી ધરાવે છે. એ બધા કાણ છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, કેવી છાંદગી મુબર છે, તેની માહિતી થોડાંજ લોકોને હશે. જેથી ધુતારાઓની મોટી સખ્યા સાધુના લેખાસમાં દરેક દેકાણે જોવામાં આવે છે. આવા ધુતારાઓ કેટલીક વખત પોતાના જેવા દોંગીઓને પોતાના ચેલા અથવા પુત્રની યનાવી, સાદુકારોની સોનેરી ટોળા ઉભી કરી, પોતે ધન્ય અવતાર અથવા સદગુરુ હોવાનો અને નદિ માની શકાય એવા અમતકારો કરવાનો દાવો કરી, ગરીબોમાં સખાવત કરવાને બદલાયે શ્રધ્ધાળુ લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવે છે.

આઠ વરસ મુઠ્ઠી સંસાર ત્યાગ કરી સત્યની શોધમાં ગી. કુરામરાજ મીડુછએ હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં મુસાફરી કરી ઘણાએક જાણીતા તેમજ અજાણીતા સાધુઓના અંગત સમાગમમાં આવી તેઓ સાથે રહી, તેઓની આલચસણ, રીતભાત, તેઓનું જ્ઞાન વગેરેનો જાતી અનુભવ મેળવી તે સધળો અનુભવ જાહેર પ્રવચનની જાણ માટે પ્રગટ કરી લોકોની એક મોટી સેવા બજાવી છે. એવણુ એક કેળવાયલા અદરશ છે અને યુનીવર્સિટીની ડીગ્રી ધરાવે છે. એમણુ લખાણ ઉપરથી ખુદશુ માલમ પડે છે, કે જેમ કેટલાએક લોકો કાંઈ આપ મતલબથી દોરવાઈને એટલે જુન્યાઈ મુખ, પૈસા યા બીજી કોઈ બીજા હાંસલ કરવા અથવા શારીરિક દુખદરદ સાલુ થવા “સદગુરુઓ” અથવા “મુક્તરસીદા” પાછળ દોડતા દાંદાં મારે છે તેમ એવણુ કોઈબી અંગત મતલબ હાંસલ કરવા ખાતર નદિ પશુ ફકટ સત્યની શોધમાં લાંબી મુદત મુઠ્ઠી જુદે જુદે રથને મુસાફરી કરી દરેક જાતની હાડમારી ખર્ચી ઉઠા અનુભવ મેલ્યો છે અને એ અનુભવ તદ્દન અપદ્ધપાતપણે અને સેજળી સરાદલાત વગર લોકોની જાણ માટે બહાર પાડ્યો છે. જોશાઈ અવતાર હોવાનું કોઈ ઘણી એકલા ઘણાએક ઠગારાઓ તેમજ તેઓના ધુતારા ચેલાઓ જાણે પવિત્રાઈ અને ધન્ય જ્ઞાનની મોનોપોલી ધરાવતા હોય

તેવો દાવો કરી, તેઓ સામે જેથી કોઈ વાજબી ટીકા કરે તેને આપ-
મતલબી, જદવાદી, (Materialist) અજ્ઞાન વગેરેની ઉપમા
આપી તથા ગાળ ગથોત્થનો વટીક ઉપયોગ કરવાને ચૂકશે નહિ.
પણ આ લખાણના કર્તા મી० મીકુણ સામે આપમતલબ, જદવાદીપણ
અથવા કોઈપણ એવી મતલબ ધરાવવાનું આલ મુદ્દલ ટકી શકતું નથી.

અજ્ઞાન અને બહેમી લોકોમાં, ખસુસ કરી પૈરાંઓમાં, સાધુસંત,
બાવા, પીર, ફકીર, વગેરેની પુંજ કરવાનું, તેઓની પાછળ પોતાનો પૈસો
અને ઇજત ખરચાઈ કરવાનું ચેટક ઝાઝું જેવામાં આવે છે. કમબાગે
પારસી કામના કેળવાયલા તેમજ માતબર વર્ગમાં પણ આવું ચેટક કાંઈ
કમ નથી. વધુ કમનસીબીનું કારણ એ કે પારસી માલેકીના ક્રેટલા
એક જાપાઓમાં આવા ધુતારાઓને ઉંધાડા પાડવાને જદલે તેઓની
તારીફના બાકાં પુકાય છે અને તેઓને મદતની જાહેર ખબર મળે છે.
કોઈ એક ધુતારો વિચિત્ર કપડાં પહેરી, લાંબા બાલ રાખી, મૈાન ધારણ
કરી અથવા એવાજ કાંઈ ઢોંગ અખત્યાર કરી બહાર પડશે તો તેની
પાછલ તુટાતુટ પડશે, પછી તે ગમે તો ચગાર, ટેક યા બીજી કોઈ
નીચ યા ઉંચ વર્ગોનો હોય. એક માણસ સાધુના વેશમાં બહાર પડ્યો
એટલે તે માણસ ખરેખરો સદ્ગુણ છે અને તેને માટે ગમે તે ચોરંગા
મતલબી ચેલાઓ ફેંકે તે તદ્દન ખરા છે એમ માનવાંવાળાં લોકોની સંખ્યા
જેઘએ તેટલા પ્રમાણમાં મોટી છે. આવા ઠગાણની આગળી પાછલી
તવારીખ શું છે અને તે કયાંથી આવ્યો છે તે વિષે સહેજપણ તેલકીક
કરવાની કોઈ પરવા કરશે નહિ. એક ધણોજ રમુજ દાખલો થોડા વરસ
પર પુના ખાતે બન્યો હતો જેની તોંધ મેં “લિંદી ગ્રાફી” માં લીધી હતી.

નીચથી વરણુનો એક બેકાર મોટર હાંકનાર, જે દરેક જગ્યામાં પુર
હતો, તે એક દિવસ પોતાનો લેખાસ જદલી સાધુ બની ગયો અને પોતે
દક્ષિણ અમેરીકાનો મોટો સાધુ છે એમ જાહેર કર્યું અને પુનામાં મેદાનમાં
એક ઝડ હેલન હરણનું ચામડું બીજાની દુઃખી દરદાઓને દવા આપવા
લાગ્યો. થોડાજ વખતમાં તેની કિર્તી ચોગેર ફેલાઈ અને લોકોના ટેલે
ટોળાં, જેમાં પારસી બાતુઓ મોટી સંખ્યા હતી, તેની આસપાસ જમાં

થમાં. દરેક જન તેની તારીફ કરતું અને તેની દવાના શુભ માતું. આ અતેડ એટલી દદ સુધી મયું હતું કે તે વખતે પારસી છાપામાં પણ આ ‘દક્ષિણ અમેરીકાના મહાતમા’ વીશે તારીફના જુગળાં કુંડાયાં હતાં.

એથી વધુ અદ્વૈતોસકારક દાખલો મારા અનુભવમાં આવ્યો છે. એક ‘સદશુદ્ધ’ જે પોતાના લખાણમાં ખુલ્લું કહે છે કે, ‘‘દુ ઇનસાનતું નરક ખાડે છું.’’ તેના પારસી પુનર્રીઆ આવા કમકમાટભયાં કામને વખાણે તથા પારસી વાંચનારાઓ માટે પારસી લેખકો આવી નીચ વાતોને છોડે એક પ્રગટ કરે કે સદશુદ્ધ માણસના નરકે લીપેલી જગીન પર પોતાનો જોગદ નાંખી ખાય છે, તેવા એક ઇનસાનતું પારસીઓમાં પુનર્રીઆ અને પારસી ઘરોમાં એવા ‘‘સદશુદ્ધ’’ ની તસવીર મળી તેની ખાસે દરેકજા ઘીનો દીવો કરવો, નથા તેને પુણથી દરેકજા સચુગારતું, એ ખરેખર આ વીસમી સદીમાં એક મોટી અન્યયળીની તેમજ મોટા અદ્વૈતોસની વાત છે. મારા આદના મત મુજબ આવી સ્થિતી માટે આપને કેટલાએક પારસી છાપાનો આગાર માનવો ઘટે છે. આ ‘સદશુદ્ધ’ વિષે યીલું કમકમાનખયું લખાણ એ છે કે, જે માણસ પોતાની કુંવારી છોકરી સદશુદ્ધને અર્પણ કરે છે, તે માણસના આતમાને મુક્તિ મળે છે, અને તે અર્પણ કાવિલી છોકરીને સદશુદ્ધથી જાણક અવનરે તો પણ તે છોકરી કુંવારીજ (Virgin) ગણાય. એક ‘‘સદશુદ્ધ’’ નગન હાલનમાં પોતાના પારસી યેગાં- પુનર્રીઆને તદન નીચજગ ગાળો દેવ અને તેના પારસી યેગાઓ તેની સમજ આપે કે ‘‘જાવાની’’ ગાળ તો આશીર્વાદ છે અને જેને એવી ગાળ દેવ તેનું મોટું કલ્યાણ થાય.

એક ખોદાની લક્ષિત સુદી, નજીસાનમાં સજડતા ગંધીલા શખમની પુનર્રી કરનારાઓની મનોવ્રતિ કેટલી દદ સુધી સરેલી હાય છે તે એક પારસી અદ્વૈતના લખાણ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડે છે. એક ‘સદશુદ્ધ’ ની નજીસાનતો જાણ કરના આ અદ્વૈતે લખયું હતું કે ‘‘જાવા’’ ના પગ દુધ ઘોઘ તે દુધની પુનર્રીઆ ‘‘આસની’’ કરે એટલે તે દુધ પીએ, તો તેમાં ખોટું કાંઈ હતું નહિ. સુધરેલી પારસી કામમાં આવા સેંકડો દાખલાઓ મળી શકશે.

હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક ખરેખરા યોગીઓ હરતી ધરાવે છે કે જેઓના આત્મા ધણી ઉંચી સ્થિતિએ પુગા છે, પણ આવા ખરા યોગીઓ જાહેરમાં મુદ્દલ દેખાવ દેતા નથી તેમજ પોતાની આસપાસ એલાઓનું યા તો પુંજરીઓનું ટોણું જમાવતા નથી. તેઓ દોષળી ચમત્કાર કરવાનો દાવો કદી કરતા નથી તેમજ સખાવન કરવાને બહાણે કાંઈ પાસે પૈસા માંગતા નથી.

મીં કરામરોજ મીડુંજીનું આ લખાણ, જેમાં એવણે જાતી અનુભવ અને જાતી અવલોકનને આધારે મેળવેલી બરોસેદાર વિગતો ખુલાસેવાર આપી છે તે જાહેર પ્રજાને અને ખસુસ કરી પારસી કોમના ચોકસ વર્ગને અત્યંત ઉપયોગી થશે અને આ એટક જે વધું જાય છે તે સામે લડવાને એક મજબુત સાધન થઈ પડશે. નરક ખાનાર નજીસ “સંશુક” ઓના પગ દુધે ઘોમ તે દુધ પીનારા પુંજરીઓની આંખ ઉઘાડવા માટે મી. મીડુંજીનો બહોળો અનુભવ અને ખારીક અવલોકન ધણુંજ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ લખાણ પારસી કોમને ધણુંજ ઉપયોગી થાય તેવું છે તેટલા માટે એની એક મોટી ખામી માટે અત્રે ઇસારો કરવાની જરૂર છે. લખાણ ધણી ઉંચી ગુજાતી ભાષામાં કીધું છે અને તેમાના ધણાએક શબ્દો સાધારણ પારસી-વાચકોને સહેલાઈથી અમઝાવ તેવા નથી. આનું લખાણ ધણીજ સાદી અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ભાષામાં હોત તો એથી પણ વધુ ઉપયોગી થાત. તે છતાં એક સાધારણ વાચનાર માટે તેમજ આ જાગૃદના અભ્યાની માટે એમનું લખાણ બહુજ ફાયદાકારક નીવડશે એવી દરેક ઉમેદ રાખી શકાય.

મહેરવાન સોહરાળ ધરાની

આઈ એમ એસ (રીટાયર્ડ)

મી. ફરામરોઝ જહાંગીર મીઠુજી, બી. એજ.

આ પુસ્તકના કર્તા

આઠ વર્ષના વૈરાગમાં આજીવિંદુરનાન જીવંતી શું જાતિ અનુભવ મેળવ્યો
અને શું સત્ય શોધી લાવ્યા તેની ઘણીજ રસીલી અને જાણવાજ્ઞેગ કથા
આ પુસ્તક રજુ કરે છે, જે ખરેખર મનન કરવાજ્ઞેગ છે.

MR. FRAMROZ JEHANGIR MITHUJI, B.Ag.

The writer of this book gives an interesting and thought-provoking account of his wanderings all over India in search after Truth. His experiences and inferences depict a real romance of Indian Sadhu Life.

બાબા મીઠુજી, બી. એલ.

સત્યની શોધમાં સાધુ વેષમાં.

BABA MITHUJI, B.Ag.

Searching after Truth in Sadhu's garb.

પ્રસ્તાવના

એક હિસાબીની પેઠે જીવન-વ્યાપારનાં વર્ષ આખરનું નફા તોટાનું સરવાળું જે ચંચાનો મારો લાંબા વખતનો માહાવરો છે. તે ટેવ અનુસાર એક વેળા હિમાલયમાં, ગંગાત્રીના ઉંચ પ્રદેશમાં, બાળક ગંગાને કંઠે એક રમણિક સ્થળે જેસી હું મનન કરવા લાગ્યો કે, અરે ! ત્રણ ચાર દિવસમાં મારી ૩૬ પતેતીઓ પુરી થશે. આ સાકાતણ દાયકાઓ દર્મયાન મેં શું મેલવ્યું ? શું ગુમાવ્યું ? આગે હું કંઈ સ્થિતિમાં છું ? વતનથી, કુટુંબથી, રનેહી સંબંધીઓથી, સેંકડો માઇલને છેટે, લગભગ દશ હજાર ક્રીટની છુલંદી પર, બરફસ્તાનમાં, એકલો અટલો, સાધુ વેપમાં હું શા માટે છાં આવી જેઠો છું ? ક્યાં કારણો, ક્યાં સંજોગો, મને આ તપોબૂમીનાં નિર્જન, શાંત, શિતળ સ્થાને ધસડી લાવ્યાં ?

મારી હાલતનું ગંભીરાધથી મેં પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું. તાત્કાલિક તથા દૂરતાં કારણોની શોધમાં મેં જીવન-પંથ પર પાછું ફરી નજર દોડાવી; અને એક સીનેમાની માફક, ચાંચથી તે છેક બાળ્યાવસ્થા સુધી અને કદાચ તેની પૂર્વેના પણ બનાવો મારી કદપનાના પડદા પર ઝડપથી ક્રમવાર પ્રસાર થતા જણાયા.

સાધારણ કુળનો જન્મ, ઓઠે ઉતરેલા સંસ્કારો, કુટુંબી રીવાજો, દાગી માન્યતાઓ, કાણા મહેતાએ નાખેલો પ્રાથમિક કેળવણીનો પાયો, એરવદ કાવસદાશ્યે કરાવેલો જરથોસ્તી તરીકતોનો પ્રારંભ, બાળક ભેળમાં ઉત્પન્ન થયેલી શરૂઆતની શંકાઓ, તે સવેળાએ દૂર કરવાની માળાપ અને શિક્ષકાની બેપરવાહી, કહોની કે અશક્તિ, સર જમશેદ-જીની સખાવતી સેકન્ડરી અને હાઇ સ્કૂલની તાલીમ, ખાસ કરી છાં અપાતું તોફાન ધર્મ-શિક્ષણ, કોલેજની છુટા વિચારોની વાતાવરણ, થિઓસોફીસ્ટોએ પાડેલી કૃમળાં મગજ પર છાપ, પારસી વેજીટેયર્ન સોસાયટીની સ્થાપના, મારી ધર્માધતા, ઉસ્તાદ બેહરામશાહ શરાફનાં ઇસ્મે કુતુમે કીધેલો તેમાં વધારો, R. P. A. નાં જડવાદી ગણાંતાં સાહિલ સાથનો પરિચય, મતમતાંતરોએ ઉપજાવેલો માનસિક ચુંચત્રાડો,

જાહેર વ્યાખ્યાન કર્તાઓ, તેઓની ખાનગી નીતિ, વિદ્યાર્થી જીવનની સમાપ્તિ, ધંધા નોકરીની શરૂઆત, આદર્ષ અને વ્યહવાર કાર્યનીતિ વચ્ચે જાગેલું યુક્ત, idealism આદર્ષવાદની નિષફળતા, મનમાં ઉપજેલી નાસીપાસી, પારસી ઔરફતેજમાં શિક્ષકપણ, ત્યાનો બેપરવા કારોબાર, ઉપરીઓની અને ત્રસ્ટીઓની બેપરવાહી, નિરાશામાં થયેલો વધારો, ફ્રેન્ચ સાધુ મૌશ્યર પૌલ રિશાર સાથે હિમાલય ચાલી જવું, મૌ. પૌલનું પૌલ, મી० ગોદરેજની કહેવાતી પારસી ખેતીવાડીની કાલોની, કહેતેવાલા કાજીજીઓથી ઉપજેલો કંટાલો, નાશીકના વૈરાગીઓએ વધારેલો મારો વૈરાગ, સત્યની શોધ માટે કસેલી કમર, પારસી ગુરૂની પનાહ માંગવાની મળેલી સલાહ, પરિણામે નવા પેગમ્બર મેહુર ખાખાજીની મુલાકાત, વિરક્ત ખાખાની વર્ષગાંઠની ઉજવણી, મેહુર ખાખાના ગુરૂ ઉપાસની મહારાજનાં આશ્રમમાં થયેલી એક ગેરસમજીતીનો રમુજી પણ શંકા ઉત્તેજક બનાવ, શાકેરીમાં મળેલા સ્વામિ ગોવીંદતીર્થના સકાર, પ્રયાગ (અલાહબાદ), કાશી, લખનૌ, હરદ્વાર. રિષિકેશમાં સાધુ સન્યાસીઓ સાથે સતસંગ, સ્વામિ સ્વાત્મારામ સાથે આરંભેલો યોગાભ્યાસ, સ્વામિનો સ્વાદેન્દ્રીય પર કાણુ (!) અને સમાધિની સમિપતા, વધુ અભ્યાસ માટે મારો ઉત્તર કાશીમાં ચાતુરમાસ, સ્વામિ શંકરાનન્દ સાથે પાતંજલ યોગ દર્શનનું અધ્યયન, શંકરાનન્દની ખીમારી અને પાછળથી આપઘાત, હિમાલયમાં મારું આગલ વધવું. દ્રાલીમાં ૯૦૦૦ શીટની હુઆઈપર સાવ નગ્ન હાલતમાં રહેતા મૈનધારી વિદ્વાન સ્વામિ કૃષ્ણાશ્રમનાં દર્શન તથા ગંગોત્રીનું ઝલેશ્વર વગેરે વગેરે બનાવેલું એક શીઘ્ર સ્મરણુ તાજું થયું.

આ દરેક બનાવો, તેનાં કારણો, અને તેની અસરોનું મેં શાંતિથી તોલ કીધું. મુદ્દાઓ (doubts) ની વર્ગણી કરી, વિચારોને વ્યવસ્થિત ક્રમમાં ગોઠવ્યા, ક્યા ક્યા સિદ્ધિતો સિદ્ધ (confirm) થયા, કય કય માન્યતાઓ મંદ પડી, ક્યાં ક્યાં પ્રમાણોનું પરિવર્તન થયું, કય શંકાઓ નિવૃત્ત થઇ, કય કમ નવી પેદા થઇ, હવે આવતાં વર્ષ માટે શો કાર્યક્રમ, કેમ આગળ વધવું, તેની સામાન્ય રૂપ રેખા નક્કી કીધી.

લાંગીરથી ગંગા નદીનાં ટેક બરફાની મૂળમાં સ્નાન કરી હું આગળ વંધ્યો. ગંગોત્રીથી કેદારનાથ થઇ જદરી નારાયણનાં દર્શન કરી

હું દેશ તરફ પાછો વળ્યો. એક માણ સખ-જજ (sub-judge) નારાયણ સ્વામિ, એક માણ રાજ કુંવર સ્વામિ જ્ઞાનાનન્દ, જેને મહાંત નર્મદાશંકર વગેરેની મહેમાનગીરી આપી, ચઢી આવેલી ગંગા નદીનાં કોપાયમાન સ્વરૂપની બલીહારી, ગામડાંઓની તારાણ, માર્ગની મુશ્કેલીઓનો કઠીણ અનુભવ લેતો હું રિપિકેશ પાછો ફર્યો. ત્યાંથી સંયુક્ત પ્રદેશ, પંજાબ, સિંધમાં ભ્રમણ કરી રાધા સ્વામિ, શીખ, કબીર પંથી, આર્ય સમાજ સંપ્રદાયોનાં કેંદ્રસ્થાનોની મુલાકાત લઇ, તેઓનાં સિદ્ધાંતોનું અવલોકન કરી, તેઓ સાથે મારી શંકાઓની ચર્ચા કરી મુંબઈ આવ્યો. પાછું હિમાલય હૈયે ધાઇ આવ્યું અને મુંબઈથી કાશ્મીર ગયો. ત્યાંના જરફસ્તાનની મઝા આપી.

અમેરીકામાં ઉધરેલા એક અતિ વિદ્વાન સન્યાસીની શીલમુરીએ મને આકર્ષ્યો અને તેઓ શ્રીની અદ્ભૂત સમાધિ પર હું મોહિત પડ્યો. કાશ્મીરથી આ સ્વામિ કૃષ્ણાનન્દની સાથે પંજાબમાં ભ્રમણ કરી વૃંદાવન આવ્યો. હાં મારા કૃષ્ણ પ્રેમનું અંકુર પુટયું. અંમે સિંધ ગયા. પ્રખ્યાત મોહન-જો-દરોનાં પુરાણાં જોદકામ જોયાં. એક સંસ્કારી અંડર ગ્રેડ્યુએટ કુંવરી સાથે કૃષ્ણાનન્દ પ્યારમાં પડ્યા. પછી શ્રી અરવિંદ ઘોષના કહેવાતા ગુરુનું બોપાળું પુટયું. મને કૃષ્ણ પ્રેમની રડ લાગી. સ્વામિના પ્યારે ધાકુંડપ પકડયું. સિંધી સમાજે જાપામાં સખત વાંધો ઉઠાવ્યો. કુંવરી ધર છોડી નહારી જતી પોલીસના હાથમાં પકડાઇ. ચર્ચાએ ખુબ જોર પકડયું. આ લેલા-મળતુંના નાટકમાં વિદ્વાન પ્રતિષ્ઠત પુરૂષો પણ ખરડાયા. આખરે સિંધ છોડયું. મસુરીમાં સ્વામિ બીજી યુવતિ સાથે પ્યારમાં પડ્યા. એમના સાથના સ્વામિ પરમાનન્દે અદેખાઈમાં આપઘાત કરવાની નિષ્ફળ કોશિષ કીધી. મારી શંકાઓએ મને ખુબ પજવ્યો. મસુરીથી બંગાળ ગયા. ત્યાં વળી એક વધુ પ્રેમ-ફિરસો બન્યો. મેં સ્વામિને છોડ્યા અને એકલો લટકવા લાગ્યો. ફરી સ્વામિ સાથે મેલાપ થયો. સ્વામિના હવસનું એક બંબીર સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. નારસીપાસીમાં ઉદાસીન બની લટક્યો. જીવપર આવી પાછો હિમાલય ગયો. આખો હિમાલય ઓળંગી છેક ટીબેટમાં દાખલ થયો, માન સરોવરમાં સ્નાન કર્યું, કૈલાશની પરિક્રમા કીધી, ૧૮,૨૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ જરફની સ્નાન કર્યું. એ અદ્ભૂત લામાઓની

મુલાકાત થઇ અને હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો. બીહાર ઓરીસ્સા, અને બંગાળમાં ભર્યો. શાંતિનિકેતન, બેલુર મઠ વગેરેમાં વાસ કર્યો. હજી આગળ વધ્યો. જગન્નાથ પુરી વગેરે થઇ મદ્રાસ ગયો. થિઓસોરીસ્ટોના હેડ-ક્વાર્ટર્સ અડ્યારમાં ડૉ. મીસીસ ઓની એજન્ટની મુલાકાત લીધી. હાં ચાર પાંચ મહિના અનુભવ લીધો.

આવા આવા કલ્પિત કહાણી ક્રિસ્તિને જીલાવે એવા સાહસોમાં એક પાત્ર બનવાનું મારે ફાળે આવ્યું. ઓ! હો! દુન્યાના તરેહવાર કૌટુંબો જોયાં, ચિત્ર વિચિત્ર અનુભવ સંગ્રહ કર્યો, જાત જાતની લીલી સુકી વેડી, દીબેટના હિમમાં અકડી ગયો, મારવાડના ઉનાળાના તપોટામાં તપ્યો; શ્રિમંતો અને રજવાડાની મહેમાનદારી ચાખી, ધરેધરથી ભીખ માંગી ખાઇ રસ્તાની પગથી પર પણ સુતો; કડક નૈયાયિક તથા શુદ્ધ સન્યાસીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો, હક યોગમાં હાથ ધાવ્યો, વૈષ્ણવો સાથે ભક્તિ રસ ચાખ્યો. પ્રેમ ઘેલો બન્યો, ભગવાનનાં (!) દર્શન પામ્યો, તેથી પણ એક પગલું આગળ ગયો. વૈરાગીઓના વિકારો, મહંતોના મોહ, સન્યાસીઓની ધરકપાત્રી, સુરીઓના હવસ, લાગીઓના આપધાત, ઉદાસીઓની યુક્તિ, યોગીઓનાં પાખંડ, ભણેલાઓનું જોળાપણું, લોભીઓનો સાધુ-પ્રેમ, દુખીઓની અંધ શ્રદ્ધા, સમજદારોની કાયદું કુશળતા, ડાહ્યાઓનું વ્યહવારિકપણું, તેઓમાં ફરી, તેઓ સાથે તસવાત કરીને અવલોકન કર્યું, ગેલો બનીને સાધુ મહાત્માઓની સેવા આકરી કીધી, ગુરૂ બની ખેસી માનઅક્રામ પામી શુભાખ જળે પગ પણ ઘોવાડ્યા....

અને આજે!!! જટા ઉતારી, ભગવાં કપડાં તણ, જાણે કાંઈ બન્યુંજ ન હોય તેમ સાધારણ પારિવારિક જીવન (home life) ફરી શરૂ કર્યું છે.

આ અસાધારણું પરિવર્તન યોગ્ય અયોગ્ય પ્રશ્નો અને ટીકાઓને જન્મ આપે એ સ્વભાવિક છે, તેમ આવકારદાયક છે.

પારસીઓ પુછે છે, “બા, તમે સાધુ શા માટે થયા? કાંઈ કુટુંબી કલેશનાં કારણે? યા પ્યારમાં નિષ્ફળતા પામવાથી? યા પૈસાની તંગી આવી પડવાથી? યા કોઈ મિત્રની નીમકહરામીને લીધે? યા ફોજદારી વૉરન્ટથી ભરાવા છુપાવા? યા કાંઈ ધૂ-મંતર, જાદુ

કરામત શીખી આવવા? યા વગર ચિંતાએ અમરદિત મેવા મલીદાની આશામાં? યા જગહશુર તરીકે નામ કાઢવા? યા પાપોના પશ્ચાતાપ અર્થે? યા જન્મ મરણના ચક્રવાથી છૂટવા? યા સત્ય શું છે તે શોધવા? યા સફળ જીવન ગુજારવાની કળા શીખી આવવા? યા વહેમ, ધખારા, અને આદર્શથી પીડાતી મનોવૃત્તિની શુદ્ધિ માટે? શા માટે સાધુ થયા? ”

વળી કોઈ દહીં સવાલ કરે છે, “કાંઈ જડી છુટ્ટી લાવ્યા કે?” કોઈ વહેળી પુછે છે “તમે જ્યોતિષ તો જાણતાજ હોશો; મારો ટપકો જોશો? વાઈ, જરા મારો હાથ જોઈ નસીય તો કહો.” કોઈ લોભી જાણુવા માગેછ કે “કાંઈ કિમ્બુ શીખી આવ્યા છો?” કોઈ જુગારી આંક ફરકના વરતારા જાણુવા માગે છે, કોઈ જીજ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે છે “કોઈ સર્વ ગુણ સંપન્ન સાધુ મળ્યા? હિમાલયમાં તો મળવાજ જોઈએ! સૌથી શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાન કયું? તમુને કયો પંથ, કયો સંપ્રદાય વધુ ગમે છે?” વળી કોઈ શ્રદ્ધાળુ ડોળા ઉંચે ચઢાવી નિશ્ચયાત્મક ઢપે કહે છે, “પુરા સહશુર્યો હૈયાત તો છેજ પણ તે અધિકારીનેજ મળે. તમારામાં તિમ્બ જીજ્ઞાસા હતી? સંસાર સંપૂર્ણ તજ્યો હતો? ચિત્તને વિકાર રહિત બનાવ્યું હતું? હૃદય નિર્મળ હતું? તમે બધેજ શોધ્યું? વળી તમે શાના ગુરૂની પરિક્ષા કરો? લાયક થાવ અને ગુરૂ ખુદ તમુને શોધતા આવશે.” બનાવ બની ગયા પછી લાવિષ્ય (!) લાખનારા કહે છે કે, “અરે! હું તો જાણુતોજ હતો કે મીઠુજી પાછા ફરશે. એ તો બા ગ્રહ સેતારાની ચાલ પર માણસની ફતેહ નિષ્ફળતાનો આધાર રહે છે” વગેરે. પરસ્પર વિરોધ તર્ક કરનારા કહે છે કે “તમુને ક્યાંથી સત્ય સાંપડે? સત પ્રાપ્તિની પાયારૂપ પહેલી તો શર્ત તો યકીન છે. જો તમારામાં આરંભથીજ શ્રદ્ધા ન હોય તો સહશુરના સમાગમમા પણ શો લાભ?”

આવી આવી પુછપરછ, દલીલો, ટીકાઓના ખુલાસા, બનાવોનાં ક્રમવાર વાંચનાર સન્મુખ વ્યવસ્થિત રીતે રજુ કરવા, એ આ લેખની મુખ્ય મતલબ છે.

“જેઠે ધરખાર છોડીને ચાલી જાઉં” એવા કંટાલાના ઉદગારો કાઢનારાઓને આ વૃતાન્ત સંભવ છે કે સહાયબૂત નીવડે. સાધુ થઈ

જવા આહતાં અને ફકીરી ધારણ કરવા ધારતાં જવાન સ્ત્રી પુરુષો મને મળ્યાં છે. તેઓને મારા અનુભવની કથાથી રાહત, દીવાસો, અને રાહબરી મળી હોય એવું મને લાગ્યું છે. આશા છે કે નિવૃત્તિ માર્ગનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છનારાઓને આ લેખ તેવી મદદ કરશે.

ધર્મ ગુરુ, સમાજ સુધારક, મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રના (psychology) અભ્યાસી, તત્ત્વજ્ઞાનમાં શોધખોળ કરનારાઓને મનન કરવાના (data) સુદ્ધા, અને દલીલો આ લેખમાંથી મળી આવશે.

આ લેખ અને તેની છેવટે આવતાં મારાં અનુમાનો વાંચનારાઓમાં માનસિક અંદોલન ફેલાવશે અને તેથી ચર્ચા જન્મ પામશે અને તેમાંથી ધણું નવું નવું જાણવા શિખવાનું મળશે. હું હકુ ધમી નથી. મારી ખાતરી થવે હું સિધ્ધાંતોમાં ફેરફાર કરી શકું છું. કોઈ વાંચનાર સામેતી પુરાવા સાથે કોઈ સિધ્ધાંત પ્રસક્ત કરાવી આપશે તો ઉપકાર સાથે સ્વિકારવા હમેશ તૈયાર રહીશ. સાધુ વેપ મેં છોડ્યો છે ખરો, પણ સત્યની શોધ તો ચાલુ જ રહેશે. આ લેખનો સૌથી મોટો હેતુ તંદરોસ્ત સંદેહવાદ પ્રજા સન્મુખ રજુ કરવાનો છે. એમાંજ મારી મેાજ છે.

આ વિષયને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો છે.

૧. હું સાધુ શા માટે થયો ?
૨. મેં સાધુ જીવનમાં શું શું અનુભવ્યું ?
૩. મેં સાધુ વેપ શા માટે છોડ્યો ?

પ્રકરણ પહેલું.

હું સાધુ શા માટે થયો હતો ?

જન્મ.

પારસી રીતરિવાજોના અભ્યાસીને ત્વં પમાડે એવી એક વિલક્ષણ ઘટનાથી આ કહાણી શરૂ થાય છે.

કહેવામાં આવ્યું છે કે, હું ગર્ભમાં હતો ત્યારથીજ મને મારા કૌઠિય દીકરો કરી લીધો હતો. પિતાની આ વાંઝણી બહેને, મારા જન્મની કંઈક દિવસ આગમજથીજ માતા સાથે શત્રુ કરી હતી કે, છોકરો પેદા થાય તો તેવણને દત્તક આપવો. આઠ બાળકોની અલગગરને અત્યાર સુધી જન્મ આપી ચૂકેલી, અને છ બચ્ચાંઓને ઉછેરવાની હેબગારી ભોગવતી જનનીને, આ માગણી રાહતની આશાનાં, કિરણ સમાન લાપી હશે ! પરિણામે જન્મથીજ હું “બે ઘરનો પરોણો” બન્યો અને ધ્રુવાનું નામ અને અટક પેહેલેથીજ મારી ઓળખ સાથે કાયમનાં બેઠાયાં.

મોટપણમાં, આ ઘટનાએ મનન માટેના ખોરાકનો સારો જથ્થો પૂરો પાડ્યો. પારસી અટકોની રમુજ પમાડે એવી વિચિત્રતા, દત્તક કરી લેવાનો રિવાજ અને તેનું રહસ્ય, ઉઠમણની ‘ગાય’ ભણાવવાની ક્રિયા, વારસાના લોભે અપાતાં જુઠાં સાચાં વચ્ચનો, અનાયાશ્રમે સાથ દત્તકના રિવાજની સરખામણી, સંતતિનિયમન (Birth control)ના ફાયદા-ગેરફાયદા, વગેરે અનેક પ્રશ્નોને આ ઘટનાએ જન્મ આપ્યો.

પ્રસવકાળના પ્રસંગ પરથી લવિષ્ય ભાખવાનો દાવો કરનારાઓને માટે અટકળના ઘોડા દોડાવવાનું સારું ક્ષેત્ર પુરું પાડે, એવી એક ખીજ ઘટના નોંધીશ. તેઓ ધારે છે કે મારી ધાર્મિક અસાધારણતાનું એક કારણ એ છે કે મારી જન્મતિથિને રોજ-માહ લાગુ પડ્યો નથી ! પારસી શહેનશાહીઓની ભૂલભરેલી ગણતરી પ્રમાણેનો, તે ચોથા ગાથાનો દિવસ હતો. ખીજું કારણ તેઓ એવું લેખે છે કે પારસી, હીંદુ, મુસલમાનોના પવિત્ર મનાતા તહેવારો દર્મ્યાન મેં પહેલો

આસ ખેંચ્યો હતો. જરથોસ્તીઓના ગાથા ગાહમયારો, હીંદુઓનું ગણપતી પૂજન, અને ઇસ્લામીઓની તો તે દિવસે “કતલની રાત” હતી. કતલની રાત જેવા ભારી પ્રસંગે, મુસલમાન મહોલામાંથી પસાર થઇ દાઇને ખોલાવા ગયલા મારા કુટુંબી માટે જૈરાંઓ મનમાં કેવી ચિંતા કરતાં હતાં તે હજી પણ મારાં વૃદ્ધ માતા યાદ કરી વળુવે છે.

જીવન વૃત્તાંત લખનારાઓ વાંચક વર્ગને કાંઇ અદ્ભૂત દેખાડી દેવાનું હિત્સાહમાં, મરઘા શેરીમાં જન્મેલા તદ્દન સાધારણ ધરના પુત્રની પણ પાળણામાથીજ ખેંચીતાણીને વખાણ શરૂ કરે છે; તેમ જો આ ઐતિહાસિક નખળાઇને વશ થવું હોય તો, જો કે બહારકોટના કવરી મહોલામાં, એક અંધારી, વાસમારતી ખડકીમાં, અશિક્ષિત સ્ત્રીઓની અવ્યવસ્થિત કીચકીચ અને ગડબડ ઘોંટાલામાં મેં પહેલું જોળવું પાણી પીધું હશે, છતાં, તવારીખ-નવેશોની લપકાદાર ભાષામાં લખી શકાય કે— “પવિત્ર ગાથાવાણીની ધ્વનિઓના ગણગણાટ વચ્ચે, જથ્થાબંધ પુલોના મધમધાત અને પુષ્કળ ફળોના પમરાત, તથા સુખડ લોળાણના સુગંધી ધુંવાથી આચ્છાદિત થયેલી ધાર્મિક વાતાવરણમાં, મીતેષ જહાનમાંથી ઉતરી આવેલાં અશો ફરોહરોની અણુદીઠ હાજરીમાં, આ વૃત્તાંતના નાયકએ બાલ-સંસ્કારો શરૂ કર્યા હતા.”

સમાજના જીલ્લમની શરૂઆત.

આ જીવન-યાત્રાની શરૂઆતથીજ માત, પિતાએ, પાડ-પાડેસીઓએ, મોએદ, મહેતાઓએ, પોતપોતાની ખરી ખોટી માન્યતાઓ, ભદ્રા બુરા વહેમો, પુરાણી દંત કથાઓ વગેરેના નિરંતર ઠોકાઓ વડે ટીપી ટીપીને, સમાજક સાંચામાં (mould) સેવકને બંધબેસતો બનાવવા મારો ઘાટ ધડવા લાગ્યા. કેમી ધરેડે ધરેડે ચલાવવા, મારી વ્યક્તિગત વિલક્ષણતા—individual uniqueness—ને અભ્યાસ-પૂર્વક દાબી દેવાની ચોતરફથી ખેંચતાણ શરૂ થઇ.

ઉનની જંજીર.

મારી રાજ ખુશી અને સંમતિ વગર, મોટી દાઢી અને પાટલી સોટીની ધમકી દેખાડી, મોએદ કાવસદારએ નહીં સમજ પડે એવી ભાષામાં, તરેહવાર દીની એકરારનામાં મારે મોંઢે કરાવ્યાં. પછી એક દિવસ, મારી સગીર વયનો લાલ લઇ, નવાં કપડાં અને મિષ્ટાન્નની

લાલચ દેખાડી, આ અંજાણ કાવત્રાનાં મલતીયાં સાક્ષીઓની સભામાં મને સુદરેહ પહેડાવી “ઉનની જંછર”માં છકડી, મારી પાસે પાળી શકાય અને પાળી નહિ શકાય એવી પ્રતિજ્ઞાઓ લઇ લીધી.

હું હવે સવારનાં ઉઠતાં સાથ ગાયતું વારસી મુત્ર હાથે, પગે, મોઢે ચોપડી, ટચાફડીઓ ફેડી ફેડી ધ્યાનત અને તિરસ્કાર ફેલાવનારાં મંત્રો ફરજયાત પોપટની માંદક બબડી જતો થયો.

વળી દિવસમાં દશેા વખત, કુસ્તિ બાંધતાં, નિંદા જનક વિચારો અને શ્રાપના શબ્દોથી આસપાસની વાતાવરણ ગંદી કરવા લાગ્યો. દરવંદો (વ્યહવારિક અર્થમાં હિંદુ, મુસલમાન, ઇસાઈ વિગેરે પરધર્મી લાઇઓ), દુશ્મનો... યુનેહગારો (યુનાહ તો બધાજ કરે છે. માતપિતા, ભાઈ ભાંડુ, હમકોમી, પરકોમી ને કુલ્લે માણસ જાત.) એ બધા મારેલા થાંભે, પુટેલા હોળે!! દૂર થાંભે!!! નાશ પામળે!!!! એવા (misanthropical) માણસ જાત તરફ ધિક્કાર દર્શાવનારાં, લોકદ્રેષી મંત્રો મારે પરાણે પડવાં પડતાં.—(જુવો કાવસછ કાંગાની ખોરદેહ અવસ્તા આ માચનીમાં અહુરમજ્દ ખોદાયની બંદગીનો અર્થ.)

દુરવંદો મુખે દોરવાળે, દુશ્મનોમાં સહ્યુદ્ધિ આવળે, યુનેહગારો નેકીની રાહે ઢળળે એવા શુભેચ્છક વિચાર વચનો પ્રગટ કરવાં ઇચ્છના ભોગ છે કે ફલાના પર ધ્યાનત પડળે, ચીના પર ધિક્કાર હોળે, અમકાનો નાશ થાંભે અને તમકાં નાશુદ થાંભે એવું વારંવાર ઉચ્ચારવું? એ સમજદાર વાંચકની સાદી અછલ પર છોડીશ.

ઉપરાંત જશમે અવધે મજ્દ નાં ભણુતરમાં હું રોજ અનેક વાર એકરાર કરતો કે, “હું માજદયરની છું... માજદયરની દીનપર ચકીન લાવનાર છું... હાલમાં જેટલી (દીનો) મોજુદ છે અને જેટલી હવે પછી થશે તેઓમાં સૌથી મોટી, સૌથી સરસ અને સૌથી શ્રેષ્ઠ જે (દીન) તે હોરમજ્દી જરથોસ્તી દીન છે.” (જુવો કાંગાળની ખોરદેહ અવસ્તા.) આ મિથ્યાભિમાની પ્રતિપાદનની પુરવારી માંગતાં ધર્મ શિક્ષણના ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કાંઈ દલીલ નહિ મંજૂતી લાગે અફસોસ કરી કહેતા કે “આપણા ધર્મમાં સંધળું હતુ પણ—પણ—તે લગભગ અધુ નાશ પામ્યું છે.” ધર્મની આવી નાદાર હાલત છતાં અમારે મજહુબ ભૂત, લવિષ્યની દીનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ ખાલી ખાલી

બડબડા કરવું, એ મારી સમજમાં તો મનુષ્ય બુદ્ધિનાં અપમાન સમાનજ લેખાય. ખયર! જેવા જેના વિચાર.

પતેત પસેમાની.

એક પગલું આગળ! અમારાં કુટુંબમાં મગરૂરી મનાતી કે “પતેત પસેમાની આખી કંઠે કરાવ્યા વગર અમે છોકરાંઓની નવજોત કરતાં નથી.” સાત કે નવ વર્ષનાં નાદાન બાળક પાસે... “મોતની શિક્ષાને લાયકનો ગુનાહ, વેશ્યા સાથે બદ્દેલી કરવાનો ગુનાહ, દસ્તાંન-વાલી ઓરત સાથે સંબંધ કરવાનો ગુનાહ, ગુલામ બાગી કરવાનો ગુનાહ...” અને એવાં બીજાં કરપીણ અને લયંકર પાપોની લાંબી લચક ટીપણી જબરદસ્તીથી ગોખાવવી એ કેવી કમકમાત ઉપજવનારી પ્રથા! આવાં આવાં બદ દુવાનાં તથા પાપોનું વખત બેવખત રમરણુ તાબું કરાવી inferiority complex ખીલવનારાં ભણતરો અમે ભણુશું તોજ રાતનું ભોજન મલશે એવી માખાપોની સુકી દાટી ખરેજ કશ્ણાજનક અજ્ઞાનપણાનો ભાપ આપે છે.

અગ્યારી આતશબહેરામ.

વળી હુમકારા અને જશનના દિવશોએ અગ્યારી આતશબહેરામ જવાના નિયમિત કાર્ય-ક્રમની મિશ્ર અસર વર્ણવું?

બહારકોટની કપ્પાવાલાની અગ્યારીના એકાંતવાસમાં રહેતા વૃદ્ધ તપસ્વી જેવા જણાતા, દસ્તુર કુકાદારોએ તેમના રહેજ અંધારા ઓરડાની મનાવી લીધેલી ગંભીરતાએ, તથા ત્યાંની ભેદભરમોથી વીંટલાયલી (mystic) વાતાવરણે, મારી કુમળી કલ્પનાનાં ખેતરમાં ગુપ્તજ્ઞાન તરફના શોખ તથા ફકીરો તરફ માન અને લયનાં બીયાં રોપ્યાં!

ન્યારે બીજા હાથપર કેટલાક અજ્ઞાન અંધ્યાઓની બિલતસ ભાષા, હલકી નીતિ અને દુરાચરણોનાં પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શને કાંઈ જુદીજ નતના છોડવાઓ વાવી મારાં ચારિત્રની ખુબી (1) વધારી.

નિશાબોની ધર્મ કેળવણી.

વળી પારસી શાળાઓમાં અપાતું ધર્મ શિક્ષણ સુધરેલી ગણાતી કામને ભાગ્યેજ શોભા ભરેલું લેખી શકાય! બહારકોટની પ્રાથમિક સ્કુલના પ્રસિદ્ધ કાણા મહેતાના તે વખતના જાન્યનશીન હિંદુ શિક્ષક

રોજ સાંજના, રમુછ, અશુદ્ધ ઉચ્ચારે અવસ્તા લણાવતા, જે અમે બચ્ચાંઓ ધાંટા પાડી કીકવાતા.

પછી ટોટમાની સર જમશેદજીની સ્કુલમાં માધ્યમિક ધર્મ શિક્ષક મેએડ બાદશાહ મેન્ડર પગે ચડાવી, દગડીનાં આડાં ગળવાંમાંથી ચણા કાઢી વર્ગમાં ફાડતા, યા મન્નેદથી ઝેંખાં ખાતા, અને અમે બે ત્રણ નીમી આપેલા છોકરાઓ એમનીજ છપાવેલી ચોપડીમાંથી રોજ એકના એક સવાલ જવાબો વાંચી જતા. જ્યારે બીજા વિધ્યાર્થીઓ એક દો સુગંદી વગેરે રમવામાં ચક્ર્યુર રહેતા. વરસ આખરે વડા એરવદ સાહેબ પરિક્ષાનો ફાર્સ લખવતા. અમે નીમી અપાયલા છોકરાઓને મોઢાં ભેંધને ધનામે અપાવતા અને હું આ પ્રાક્રમને પ્રતાપે પોતાને મોટા ધર્મિ સક્રમિમાં અપાવતો.

ઉધાડે માથે બેસવું નહિ. સદરે ખોસવે નહી. વગેરે બાબાચા-રોનાં પાલનમાં નેટલી સખતાઈ અને કાળજી ઉપરવાસાંઓ તરફથી રખાતી તેટલી મનશની, ગવશની, કુનશનીના કડક અમલ તથા ચારિત્રનાં બધાંય પર લાગેજ રખાતી. જ્યારે ધર્મશુદ્ધ અજ્ઞાન અને ચારિત્ર-હીન તો ચેલાઓ પર સારો છાપ ક્યાંથીજ પાડી શકે ? આવી મહાન (1) ધર્મ-કેળવણીનાં મીઠાં ફળો આજે પારસી કોમ આપે છેજ તે!

સાધુ વૃત્તિ પેદા કરનારાં વધુ કારણો-ઘર કેળવણી.

મારા બાળપણના ઉછળતા, ઉલરાતા લાવો (emotions) ને થોડાં રરતો લેવા ન દેતાં “અદ્ય વાળીને બેસ”, “મીસોટી શાની ફેડે છે”, “વળી હુર્યો કે”, વગેરે ધરનાં વડાંઓના તોછડા હુકમે તથા ડોળાના દાય તજે રાખવાની તેઓની અભિમાની ઉકમાળને સખમે ધરમાં હું દયાયલો, દયાયલો, બીકણ કુતરાં જેમ દૂમ દયાવી ભરાતો ફરતો. નેટલાં પ્રમાણમાં ધરની સખતી (repressions)નો દયાવ હોતો તેટલાં પ્રમાણમાં બાહરની સ્વચંદતા બીજી નીકલતી હતી. પરિણામે અલાહીયાચા પોસાગીરા અને સરની સ્કુલના તોફાની પારકોની સંગતના ગાળગલોચના, બુઝાઈના, અનીતિના ઉધોગી સંસ્કારો પણ સાથે સાથે મારમાં ટોતરાતા હતા. ધરનાં વડાંઓના મિત્રભાવ તથા એખલાસના અલાવે મારામાં (secretive) વાતો ધૂપી રાખવાનો

સ્વભાવ જાગૃત થતો. ધમકીની ધાકે અને અવિચારી મારની ખીકે હું મારી ભુલો અને ગુનાહો તેઓથી છુપાવતો તો છુપાવતો પણ શારીરિક વેદના જાહેર કરવાને પણ ડરતો હતો.

સરખે સરખી ઉંમરના છોકરા છોકરીઓના તંદુરસ્ત મેલાપ પર પણ કડક અંકુશ હોવાથી, મને લગ્ન તરફ અકુદરતી અણગમો પેદા થયો અને હું એકાંત સેવન ચાહવા લાગ્યો, ગેયા મારા વૈરાગ્યનું ખીજ વધાર્યું.

શરૂઆતથીજ દેહ નબળી, તેમાં વળી 'glass jawed cat' જેવો સમજી ખુલ્લી હવાથી તથા અંગકસરતથી પંદર વર્ષ વેર બાકાત રાખી વધુ નાણુકે બનાવી દીધો હતો. અને પછી જ્યારે છૂટ મળી ત્યારે મારી ઉંમરના ખડતલ મજબુત છોકરાઓ સાથે મુકાબલો નહીં કરી શકવાથી ક્રીકેટ, હોકી, ફુટબોલની મદાનગીલરી રમતોમાં મજબૂત અને પ્રવીણતા મેળવી શક્યો નહીં. આનો ખંગ મેં દેશી ઢપનાં તાલીમખાનામાં જોડાઇ તરવાનું (swimming), કુસ્તી, પટા, ખનેટી, તલવારનો હુન્નર સંપાદન કરી વાલ્યો.

મારી સોજશોખ (Recreation).

ઉપર દર્શાવેલા અટકાવોના ઉપાય તરીકે મારી ચંચલ અને એનદાર મનશક્તિએ ખીજા ફાંટાઓ અજમાવ્યા. લાયબ્રેરી અને જાહેર લાપણોમાં હું સાંજે પસાર કરવા લાગ્યો. વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો મને જાણે લખ લાગ્યો. હવે હું રોજ સવારે છાપાઓમાં 'આજના બનાવોની' કોલમ પર ઉલટભેર નજર નાખતો; અને લાપણુ-કર્તાનું નામ, વિષય, સ્થળ, સમય વગેરેની ચોકસ નોંધ લેતો. સારે નસીબે હું અમુક સલા યા મંડળનેજ વળગી રહ્યો ન હતો. થીઓસોફીકલ સોસાયટી, ગાથા સોસાયટી, રાહાનુમાયે માઝદયસ્નાન મંડળ, બ્રહ્મે જશને રૂઝે અહુરમઝદ મંડળી, પારસી વેલ્થેર્ન ઍન્ડ ટેમ્પરન્સ સોસાયટી, જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, જરથોસ્તી લાઇબ્રેરીની મંડળી, લેખક મંડળ, સ્ટુડન્ટ્સ ઍથરહુડ, પ્રાર્થના સમાજ, ઇશાઈ મીશનરીઓ, આર્થ સમાજ, અન્નુમને-ઇસ્લામ વગેરે દરેક સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક, નૈતિક, સમાજિક, આર્થિક, વૈજ્ઞાનિક, ઐતિહાસિક. રાજદ્વારી વગેરે દરેક વિષય પરનાં લાપણો સાંભળવા હું નિયમિત જતો. આને જ માંડ recre-

ation મોજશોખ માનતો. મતાંધ જની એકજ સાંકડી શેરીમાં યા સંકેતિત કુવામાં દેડકાની જેમ હાંદગી મુઠી ચકરાવા ખાયા કરવા કરતાં, વિશાળ મેદાનો અને પોખાળ સમુદ્રોમાં ઘૂટથી બધી દીશાએ ફરી અનેક દષ્ટિર્ષિદુગ્ધોથી જ્ઞાનની લુદી લુદી શાખાઓનું અવલોકન કરવાનું મને અતિ પસંદ હતું. આથી મારા વિચારોની દષ્ટિમર્યાદા વધી અને મારામાં (A spirit of honest doubt and inquiry) પ્રમાણિક શંકા અને હજાસાની મનોવૃત્તિ ગરબા થઇ. આ મનોવૃત્તિએ મને સત્યની શોધમાં નીકળવા પ્રેર્યો અને આજ મનોવૃત્તિએ મને પાછો સામાન્ય સાદાં છવન પર આણ્યો.

મારું વાંચન.

મારી જુવાન ઉજાગતી શક્તિઓ મારે ખીન્નું sublimation વાંચનનો શોખ હતો. મારું વાંચન પણ એક તરફી ન હતું. સર્વભક્ષક (Omnivorous)ની માફક જે પુસ્તક ક્ષાત્રમાં આવ્યું તે વાંચી કાઢતો. જોડે મને વાંચનની ઘૂટ હતી છતાં ચોપડીઓની પસંદગી કરવામાં વડાંઓ રાહજરી કરવાને અશક્ત હતાં. વ્યવસ્થિતપણે ચુંટાયલાં પુસ્તકોનાં ક્રમાનુસાર સંગીન અધ્યયન અને તે ઉપર જોડતાં મનન તથા નિદિધ્યાસનને બોગે, હું વાંચનના જ્ઞથા અને વિષયોની બીજતા તરફ વધુ દોડતો. આવાં ઉપરટપડેનાં ઝડપી વાંચનપરથી ઉતાવળીયાં અધકચરાં અનુમાનો દોરી લઇ અનેક ધખારાઓને બોગ થઇ પડતો હતો. ચોપડીઓની વાક્ય રચના કરતાં તેમાનો ભાવાર્થ મને વધુ યાદ રહેતો. હજી પણ ભાગ્યેજ કોઈ કવિતા કે ઉતારો (Quotation) ઝોડેથી પડપડ ઉચ્ચારી શકું. વાંચનનો શોખ મારી હાંદગીની મોજ હતી અને છે.

લખાણ કરવાનો શોખ.

શ્કૃલમાં ત્રીજાં ચોથાં ધોરણમાં હતો ત્યારે મારા એક સહપાઠી મીં સોરાળ શેહર્યાર ધરાની (“મશરેક”)એ “દુન્યાઇ ચક્રર” નામની ચોપડી લખી પ્રગટ કરી ત્યારથી મારામાં પણ લેખ લખવાનો શોખ પેદા થયો. ગપસપ, સ્ત્રીબોધ, જામે જમશેદ, સાંજવર્તમાન વગેરેમાં નિબંધો, રમુજો, ચર્ચા પત્રો ખુલ્લે નામે તથા “વારતર”ના તખલ્લુસ હેઠલ જ્યારે લેખો પ્રગટ થતા ત્યારે હું ઉદ્દણાઇ ઉદ્દણાઈ

જતો હતો. હજી તો મુછો પણ પુંડી નથી, દુન્યાની કાંઈ લીલીસુકી જોઈ નથી, તેટલાં તો “મોત ઉપર છત,” “દુઃખ એક આશીર્વાદ,” “લાંબા ઉપવાસના ગેરકાયદા” “પારસીઓ અને ખેતીવાડી” વગેરે બાબતો હાથ ધરતો. કેવી ઉદ્ધતાઈ! અને અન્યથા તો એ કે છાપા-વાલાઓ પણ પોતાનું ભરતું ભરવા જે મળ્યું તે છાપી મારતા. મારી કોલેજના એકાદ બે મિત્રોએ સાંજ વર્તમાનના પટેટી અંક માટે લખાણો મોકલ્યાં હતાં, જે સ્વિકારાંયાં હતાં નહિં. મને લાગ્યું કે જે લેખક તરીકે કીર્તિ સ્થાપવી હોય તે પટેટી અંકને લાયકના ધોરણ સુધી વધવું જોઈએ. “બહારકોટમાં બચપણની બલિહારી”નાં મથાળાં હેઠળનો લેખ ૧૯૧૨ ના “સાંજ”ના પટેટી અંકમાં સ્વિકારાયો અને અધિપતિ તેમજ વાંચકવર્ગની પ્રસંશા પામ્યો! મારાં અભિમાનનો હવે પાર ન રહ્યો; પોતાને કોઈ મહાન માણસ સમજી મનમાં જીળકાતો, પાછળથી જ્યારે મને મારાં અલ્પજ્ઞાન, કમ અનુભવ, વધતો જતો ગર્વ અને પ્રજામત દોરવવાની મિથ્યા શેખીતું ભાન થયું ત્યારે મેં લાંબા વખતને માટે કલમને રૂખસદ આપી.

એલ્ફીનસ્ટન કોલેજમાં ધર્મ અને નીતિ સંબંધી કોષ્ટપણુ મત બાંધવા અને ઉચ્ચારવાનું છુટાપણું હતું. પારસી સ્કુલમાં, પારસી શિક્ષકો અને પારસી વાતાવરણમાંથી બાહર પડી (Cosmopolitan) હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, આરિતક, નારિતક, સંદેહવાદી, પ્રત્યક્ષવાદી વગેરે ભિન્ન મતમતાંતરો વાળાઓના સમાગમમાં આવ્યો. ઉઘાડે માથે ખેસવાની, હાજત બાદ કરતી નહીં કરવાની તો કોલેજનું નોંધમાં ફેશન હતી અને હું તો જંગલી ધર્માધર્મમાં ખપતો. સાયનસનો કમ શરૂ કર્યો ત્યારથી ડારવીન, હેકલ, સ્પેન્સર, રેનોલ્ડ, લૅંગ, મીલ વગેરે વિધ્વાનોના બુદ્ધિવાદી નિબંધોની R. P. A. ની હારમાળાએ મારી શ્રદ્ધા દગમગાવી. કોલેજની ડીબેટીંગ, શીલોસોફીક, સાયન્ટીફીક વગેરે સોસાયટીઓમાં હું લગભગ નિયમિત હાજરી આપતો અને પારસી, હિંદુ મિત્રો સાથે ખુબ વાદવિવાદ કરતો. મારો કકકો ખરો કરવા અત્રેકવાર છદ્દ પણ કરતો પરંતુ તકરારની ગરમી પછીની શાંત પળે, મારી માન્યતાઓના મૂળ તત્વોનાં સાબુતપણા માટે મને ઉડા-વિચારમાં નાખી દેતી. મારું યકીન અફે કે તેઓની દલીલ? શું બધાં મતો સાચાં હોઈ શકે? યા

તેઓમાંનું કોઈ એકજ ખરું હશે? કાં નહિ? બધાંજ મતો અધુરાં હોય? ‘આંધળઓના હાથી’ જેવો તો ઘાટ નહિ હોય? આમ અગોચર રીતે મારી વિચાર શ્રેણીમાં ધીમું પણ દૃઢ પરિવર્તન શરૂ થયું. ખાતેનમાં શું હશે તે જાણવાની મારી જ્ઞાનાસાગરે જોર પકડ્યું. મારામાં નવચેતન આવ્યું. જાગૃતિ આપી. પરંપરાની શ્રદ્ધાનાં બંધનો દીઠાં થયાં. બાહ્ય ક્રીયાકાંડ પર આસ્થા ધરી. શબ્દો માત્રના મુકા કૃત્યા શ્રીકા લાગ્યા. ભિત્તરના રસિક માવા તરફ ધ્વજા પ્રગટી-ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ શું? આદર્ષ જીવન કેવું હોવું જોઈએ? પરમેશ્વરની હસ્તી, સૃષ્ટિની રચના અને યોજના (Plan and process of the Universe) વગેરે આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોના અધ્ધજ પસંદ વાસ્તવિક ખુલાસા પરીક્ષા અને અપરીક્ષા રીતે સિદ્ધ કરવા એ મારાં જીવનની મુખ્ય નેમ થઈ પડી. મારા વૈરાગ્યો અંદર પુટ્યો.

થીઓસોફી.

આ નાણુક રોપાની પહેલી મરાગત દૈવસંજોગે થીઓસોફીસ્ટોને કાળે આવી. મુંબઈની બેલેવેટરડી લૉડજ તે વેળા (મહુમ) લાઇ જહાંગીર જમશેદજી વીમાદલાલની બાઉધરી હેલ્થ પારસી ક્રામમાં પોતાના માનીતા કૃતવાઓ જેમ કાવે તેમ આગલો પાછલો વિચાર કુર્યા વગર ફેલાવી રહી હતી. પૂનર્જન્મ, કર્મનો કાયદો, અણુદીઠ (Masters) મહાત્માઓ, તેઓની ગેબી મદદ, વેલ્થેયનીઝમ વગેરે સિદ્ધાંતોની સપારી પરથી સંગીત જણાતી લાઈ વીમાદલાલની છતાદાર દલીલો મારાં કુમળાં ભેજાંએ આંખ મીંચીતે માની લીધી. અને જાણે શું એક મારામાંજ અંતર દષ્ટિ ખીળી નીકલી હોય અને ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ જાણે થીઓસોફીજ સમજનવી શક્તી હોય તેમ હવે નવાં હથિયારો વડે મારા જડવાદી (!) મીત્રો સાથે જુમ્મેસ ચલાવતો અને વારંવાર સલા જીતી જતો..પણ...પણ વિરોધીઓની અગવડ ભરી તરફેને “એ તમે નહીં સમજો” એવી spiritual શેખીથી ઉડાવી દેતો.

વેલ્થેયનીઝમ.

થીઓસોફીસ્ટોની સંગત, તેમનાં સાહિત્યનું વાંચન, નવું નવું ફેરી દેખાડવાના અભિપ્રાય, દેખાદેખી, અને ફેશનને ખાતર, દુધાન્ન-ફળ-

શાક તો ખોરાક છેક ૧૯૦૪ ના બહુમન મહિનાથી શરૂ કર્યો હતો. એક વડા ભાઈ સિવાય ધરનાં સવળાં માંસાહારી હતાં. મરઘાં બકરાં તરફ આ નવી ઉભરી નીકલેલી દયાની હૃદયહારની ઉલટમાં અમે નબદીકનાં પ્રીયજનોની લાગણીનો ભાગ્યેજ ખ્યાળ રાખતા. ખીચારાં ધરનાં ઘેરાંઓને એ જાતનાં હાલ્લાં સુલે ચઢાવવાં પડતાં અને જાણે તેટલી તકલીફ ઓછી હોય તેમ, જો કદાચ મા-બેનથી ગોસ્તનો ચમચો અમારે આટેની પહરેજની વાણીને લાગી જતો તો જાણે શું એક મરગરજનન ગુનાહ થઈ જતો હોય તેમ અમે તરેહવાર તોફાન જગાવતા અને વહાળાંઓને રંજડતા. લગ્ન-નવજોત જશનોમાં જતા પણ ખાવા ખેરતા નહી. ખેરતા તો યજમાનને અમારે માટે ખાસ પ્રયંધ કરવો પડતો અને જો ભૂલેચૂકે તરકારીમાં કુમળું હાડકું દેખાવ દેવું તો પછી જોષ દ્યો અમારા ફેસ્તા! આખી ખાણીની મજલીસ ગાળ રહેતી. યજમાન આપડો મારી આહતો, જ્યારે ખીજઓ અમારાં આ ચીખાવલા-પણા માટે અમુને ટાણાં ટપલાથી વીંધી તાખતા. કેવી અમારી અહિંસા!

વળી અમેજ ભાઈ તરકારી ખાઈને ગગડી ન રહેતા, પણ પારસીઓને આ નસાઈદા ખોરાકથી અચાવવા, આખી કોમને ભાઈખાઈ બનાવવા અમારી નાદાન તોળીએ કમર કસી હતી. ધુંટણમાંથી પુટતા દળનેક જવાન્યાઓ, કોટની બજરગેટની એક મહેતાજની નિશાળમાં “વેજીટેયન કલથ” (club) નાં સાદાં નામ તજે દર રવીવારે ભેગા મળતા—અને ચર્ચા તથા અભ્યાસ વર્ગ ચલાવતા. હું પણ આ નવી સંસ્થામાં લગભગ શરૂઆતથીજ સામેલ થયો. લખાણો, ચર્ચાપત્રો, ભાષણો, જશનો વગેરે સાધનો વડે અમે કામમાં ખુબ ધોંધાટ કરી મેલ્યો. પાછળથી “ધી પારસી વેજીટેયન એન્ડ ટેમ્પરન્સ સોસાયટી”નું લાંબું લચક નામ ધારણ કર્યું. Dietetics ખોરાક-શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો. અમારામાના કેટલાક તો જાણે એમજ સમજવા લાગ્યા કે વેજીટેયનોજ ખરા જરથોસ્તિ હોઈ શકે અને તેઓનેજ બહેસ્ત મુશરો માંસનો નહસાતલયો આહાર કરનારાઓને મહા શિક્ષા ખમવી પડશે. કેવી શેખી!

વળી અમે છૂટીનાં દિવસોમાં ગુજરાતનાં પારસી ગામોમાં વેજીટેયન મીશન લઈ જતા. આવાં એક મીશન દમયાન સોસાયટીએ એક નવાં નફાકારક ખેંચાણ તરફ ઠોકર ખાધી.

ઇદમે-ક્તુમ.

સુરતના એક અપ્રસિદ્ધ પારસી મીઠા બહેરામશાહ નવરોજી શરાફની અનુપમ શીલસુશીએ સોસાયટીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જરથોસ્તિ તરીકતોનાં એક પાસાંપર ચોક્કસ રંગનું આગળ નહીં બાહેર થયેલું અજવાળું ફેંકતાં આ તત્વ જ્ઞાનનું નામ “ઇદમે ક્તુમ” હતું. આ શોધથી સોસાયટીને ઝડપી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ, પણ સાથે તેના મૂળ ઉદ્દેશને મરણ તોલ ફટકા એવો તો પડ્યો કે આજે પણ તે મંડળ લકવાની હાલતમાં સળડે છે.

ઇદમે ક્તુમના આ સંતાઈ રહેલા કળજેદારને સોસાયટીએ અતિ માન અને આવકાર સાથે મુંબઈ આવવાનું આમંત્રણ કીધું. જેનો સ્વિકાર કરી બહેરામશાહ દર અઠવાડિયે મુંબઈ આવવા લાગ્યા અને કહેલવાડીની પાંડેની ધર્મશાળામાં શનિ-રવિવારે છોકરાતના મોડે સુધી પણ, ભાગ્યેજ સમજ પડે એવી ભાષામાં, જરથોસ્તી તરીકતોના નવીજ જ્ઞાતના ખુલાસા રજૂ કરતા, જે અમો આનંદ અને આશ્ચર્ય સાથે ગળી જતા. બેહરામશાહની પહેલી સામાન્ય અશિક્ષિત સ્થિતિ, એમનું ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદ તરફ જવું, એમનો ગુપ્ત સાહેબ દેલાન ટોળા સાથનો સમાગમ, આ જ્ઞાની ટોળા પાસે જળવાઈ રહેલો કહેવાતો આત્મજ્ઞાનનો ખજાનો, તેમથી એક કતરાની થયેલી બેહરામશાહપર નવાજેશ, એમના બીજી ભાષાના (technical terms) લોગતો વગેરેથી અમે તો એવા અંજાઈ ગયા હતા કે તૂટ વેળા તો ચૂનોચેરાને સ્થાનજ ન હતું.

આ ઇદમના સિદ્ધાંતો ખરેજ શુભ જણાતા. ડેટલીક બાળદર્માં થીઓસોફી, ગુપ્ત જ્ઞાન, સાયન્સ અને અસલી રીવાજો સાથે એકમત લાગતા. ડેટલીકમાં વેગળા જતા હતા. મને લાગ્યું કે ઇદમે ક્તુમનું સાહિત્ય જરથોસ્તિ મહાજનના, દરેક અભ્યાસીએ વાંચવું જાણવું જોઈએ. બીજા સિધ્ધાંતો સાથે ક્તુમની સરખામણી કરવી જોઈએ. અપક્ષપાતપણે તોલ કરવું જોઈએ. એકદમ આંખમીચીને દુરાગ્રહ (prejudice)થી રહ કરવાની ઉતાવળ નહીં કરવી જોઈએ; તેમ વળી અંધ અધ્યાથી બહુજ માની લેવું પણ નહીં જોઈએ. આ ઇદમને અનેક દિશાએથી તપાસવો જોઈએ. એક સાધારણ અલણ કહેવાતા પારસીમાં એકાએક આ બધું

જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? આપણી-અકેલ, આપણો અનુભવ તથા આજ સુધી જાણાયલાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન ને કેટલું અનુકુળ જણાય છે? કેટલું વિરૂધ્ધ લાગે છે? આ દેહમતો અમલ વ્યવહાર છે કે? દેશ કાળ, સ્થિતિ અનુસાર આ તરીકેનો પાળી શકાય એવી છે કે? ઉસ્તાદ સાહેબ અને તેમના એલાઓ પોતે કેટલે અંશે તેનું પાળન કરે છે? આ તરીકેનો પાળનથી તેઓનાં જીવનપર કેવી અસર થઈ છે? થાય છે? વગેરે સવાલોનું આરીકે અવલોકન કરવું જોઈએ અને પછીજ આપણું મત ઉચ્ચારવું જોઈએ.

આવી (attitude) વળણ અખસાર કરી, આ નવી સ્કુલનો નજદીકથી અભ્યાસ કરવામાં હું રસ લેવા લાગ્યો. હું આ નવા રોહમાં તણાયો અને હવે ક્ષત્રુમની રીતે કુરતી કરવા લાગ્યો. ભણતી વખત માથે સફેદ કટકો અને જમતી વખત આજ ધરવા લાગ્યો. પ્રજા પોકારની વિરૂધ્ધ જમ આતશબહેરામમાં હમ-અંદગીના રાગડા પણ તાણવા લાગ્યો અને તરેહવાર ખેણ કોટકો કાઢ્યાં.

હાં મારે સ્વિકારવાનું છે કે આ ઉસ્તાદ સાહેબની સુખસુદ્રાએ તથા ખાનગી રહેણીકરણીએ મારાપર મોટું આકર્ષણ કયું નહીં. એમની સાથની વાતચીતમાં તથા સતસંગમાં શ્રદ્ધા પેદા કરે એવો પ્રભાવ યા દીલ જીતી લેવ એવી શક્તિ મને તો જણાઈ નહીં. થીઓસોફી અને ખીજ પંથોનાં પુસ્તકો વાંચનારને મરણુ આદ શરોખ પુગે નહીં; હિંદુ મુસલમાનને હાથનું ખવાય નહીં, અરે! તેમનો ઓળો પણુ આપણા ઉપર પડવો ન જોઈએ; આપણે તો અરજસી જીરમના (1) એટલે સૌમાં શ્રેષ્ઠ વગેરે અનેક કૃતવાઓ, મારા માની લીધેલા વિચારોથી વેગળા હોઈ, મને નાપસંદ હતા. મેં કદપી રાખેલું કે મારા સદ્ગુરુ તેજસ્વી, રૂપવાન, બળવાન, વીર્યવાન, પ્રભાવશાળી, સર્વ-સુખ-સંપન્ન, સ્વતંત્ર, પોતાના વિષયમાં પ્રવિણ, દાતાર, દયાસાગર, પોતાનાં કથન પ્રમાણે વર્તનાર, (super-man) મહાપુરુષ હોવા જોઈએ. વળી તે પૂજ્ય પુરુષમા પોતાના ઇષ્ટ એલાઓને હુંક મુદતમાં ઉચ્ચ આત્મિક સપાટીપર લાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. જેમ જરથુસ્ત્રે મહદેવો-માહોંગા અને ગુસ્તારપ જેવા, શ્રી કૃષ્ણે અરજુન જેવા, ગૌતમ બુદ્ધે ગ્યાનંદ અને અશોક જેવા, કાઝરટે સેન્ટ પૉલ અને પીટર જેવા એલાઓ

જગતને વારસામાં આપ્યા તેમ મારા સદ્યુરૂ પણ કોઈ તેવાજ કુશળ જ્ઞાનશીલ પાછળ છોડી જવાને શક્તિમાન હોવા જોઈએ. મારી આ માની લીધેલી ગણતરી પ્રમાણે જોનાં, આજે જે દાહેકા ઉપર પસાર થઈ ગયા છે, છતાં ઇશ્વરેશ્વરુમનો કોઈ એક પણ ઝગડો હીરો પ્રગલ્ભો જણાતો નથી. આ સંસ્થા આપણી કામમાં આજે એક ખૂણે પડેલી અને મરતી રીજતી હૈયાતી ભોગવે છે. આ સંસ્થાનાં સામાન્ય ચેલાઓનું ધાર્મિક અને નૈતિક ધોરણ ઉચ્ચતર થયેલું ખાસ જણાતું નથી. સાધારણ વ્યક્તિઓ સાથે સરખામણી કરતાં તેઓનાં જીવનની સફળતા, તથા તેઓનાં મનની શાંતિ કાંઈ ખાસ વધી હોય એવું મારી જાણમાં તો નથી. જે કે ચેલાઓનો એક સારો ભાગ (sincere) નિખાલસ, અધ્ધાળું, (Credulous), ભોળો અને ઉલટમંદ હોતો. કુટુંબમાં આ ઉરતાદ સાહેબનાં અનુયાયીઓએ ઉઠાવેલા શ્રમ અને પાળેલાં કડક જીવનનાં પ્રમાણમાં તાત્કાલિક પરિણામ ઉત્તેજક જણાયું નહિ. દુનુમને અંગે થયેલી સેંકડો હજારો રૂપાની રાદી (!) સખાવતો એક નવી દુનિયા અગ્યારી અને દુનુમીશ્ટ સંસ્થાન સ્થાપવાના વાહિયાત ધખારા પાછળ ખરચાદ કર્યા સિવાય કામનાં દુખડાં દૂર કરવામાં કંટાળી વપરાઈ તે હજી ચોકસ જણાયું નથી.

આ પ્રમાણે લિત્ર લિત્ર મતવાલાઓનાં જુદા જુદા હેરફેર, અને ઉલટા સુલટી ખુલાસાઓએ મારા જવાન લેખને શુન્યવાડામાં નાખ્યું. પાછળથી આ શુન્યવાડાનાં ઉકેલ માટે હું વ્યાકુળ બન્યો. મારાં સાધુ થવાનાં કારણોમાં આ એક પ્રધાન કારણ હતું.

વાલીઓનો વહેમ

હવે વધુ નજદીકનાં કારણોની એક ઉડતી તપાસ લઈએ. સંસારી જીવન પ્રત્યેની મારી ઉદાસીનતાનું એક ખીન્નું અગત્યનું કારણ મારા વાલીઓના વહેમમાં સમાયું હતું. મારા એક વડા ભાઈ મુંબઈની મેડીકલ કોલેજમાં વૈદક વિદ્યા ભણતા હતા. તેમને જોઈને મારામાં પણ તખીખી ધંધા તરફ મજબૂત ખેંચાણ થયું. ભાઈને અભ્યાસથી અમારાં દરજી-જાજવાળાં ઘરમાં મુલેલાં માણસોનાં હાંકડાં લાવવાં પડતાં જે મારાં ધર્મી માતાને રહેજ પણ પસંદ હતાં નહીં. અધુરમાં પુરૂ વળી એવું બન્યું કે ડૉક્ટર થવાની વરસેકતા અરસામાં, કોઈ ખીમારપર

વહાડકાપ કરતાં ઝેર ચઢી જવાથી, મારા પરગણુ ભાષ ગુજરી ગયા. આ કમનસીબ બતાવે મારાં માતાની ડાકટરી સામેની વિરૂધતા એવી તો તીવ્ર બતાવી દીધી કે મને એ નસાખંદા (!) ધંધામાં પડતાં જમરદસ્તીથી અટકાવ્યો. મારાં મનમાં બંધાયલા હવાઇ કિસ્લાઓ આ પ્રમાણે એકદમ ટુટીને જમીનદોસ્ત થઇ ગયા. હું માતાની લાગણી અને હેતુની પિછાણ અને કદર કરી શક્યો નહીં, મારાં વાલીઓ મારાં જીવરનો ધા માપી શક્યાં નહીં, અને પરિણામમાં વૈરાગ્યપી રોગ પેવસ થશે એવું કદપી શક્યાં નહીં. મારી માનીતી અભિલાષા લાંગીને લુકો થઇ ગઇ તેથી કુટુંબી પરતંત્ર જીવન મારે માટે અકાંઈ ઝેર સમાન લાગ્યું. અને ઘરમાથી પહેલી ટકે નાસી છૂટવાના ઉપાયો શોધવા લાગ્યો.

ઓ માયાપો ! બચ્યાંઓની અભિલાષાઓનો પહેલેથીજ અભ્યાસ કરો, યોગ્ય આદર્ષો બાંધવામાં શરૂઆતથીજ રાહજરી કરો, બંધાયલી આશાઓને પાર પાડવામા તમારી અનુભવી સાહચર્યતા અને ઉત્તેજન આપો, પ્રેમ અને દીલસોજીથી દીકરા દીકરીઓનો વિશ્વાસ જીતી લ્યો, અને જીવો કે તેઓ કેવાં ખીણી નીકળી ફૂળ અને કોમને દીપાવનારાં બનશે. નહીં તો બચ્યાંઓનું ભવિષ્ય કચડાઇ જશે, તેઓની કાકીદીદી ધૂળમાં જશે, અને માયાપોતું સંતાન-સુખ પણ લુટાઇ જશે. પુત્ર પુત્રીની નાદરમાની, કોઇનું કુટુંબી આશરો છોડી જવાનું કેકલેરેશન નોંધાવવું, કોઇનું માયાપની મરજી વિરૂધ કોમ-પરકોમમાં પરણી જવું, કોઇનું સાધુ બની જઇ લીખ માગવું, અનેક દોષલાઓમા વડાંઓની આ દીશામાં અજ્ઞાનતા, બેદરકારી, બહેમી માન્યતાઓ, જીદ, વગેરે કારણોને કટલે દરજ્જે આભારી હોય છે તેનું કોમના વિચારવંતોએ ધીરજથી તોલ કરવું છે.

ધંધાની પસંદગી

મૂળ બાબદપર પાછા આવ્યો. એકદમ હિમત હારી ન ખાતાં મેં B. Sc. નો કોર્સ લીધો, તે એવા વિચારથી કે માતાના વિચારો બદલાશે યા સંજોગોમાં કાંઈ ફેરફાર થશે તો મારી મુરદ બર આવશે. બે લાંબાં દુઃખલયર્ષ વર્ષો વીસાં, અને આશા કાયમની કચડાઇ. જન્મતમાં માતૃપિતા, ભાઇભાંડુ, સૌ સવાર્યનાં છે, 'કાંઈ કીસીકા' નથી તેની જાણ મને પાકી પુરવારી મળી. કુટુંબ પ્રત્યે મારી લાગણી કોર અને કડવી બની.

ઇન્ટરમીડીયટ સાયન્સની પરિક્ષા આવી . લાગી. બીજી વિદ્યાર્થીઓ દુવા માગવા લાગ્યા, કે પરિક્ષા પસાર થવાય, અને ઝો ! ઝો ! મારા અંતરમાં બીક લાગી કે રખે પાસ થઇ જવાય ! કારણ કેતેહ મળી તો ઘર છોડવું મુશ્કેલ થઇ પડે. B. Sc. નું બાકીનું એક વર્ષ ફર્ન્યાત મુગાઇમાંજ કાઢવું પડે. મેં જંગલ ખાતામાં દાખલ થવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે અનુકુળ હતું નહિ, આખરે પુનાની ખેતીવાડીની કૉલેજમાં દાખલ થવાની, મને અણમની, પરવાનગી મળી. ખેતીવાડી કાંઇ મુંબાઇ શહેરમાં તો થાય નહિ. એટલે મને બાહેરગામમાંજ બાકીનું જીવન ગુજારવાનું મળશે, તો કુટુંબી-કુલેશથી બચીશ. આ પ્રમાણે Round peg in a square hole જેવો મારો હાલ થયો. આ સાવકા ધંધામાં મેંજ માની લેવાની અને સફળતા મેળવવાની મેં લગીરથ પ્રયત્ન કીધી, અને B. Ag. ની પદવી પામી બાહેર પડ્યો.

સુંબઝની નાનકડી યુનિવર્સિટીના પોથા પંડીતોએ એક ખાલી કોઠલો (bag) મારે પૂછે વળગાડ્યો અને હવે હું સંસારની મોટી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ થયો. આહ ! આ તો જાણે બીજો જન્મ ! મેં પોતાને કોઇ જુદાજ પ્રદેશમાં જોયો, જાણે નવી વહુ મહીયરથી સાસરે આવી ! આ સંસારશાળામાં નવોજ કકકો ઘુટવો પડ્યો ! નિશાળ અને કૉલેજનું શિક્ષણ હાં લાગ્યેજ કામ લાગ્યું. અંથાવલોકન અને વ્યહવાર કુશળતા એ બંનેમાં મોટો ફર્ક માલમ પડ્યો. આજ સુધી મને કોઇએ ગંભીરથી એમ કહ્યું ન હતું કે “પોથીમાંનાં રિંગણા પોથીમાંજ શોભે.” હું તો મારાં પૂછાં અને ગરવનર સાહેબની સહી સાથની સર્ટીફિકેટનાં કાગળપર મુસ્તાક રહ્યો અને કહિપત કથાઓ અને કવિતાઓમાં શીખેડેલા આદર્શવાદને અમલમાં આણવાની નિષ્ફળ કોશેશ શરૂ કીધી.

હું સુંબઝ આવ્યો. શ્રિમંતોના બાગબગીચા સુધારવા અને તેપર દેખરેખ રાખવાનાં કામ મેલવ્યાં. આમાથી પેદા થતા પૈસા મેં એક નરસરી (nursery) બનાવવાના કામમાં રોકવા માંડ્યા. નવો ધંધો તો ધીમેથીજ વધે અને તે માટે ધીરજ જોઇએ. પરંતુ દાહેકાઓ સુધી આકરપણથી ટેવાઇ ગયલા વડીલોને બાપારી ધીરજ અને દુરઅંદેશી તે

કયાંથીજ હોય ! ગ્રેડ્યુએટ થયા એટલે એકદમ ખોખે ખોખે પૈસા કમાઇ ન આણવા માટે નજદીકનાંઓના ટાણા-મેણાં નફ્ટામથી સહન કરવાની મારી કમત્તાકાતને સખખે ફરી એકવાર ધર છોડી ભાગવાની ધ્વજ પ્રગળ થઇ. આ સ્વતંત્ર, આશા આપનારા ધંધાને બંધ કરી પવઇ ઍસ્ટેટના મેનેજરની ચાકરી સ્વિકારી, મારાં આ પગલાં માટે સમજદારોએ અન્યથા દર્શાવી અને ચાલતી રોડ તજી જવાનાં કારણો પુછ્યાં. પણ ધરની અંધ ધાંકવા મેં સ્વદેશભિમાનનો સાહો ઓળંગ્યો અને શું એક સ્વેચ્છથી ન્વતિભોગ આપનો હોયું તેમ કહેવા લાગ્યો કે, “ત્રિમંતોના ઠાળી શોખને પંપાળવા કરતાં ગરીબોનાં પેટમાં જતું અન્ન પેદા કરવામા એક B. Ag. ની શક્તિ અને વખત રોકાવો જોઇએ.”

પવઇના જુના ખાઇ જેઠલા કારભારીની વિરૂધતા, જંગળ, મેલેર્યા, શરદી, ગરમી વગેરે સામે મેં દાંતો પીસીને ટક્કર ઝીલી. પ્રમાણિક, સખત ગદ્દાવૈતરૂં કરી ઍસ્ટેટની આવકમાં હજારો રૂપાનો વધારે દેખાડી શક્યો.

પણ નસીબ જે દગડાં દૂરનું દૂરજ રહ્યું ! હજી તો જે વર્ષ પુરાં થાય તે આગમજ પવઇ ઍસ્ટેટ મગને ભાવે વેચાઇ ગઇ. નવા હિંદુ માલેકો નવો હિંદુ સ્ટાફ લાવ્યા. હું થોડા મહિના ખેકાર રહ્યો. પછી ભરૂચ નજદીકે દુકાળઅર્થેની કામચલાઉ સરકારી નોકરી સ્વિકારી. જ્યાં પણ મારું અવ્યહવારૂંપણું આડે આવ્યું. ગુલામગીરી અને આપલુસીમાં હું પછાત નિવડયો.

મારા સરદારી ચાહતા સ્વભાવે સ્વતંત્રતા માગી. સ્વર્ગની નોકરી કરતાં નકંતું રાજ્ય મને પ્રિય જણાયું. પુતાના અંડ અને ઍંગ્રેસ ગાડનના સુપરીન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા, લલામણુ અને લાગવગ છતાં, મેં મુખામુદી નહીં સ્વીકારી અને બદલાપુરમાં એક નાનકડી જમીન પટે રાખી, સુકી પણ સ્વતંત્ર દાળ રોટી પર શુક્ર કરવાનો હવાઇ ધરાદો અમલમાં આવ્યો. પાંચ વખત નિમાઝ પઢતા એક કાકણી મુસલમાન સાથે ભોગભોગે ભાગીદારી ધીધી. તેમાં એક પહરેજગાર (!) પારસી પણ જોડાયા. આ ભગનોએ મારા આદર્ષવાદની ઠીક ઠેકડી ઉઠાવી, મને પોતાની અનુભવી આંગળીઓપર નચાવ્યો. પાતરે પાણી પાયું, રે ! રડાવ્યો. હું પણ હવે જીવપર આવ્યો. મેં કેશર્યાં કર્યાં અને.

એક તદ્દન અસાધારણ પગલું લયું. ઉભો પાક, ગાયદોર, સરસામન, ઓમ્લેટ એનહુન સર્વ જ્યાંનું લાં નાખી હું સપોટે દોપોટે મુળમ ચાલી આવ્યો. કુનેહ્યાન કોકણીએ તો મલાઈ ચરી લીધી. “કાયદાની તેમજ નિતીની દૃષ્ટિએ તમારો કેસ છતવા જોગ છે “ એવું સમજાવી મારા સોલીસીટર મિત્રોએ મને કોર્ટ જવા સમજાવ્યો, મારો મુકદ્દમે। મુકદ્દમાં લડી આપવાની ઉદાર માગણી કીધી, પણ કચેરીએ નહીં જવાના મારા ધખારાને લીધે આ લડા દોસ્તોની સલાહ મેં માની નહીં. લાંબે વખતે બે જાણીતા જરથોસ્તીઓની લવાઈ પર અમે કેસ છોડ્યો. પણ અફસોસ કે જગજગ લાંબાં લાપણો કરતા આ જાહેર પુરૂષો અમારા મુકદ્દમાનો કોઈ પણ તરફનો ચુકાદો આપવાની નૈતિક હિમત દેખાડી શક્યા નહીં અને કહેવાતા સમાજ સેવકો પ્રત્યે મારો સાચાં દીલનો અલાવ પ્રગટ્યો.

પારસી ઑરફનેજ.

આ પ્રમાણે પ્રમાણિક નોકરી તથા સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવવામાં હું નાલાયક નીવડ્યો. શિક્ષકનો ધંધો સાદો અને પ્રમાણિક હશે એવું ધારી લઈ, પરેલની પારસી ઑરફનેજમાં સૃષ્ટિજ્ઞાન અને આગળની શિખવવાનું મેં માથે લીધું. ખરેજ લાં મેં વધુ નિર્ભયતા અને આનંદ અનુભવ્યાં. કેળવણીને લગતા કેટલાક આદર્ષો હું ફતેહમંદીથી અમલમાં લેવા શક્યો. વળી લાં પણ મારો આદર્ષવાદ નડ્યો. મને લાગ્યું કે અનાથાશ્રમના શિક્ષકોએ યતિમેનાં માયાપની જગ્યા પુરવાની કોશિષ કરવી જોઈએ. મેં માની લીધું કે અનાથોનાં ચોપડીઓનાં શિક્ષણ ઉપરાંત તેઓની સદ્ગત સુધકાઈ, કપડાં લટાં, ખાદ્ય ખોરાકી, નીતિરીતિ વગેરે પર પણ શિક્ષકોએ દેખરેખ રાખવી જોઈએ. પણ મને થું ખબર કે સરસ્વતી દેવી પણ પોતાનાં મંદીરમાં પ્રમાણિકપણાને આવકાર દેતી નથી. દેશ ખાદ્ય દરવાજા ખાંધે ખાંધી બેઠેલા લાંના ઉપરીઓએ પહેલેથીજ મને રમાડી લેવાની ખેરવી થોઈ. કોકરોઓના પીવાનાં પાણીમાં ચાલતાં જતાં દેખાડવાની મારી મહેનતના જદલામાં કદરદાન સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે એક નવો કુંજો, એક ઘોતો ગાળવાનો કુટકો અને તે સદ્ગતથી ભરી મારા રૂમમાં રોજ પહોંચતું કરવાની ઉદાર માગણી કીધી. જખર નેલવાનાં કાટલાં *waighs* ખોટાં પુરવાર કરી આપવાના ચુનાહ

માટે મને “નોંકરીપરથી ઉબેડી નાખેશું”ની ધમકી મળી. કાતરા
ઓમાં કીડથી સખડતા પુત્રોના વસ્ત્રો ખોળાવી તપાસ કરી તેઓની
સારવાર કરવાની સૂચનાનો નતિજો, મારી નીતિ પરના શકમાં આવ્યો.
શિક્ષકોના ખોટા માસિક રિપોર્ટો, પરિક્ષા પત્રકો તપાસવામાં પક્ષપાતિ,
વગેરે કેળવણી ખાતાંની અનિયમિતતા ઉઘાડી પાડતાં શિક્ષકોની ખફગી
બહારી લેવી પડી. માફ મોઢું બંધ કરવા તથા કાર્યવાહકોની મુશ-
કેલીઓનો જાતિ અનુભવ આપવા મને કામ ચલાઉ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની
જગ્યા આપી, તે ટકનો લાલ લઘુ મેં અંદરનો કારોબાર વધુ નજદીકથી
તપાસ્યો. આધખોરાંકી, કપડાંચપડાં, સીક રૂમ વગેરે ખાતાંઓના હિસા-
બોમાં ગંભીર અનિયમિતતા જણાઇ. વડાઓ તરફથી લેવાતા ઉધ્યો-
ગખાતાંના ગેરલાભો, વગેરે અનેક વાતોનો અભ્યાસ કરી એક વીગતવાર
દાખલા દલીલો સાથેના દલદાર રિપોર્ટ ટ્રસ્ટી સાહેબો પર મોકળો આપ્યો.
બહોળા રોકાણવાળા સુખવાસી ટ્રસ્ટી સાહેબો (એકાદ બે માનવંત
અપવાદ સિવાય) કોઇ દિવસ ઓરફનેજમાં આવે તો તેમને સાંની
સ્થિતિનો કોઇ સહેજ પછું ખ્યાલ આવે ની! રિપોર્ટ મોકલવાને અઠ-
વાડયાંઓ વહી ગયાં પછુ કાંઈ દાદ મળવાનાં ચિન્હો જણાયાં નહીં.

મારી નિરાશા.

આવી રીતે નાકેદર દુન્યાએ મને અવલવાર લેખ્યો. કોઇએ
સાંથી ધકેલો માર્યો તો કોઇએ સાંથી હસેલ્યો. બધાંએ મારાં નાકમાં
નથ ધાલી પોતાની મરજી મુવાકેફ દોરવવાનાં પ્રયત્ન કર્યા અને મારી
સાંથી મોટી અજબબી તો એ હતી કે મારાં વાલીઓ અને શુરુઓ, જેઓ
મને જ્ઞાત અપાવવા- આપવા આટલો બધો પૈસા અને શ્રમનો ભોગ
આપતાં હતાં તેઓ પોતે મને તેજ જ્ઞાનાનુસાર ચાલવા દેતાં નહીં.
અરે!-એમજ છે તો ઓ માયાપો! ઓ શિક્ષાશુરુઓ! તમે
બચ્ચાંઓ પાસ આટલું બધું ગંધા વૈતરું અને મિથ્યા મહેનત શા સાફ
કરાવતાં રહો છો? તેઓનાં ૨૫-૩૦ કીમતી વર્ષો સાથે શા માટે
આવી કુર રમત કરો છો? કાં તેઓને ભોગે આવો ધાતકી અખતરો
અજમાવો છો? આરંભથીજ કાંય નહિ પેલી ‘કુનેહ કારસાહ’ના પાદ
ભણવતા? કાંય નહિ તમારો જીકિતબંધ જીહું બોલવાનો હુન્નર શીખાડતાં?
જરૂરી પ્રમાણમા સ્વાર્થ સાધવાની અને ખુશામદ કરવાની બહવાર

કળાનો કેમ નહીં અભ્યાસ કરાવતાં? ધન-પુંજની યોગ્ય વિધિ શા માટે નથી દેખાડતા?

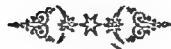
અમુક સમયસુધી નિષફળતા, નાસીપાસી, નિરાશા મારા સાથી બન્યાં. મિત્રો મારા તરફ દીલસોજી ધરાવતા હતા પણ સહાય થવાની સ્થિતિમાં ન હતા. માળાપો, ભાષભાંડુઓ, જેઓની આવા સમયમાં મદદ કરવાની ફર્જ ગણાય છે, તેઓની મારા આદર્ષો તરફ કમ દિલસોજી હતી, નેકે તેઓ રહાતે તો મદદ કરી શકતે. વધુમાં મારો સ્વાભિમાની, હઠીલો, મગર સ્વભાવ ઓરચાળા રહેવાની સખત વિરુદ્ધ હતો. આ કારણથી મેં મારા પગપર ઉભા રહેવાનું બીકું ઝડપ્યું. કુટુંબી સંબંધ અભ્યાસપૂર્વક ઢીલો કીધો.

શાંત ધડીઓમાં કલાકો સુધી હું ઉદાસ બની વિચાર કરવા લાગ્યો અને મેં મારી હાલતનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું. શું હું ખરેખર અવ્યહવાર હતો? શું મને ખરી કેળવણી મળી ન હતી? શું પીર પેગખરો સંતસુખણો ભુલું કબી ગયા હતા? શું નાનપણમાં મેળવેલી નૈતિક શિખામણો મોટપણમાં અલકામણે મેલવા માટે હતી? વડાઓ નીતિનાં સિદ્ધાંતો દેખતી રીતે માનથી સ્વિકારતાં, તે પ્રમાણે ચાલવાનું ડોળ પણ ધાલતાં, આથી મેં ઝડપી અનુમાન બાંધી લીધું કે સમાજક નીતિ રીતિનું શિક્ષણ સર્વમાન્ય અને અમલમાં મેળવા નોગ હતું. એ પણ નક્કી થયું કે તે માન્ય કરવા અને અમલમાં મેળવાના ઢોંગ છતાં લાખો કરોડો સંસારીઓ ફાવી શકતાં નહિ, અને ગયડી પડતાં અને પાછળથી તો પાછું ઉઠવાની કોપેશને પણ વ્યર્થ સમજતા. બીજા શબ્દોમાં કહું તો હું એવાં અનુમાન પર આવ્યો કે માનવંત અપવાદો બાદ કરતાં મનુષ્ય માત્ર અવ્યહવાર અને નિષફળ સમાજ છે. આ અકુશળ નિષફળ લોકની સંખ્યા અતિ મોટી હોવાથી વ્યહવાર બનવાનો સાર્યો પ્રયત્ન કરી નીતિમાન છંદગી ગુબરવા માંગનારાઓ પર, માત્ર સંખ્યાનાં બળે, જીદમ કરતાં, માત્ર જઠા વૃદ્ધાંત્યને આધારે નિખાલેશોને નાક પકડી દોરવાનો દાવો કરતાં, અને પોતે નકટા હોવાથી બધાને નાક કાપી નાખવા સમજવતાં. વધુમાં સામે થનારાઓનાં તો નાક જળરદસ્તીથી કાપી લેવા માંગતાં! આ ગાદર્યા ટોળામાં સામેલ થનારા ડાહ્યા અને વ્યહવાર કહેવાતા. એવાઓમાં નૈતિક હિંમત કમ જણાતી. ઇન્દ્રીઓની ગુલામી

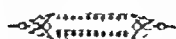
અને કામ ક્રોધાદિ વિકારોમાં લપટાયલા જણાતા. આવા કાદવમાથી પોતે પ્રયત્ન પૂર્વક નીકલતા નથી, પણ ઉલટા નીકલવા ચાહનારાઓને હરકત કરે છે. આ લોક પોતાનાં વ્યહવારપણાની શેખી છતાં શું સુખી છે? ખીજાઓને દોરવવાનાં દાવા છતાં શું તેઓ પોતે સંતોષી છે? શું તેઓ શાંતિ અનુભવે છે? જો તેમ નથી તો તેમનું વ્યહવારપણું ક્યાં રહ્યું જે વસ્તુ મેળવવા પાછળ તેઓ રાત દીન વેઠ કરીને-કરાવી રહ્યા છે, તે ઇષ્ટ તો એઓથી દૂરનું દૂરજ છે. આ લોક મતલબ હોય લારે, સ્વપ્ન-ચાવમાં પ્રારબ્ધ, ક્રીસમત અને નસીબ વચ્ચે લાવે છે અને મતલબ હોય લારે પુરૂષાર્થનાં બાકાં પુરૂંકે છે.

આ પૃથક્કરણથી મારી નાઉમેદી દૂર થઇ ગઇ. મારામાં સ્વમાન અને સ્વપ્નનો વધારો જણાયો, મારામાં ઉલટ ઉછળા મારવા લાગી. ચૈતન્ય ઉભરાઇ જતું જણાયું. ચિત્તની ચંચળ વૃત્તિઓને કાબુમાં આણવાનો વ્યવસ્થિત ક્રમ રચ્યો. ધન્દવીઓ અને વિકારોને અંકુશમાં આણવાની યોજના રચી. આ નવા પ્રોગ્રામ માટે સતસંગની આવશ્યકતા તથા કોઇ ખરા, ક્ષેત્રમંદ, વ્યહવાર ઉસ્તાદ, કોઇ સામ્ય નીતિમાન સદ્ગુરુની મને અતિ જરૂર લાખી અને બન્યું પણ એવું કે મારી મુરાદ મુજબનો પ્રસંગ આપોઆજ ઉભો થયો.

Mon. Paul Richard મૉ. પૉલ રિશાર સાથની મારી પહેલી મુલાકાત અને દિમાલયનાં પહેલાં દર્શનનો રસમય કિસ્સો આવતાં પ્રકરણમાં જોઇશું.

પ્રકરણ બીજું.

મારું સાધુ જીવન.

મૌ. પૉલ રિચાર્ડ.

ગાંધીજીનાં 'નવજીવન'ના એક અંકમાં "આવતી કાલનો પુરૂષ" એવાં મથાલાં હેઠળ એક સુંદર લેખ તથા Mon. Paul Richard મૌ. પૉલ રિચાર્ડનું એક મુખમુદ્રા મારા જોવામાં આવ્યું. 'નવજીવન'ના લેખો માટે મને માન હતું, તેથી હું આ પુરૂષ તરફ જોવાયો. ન ધારેલા સંજોગે એક શિક્ષક મિત્ર સાથે મારું ઘાટકુપર જવું થયું, જ્યાં અમે આ ફ્રેંચ સાધુ સાથે પરિચય પામ્યા.

એમનો બાહેરનો દેખાવ જોવાયુકારક હતો. શરીર મજબુત બાંધાતું હતું હતું. ચામડી ગોરી હતી. માથાના વાળ અર્ધાં સફેદ લાંબા હતા; તેની જ છાતી વેર ઉતરતી મોટી દાઢી હતી. પોશાકમાં શુદ્ધ સફેદ ખાદીનો લાંબો સાલો અને માથે ધોળા ચરફ જેવી, બન્ને કાનો પર ઉતરતા છેડા સાથની ખાદીની ટોપી હતી. મોળાં વગરના ગોરા ગોરા પગોમાં એક સાદી ચંપલ શોભી રહી હતી. ઓરડામાં મેજ, ખુરશી, સોફા, કપાટ વગેરે પાશ્વિમાત્ર રાત્રચિલાંની ગેરહાજરી ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. ધર્તિપર બીજાવેલાં સાદાં આસને બીરાજેલા આ સાગી જેવા પુરૂષ, કાંઈ અસલી ધરાની ઉસ્તાદની ગોયા યાદ આપતા.

કહે છે કે પારીસમાં પાદરી થવા માટેનું પહેલું શિક્ષણ લઘુ, પાછળથી કાયદાનો અભ્યાસ કરી, મૌ. રિચાર્ડે એડવોકેટ તરીકે ધંધામાં જીજ્ઞાસું હતું. સારા બાદ રાજ ખટપટ (politicos)માં માથું માંચું અને સાથે સાથે (journalist) છાપાના તંત્રી અને ગ્રંથકર્તા તરીકે પણ કલમ અજમાવી હતી. ગ્રંથસત્તાક રાજ્યમાં ઉધરેલા હોઇ એમના વિચારો ક્રાન્તિ માટેના હતા. સવ્યાષ અને પરમાર્થને ખાતર લગાઇ કરવાના, છેલ્લાં જરમન મહાયુધ્ધ સમયના ફ્રેંચો અને અંગ્રેજોના ઢોંગી દાવને "To The Nations" નામથી ચોપડીમાં વખોડી કાઢી ઉઘાડા પાડ્યા હતા અને તે કારણે સરકારની સખ્ત ખફગી વહેરી લીધી હતી.

એમની તેજ કલ્પમમાં ઉડે ચટકા હતો. “The Scourge of Christ” નામની ચોપડીમાં તેમને કમાલ કીધી હતી. કહેવતરૂપ ટુંકાં ટુંકાં માર્મિક વાક્યોમાં અનેકવાર સાર્વજનિક સચ્ચાઇ લાપતી. ઇસસ ક્રાઇસ્ટનાં શિક્ષણનું આજના ખ્રીસ્તીઓ જે ઉધાકું ઉઘાંધન કરી રહ્યા છે તેઓને આ પુસ્તકમાં મૌ. રિશારે સખત આપકા લગાવ્યા છે.

મૌ. પૉલ જેટલા દિવસ ઘાટકુપર રહ્યા તેટલાં લગલગ રોજ હું એમની પાસ જવા લાગ્યો. સંધ્યા કાલે છાંતી એક નાનકડી ટેકડીને મથાળે સૂર્યને સેવટનું નમન કરવા એઓ જતા. હું પણ એમની સાથે જોડાતો. એક સાંજે અમેએ હુંગરનાં શીખર પર બેઠક લીધી. દૂરની મલાડ-મરોલીની ટાંચોએ સૂર્યને ઢાંકી દીધો. આ ગંભીર પળો હતી. ઋષિરૂપ રિશાર આંખો બંધ કરી શાંત મનન કરતી ઢપે સ્થિર થઈ બેઠા. એક હાથ પર મૌ. ના સાર્થી રમણલાલ અને હું ગોઠવાયા હતા. બીજી જાણુએ મારી સાથે આવેલા બે શિક્ષક લાઇઓ હતા. મૌ. પ્રત્યે માન અને લક્ષિતલાવથી આંખો મીચીને અમે પણ મનનની ઢબે રહ્યા. મુખ્ય જેવાં શહેરની આટલી નજદીક આવા અસાધારણ દેખાવની લબ્ધતા બોગવવા મારી આશ્ચર્યચકિત ચક્ષુઓએ વધુ વાર બંધ રહેવા ના પાડી; અને રૂપેન્દ્રિયને આધિન બની આ અલૌકિક પ્રસંગનો રસ, મધમાખની અધિરાઇથી હું ચૂસવા લાગ્યો. આ સમયે મને જેટલો આનંદ મળ્યો તેટલો આ મનન કરનારાઓને મળ્યો હશે કે નહિં તે હું કહી શકતો નથી. આ ‘મનન’ કેમ થતું હશે? મૌ. શું વિચારતા હશે? એમને કાંઈ દિવ્ય દૃષ્ય જણાતું હશે કે? આહ! હું ક્યારે સીમાની પેલે પાર (Beyond the Border Land) તું જોઈ શકીશ! અંધકારમાંથી રોશની તરફ મારૂ જવું થાવો!” એવી મારાં સાચાં દીલની તીવ્ર ઇચ્છા હતી.

શ્રી અરવિંદ ધોપના ગુરૂ.

ચિન્તન સમાપ્ત થયે મેં સૃષ્ટિની યોજના અને રચના, તેનાં કારણ અને અંતિમ મહાકારણ જાણે સવાલો પુછ્યા. આ ચર્ચા ચાલી રહી હતી તેટલાં ગૃહસ્થી યોજાકમાં સજ થયલા એક દીંગણા દક્ષિણી આવી ચડ્યા. મૌ. રિશારે ઉઠીને તેમને પ્રેમથી આલિંગન દીધું, જે પરથી આ નવા આવનાર સન્નજન પણ કોઈ મહાપુરૂષ હશે એવું મેં ઝડપી

અનુમાન દોરી લઇ, માનથી ઉભા થઇ, પ્રણામ કયું. આ નવા આવનાર સજ્જન, મી. વિષ્ણુ લેલેએ મને દરામરોજ નામથી સંજોધી મારા પ્રણામનો યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો. મારી અજ્ઞયગીતો પાર ન રહ્યા કે આ અંજનબા શખ્સે માઈ નામ કેમ બળ્યું હશે !

અંધાઈ થવા આવે એમો સંધ્યાના મૌ. રિશારના મકાન પર ગયા. ત્યાં મી. લેલેએ પોતેજ મારી હસ્તરેખા નેવા માગી. નેમ, મારી આત્મજ્ઞાનની અભિજ્ઞાપા માટે અભિનંદન દીધું. મારા હિમાલય જવાના ઇરાદાને પુષ્ટિ આપી અને માઈ આધ્યામિક ઇવન ઉજ્જવળ નીવડશે એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી. હવે વાત એમ હતી કે મૌ. રિશાર આવતા ઉનાળામાં હિમાલય જવાના હતા. મેં મૌ. ને પ્રાર્થના કરી કે મને પણ તેમની સત-સંગતે લાલ આપવો અને હું તેમને કાઢ રીતે યોગ્યરૂપ થઇશ નહિ. મૌ. રિશારે વિચાર કરી જવાબ આપવા કહ્યું હતું અને આ આગદમાં લેલેની સલાહ લીધી હતી. તેથી લેલે માઈ નામ તથા મારી હિમાલય જવાની ઇચ્છાથી જાત થવા હતા આ બધું મને વાજબી માલમ પડ્યું હતું. તુલસેજી તો મેં મી. લેલેમાં દિવ્ય દૃષ્ટિ આરોપી હતી.

વિષ્ણુ ભાશકર લેલે પોતાને પૌન્ડ્રીચેરીમાં રહેતા જગન્નંદર અંગણી જ્ઞાનયોગી શ્રી અરવિંદ ધોપના ગુરુ લેખાવતા હતા. મી. લેલેની ભવિષ્યવાણી કેટલી સાચી પડી ? અરવિંદ ધોપના ગુરુ કય રીતે હતા ? એમનાં ખીજ ભોપાળાં કેમ કુટયાં ? તેમાં માઈ પાત્ર શું હતું ? એવંજુ મને હીપનોટાઇઝ કરવાની નિષ્કળ ચેષ્ટા કેમ કીધી હતી ? તે સંધ્યાનું રસમય (romantic) વર્ણન સમયના ક્રમવાર આપણે આગળ આવતાં જોઇશું.

હાલ તો લેલેનાં ગીલીગીલી છૂટે એવાં ભવિષ્ય કથનથી મારી છાતી ગજસર ખીળી, માઈ અભિમાન વધ્યું અને સાથીઓમાં મારી અગત્યતા જરા વધારે દેખાડવા લાગ્યો. કેવી નયણાઇ !

મૌર્યર રિશારે પોતા સાથે જોડાવાની પરવાનગી આપવાની મહેરબાની ફરમાવી. મેં ઉનાળાની રવન સાથે અઢી મહિનાની છૂટી કઢાવી. અને મુસાફરીની તૈયારી કરવામાં રોકાયો. રિશાર માર્ચમાં મુંબઇ છોડી ગયા, અને મારે ક્યાં અને ક્યારે એમની સાથે જોડાવું તે વાજબી લખવા જણાવી ગયા.

મુસાફરીની તૈયારી.

પીટીઝ ઑરફનેજમાં હતો ત્યારથીજ મેં તપસ્વી જેવું જીવન શરૂ કર્યું હતું. સાદું જીવન અને હૃદય ચિન્તન (Plain living and high thinking) એ મારો મુદ્દાલેખ હતો. હાંથીજ મેં જટા અને દાદી વધારવા માંડી હતી અને શુદ્ધ ખાદીનો પોશાક ધારણ કર્યો હતો. સાધુ સંતોના જીવન ચરિત્રો અને ઉપદેશો વાંચતો હતો. સ્વામિ વિવેકાનન્દના લેખોથી વાકેફ હતો. હંસ સ્વામિ કૃત “કૈલાસ માન સરોવરની યાત્રા” પણ વાંચી હતી. એક ન્હાની ટૂંકમાં કપડાં, એક હેન્ડ બેગમાં સ્વામિ રામતીર્થનાં “In the Woods of God Realisation” નામક ત્રણ દળદાર વૉલ્યુમો અને ખીજી ન્હાની ન્હાની જરૂરી-આતો, તથા એક ન્હાનો ખીસ્તરો એટલો સામાન સાથે રાખ્યો હતો. મૉ. રિશારને મળવાને થોડાક દિવસની વાર હતી તેટલાં તા. ૯ મી એપ્રિલ ૧૯૨૨ અને રવીવારે મેં મુસાફરી શરૂ કરી દીધી.

અજમેર.

પહેલી ‘બ્રેક જર્ની’ (Break journey) અજમેર કીધી. મારી સત્યની શોધનું પહેલું હપતેખાન અજમેરની એ ત્રણ સ્ટેશન અગાઉથી શરૂ થયું. ત્રણ ધર્મી મહોમેડન લાઇયો મારા ડબ્બામાં આવી એકા. જેમાનો એક અજમેર શરીફની પ્રખ્યાત પીર ખ્વાજા મોહીતુદ્દીન ચિસ્તીની દરવાહનો પૂજારી હતો. દરવાહ શરીફના આ દયાળુ આડત્યાએ માત્ર નજીવાં દામમાં પીર સાહેબ પાસે મારી માગી મુરાદ હાંસલ કરાવી આપવાની ખુશી દેખાડી ! પણ મારી તંગદસ્ત અને અગ્રધ્વાળુ વૃત્તિએ આ અનુપમ લાલ જતો મેલ્યો. પણ તેટલાંમાંજ અટક્યું નહી. હું જરા વધુ લાહેરી કરવા ગયો, અને મુસાફરીનું કારણ એમ સમજ્યું કે ‘અંદગી, ક્રિયાકામ, ખોદાની હસ્તી વગેરે બાજતોમાં હું શંકા ધરાવુ છું.’ આ ઉપરથી મુજબર સાહેબ તો ખુબ ખખખવા લાગ્યા, “તારામાં યકીનનું તત્વ કોતાહ છે. તું કુદર છે. કુદરોનો તો જહાનમમાં પણ થાર થાય નહી. પાક દરવાહમાં તું પગ બી કેમ મુકે છે તે હું જોઉં છું.” પછી આ ધર્માધ બોળો જરા નમ પડી કહેવા લાગ્યો “હા, એકજ માત્ર આશાનું કીરણ છે, તારે માટે બચવાનો ફકટ એકજ માર્ગ છે. આવ, કાલને કાલ હું તુંને ઇસ્લામમાં દાખલ

કરાવું, પછી હમાન રાખ અને હંતત (ખહેરત)નો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે.” મેં જોયું કે આવા અજ્ઞાન અને ઝનુની માણસ આગળ લડલડ વાતો કરવામાં મેં કાચું કાચું હતું. અન્નમેર રોશનપર ગારી આવી પહોંચી અને અમે છૂટા પડ્યા. અને ળીકનો માર્ગે દરગાહ સરીકની અડાસે પણ ગયો નહીં.

અન્નમેરની જોવા જેવી લગલગ સઘળી જગાઓ હું જોઈ આવ્યો. અન્નાસાગર, ખાશદરી, દહિલત ખાગ, મેયો કોલેજ, લાલમંદીર વગેરેની ઉડતી મુલાકાત લીધી, જેનું વિગતવાર વર્ણન આપણા મૂળ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોવાથી આપણે આગળ ચાલીશું.

જયપુર.

અન્નમેરથી જયપુર જતાં મારા ડબ્બામાં મુસાફરી કરતા મી૦ ‘મૃનકીશોર નામના એક ગ્રેડ્યુએટ સાથે તત્વજ્ઞાનની વાતોમાં વખત મળતો પસાર થઈ ગયો. આ લાઘુ પણ એક સલ શોધક હતો. હાલમાં નિરાશવાદી (passimist) બન્યા હતા. સંસારની લીલી સુકીથી લગલગ (desperate) મરણીઓ થઈ ગયો હતો, તે એવાં અનુમાન પર આવ્યો હતો કે આપણી સમાજના નીતિરીતિના આદર્શો અવ્યવહાર અને નિષફળ છે; અને “ધી ખાના સફરસે, ઝોર દુન્યા ખાના મફરસે” ની પોલીસી અખત્યાર કરી હતી. તેનું માનવું હતું કે “શસસ કાઠરતનું” શિક્ષણ આપઘાતિક અને નાશકારક હતું. એક ગાલ પર તમાઓ ખાધ ખીજો ગાલ ધરનાર એક પણ ખીરતી તો બતાવે. ‘જયે શુલ શુલ ખાશ, જયે ખાર, ખાર’. સલાં સાથે સલાઘ સલી, છુરાં સાથે છુરાઘ કરવી.”

ગાડી જયપુર આવી પુગી અને અમે પ્રીલસુપ્રી ખાણ મેલી દહ ઝટપટ ઉતરી જવામાં રોકાયા. રોશનથી કીંગ એડવર્ડ મેમોરિયલ ધર્મશાળા પર હું ગયો અને નહીવી કીમતે એક ખીજાનું લાડ મેળવ્યું. રેલ્વે ગામડાંમાંથી જોવા યોગ્ય જગ્યાઓની ટીપ મેં કરી રાખી હતી. સવારે સાત વાગામાં બાહેર પડતાં, “એક સ્વારી, એક સવારી, એક આણા, એક આણા” કરી એકઠાવાલા પોકારતા હતા, તે રિવકારી. આ અચંપો પમાડનારા અને જડ થઈ ગયલા સાંધાઓને આર્શિવાદ રૂપ રથમાં પલાંઠી મારી, અમે પ્રખ્યાત ‘ગળતાળ’ મંદીરની તળેટીમાં ઉતર્યા. જયપુરની રાજ્યાત ખરેખર સારી પુરવાર થઈ. આ સ્મૃતિ

સ્થળની પસંદગી વખાણવા જોગજ છે. એક રમણિક ટેકડીને મથાળે સૂર્ય નારાયણનું મંદીર ઉગતા સૂર્યને પહેજો આવકાર આપે છે. તળેટીએ પ્રસરેલું વિશાળ પુરાણું શહેર, સ્ટેશનનો સિધ્ધો છાંયાવાલો રસ્તો, અને તાઝગી બક્ષનારી પવનની મંદ લહેટી દુન્યવી દુખને ધડીભર ભુલાવી દે છે. કુદરતી પાણીના ઝરાને બે ફાંકડા કુંડમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા છે. સ્ત્રી પુરૂષો બ્રુદાં બ્રુદાં સ્નાન કરી શરીર શુદ્ધ બનાવે છે. જરા આગળ ચાલતાં રાવન વાદનનો મધુર અવાજ મારે કાને પડ્યો. એક ન્હાનો બ્રાહ્મણ પુત્ર મને એક કંપાઉંડમાં લઇ ગયો. હાં તો જાણે એક રાજાની દરબાર! એક શ્રિમંત ગૃહસ્થ પાતલાં મલમલનાં આઠાં કપડાંમાં સજ થઇ એક અમીરના દમામથી બેઠો હતો. ગળાંમાં સોનાનો એક હાર અને આંગળાંઓમાંની વીંટીપરના હીરા નીળા પીળા રંગના ચમકારા કરી રહ્યા હતા. તેના બોળામાં એક ન્હાની સુંદર બાળા લાડથી બેઠી હતી. સાંભેની બે ત્રણ ચાંદીની ચાલોમાનાં મોઢરાં ગુલાબ મધમધાત પાંથરી રહ્યાં હતાં અને ત્રણ શખ્શો વચ્ચોવચ ખડા રહી તરેહવાર નખરાંથી નાચતા હતા. પગોને સુવ્યવસ્થિત લહેકા દઇ છુમ છુમ નૃલ્ય કરતા. એક રમુછ દેખાવતો તખ્તલચી ધુંધમાં આવી સીતાર સારંગી-વાલાઓને જરા પણ થોલવા દેતો નહી. કોઇકવાર તે ઉમરાવી દેખાવતો શાંત ગૃહસ્થ વગાડનારાઓની પ્રશંસા અર્થે ડોકું ધુણવતો. નાચ પુરો થતાં જળતરંગની લહેટી પ્રસરી જે જાણે ખુશ નશામાં સાંલજનારાઓને ચક્રચુર બનાવી દેતી. એશિયાટીક ભોગવિલાસનો આ એક નમુનો હતો. મુસાફરીની મજાહ તો આવી અચાનક મળતી ખુશ અન્યથાઓમાંજ છેતો. “ફરે તે ચરે, બાંધ્યો ભુખે મરે.”

હાંથી જાણે ખસવાજ ગમ્યું નહી, પણ વખત થોડો હોવાથી હું હાંથી આગળ ચાલ્યો. શહેરમાં ઉતરી માન મંદીરની મુલાકાતે ગયો. વેદ શાળા (observatory) શબ્દ કરતાં માન મંદીર શબ્દમાં વધુ સંગીત સમાયલું લાપે છે. હાંનાં ગંગવર રાક્ષસી યંત્રો હિંદની પૂર્વ સંસ્કૃતિ (civilization)ની હયાત સાબેતીઓમાંની એક રજુ કરે છે. ગ્રહોની ગતિ, રાશીઓના ચક્રાવા. સૂર્ય અને તારાઓની આવ, ચંદ્રની કળા, ગ્રહણની આગાહી વગેરે દેખાડનારાં ચોક્કસામ્ર લય્યાં આ યંત્રો હિંદુ વિદ્વાનોની શુદ્ધ ગણિત અને ખુબીવંત ખગોળ વિદ્યાની એકવારની જાહેજલાલી જોનારની નજર સામે સાક્ષાત ખડી કરે છે.

જયપુરનું અનુયમ ધર (museum) હિંદી મ્યુઝયમોમાં એક ધણી આગેવાન જગા ધરાવે છે. મીસર દેશનું મમી (Egyptian mummy) જોષ હું તરેહવાર વિચારેલા વમળમાં ગુન્થવાયો. ધરાન, એશીયોન, ઇજીપ્ટ, ચીન, હિંદુસ્તાન વગેરેની મહાન પ્રજાઓ દુન્યાઈ ચક્કરને મથાળે પોતપોતાની પાળી પ્રમાણે આવી આજે હેડે પડ્યાં છે. જરમની, અમેરિકા, રશિયા, જાપાન અને ઇંગ્લાંડની પ્રજાઓ આખા દીને શીખરે ચડે છે. સામુદાયિક અને વ્યક્તિગત ચડતી પડતીના કારણો શું હશે? મનુષ્ય જાત આગળ વધે છે, કે પાછળ હટે છે, કે જ્યાંની લાં ચકરાવા ખાયા કરે છે? આ ચડતી પડતીનાં ચક્રને આપણે રહેંટ (persian wheel) સાથે સરખાવ્યે તો તે એક રથલચ્ચર ધરીપર એકની એક જગાએ ફર્યા કરતું લેખી શકાય. જો તેને ગાડાંનાં પૈડાં સાથે સરખાવ્યે તો તે ધરી સમેત એક જગ્યાએથી બીજીએ જતું ધારી શકાય. વળી તેમાં પણ બે પેટા વિભાગ આવી શકે. જેમ કેટલાંક પુરાણો માને છે તેમ પ્રજા યા વ્યક્તિ આગળ વધી શકે તેમ પાછળ પણ હટી શકે, અને જેમ થીઓસોફી વગેરે મતવાદો માને છે તેમ હમેશાં આગળ અને આગળજ વધ્યા કરે છે, પાછળ હટવા જેવું કશું છેજ નહીં, દેખાતું પાછળ હટતું છે તે reversing station જેવું છે; વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ અનેક પક્ષાંતરો રચ્યું ફર્યા છે જેમાંથી એક પણ તર્ક અને દલીલથી સીદ્ધ થઈ શકતો નથી. ખચર!

આગ્રા

આપણે વળતું તો આગળ વધાયે. જયપુરથી આગ્રા જતાં મારા દૃષ્ટામાં એક મુસલમાન લામ્ર તથા હું એકલાજ હતા, આ લામ્ર દૃષ્ટામાં દેખતે આવવા દેતા નહીં. આંડીકુદના રેશન પર લગભગ ગાડી ઉપડવાને સમયે એક મારવાડી કુટુંબ દોડાદોડી કરતું અમારા દૃષ્ટા તરફ આવ્યું. આ લામ્રએ હટકારી કાઢ્યાં પણ મેં ઉપરવારો થઈને ખાસકુ ઉઘાડી જગા કરી આપી. આ ઉપરથી ડાહી ડાહી વાતો ઉત્પન્ન થઈ. “લામ્ર, બે કલાકની મુસાફરી છે; પછી તું ક્યાં અને હું ક્યાં? આ દુન્યા પણ ‘સરાય સે પંજ રૂઝ’ એટલે બે ચાર દિવસ માટેની ધર્મશાળા છે. સાથે કશું આવતું નથી, છવો અને છવવા દ્યો, અરસપરસ સહાય થાવો, એવાં કાર્યોમાંજ આપદે ફાયદો છે.” આ

મારવાડી કુટુંબને આ મદદ કીધી તેની કીમત મને તેજ દિવસે મળી.

આ કુટુંબ પણ આગ્રાજ નતું હતું. મારી આગ્રાની આ પહેલીજ મુલાકાત હતી અને હું, ક્યાં ઉતરવું તેના વિચારમાંજ હતો, તેટલાં આ ઉપકારી કુટુંબે મને પોતા સાથ જગા કરી આપી. રેશનની સામે ખે ઓરડા એક રૂપે રોજને હિસાબે લાડે રાખ્યા. જેમાંના એકમાં સ્ત્રી મંડળને જગા આપી, બીજા ઓરડામાં અમે પુરૂષો ગોઠવાયા. પછી હું એકલો શહેરમાં ફરવા ગયો. કિલ્લામાં મોતી મસજિદ અને કાળા સંગેમરમરનું તખ્ત જેવા જોગ હતું. તાજ મહાલ જેવા મયો. બધેથી ફરીને જોયું. મનુષ્ય અમર બનવા તરેહવાર ફાંફાં મારે છે. શરીર તો લાંબો વખત જીવતું નીભી શકતું નથી તેથી, મુદાને મસાલો ભરી સાચવી રાખવા પાછળ ઇજ્જતનોએ “મમી” બનાવવાનો હુમર રચ્યો. બીજા પ્રગળાએ પથર અને ધાતુનાં બાવલાં બનાવી યાદગારી જળવવાની યુક્તિ રચી. બીજાઓએ કાગળ પર છબી યા ગ્રંથ રચનાથી લાંબો વખત યાદગારી જળવવાની પેરવી કીધી. જ્યારે શીલસુફાએ આત્મા તો અમરજ છે એવો સધ્યારો આપી સંતોષ માન્યો, મનાવ્યો. બધાં ફાંફાંજ તો ! દૂરનાં અટકળનાં ભવિષ્ય માટે ચિંતા કરવા કરતાં વર્તમાનનું ચિંતન વધુ ફાયદાકારક છે એમ મારું માનવું છે.

નાનપણથીજ આગ્રાના તાજ મહાલ માટે ધણું ધણું સાંભળેલું, વાંચેલું, એટલે તે જોવાની ધણી ઇચ્છા થયાજ કરતી હતી. જ્યારે જોયો ત્યારે મને અસાનન્દ પ્રાપ્ત થયો નહી હું અજાયબ થયો કે લોકો ખાસ ચાલી ચલાવીને આગ્રા શા માટે જતાં હશે ? જો સૌંદર્ય પિછાણવાની શક્તિ તેઓમાં હોય તો ધરને આંગણેજ લાખો ખુશ્નુરત વસ્તુઓ મળી આવશે. શું એક પાણીનાં ટીપાંમાં, એક રાઇના દાણામાં, એક નાનકડી કીડીમાં, એક માણસનાં શરીરમાં, એક પક્ષીના માળામાં કાંઈ કમતી સૌંદર્ય છે ? સૌંદર્યના નિહાળી તેમાંથી આનન્દ મેળવવાની રીત આપણી નિશાળામાં લાગ્યેજ શિખવાય છે. તાજ મહાલ બેશક ખુશ્નુરત વસ્તુ છે. તેની પાછળ રહેલા ભાવોની તવારીખ જાણી તેવી રીતિ મનમાં પ્રાપ્ત કરી શકતા હોઇએ તો, એટલે કે જોતાં આવડતું હોય તોજ અને તેઓને માટેજ તાજ મહાલ ખુશ્નુરતીનો નાદર નમુનો છે. મેં પહેલો જોયો ત્યારે માત્ર ફેશનને ખાતર કહેવડાવવા કે તાજ મહાલ જોયો છે. બાકી મારે કબુલવું જોઇએ કે કાંઈ મનક પડી હતી નહી.

અન્યેરથી નળપુર, આગ્રા યદ દીક્ષી ગયો; ત્યાં મો. પોલ રિશારતું પત્ર મળ્યું કે દુરદવારનાં કાંગરી ગુરુકુળમાં આવી મળવું. આથી ૬૦ તુર્ત દુરદવાર ગયો.

દુરદવાર ગુરુકુળ.

મો. પોલ રિશારે મને તુર્તમેર આલિંગન કર્યું અને શિક્ષકો સાથે એક અલાદેદો ઓરડો મારે મારે રાખ્યો હતો ને દેખાડ્યો.

મો વર્ષની વાતપર ગર્વિ ગુજરાતમાં તત્કેર થયલા આર્થ સમાજના સ્થાપક સ્વામિ દયાનન્દ સરસ્વતિના સુવિચારોનું ઇવનું, ભગવતું, આગળ વધવું સમારક આ ગુરુકુળ છે. આ દુરઅંદેશ સન્યાસીએ જદ નેષ લીધું હતું, કે દિંદુરનાતમાં અપાતી પાશ્વિમાસ રૂઢીની માત્ર અપાતી પરતી કેળવણી, આર્યોની અસત્યાન બુદ્ધાવી નાખે એવી છે. તેથી હિંદુઓમાં આરિત્ર અને વીર્યબળ સહવન કરવા નગે નગે પ્રત્ય-આર્થ આશ્રમે સ્થાપવા નેરમેર ચળવળ ચલાવી. કંઈ છે કે પ્રાચીન કાળમાં મહાન અનુભવી પુરૂષો ગુરુશ્રી શ્રમથી દુર્ગેશ ધમ્ વાતપ્રસ્ય રિથિનિમાં યા પહેલાં સન્યાસાશ્રમમાં સ્વાર્થ નહ, શાંત, એકાંત, દવાશીર શ્યોમાં ગુરુકુલો સ્થાપી પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ ઉધરતી પ્રગતે આપતા. લીલી સુટી વેદી ધણયલા, કસાપલા, વ્યવહારકુશળ ગુરુઓનાં શિક્ષણ સાથ આજની આપણી નિશાળોની પદ્ધતિની સરખામણી કરો. શિક્ષાર્થિઓ પાસથી મળતી શી ને લોમે, ભવિષ્યની પ્રગત ધરવાનું ગંભીર કામ કાચાં કુવારાં ખીનઅનુભવી હુવાનોના હાથમાં મેલાય છે.

પાકા કમરવાર્થે ઉસ્તાદો ઉપરાંત ગુરુકુળનો એક બીજો નોંધવા લાયક ગુણ તે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ પાસ પળાવાનો પ્રત્યઆર્થનો નિયમ છે. આ કારણસર ખોરાક ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે. માસ, મદીરા, તેલ, મરચું, ખટાશ વગેરે રાજસિક-તામસિક, કામેતિનક પદાર્થોની પરહેલ પાળવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત કાંઈ પાણીનું પ્રાતઃ સ્નાન, પુરતી દસરત, યોગ્ય વસ્ત્રો, કંઈક બીજાનું, તથા વાતચીત અને વાંચન અને સંગત ઉપર પૂર તદેદારી રાખવામાં આવે છે. ગુરુઆતનાં ૨૪ વર્ષ આવાં વૃતમાં પસાર કર્યા પછી આ પ્રત્યઆર્થો લગ્ન કરી તંદરેસ્ત, બળવાન અને વીર્યવાન ઓલાદ ઉત્પન્ન કરી ગુરુશ્રીશ્રમને શોભાવે તો તેમાં કાંઈ નવાય છે ? અજાયબી છે કે પારસી ઘરોમાં, આરફનેજોમાં,

ખોડીંગ સ્કુલોમાં બ્રહ્મચાર્ય શબ્દ, તેની અગત્યતા, અને તેનું પાળન જણાવું નથી.

એક ત્રીલુક ધ્યાન ખેંચનારે તત્વ તે તેઓની પ્રાર્થનાની રૂઠી છે. સહવારમાં સકળે ઉડી, કસરત, સ્નાન કરી, સ્વચ્છ વસ્ત્રોમાં સજ થઈ મૂર્યોદય થતાં સર્વ બ્રહ્મચારીઓ એક ખુલ્લાં યોગાનમાં પોતપોતાના આસન (એક ચટાઈ યા સેતરજીનો ૨x૨ ફીટનો ટુકડો) પર ગુપચુપ ગોઠવાઈ જાય છે. ગુરૂ મધ્ય સ્થાનમાં બેસે છે. અને આંખો મીચી ને શાંત મનન કરે છે. થોડીવાર તેમ કર્યા પછી વચમાં જમીનમાં એક વેદી ગાળેલી હોય છે તેમાં લાકડાંના ટુકડા તથા ઘી રહેજ રહેજ રેડતા જઈ સર્વે એક કંઠે મંત્રો ઉચ્ચારે છે, જેમાં પોતાના ચારિત્રને વધારવાનાં જાણે વચનો અપાય છે. 'હું મારા ક્રોધને આ અગ્નિમાં સ્વાહા કરું છું. હું મારા ક્રામ, ક્રોધ, મોહ વગેરેનો આ અગ્નિમાં નાશ કરું છું.' વગેરે વગેરે, કહી છેવટે દુવા માગે છે 'અમુને અસત્યના માર્ગથી દૂર કરી સત્ય તરફ લઈ જાઓ !'

આ સુવ્યવસ્થિત લખ્ય દેખાવ જોઈને મને પરેલની પારસી ઓરેન્ડેનજનો પ્રાર્થના કાળ યાદ આવ્યો, સારે અફસોસનો એક ઉડો નિસાસો ખેંચ્યો. સુધરેલા પારસીઓના અનાથાશ્રમનો, ખ્રીસ્તી દેવળની ઢબનો, બંદગીનો હોલ, ત્યાંની ગંભીરતાની ગેરહાજરી, ભક્તિભાવની શૂન્યતા, ક્રોધ છોકરો કંઈ ભણે તો ક્રોધ કંઈ, ક્રોધ મનમાં બેસે તો ક્રોધ બરાડા મારે, તો ક્રોધ પરિક્ષાની તૈયારી માટે ભૂગોળ ગોળે, એવો શુચિવાડા ભર્યો, કઠોર ધુધવાટ, અને એટલું કમતી હોય તેમ લાંબી નેતરવડે ક્રોધને જ્યાં ફટકાવતા, તો ક્રોધને ત્યાં રમુજ નોશાકરા ઉચ્ચારેએ ધમકાવતા દસ્તુરજી (!) બપોલગાહ કરતાં તમાચાખાના યા મચ્છી બજારનો દેખાવ રજી કરતા હતા, એમ અનુભવશીર લખવામાં રહેજ પણ સહરાધાટ નથી.

શું બંદગી કરવી, કરાવવીજ જોઈએ ? અને જોઈએ તો આવી કદંગી રીતે ? શું પારસી જેવી ક્રામને આ છાજવું ગણાય ? ખ્રીસ્તી દેવળ અને ત્યાંનાં ફનીચરની નકલ કીધી તો તેઓની ગંભીરતા અને dignity શા માટે હુલાવી દીધી ? 'દિવસના બે વખત અવસ્તાવાણીની બંદગી કરાવ્યા પછીજ યતિમોને બોજન અપાય છે'

એવા પોકળ ફાકા મારવાની શી જરૂર ? આવો તમારો અને દોંઝ ક્યાં સુધી દોંઝ ચાલુ રાખશે ? શું આ રૂઢીમાં ઘટતો સુધારો કરવાનું યા આ દંભને સદંતરજ યાંધ કરવાનું ધ્યેયવાન્યેય નથી ?

ઉપરાંત વર્ણનથી કાંઈ એમ ન સમજવું કે કાંગડીનું ગુરુકુળ એક આદર્શ સંસ્થા હશે. હા, ભાંના વિદ્યાર્થીઓની તંદરેરતી અને બળ, ખીજ સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે સરખાવતાં ચઢતાં જણાય છે એ વાત ખરી છે. પણ ત્યાંનું શિક્ષણ એકતરી ઘણું છે. ઉંચ કળા તથા aesthetic sense ને ખાસ કચડી નાખવામાં આવે છે. પારસીઓમાં એક નમુનેદાર સ્કુલ સ્થાપવાની ચર્ચા ચાલે છે ત્યારે ગુરુકુળ, શાંતિનીકેતન, સાયરમતી આશ્રમ, રાધાસ્વામિ સ્કુલ વગેરે સંસ્થાઓએ કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી અનેક ઉપયોગી વાતો જાણવાની મળશે, એવું ધારી તે સંસ્થાઓનું ખારીક અવલોકન કરવું જોઈએ એમ સૂચવી આગળ વધીશું.

ઓહાશી કેશુ નામનો એક જોધ ધર્મગુરુ છેક જાપાનથી સંસ્કૃત શિખવા આ ગુરુકુળમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે મૉ. પૉલ રિશાર તથા મને દોસ્તી બંધાઇ. ગરમીની ઋતુ નજીક આવતી હોવાથી ઓહાશીએ પણ હિમાલય જવા ચાલ્યું અને મૉ. રિશારે ખુશીથી હા પાડી.

વળી રામાયાહ નામનો એક ચંચલ મદ્રાસી જવાન પણ મૉ. રિશાર સાથે જોડાયો. કહે છે કે જ્યારે મૉ. રિશાર દક્ષિણમાં મુસાફરી કરતા હતા ત્યારે રામાયાહના સમાગમમાં આવ્યા. તુર્તજ મૉ. રિશારે પારખી કાઢ્યું કે આ ઝળકતી આશા આપનારા જવાનમાં ભવિષ્યની એક મહાન વ્યક્તિ (!) છુપાયલી છે. રામાયાહનો ખાપ મરણ પામ્યો હતો. કાકા તેની પર અતિ હ્રદય ગુજારતો હતો. રામાયાહથી તે સહન થઇ શકતો નહી. આપઘાત કરવાના વીચાર સેવતો હતો, તેટલા મૉ. રિશારે પોતાનો કરી લઇ ઉગાર્યો હતો. પરાયા મુલકમાં એક ચંચલ જવાન દુભાખ્યાની મુદ્દતમાં સેવા મળે તે ક્યો જગદ્ગુરુ નાપસંદ કરે !

આમ એક ફ્રેંચ સરદારના હાથ હેઠળ એક મદ્રાસી, એક જાપાની અને એક પારસીની ચોકડી બની. હવે આ ચોકડીના ગ્રાંમો જોઈએ.

અમે રિષિકેશ જોવા જવાનો ધરાદો કર્યો. હરદવારથી મોટર બસમાં ૧૫ માઇલ છેટે અમે રિષિકેશ ગયા. ત્યાં ઉતરતાં મોટરવાલાએ પૈસા માગ્યાં જે માં. રિશારે તુત આપવા નાં પાડી. અને કહ્યું કે પાછા ફરશું ત્યારે સધળા સાથેજ આપીશું. હવે મોટર બસ કાંઈ અમારી ચોકડી માટેજ રીઝવડ ન હતી અને આવવા જવાની બોલી પણ કરી ન હતી. મોટરવાલાએ સહ્યતાથી કહ્યું “હું” તો સ્વારી મલવે તુત પાછો હરદવાર જમ્મશ. અને પાછી સ્વારી મળશે તોજ આવીશ, તમે ચાર માત્રને સાઈ સાંજ સુધી મારાથી થોભી રહેવાય નહી.” રિશાર કહેવા લાગ્યા કે આ શોફર આપુને પરદેશી જાણી ઠગવા માગે છે, વળતી મુસાફરીએ વધુ દામ આપવું પડશે, માટે પૈસા આપ્યા નહી. શોફર તકરાર કરવા લાગ્યો ત્યારે મૉ. રિશારે પોલીસપર લઇ જવા કહ્યું. પોલીસપર તો ઉલટી વાત બગડી. પોલીસવાળાએ કહ્યું હાલ પૈસા આપી દ્યો. જતી વેળા બીજી મોટર, ટાંગા વગેરે મળશે. પણ શકીસા સાધુ કહેવા લાગ્યા કે પોલીસ પણ શોફર સાથે મળી ગઇ છે. મેં નરમાશથી મૉશ્વરને સમજાવ્યું કે આપણે આવવા જવાની શર્ત કીધી નથી અને ઘણું થશે એ ચાર આના જરૂરી આપવા પડશે યા એક રાત ભાં રહી જવું પડશે. બીજું શું? મૉ. પૉલ સાહેબ તો ઉલટા મારી પર ક્રોધે ભરાયા, “તું” નાદાન છે. એઓની યુક્તિ સમજી શકતો નથી. ચૂપ રહે.” પછી મૉશ્વરે સીપાઇને કહ્યું, “હું” તારી સાથ વાત કરીશ નહી, તારા અમલદાર આગળ લઇ જા.” સીપાઇ કહે, “સબઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ બાહરે ગયા છે, એક કલાક પછી આવશે.” “તો તેટલાં હું” નદી કીનારે ફરું છું. ઇન્સ્પેક્ટર આવે ત્યારે મને બોલાવજો” એમ કહી, મૉ. પૉલ અમુને નદી તરફ ધસડી લઇ ગયા. સીપાઇ પૂઠે પૂઠે આવ્યો અને શોફર હવે અધીરો પડ્યો અને મોટે મોટે ગડબડ કરવા લાગ્યો. ચાર લોક એકઠાં થઇ અમારો રક્ષા જોવા લાગ્યાં. સીપાઇએ ફરીથી મૉશ્વર સાહેબને સમજાવવાની કોશિશ કીધી પણ મોં. ઉલટા છેડાઇને તેના આંગપર ધર્યા. સીપાઇએ સીસોટી ફેડી બીજા સીપાઇની મદદ માગી. બીજો સીપાઇ માથેનો મળ્યો. તેણે તો આવતાંને સાથજ કહ્યું કે. “આ ગાંધીવાલાઓ છે. (મૉ. રિશારે અને મેં શુદ્ધ ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેડ્યાં હતાં). હાથકડી (બેડી) લાવો, આ બુદ્ધાને ચોક્કીપર લઇ જાઓ.” વાત વધી પડી. અમે સધળા ગભરાયા. રામાયાહ,

ઓહાથી અને મેં મા. ને ફરીથી સમજાવ્યા અને તેવળે પણ
 જોઈ લીધું કે હાંઈ વળશે નહીં ત્યારે નમ્યા. એટલામાં એક જગ્યાએ
 સલાહ આપી કે મદત સ્વામિ મંગલદાસ આગળ જવો, તેઓ તમને
 મદદ કરશે. આખરે હાઉસન જાઉસન મદતજી પાસે ગયું. મેં મીઠાશથી
 બધી વાત સમજાવી તેવળની મદદ માગી. આ જગ્યા સ્વામિએ
 અમુને સારો આવકાર દીધો અને ધીરજ આપી. પોતાના એક
 મદદનીશને કહ્યું, “શોફરના પૈસા ચૂકવી દો. અને કેંચ મદાશયને
 બીજી મોટરનો અદાવત કરાવી આપો.” મદદનીશે અમારી ચોકડીના
 ખજાનચી રામાયાજી પાસે પૈસા લીધા. શોફરને વિદાય દીધો. બીજી
 મોટરવાડાને આંગણે પૈસા અપાવ્યા અને નકામાં સીપાઈદાસને પણ
 આદ આતા અપાવ્યા જે હવે અમે ગૂપચૂપ કાઢી આપ્યા. નવજીવનમાં
 ખ્યાતિ પામેલા આ “આવતી કાલના પુરુષ”નું શરૂઆતનું સાહસ જોઈ
 હું તો વિચારમાં જ પડ્યો !

એક બીજો ફરજો તો વળું ? અમે બીજો જ દિવસે સીમલા જતા
 સાફ હરદવારથી ઉપડ્યા. મો. રિશારે અમે સવળાને યુરેઝયને માટેના
 ત્રીજા વર્ગમાં બેસાડ્યા. મેં પડેલાંથીજ સુચર્યું કે રિશારે તથા
 ઓહાથીએ તેમાં બેસવું અને મારે તથા રામાયાજી સાધારણ ત્રીજા
 વર્ગમાં બેસાડી દેવા. પણ રિશારે હિંમત આપી, “હું છું.”
 અમુને મજાકર દયામાં સદતા જોઈ બીજા એ ત્રણ હિંદુઓ પણ દબ્યામાં
 બેઠ્યા, જેઓને અંદર બેઠેલા એક યુરેઝયને તુર્ત ખાદેર કાઢ્યા. હવે મુગા
 મુગા ગગડી રહેવાને અદલે મોંઘર અમારી સાથે મોટે સાદે પેલા
 યુરેઝયનની ટેકડી કરનારી વાતો કરવા લાગ્યા. “ધરનો ધણી હું અને
 ખાદેર નીકળ તું,” તેમ હિંદીઓને પૈસે રેલવે ખનાવી તેઓનેજ આ
 પરદેશી ધાંધમાંજો દબ્યામાંથી ખાદેર કાઢે છે વગેરે.” પેલા સાહેબનું
 પાછી આવ્યું અને લુકચરનાં રેલવેન પર ગાડને ફર્માદ કીધી કે આ
 નેટીવાને આ દબ્યામાંથી ઉતાર. ગાડે મને ઉતરી જતા દરમાવ્યું.
 મોંઘર રિશારે મને કહ્યું, “તું કશું બોલતો ના, મનેજ બોલવા
 દે.” પછી ગાડ તરફ ફરી રિશારે કહ્યું, “આ Persian (મરાની)
 છે. અને દરેક foreigner (વિદેશી) ને આ દબ્યામાં બેસવાનો હક
 છે” પછી જાને જણા તારી મારી પર આવી ગયા; રેલવે માસ્તર.

આવી લાગ્યા, તુંતે રેલ્વે પોલીસને બોલાવી હુકમ કરીશો કે ટ્રેન નાહકની બોટી કરવામાં આવે છે. આ લોકનો સામન જખરહત્તીથી ઉતારો. એઓ anarchists છે. હાં પણ ખાદી નહીં. અંટપર આવેલા ફ્રેન્ચમેને રૂબાઈમાં કહ્યું “અમે સેકંડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરીશું.” પોર-ટરોએ અમારો સામન ખીજ વર્ગમાં મેળ્યો. અને સેકંડ ક્લાસનું સીંગલ, વગર દડે, લાડું લેવામાં આવશે એવી ખાતરી આપી. ગાડેં પણ કહ્યું કે મોડું થઈ ગયું છે, હું સાહરનપુરમાં સ્ટીરીટિટ આપીશ. સાહરનપુર જઈ પુગતાં એક ટીકટ ધ-સપેક્ટર અમારી પાસે આવ્યો અને સેકંડનું ડબલ લાડું માગવા લાગ્યો. અમે ગાડો હવાલો આપ્યો પણ જુનો ગાડો તો બદલાઈ ગયો હતો, અને નવાએ કાનપર આડા હાથ મેળ્યા કે હું કશું જાણુનો નથી. અમે ચૈસા આપવા ના પાડી અને સુચ-ચું કે હુકમરના સ્ટેશન માસ્તરને તાર કરી પુછાવી જુઓ, આ ટીકટ ધ-સપેક્ટરે ટીક છે કહી જતું મેળ્યું. અંબાલાના સ્ટેશન પર તો સ્ટેશન માસ્તર પોલીસ સાથે હાથમાં એક તાર લઈ અમુને આવકાર દેવા તૈયારજ હતો. તેણે ડબલ ચૈસા માગ્યા અને કહ્યું કે હમણા તો મુગામુગા આપી દ્યો પછી જોઈએ તો અરજી કરી ‘રીફંડ’ માગજો. અંગ્રેજ સ્ટેશન માસ્તરના દમામ આગળ મૌ. રિશાર ઠંડા થઈ ગયા અને બેવડા ચૈસા ભરી દીવા. જોયા આ મહાન ત્યાગી ફ્રેન્ચ સાધુ! જરા આગળ તો ચાલો.

સીમલા.

આવા ટેકફોરેતા બાદ અમારી ચોક્કડી સીમલા આવી પહોંચી. હાં એ દિવસ થયાં વાદળ વરસાદ હતાં તેથી વેટીંગ રૂમમાં પહોંચતાં સુધીમાં તો દાંતો કડકડવા લાગ્યા. અને સી. આઇ. ડી. ના અંગ્રેજ અમલદારે મને ગરમ કોટ કાઢી પહેડતાં જોઈ, ટેકડી કીધી કે “ખાદીમાં પૂરતું રક્ષણ નથી શું?” સીમલામાં અમુને આર્થ સમાજ હોલમાં ઉતારો મળ્યો અને એ ત્રણ સ્વરાજવાદી આર્યોએ અમારી સવળા સંગવડ તપાસી.

માડામ-ડ-માં-ઝયાલી નામનાં જાણીતાં થીઓસોફીસ્ટ બાઈ, જેવણ લેજસ્લેટીવ એસેમ્બલીના પ્રમુખ સર ફેડરીક બ્રાહ્મટનાં પગેલાં હતાં, તેવણ અમારી સાથે પંદરવીસ દિવસ માટે જોડાવાનાં છે એમ

ખચર મળી. માડામ મૌશ્યરને આગળથીજ ઓળખતાં હતાં. બીજે દિવસે રામાયાહ માડામ માંન્જયાલીને લેવા ગયા. ઓહાશીને તાવ હોવાથી રીકશામાં સ્વાર થયો અને મૌ. રિશાર અને હું પયદસ નીકળ્યા. આહા! આખરે હું હિમાલય પહોંચ્યો. હું બહુજ ખુશાલીમાં હતો. પાછનનાં ગડોની ઘટાઓ માથી પસાર થતાં, મૌ. રિશારને મારી છંદગીનેા દુંક અહેવાલ કહેા, મારી છંદગીની નેમ શું હતી, હું શું માગતો હતો તે વર્ણવ્યું. વામઝડ ફલાવર હોટેલ આગળ માડામ તથા રામાયાહ અને ઓહાશી અમુને આવી મહ્યાં. હવે અમે પાંચ જણાં થયાં.

ચાહ, કેક, જેલી, માખણનો મેંથો નાસ્તો મજકુર હોટેલમાં ખાધ અમે આગળ વધ્યાં. મૌશ્યર અને માડામ ફ્રેન્ચમાં આપસઆપસમાં વાતો કરવા લાગ્યાં, જ્યારે મેં રામાયાહની પિછાણ શોધી.

ફાગુ.

પહેળી મંઝલ માત્ર અગ્યાર માઈલની હતી. રસ્તો અતિ રમણીક હતો. ફાગુના ડાક બંગલોમાં અમે ઉતર્યાં. ખચરો તો અમારી અગાઉના આવી પુગાં હતાં. હાં સુર્યોસ્ત સમયે અમે પાંચે જણા શરીરપર કંબળ ઓઢી શાંત મનન કરવા બેઠાં. બાદ ગરમ ગરમ ચાહ સાથતું અંગ્રેજ દપનું, વેજટેરિયન બોજન જમી, બીજાને ગયા, જ્યાં બાળકની માફક ઘોર નિંદ્રાને વશ થયા. ફાગુનો ડાક બંગલો બહુ ફક્કડ જગ્યાએ બંધાયેલો છે અને દૂરવેરનાં શીખરોનો દેખાવ દીલજીત માલમ પડે છે.

બીજો પડાવ.

બીજા સવારે ચાહ નાસ્તો કરી દશ વાગાના સુમારે પાછું ચાલવા માડ્યું. બીજા મંઝીલ “ટીઓગ” હતી. હાં બપોરનું ભોણું ખાધ એકાદ બે કલાક આશાયશ લઇ અમે આગળ વધ્યાં. સાંજ પડતાં “મટીઆના” આવી પહોંચ્યાં. ઓહાશીએ ફાગુથીજ રીકશાને રૂબસદ આપી હતી અને આજે આખો દિવસ મારી સાથે વાતો કરતો ચાલ્યો. અમે બન્ને વચ્ચે મીત્રાચારી બાઝી. મુંસાફરીમાં દોરતી સહેજમાં ધાડી થઇ જાય છે. ઓહાશીના તથા માંન્જયાલીના પગોમાં છાગડા પડયા હતા તેથી રસ્તે એક પહાડી રસીના શુઝ ખરીદી તેઓએ

પહેંડ્યાં. રસ્તે ચાલતાં તો ઠીક લાગતું હતું પણ ડાક બંગલોમાં રાત્રે ઠંડી ખુબ લાગી અવારનવાર લખલખાં ભરાઈ આવતાં. જલદીથી જમી લઈ ઓઢી પોઢી મર્યામારીને સુઈ ગયાં.

નારકંડા.

સવારે સાડાનવ વાગે ભરપુર નાસ્તો કરી સાંથે સ્કોન્સ (Scoones) માખણ વગેરે બાંધી લઈ સાંજે ચાર પાંચ વાગે નારકંડા પુગ્યા. ઉંચાઈ અને ઠંડીને સળખે ઓહાશીના નાકમાંથી લોહી વહેતું હતું. રસ્તામાં એક પહાડી તથુરાવાલાંએ અમુને રોક્યાં. આ જન્મમાં આજેજ પહેલવહેલું બરફ જોયું. મને બહુજ ખુશાળી લાગી અને બાળકની પેઠે જોળમાં આવી ગયો. ડાક બંગલામાં સંઘડી સલગાવી, દીલે બરતુશ ઓઢી, અમે પાંચે જણાં એક સુખી કુટુંબ માફક વર્તો કરતાં બેઠાં. મૌ. રિશારે પોતાનાં કાવ્યો “The Songs of the Vagabond” માંથી કેટલાંક હિમાલયની સૌંદર્યતાના પ્રસંગોપાત સુંદર ગીતો સંભળાવ્યાં. આજનો દિવસ બહુજ ખુશાળીમાં ગુજર્યો. નારકંડા લગભગ ૮૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈ પર છે.

કોટધર.

આજે સવારે ઉઠી છેલ્લી કુચ આરંભી. રસ્તે બરફનો એક જઠો મળ્યો. બરફ તોડ્યું, ખાધું, બોલ બનાવ્યા અને મસ્તીખોર છોકરાંઓની માફક એકમેકનાં આંગપર ફેંક્યાં. કેવી મજા! માડામને જાગડાં બહુ સતાવતા હતા છતાં આનંદી સ્વભાવે જળવી રાખી બધાંને હાથ ઉમંગે આપતાં. ધીનો થાકની નાખનારી ચાલ પછી અંતે કોટધરનો બંગલો દૂરથી દેખાવા લાગ્યો. અંગ્રેજ કહેવત “The last mile is the longest” (છેલ્લો માઇલ સૌથી લાંબો હોય છે)નો બરાબર અનુભવ આજે અમુને થયો. “પાણીનો ઝરો કેટલે દૂર છે?” એમ અમે દરેક પહાડીને પુછતાં. અમે જાણતાં હતાં કે આ છેલ્લોજ માઇલ છે છતાં બધાંને પુછતાં કે હવે કેટલું છેડું બાકી રહ્યું છે? અમે સઘળાં પૂગો ધસડતાં ચાલતાં હતાં તેટલાંમાં રામાયાહે ધ્યાન ખેંચ્યું કે “ઓ! પેલો આપણો બંગલો!” માડામે હસીને સઘળાંને સુચવ્યું કે “જુવો, આપણે સઘળાંએ થાકનાં ચિન્હો ન દેખાડતાં જાણે તાજાં અને આનંદી હોઈએ એમ નવો બંગલામાં દાખલ થવું જોઈએ.

હ્યો ! આ પાણીનો ઝરો આવ્યો. હાં હાથ મોઢું ધોઈ હ્યો ” અમો આ સંસ્કારી બાનુનાં ઉત્તેજનથી છેલ્લો ફરલોંગ પહેલા ફરલોંગની ત્વરાથી ચાલી ધારેલે મુકામ પર આવી પહોંચ્યાં.

અમે ભાડે રાખેલો બંગલો, તે વખતે જેલ જતનાએ સીધારેલા, હિંદના અંગ્રેજ ખ્વરખાહ મીંઝ એસ. ઇ. સ્ટોકસના બંગલાની જોડેજ હતો. જતાંને સાથ મીસીસ સ્ટોકસ, જેવણ આ લલા ઇંગ્લીશમેનના પહાડી હિંદી પત્ની છે, તેવણ અમો સધળાંને આપર નોતર્યાં. ખરેજ, આ આવકારદાયક આમંત્રણ હતું. ગરમા ગરમ આ સાર્યા, પરેઠા અને ધરની બનાવેલી તાજી ખીરકીટને પુરતો ઇન્સાફ આપ્યો.

મીંઝ સ્ટોકસનો બંગલો ફાટધરની શીખરે એક મોઝાની જગ્યાએ આવ્યો છે. જ્યાંથી ઉત્તર-પશ્ચિમનાં બરફાન, ટીમેટ જતો રામપુરનો રસ્તો, નાનકડી સતલજ નદી, ઘઉંનાં ખેતરો, અને મેવાના બગીચા અમારી નજરને બહેલાવતા. બંગલાનું શિલ્પકામ (architecture) યુરોપિયન દેખતું હતું પણ અંદરનું રાચરચીકું પૂર્વની રીત પ્રમાણેનું હતું. દિવાનખાનું સેંકડો પુસ્તકોથી શોભાયમાન દેખાતું. ગાલીચાપર ધર્તિ માતાના જોળામાં બેસવાની રસમ રાખી હતી.

મીંઝ સ્ટોકસ માટે હાં એવી કથા સંભળાય છે કે એક ખીરતી મીશનરી તરીકે પંજાબનાં એક અગ્ર શહેરમાં પુર ઠાકથી રહેતા હતા, છતાં એમનાં હૃદયમાં જસસનાં જીવન પ્રત્યે ઉંડો ચાહ હતો. એક દિવસ પોતે થોડેસ્વાર થઈ સહેજ કરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે પોતાના મહાન ગુરુ પેગમ્બર જસીસ કાધરતને ઉઘાડે પગે, ઉઘાડે માથે અને માત્ર એક ઝૂલામાં આગળ ચાલતા (કહપનામાં) જોયા. આ જગૃત-સ્વપ્નથી નિખાલસ દીક્ષના પાદરીને અતિ લજ્જા લાગી, “ જસસ બાપે સ્વેચ્છાથી નિર્ધન સાદું જીવન ગુવનયું, જ્યારે હું એક અદના ધર્મ પ્રચારક બની, બનીદણી છુટ અને હેટમાં થોડેસ્વારી કરું છું.” તુર્તજ થોડા પરથી ઉતરી પડી બાબુનાં ખેતરમાં ઘુટણ મંડેગે પડી માશી ચાહવા લાગ્યો, પ્રાર્થના અને મિત્રત ગુવનરી કીધી. ઘરે જઈ મીશનને રાજનામું આપી દઢ એક સાદો સાલો સજી હિમાલયમાં ચાલી ગયો. અને ફાટધરની નજદીક આવેલા એક ગુફામાં પોતાની વિચિત્ર અને કર્તવ્યનું મનન કીધું. આજકાલના મીશનરીઓનાં

અધિસ્તિતપણા માટે ખેદ ઉપજ્યો અને સાચું સાચું ખ્રિસ્ત જેવું જીવન ગુમરવાનો ખાલેસ પ્રયત્ન આદર્યો. પહાડી ભાષાઓનાં મુખ્ય દુઃખમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. તેઓને સરકારી અમલદારોની બેગાર (વેઠ) ના મુદ્દમથી છોડાવ્યા. તેઓમાં કેળવણીનો પાયો નાખ્યો. તેઓમાની એક ભણેલી પહાડી કન્યા સાથે આખરદાર રીતે નેકાના ગાંધી જોડાયા, અને ખેતી બાગબાની કરી ઉદરનિર્વાહ કરતા. સર્વ-સુખ-સંપન્ન હોવા છતાં, હિંદની સેવામાં પોતાનો ફાળો આપી, આજે પત્નિ, બાળબચ્ચાં, વાડી વજીર સૌને વા ખાતા નાખી બંદીખાનાની હવા ધોરે છે. ભક્ષા-મીસીસ સ્ટોકસ હાલમાં એકલે હાથે બચ્ચાં તથા બગીચાનો કારેબાર ચલાવવા ઉપરાંત કુરસદને વખતે દેશોન્નતિનાં લખાણો પણ કરે છે. એમનો બગીચો જોઇ, વખાણી અમો અમારે મુકામે ઠક પડ્યાં.

થાક અને ઠંડી! અંગોડે છાગડો, એડીપર ધા, ટેટાં તણાય અને જાંગો અકરસે. જતાં સાથ કુરકુર કરી મર્યાં વાળી, સુતા તે સવારે લગલગ નવ વાગે ઉઠ્યા.

મૉ. પોલ રિશાર ભ્રાતૃભાવ અને સમાનતા (Fraternity and equality)ના સખકો સમજાવવામાં એકલા જણાતા. આજસુ ધનવાનો અયશઆરામમાં અજોડાય, જ્યારે ખીચારા મહેનતુ મજુરોને બે વખત પુરતી દાળ રોટી પણ ન મળે એવા આજકાલના વ્યવહાર વિરુદ્ધ સખત શબ્દો ઉચ્ચારતા અને લખતા. આ અન્યાયના ઉપાય અર્થે હિમાલયમાં ભ્રાતૃભાવ અને સમાનતા ફેલાવનારે એક મધ્યસ્થાન (nucleus) ઊભું કરવાની યોજનાને આકાર આપવા ચાહતા હતા. આ નવી સંસ્થામાં મોડું નાતું કાઢ નહી રહે. સર્વ ભાષાઓ-બેનોનો ધન માલ સરખે ભાગે વહેંચી લેવાય. નબળાં અને ઝાછી લાયકાતવાલાંઓનાં મોઢાંમાં પાણી છૂટે એવી લીસીલીસી વાતોથી એવણ ધણુને આંજ નાખતા પણ વાસ્તવમાં એવણ પોતે 'કાજીજી કહેનેવાલા'ના વર્ગના હતા, એમ મેં અને સાથીઓએ અનેક ન્હાની મોટી વાતોમાં જોઇ લીધું હતું. 'બાવાજીની હલવો ખાવાની ચલકતી ચમચી તું લે, અને આ કાળીકાળી ત્રાંચાની દેગરી હું લઉં છું' એવો સરખો (!) હિસ્સો કરવાની કુતેહ મૉ. રિશારમાં હતી. અમારો બંગલો furnished હતો. ધરવાલાએ પહેલેથીજ થોડું સોજનનું થોડું દલકું ફરતીચર

હોંથી રાખ્યું હતું પણ આ સમાનતાના ગુરૂએ આવતાં સાથ સૌથી સગવડભર્યો અને દર્શનિય ઓરડો એક હાથ કર્યો અને દરેક ઓરડામાંથી સૌથી સુંદર ફરનીયર એકદું કરી પોતાનો ઓરડો શોભાવ્યો. તેથી જરા ઉતરતી સગવડો માડામ ડ-માન્ડયાલી માટે ઓઠવાળી, પછી રામાયાને હિરસો મળ્યો અને વધ્યો સધ્યો ઓઠાણી અને મારે ફાળે રહ્યો. ખાવાપીવામાં પણ તેમજ. ઉપરાંત બીજા પાસે કાંઈ સુંદર ચીજ હોય તો તેપણ માંગી લઈ પોતે મજેદારી વાપડતા. એકળપેટાપણુ અને નફટાઈ તો મોન્શયરનો સ્વભાવ થઈ રહ્યો હતો.

હરીકામ થયા પછી એક દિવસે મીસીસ સ્ટોકસને અમે આપર બોલાવ્યાં.

વળતી મુલાકાતે માડામ સ્ટોકસ અમારે અંગણે દુઆ પર આન્યાં. ગરમા ગરમ આ અને સુંદર સ્ત્રીઓની હાજરીએ, આજે મૉ. રિશારને બેવડું ઉત્તેજન (stimulant) મળ્યું હોય એમ જણાતું. જાગૃ શુ' એક અસારત (inspiration) પામ્યા હોય તેમ, ગંભીર હાથું કરી, મીસીસ સ્ટોકસને હિંદના ઉધ્ધાર માટે બાહર આવવા, નાટકી દબે, જોશ-બેર અપીલ કીધી. “હિંદ-માતા કેઈ પુત્રીનાં શરીરમાં અવતાર ધારણ કરશે તેની શોધમાં હું છું; કારણ હું માનું છું કે પુરૂષથી નહિ પણ સ્ત્રીથી હિંદુસ્તાનની મુક્તિ છે. ઓ! હિમાલયની નિખાલસ દેવી, નીચલા પ્રદેશોમાં સીધાર અને હિંદવાનીઓમાં જગૃતિ ફેલાવ. જાન્-ડ-આઈ Jeanne-d' arc નો દ્રષ્ટાંટ તારી નજર સામે રાખ. મને લાગે છે કે તું કાંઈ જરૂરજ કરી શકશે. વિદેશીઓના સદીઓના અસંગથી, દેશની સ્ત્રીઓ બહુ વિપમ (complex) બની ગઈ છે. તેઓનો સ્વભાવ મિશ્રિત બની ગયો છે. અસહી પૂર્વની સંસ્કૃતિ (oriental civilization) તેઓમાંથી વીસરાતી જાય છે. દૂર, ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રહેનારી સરળ, સાદી નારીઓમાં મૃથિર પ્રવેશ થઈ કામ કરે છે. ઓ ઓ! ઉઠ અને તારી જહેનોને ઉઠાડ! દબીમર્યાદા પર હિંદ સ્વરાજનું ઝઝકણું મને અભ્યારથીજ જણાય છે.”

ખરેજ, મીસીસ સ્ટોકસ માટે આ દીલ ઉશકેનારી અને તેજ-વૃધ્ધક (elevating) પળો હતી. તેણીના ગાજોપર શેરડા (Blush) અને

રહેણાપર મંદ મલકાત પ્રસરી રહ્યો. હિંદના ઉધ્ધારાર્થે જેલ-જાત્રાએ સીધારેલા પ્રીય પતિના વિયોગ કાળમાં ઉપલું લાપણુ તેણીને ખરેખર દિલાશારૂપ લાગ્યું હશે. મૌ. રિશાર અમુક પ્રસંગે શ્રોતાની લાગણીઓ (emotions) ઉશ્કેરી આપવામાં કુશળ હતા.

મૌ. રિશાર અને તેમના જેવા ગુરૂઓની કિંમત, ચાલુ લેવાના પુષ્ટિકારક ખોરાક જેની નહીં, પણ કોઇ કદી લેવાતાં ઉત્તેજક પીણાં જેવી હું લેખું છું. આવાઓની ચાલુ સતસંગ આપણાં ચારિત્રને પુષ્ટિ આપી શકતી નથી, પણ કોઇ ગમગીનીમાં, યા મનની ખીમારીમાં યા પુરસદનો વખત બહેળાવવા, યા ફેશનને ખાતર આવાં દર્શન અને લાપણુ કામચલાઉ કાયદો આપે એ જનવા જોગ છે. દૂરથી કુંગર રળિઆમણા. મૌ. રિશારના ઉચ્ચતમંદ વખાણનારાઓનો મોટો લાગ તેમના હુંક પરિચયમાં આવેલાઓનોજ છે. સાધારણ માણસોની મોટી ખામીઓ પણ સમાજ લઘ ચલાવે છે, પરંતુ મોટામાં ખપાવનારની ન્હાની ખામી પણ માફ કરી શકતી નથી, જે કેટલેક દરજ્જે વાળખીજ લાગે છે.

અમારો રોજીંદો કાર્યક્રમ

રોજ અમે સવારે સાડા પાંચ વાગે ઉઠતાં. અમે સઘળાંને ઠંડાં પાણીએજ ન્હાવાનો મૌસ્યર આગ્રહ કરતા; સવારનાં પહોરમાં, સાત હજાર શીટની ઉંચાઇએ, રાતથી ભરી રાખેલાં લિમ જેવાં ઠંડાં પાણીએ સ્નાન કરવા અમે લાગ્યેજ ઉચ્ચતમંદ રહેતા. આ કસોટી (ordeli) માંથી પસાર થવા પછી છ સવા છ વાગે અમે કામળા ઓઢી ખુલ્લી અગાશીપર, દૂરની બરફની ટોચો તરફ મોંહ કરી, મનન કરવા બેસતાં. ૪૦-૪૫ મીનીટ સુધી હાળ્યાચાટ્યા વગર સ્થિર બેસી રહેવાના પ્રયોગથી, શરીરનું એતજન ઠંડું થવા આવતાં, એકાદ મોટો બાફેલો પટેટો, અર્થેક દળન લાખરા, લાડે લાડે માખણ વગેરે ઠીચોઠીચ બળતણ પૂરી, ઉપરથી બે ત્રણ કપ ચા ઓટાવી જતાં. બાદ સૌ પોતપોતાનાં કામમાં પ્રવ્રત જનતાં. મૌ. રિશાર પોતાના ઓરડામાં બેસી લેખો લખતા; માડામ માનઝયાલી આગમાં બેસી થીઓસોફીના પ્રચારાર્થે કલમ ચલાવતાં; રામાયાહ નેવેલો વાંચતા, ઓહાપિ કેશુ બરફાનની અલગારેના ચિત્રો દોરતો અને હું એક અખરોટનાં ઝાડતળે આસન પાંધરી મૌ. રિશાર

ની “Whorefore of the Worlds,” “Eternal Wisdom,” “Scourge of Christ” લેખોની હારમળા, તથા બાબુ અરવિંદે થોપની “Synthesis of Yoga” વગેરે વાંચતો. બપોરનાં ભોજન પછી મૉ. રિશાર યા રામાયાહ સાથે હું સેતરંજ (chess) રમતો યા દૂમાની Les Miserables વાંચતો. કલાક એક ઉંધ કાઢી ચાર વાગે યા પી અમે સઘળાં જંગલોમાં, પહાડોમાં, એકલાં યા સાથે ફરવા જતાં. સૂર્યાસ્ત સમયે પાછાં મનનમાં બેસતાં. બાદ ભોજન બાદ વાતો કરી પોઢી જતાં.

નવા પેગમ્બર (!)

થીઓસોસ્ટો, બહાઇઓ વગેરેની માફક મૉ. રિશાર પણ જગદ્ગુરૂ આવવાની આગાહીનો ઉલટથી પ્રચાર કરતા. એવણુ જગદ્ગુરૂને ‘નુતન આત્મા’ (new spirit) ‘નવીન ગીનોઈ પ્રવાહ’ જેવાં સલામત ભાવવાચક નામે આવવામાં પોતાની બેરીસ્તર તરીકેની કુશળતા વાપરતા. દોષ એક વ્યક્તિગત પયગમ્બર અવતરવાનું રણશીંગડું નહીં પુંકતાં, એવણુ સમજાવતા કે એક્કી વખતે અનેક દેશોમાં, જુદી જુદી કોમોમાં, ભિન્ન ભિન્ન શરીરોમાં આ નવો આત્મા પ્રગટ થશે. મૉ. રિશાર આ નવા જગદ્ગુરૂઓ બનાવવાનું કારખાનું (factory) ભાં (ક્રાટધરમાં) સ્થાપવાનો ઇરાદો ધરાવતા હતા. જ્યાં અમે જવાન અગ્રેસરને (pioneer) પયગમ્બરી પેશો શીખાડી અમારે હાથે જગતનું કદ્યાણુ કરાવશે. આહ! કેવી ગીળી ગીળી ધૂટે એવી આશા અને લાલચ! હું તો અત્યારથીજ મનમાં તરેહવાર હવાઇ કિલ્લાઓ બાંધવા લાગ્યો. મારા મોઢાંમાં પાણી છુટતું. પારસીઓમાં નવા પયગમ્બર તરીકે પ્રખ્યાત થઇ હું પૂજા-ઇરાદા કામ માત્ર સેહેલ હતું. મારે મુખજ નજી પારસી છાપાઓમાં અને પારસી મંડળોમાં લખાણો અને લાખણો દ્વારા પેગમ્બરોના આ પિતા મૉ. પોલની વાખવાખી અને તારીફનાં અર્ધ લેદી લાખામાં બાઝાં પુંકવાં! નુતન આત્માની આમદ અને આવકાર માટે તૈયાર થવા પારસીઓને શીખવવું! તથા સેવા અને સ્વભોગની કસોટી તરીકે આ નવાં યોજનાં હિમાલયન આશ્રમના લાભાર્થે જોભે જોભે પૈસા રેડી દેવા જ્ઞેશ-ભેર અપીલ કરવી! જાહેરમાં મને છઠ્ઠે આસમાને ચઢાવવા પોતે લલામણુ-પત્રો આપશે, તથા કેટલાક હિંદના નેતાઓ પાસેથી પણ મારે માટે

સરતીરીક્ટો મેળવશે. ક્ષ્મ દબે લખાણો અને લાખણો કરવાં, બહેર સવાલોના દ્વિઅર્થી ઉત્તરો કેમ વાળવા! તે સમજાવ્યું. આટલાંથી હાલમાં અટકતે તો હું કદાચ લોભાતે બી, પણ લલા માણસે કાચું કાચું અને ચોજના વધુ વિસ્તારી. પારસીઓ ભોળા અને લપ્પેદો છે, ત્રણ મહિનામાં ૨૫-૩૦ હજાર એકઠા કરવા જ જોઇએ. આ નાણામાથી કોટધરની બધાવા લાલા વાલી ૭૫, એકરની ઍસ્ટેટ ખરીદાશે. હાં મને સુપરીન્ટેન્ડન્ટ (બોનરરી હં!) બનાવવામાં આવશે. પૌલ પિતા અને ઉપ-પેગમ્બરો ઠંડીની મોસમમાં નીચે દેશમાં આ નવાં મીશનનો ફેલાવો કરવા જશે, અને મારે આ બગીચાની ખીલવણીમાં આખું વર્ષ કોટધરમાં અન્ન-મેવા ઉગાડવા. પેગમ્બર ભાઈઓ છ મહિનાનાં કામથી થાકી જઇ સારી ઋતુમાં હાં હવા ફેર માટે આવશે, તથા પોતાની પુરસદને સમયે ફળ મેવા ઝડોપરથી ઉતારવા, તથા તેનો ઉઠાવ કરવામાં દીલોજનથી મદદ કરશે. વાહ! ચોજના તો ખાસ્સી નર્મ ઘી જેવી હતી. પણ મારી 'ગંજીપરના કુતરા' જેવી અવ્યહવાર પૌલીસીને સખમે આ મહાન ચોજના અધુરે ગઇ.

એક જગદ્ગુરનાં વખાણનાર

મા. રિશારથી ઉલટું માડામ-ડ-માન્ઝયાલી વ્યક્તિગત જગદ્ગુરમાં માનતાં. અને તે વ્યક્તિ કોઇ નહીં પણ “મહાત્માઓને ચરણે” (At The Feet Of The Masters) નામની નાનકડી ચોપડીમાં સમાયલા સંદેશાના કહેવાતા પ્રગટ કરનાર મી. જે. કૃષ્ણા મુર્તિ છે. આ (Russo French) પંડીતાણી રશ્યન, ફ્રેંચ અને ઇંગ્લીશ ભાષામાં લખાણો કરવા ઉપરાંત કહે છે કે સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો રશ્યન ભાષામાં તરબુમો પણ કરે છે. માડામ માન્ઝયાલી ના જેવી ઉચ્ચ આકાંક્ષા, શીરી જ્યાન, મળતાવડો આનંદી સ્વભાવ, મરદના જેવી હિંમત અને સાહસ ધરાવનાર બાનુના સમાગમમાં આગળ કદી હું આવ્યો હતો નહીં. એક દિવસ ડીપેટ રોડ ઉપર ફરતાં માડામે મારી આગળ અહસુત કૃષ્ણામુર્તિ માટે અનેક વાતો કીધી. તેમની લોહચુબિત શક્તિ, આત્મબળ, મનોમઘ પ્રકાશ અજ્ય પ્રકારની લેખતાં. માડામ કૃષ્ણા મુર્તિપર શીદા શીદા જણાતાં. એઓ પોતાની સતસંગનો લાલ એક પખવાડયાં સુધી આપી પાછાં સીમલા તરફ ગયાં.

મી૦ પીયરસન

આ લેણાં ગાનુની જગા એક લેણા અંગ્રેજ Mr. William W. Pearson M. A., B. Sc. એ લીધી. મી૦ પીયરસન પહેલાં મૉ. રિશારને જાપાનમાં મળ્યા હતા. મી૦ પીયરસન હિંદના ખ્યાતિવાદ હતા. અંગ્રેજી નોકરશાહી (Bureaucracy) ની હિંદ પ્રત્યેની ગેરવર્તણૂક અને અન્યાય માટે એવણુ દિલગીર જનતા, શરમિંદા થતા, અને જાપાનમાંથી લેજો પ્રગટ કરી પોતાની લાગણી જાહેર કરતા. પરિણામે સ્વાર્થિ સંતાવાલાઓએ લડાઈ સમયે એમને હિંદુસ્તાન આવતા અટકાવી, ચીનનાં ખ્રીડીશ બંદરેથી પાધરા વિલાયત ચઢાવી દીધા હતા. લડાઈ ખતમ થવા પાદ હિંદુસ્તાન જવાની પાસપોર્ટ એમને મળી, અને હિંદ આવ્યા. સરકારની મોટા પગારની લાલચ તુછકારી કાઢી, કવી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનાં શાન્તિનિકેતનમાં માત્ર નામનાં (honorary) પગારે અંગ્રેજી અને સૃષ્ટિજ્ઞાન (Nature-Study) શીખવવા રહ્યા. મી૦ પીયરસન ડૉ૦ ટાગોરના એક અતિ ઉત્સાહી વખાણનારા હતા. એમને શાન્તિનિકેતન પર એક પ્રખ્યાત ચોપડી લખી છે. હાં એઓ ડૉ૦ ટાગોરની બંગાળી નવલકથા 'ગોરા'નો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરતા હતા. એમની સાથે આવેલા શાન્તિનિકેતનના એક બંગાળી શિક્ષક બાબુ ઓનીલ કુમાર મિત્ર, એમને મદદ કરતા હતા. આ બન્ને ગૃહસ્થોની આમદથી અમારી મંડળીમાં આવકારદાયક વધારો થયો. ઓનીલ બાબુ શ્રી. અરવિંદ ત્રોપ આગળ પૉન્ડીચેરીમાં પણ રહી આવ્યા હોવાથી, મને તે ચોગીરાજની પણ ધણી વિગતો જાણવાની મળી હતી.

બાણાની ટેબલપર હવે રોજ રવિબાબુ (ડૉ૦ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર), મહર્ષિ (તેમના પિતા), બૉરો દાદા (તેમના ભાઈ) વગેરેની તરેહવાર વાતો (anecdotes) ચાલતી. મૉ. રિશારને કાંઈ ઓછું પડ્યું હશે તેથી કવીની વિરૂદ્ધ બહુ બખાળતા હતા. કે માત્ર કવિતાઈ શક્તિને લીધે જગજાહેર થઈ ગયા છે. આ મશહૂર વ્યક્તિ અને સંસ્થા માટે ઉલટાસુઝટી મત સાંભળી મેં મનમાં નિશ્ચય કીધો, કે જાતે જઈ સ્વયં અનુભવ મેળવીને જ મારે મત બાંધવું. શાન્તિનિકેતનની મારી મુલાકાતનાં વર્ણન વખતે આપણે આ બાબત વધુ જોડ્યું. હાલ તો બાણાની ટેબલપર

પીરસાતી ખીજ ચટાકેદાર વાણીઓ તરફ નજર કરીએ.

લોકનિંદા એ અમારાં મિનોષ (1) મંડળનો રેણુંદો મુખવાસ (dessert) હતો અને તેના મુખ્ય પીરસનારા આત્મગુરૂ મૉ. પૉલ હતા. ત્રણત્રણ વખત કુદરતે ચેતવણી આપી, છતાં ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ રદ કરવાની સહાત્મા-ગાંધીની મહાન મુખાધિ, કવી ટાગોરની પ્રુથ્વા-મત કરનારી મીં સી. ઍફ. ઍન્ડ્રુઝની ગુલામી મનોવૃત્તિ, માધુ યધને પછી શાદી કરવાની મીં સ્ટોકસની નમળાઇ, રેશમના કીડાની માફક આશામા ને આશામાં કોરોટામાં ભરાઇ રહી આખરે બફાઇ જવાની શ્રી. અરવિંદ ઘોષની કાયરતા વગેરે વિષયો પર મૉ. ની જીલ કાતરની માફક ચાલતી.

એક નાહી માનવાલોગ ભવિષ્યવાણી

અનેક વખત જંગલમાં ફરવા જતાં એકાદ સુંદર ખડક પર ચઢી એકાએક મનન કરવા મૉ. રિશાર જેસી જતા; ખેસવાની દબ્ય સુંદર (artistio pose) હોવી જોઇએ તે માટે ખાસ કાળજી લેતા. મનન બાદ હું જરા ચીંગારી મેલી વાત શરૂ કરતો, અને મૉ. રિશાર મીનોષ જહાનમાંથી મેળવેલા સંદેશા પ્રગટ કરતા ! હિંદ સ્વરાજ વિષેનો એવો એકવારનો માઉંટ હતુપરનો સંદેશો નોંધી રાખવાલોગ મને લાગ્યો. “હુંક સુદતમાં હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળશે. પણ તે કાંઈ મહાત્મા-ગાંધીનાં યા હિંદીઓના આત્મજ્ઞથી નહીં, તેમજ શસ્ત્રજ્ઞથીએ નહીં; વળી અંગ્રેજો રાજપ્રુશીથી તો સ્વરાજ્ય કદીખી આપે નહીં.” મેં ટહુકા પૂર્યો કે હિંદીઓમાં સ્વરાજ્ય લેવાની શક્તિ નથી અને અંગ્રેજોની તે દેવાની મરજી નથી, તો પછી સ્વરાજ્ય મળે જ ક્યાંથી ? ત્યારે મૉ. રિશારે પયગમ્બરી ડોળ ધાલી ગંભીર ખોખરા અવાજે કહ્યું, “જેમ રોમન લોકોને ઈજિપ્સ છોડી ચાલી જવું પડ્યું તેમ ઈજિપ્સમાં home-troubles માંહોમાંહોની મુશ્કેલી એવી ગંભીર બનશે કે અંગ્રેજોને આનાકાનીથી હિંદ છોડી વતન લાગવું પડશે. હિંદીઓએ હાલમાં જે કાંઈ કરવાનું છે, તે રચનાત્મક કાર્ય છે. સ્વરાજ્ય નિલાવવા અને સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા શક્તિવાન બનવાની પ્રજ્ઞને તાલીમ આપવાની છે. રાજદ્વારી હિંદીઓને મારી સખત લલામણુ છે કે યુરોપના ઇતિહાસ

અને સુરોપમાં બનતા ચાલુ બનાવેથી પૂર્ણ રીતે માહિતગાર રહેવું.

“સ્વનાત્મક કામમાં સૌથી મુખ્ય ફેળવણી છે. ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યની હીલચાલમાં છોકરાંઓને સરકારી શાળાઓ છોડાવી દીધી એતો બહુ સાઈ જ ક્યું”. પણ સાચા પ્રગ્નદિય શિક્ષણને મુન્યવસ્થિત ક્રમ સ્વચાર્ગાં સ્વરાજ્ય વાદિઓ સફળ નીવડ્યા નથી. શાળાપયોગી ચોપડીઓ (text books) નવી રચો, નવા શિક્ષકોને ફેળવી બાહર પાડો, અને હુંકમાં આખું ફેળવણીખાતું એક દાય કરી લઈ, તેને શુદ્ધ પ્રગ્નદિય બનાવો. પૂર્વની સંસ્કૃતિ સાથે આજની વૈજ્ઞાનિક (scientific) શોધોનું મધુર મિશ્રણ કરો...”

આ લવિષ્યવાણીનો પ્રવાહ હજી ઘણો વહેતે પણ અંધારું થઈ જવાથી ભાંજ અટક્યો.

હું પૉલ રિશાર સાથે જોડાયો ત્યારે મેં એવું વિચાર્યું હતું કે અનુકુળ હશે તો ગુરૂજી સાથે હંમેશ રહી તેમની સેવા સુશ્રુશા કરી આત્મોદ્ધાર કરીશ. પૉલ રિશારે ધાયું હશે કે આ પારસી આડત્યો મને ઠીક હાથ લાગો છે, એને હોળીનું નાળિયેર બનાવી કામ કાઢી લેવાશે. મને બધાવા લાલાવાલી ઍરટેટ દેખાડી. મેં તેની વીગતોમાં ઉતરી, ખર્ચ ઉપજનાં સરવાયાં તપાસી, આલુગાલુની એવી જમીનોના બાવતાલ સરખાની મારી ગણતરી મુજબની આંકણી કાઢી. એની ખીજવણીનો અવકાશ (Scope) સમજાવ્યો. મી૦ પીયરસન—જેવણ આ બાબતમાં કાંઈક સમજતા હતા તેવણ—મારાં મતને મલતા થયા, પણ મૌ. પૉલ કાંઈ ખીજજ ગણતરીમાં જાણાતા હતા. એમને ‘સોનાના દાદર અને રૂપાનાં દોરડાં’ જેવી એક ઝળકતી મદેહનજરનો ખરડો તૈયાર કર્યો હતો. “આતો પ્રગ્નની આંખમાં ધૂળ છાંટવા જેવું છે.” એવા મારા ટીકાથી મૌ. પૉલ ગરમ થઈ ગયા. લલા પીયરસને મારો બચાવ કરતાં શુરૂજીની વધુ ખફગી વહેરી લીધી.

મારી રજા હવે પુરી થવા આવી હતી, અને પૉલ રિશાર સાથે વધુ રહેવામાં મને કાંઈ ખાસ ફાયદો જણાયો નહીં. મી. પીયરસને મને શાંતિનિકેતનમાં ખેતી બાગ્યાની શીખવવા આવવાનું આમંત્રણ દીધું. આંતર રાષ્ટ્રિય પ્રખ્યાતિ (international fame) પામેલાં આ

ખાતામાં શિક્ષક તરીકે જોડાવાની હું અણીપર હતો તેટલાંમાં એક નવો જ સંજોગ ઉભો થયો. મુંબઈથી મી. અરદેશર બ. ગોદરેજે મારી પર એવી મતલબનાં પત્રો લખ્યાં કે એવણેનો વિચાર પારસીઓ માટે નાશક નજદીક એક ખેતીવાડીનું સંસ્થાન ખોલવાનો છે. હું ખેતી-ખાગખાની તથા પારસી કોલોનીના વિષયમાં ખાસ ઉલટ લેતો હોવાથી મારો સહકાર આ યોજનાને લાભદાયક નીવડી શકે. વળી હાં એક ઔરફતેજ જેવું ખાતું પણ ખોલી શકાશે. આ પત્રો મી. પીયરસન અને પૉલ રિશારને દેખાડતાં તેઓએ મને મી. ગોદરેજ સાથે જોડાવા મંજુર સલાહ આપી. તેઓએ કહ્યું કે જો પારસી ઔરફતેજના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, પ્રિન્સીપાલ અને સેક્રેટરીની સંપીલી ત્રગડીની પ્રવૃત્તિ પોતાના સ્વાર્થ સાંધી લેવામાં સંક્રાન્તિ રહી છે, જો એકાદ બે માનવંત અપવાદ સિવાય બીજા બધા ત્રટીઓ આ યતિમખાનાની ભતિ મુલાકાત લેવાને (condescend) મહેરબાની કરતા નથી, અને ખુદ પારસી કામ આ સંસ્થાની સુધારણા માટે જોશભેર માગણી કરતી નથી એ બધી તમારી વાતોમાં વળુદ હોય તો અમારી તમુને સલાહ છે કે એકલદોકલ વગડાંમાના અવાજ (voice in the wilderness) કાંઈ કરી શકે નહીં. તેના કરતાં તો આ નવી કોલોનીની યોજનાજ સારી, કારણ કે પહેલેથી જ તેને સેવા અને સ્વભોગના સુવ્યવસ્થિત પાયાપર મુકી શકાશે. મી. ગોદરેજ જેવા સાહસીક વેપારી જ્યારે આ કોમો-પયોગી ખાતાંમાં લાખો રૂપ્યાની સખાવત કરવા બાહેર પડ્યા છે તો તમે તમારાં જ્ઞાન, તમારી શક્તિ, અને તમારો સમય વાપરી સખાવતમાં તમારો હિસ્સો આપો. મને પણ આ સલાહ રૂપી. મેં મી. ગોદરેજને મારી સેવા વગર પગારે આપવાની ખુશી બતાવી. અને પ્યારાં હિમાલયને છોડી ફરી એકવાર મુંબઈ જવાની તૈયારીઓ કીધી. ઓહાપિ કૈસુ અને ઑનિલ આણુ પણ વેકેશન પુરું થવા આવ્યું હોવાથી મારી સાથે સીમલા જવા જોડાયા.

અમારા સીમલા કોટધરના આખા પ્રવાસ દર્મ્યાન છુપી પોલીસ તરફથી અમારી હિંજ્યાલ પર ખારીક નજર રખાતી હતી. આવું એક ઑવ્યું સીમલામાં અમારી પાછળ કુતરાંની માફક લખ્યા કરતું. અમે રસ્તો ભૂલી પાછા ફરતા તો તે પણ આપડો અમારા પડછાયાની

માફક પાછો ફરતો. અમારી પાટીનાં સઘળા આથી કંટાળી જતાં. માડમ-ડ-માન્ઝયાલીએ તો પોતાના વામ્પસરોયના મહેલના મિત્રપર ક્યારેક પણ લખી હતી. મને આ વાતનો કંટાળો લાગતો નહીં. હું દલીલ કરતો હતો કે અમુકી ખાતું એક જરૂરયાત છે. સ્વચ્છતા મળ્યા પછી પણ તેની જરૂર ચાલુજ રહેશે. આ ખાતાંમાં સુધારાને મોટો અવકાશ છે એ વાત હું સ્વિકારું છું. મેં તો આ સરકારી અંગરક્ષક તરફથી ફાયદો જ કાઢી લીધો. વાત એમ હતી કે અમે સીમલાના રસ્તાઓથી અંગ્રાણ હતા અને અર્ચાસુ 'ગાઇડ'ની સેવા શેઠવાની અમારામાં શક્તિ ન હતી, એટલે મેં વિચાર્યું કે લાવની આ C. I. D. નાં માણસ સાથે જ દોરતી પાડું. એક શાંત રસ્તાપર આવતાં મેં પેસા સાથે વાત છોડી. “ભાઇ, લાયબ્રેરી ક્યાં છે?” તેણે દેહાણું કહ્યું. અમારી પાસે થોડાં આણુ (plams) હતાં, તે આખ્યાં અને વધુ સીસામાં ઉતાર્યો, “તું અમારો દેશભાઇ છે. અમે જાણ્યે છીએ કે પેટને ખાતર આ ધંધો તુને કરવો પડે છે. આ ધંધામાં અમે કશું પણ ખોટું જોતા નથી. ચારીક તપાસ રાખવાની સરકારની કમ્ છે. તુને આલુઆલુની દુકાનોપરથી નંચાકુ માગતો, તથા આખો દિવસ હાથ જોડી બેસી રહેતો જોઇ, અમુને દિવસગીરી પેદા થાય છે. ત્હારો પગાર ધંજા હુંક છે. ત્હારી જરૂરિયાતો માટે પૂરતો નથી. તો પછી વધુ પૈસા મેળવવા તું શા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. કદાચ તુને વધુ પૈસા કેમ મેળવવા તે ખબર નહીં હોશે. જો, હું સમજાવું. ત્હારા ડીટેક્ટીવ ધંધાને લગતું સાહિત્ય, તોવેલો વગેરે વાંચ, જેથી ત્હારી કુશળતામાં વધારો થશે. ત્હારા વડાઓ ત્હારાં કામની કદર કરશે. તને ઉચી પાયરી (Promotion) મળશે. વળી અમારી પર નજર રાખતાં અમકો બેસી રહે છે તેના કરનાં સાથે સાથે કાંઇ હાથ-કુસર કર. ભાઇ, ત્હારો મુદક ઠંડીનો છે. ગરમ વસ્ત્રો વગર તમુને ચાલે એવું નથી; તો પછી બેંકા બેંકા ત્હારાં વસ્ત્રો માટેનું ઉન ત્હારે હાથે કાંટી તેટલા પૈસા કાંચ નથી ગચાવતો? અમારી મુશ્કા તુને આગળ વધેલો જોવાની છે. તું પણ અમારો લાઇજ છે. તુને અમારા સંબંધી જે ખાતમી જોઈતી હોય તે પુછી લે અમે સઘળા પુરી પાડીશું. તેનો રિપોર્ટ કરવાથી ત્હારા વડાઓ ખુશ થશે કે તે કાંઇ કામ કીધું છે.

તહારે વડો એક હુશ્યાર ડીટકરીવ હશે તો તારા કામની કદર કરશે.

આ મીઠાશ અને દીલસોજીભરી વાતોથી આ નમ્ર હૈયાના પહાડીની આંખોમાં ઝળઝળ્યાં જણાયાં, તે કરગરીને કહેવા લાગ્યો, “આ પાપી પેટને ખાતર કુંગાળ નોકરી કરું છું. બીજી કામ મળે તો જરૂર આ દેશદ્રોહી ચાકરી છોડી દેવશ.”

મેં કહ્યું. “લલા ભાઈ, હાં પણ તું છુલે છે. આ નોકરી કુંગાળ નથી. આ ખાતામાં ખરી દેશ સેવાના પ્રસંગ તુને દગલે અને પગલે મળશે. મારી તો મજબુત સલાહ છે કે આ નોકરી તહારે છોડવી નહીં પણ પ્રમાણીકપણે અને દેશહિત ધ્યાનમાં રાખીને નોકરી કરવી. સાચા અને મીઠું મરચું ભભકાવ્યા વીનાના રિપોર્ટ કરવા એમાજ તહારે કર્તાવ્ય અને સાચી સેવા સમાપ્ત છે. ને તહારા જેવા લલા આદર્શીઓ C. I. D. માં જોડાય અને સંઘળી ખરી, બીનખનાવતી હકીકતો જ વડાઓ આગળ જાહેર કરવા જાય, તો, ઘણી ગેરસમજુતી અને અન્યાય દૂર થાય.

પછી મેં તેને કાંટવાની સામગ્રી ને થોડું ઉત મારે ખર્ચે અપાવ્યું. આથી તે ગાહુ ખુશ જણાયો. આખું સીમલા ફેરવીને દેખાડ્યું અને છેવટે રેશનપર ભેટવા પણ આવ્યો. આ પ્રમાણે રૂપ્યા દોઢ રૂપ્યામાં ગાહુ મેળવ્યો અને પેલાને ખુશી થયેલો જોઈ અમે પણ ખુશ થયા. આ પહાડી ભાઈઓ અજ્ઞાન પણ નીતિ-ગુણવાલા હોય છે.

ઝોહાશી કૈસુ સાથે મને ઘાડી દોસ્તી અંધાઈ હતી. તે બોધ ગાયા તથા દારૂજીવીંગ જતો હતો. મને સાથે લઈ જવાનો ઈજો આગ્રહ કર્યો, પણ મેં મી. ગોદરેજને ચોકસ એપોઇન્ટમેન્ટ આપ્યું હોવાથી આ લલા જપાનીની માગણી સ્વિકારી શક્યો નહીં. છેવટે કામ વેળા જપાન આવવાનું આમંત્રણ દઈ અતિ વાહાલથી ભેટી અમે છુટા પડ્યા. અને મેં

મથુરા

તો રસ્તો લીધો. ટીકટ તો ઠેક મુંબઈ સુધીની સીધી લીધી હતી. જમના નદીમાં સ્નાન કરી સાંજની રમતો નિહાળતો હું કીનારે બેઠો હતો તેટલાં એક વિદ્વાન દેખાવના સન્યાસી સાથે મેલાપ થયો. હું

હિમાલયમાં એક દેવ સાધુની સતસંગ કરી કૃષ્ણ ભૂમીનાં દર્શન માટે આવ્યો છું એમ સાંભળી બહુ ખુશ થયો અને પોતાની કુટીમાં રાતવાસો કરવાનું આમંત્રણ દીધું જે મેં સ્વિકાર્યું.

આ કુટી એક પડત જેવી ધર્મશાળા હતી. આ સાધુ બાવાએ જગતની માયા સાથે સ્વચ્છતા પણ ત્યાગી હોય એમ જણાતું હતું. સૃષ્ટિના કર્તા, તેની રચના અને યોજનાના મૂળ પ્રશ્નો મને બહુ મુશ્કેલીવાર હતા, તે મેં સન્યાસીજી આગળ રજુ કર્યા.

આ વેદાંતિએ વાક્ય ચાતુરી ચલાવી, “અહં વ્રજાસિ હં બ્રહ્મ છું. હું, તું, તે, એલો, પેલો, હુંકમાં સર્વ જનદાર સૃષ્ટિ બ્રહ્મ છે. હું એટલે આત્મા. આ શરીર અને બધી દ્રવ્યમાન નિર્જીવ વસ્તુઓ જગત કહેવાય છે. આ જગત નાશવંત છે, ચાલુ બદલાતી (changeable) છે માટે બીજું મહાવાક્ય છે કે ‘બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા.’ હવે જો એકવાર આ ગરાગર સમજી લઇએ અને તે પ્રમાણેનું આચરણ બનાવી દઇએ તો પછી બીજી કોઇ પ્રયત્નની જરૂર રહેતી નથી. નથી ક્રિયાકાંડના ધકેલા ખાત્રા કે નથી હૃદયોગના પ્રયોગો કરવા, નથી દમ રૂઢવો યા નથી આસન માંડવા. માત્ર નિયમિત સૂક્ષ્મ હંડા વિચારથી આ બે મહાવાક્યો હૃદયનાં છેક હંડાણમાં કાતરી હોય, અને તમે જીવનમુક્ત બની જશો. પછી તમને હિમાલય અને મુશ્મળ બન્ને સરખાંજ જણાશે. બ્રહ્મ એટલે આત્મા સર્વ વ્યાપક છે, બધે છે, બધામાં છે. હુંજ આત્મા છું. બ્રહ્મ છું, બધામાં હુંજ છું, બધા મારામાંજ છે. હુંજ બધા છું. તો પછી ભેદભાવ, જુદાપણું રહુંજ ક્યાંથી? આવા જ્ઞાનીને’ હું અને તું નો સવાલજ રહેતો નથી. યોગીબી હું અને ભોગી બી હુંજ. રાજા પણ હું અને પ્રજા પણ હું. સ્ત્રિ એ હું અને પુરૂષ એ હું. બંધે હું જ હું, આત્મા. આ જેટલું બધું નજરે પડે છે તે તો સર્વ અચેતન જડ વસ્તુઓ છે તે માત્ર હથિયાર રૂપે છે. આ શરીર જડ છે એ શસ્ત્ર વડે હું, જે હંમેશ અદ્રવ્ય છું તે સઘળી ક્રીયા કરી રહ્યો છું. જે હાથ વડે એક અશક્ત આંધળાને પાંખડી પકડી સીધી સડકે મુકું છું, તેજ હાથ વડે રોજ મેલું પણ સાફ કરું છું. પણ કરું છું તો હું જ ની? આ નિર્જીવ હાથને અભિમાન કરવું નથી. એ તો માત્ર હથિયાર છે. આમ

વિચારવાંથી કામ ક્રોધાદિ વિકારો આપોઆપ લય પામી જાય છે. પુરુષ
ખી હું ને સ્ત્રી ખી હું તો પછી હું હવસી બનું કાણુ પર? મારા
પરજ? ક્રોધાયમાન કાણુ સાથે થાવું? હું મારા પરજ ની? આ જગત
તો મિથ્યા છે, તો પછી નાશવંત વસ્તુઓનો લોભ તે કેવો?”

સ્વામિ વિવેકાનન્દ તથા સ્વામિ રામતીર્થનાં પુસ્તકોમાં આવું
વાંચેલું અને આજે આવા એક વ્યવહાર વેદાન્તી સાથે સમાગમ થયો
એટલે આજી આજીની ગલીચી પરથી ધ્યાન ખસેડી, વગર સુગે હું
હવે ભોંયપર બેસી ગયો અને વધુ ઉઘટથી મેં એક મુશકેલી રજી
કીધી, “સ્વામિજી, આપ કહોછો તે સિધ્ધાંતમાં તો સુંદર જણાય છે
પણુ આ કળજીમાં તેનો અમલ શક્ય છે કે?”

હવે જરા સાધુજી પણ ખીલ્યા, મારો હાથ પોતાના હાથમાં
લઇ ઉત્સાહથી બોલ્યા, “બેટા, વાસ્તવમાં કાળ અને દેશ જોવું કાંઈ છેજ
નહિ. એ તો સધળી મનની કલ્પના છે. જોવ, હું હંમેશ સત્યયુગમાં
રહું છું. હું જન્મ મરણથી રહિત બન્યો છું. મને દુઃખ દર્દ છેજ
નહીં. હું નિર્ભય છું. વનમાં વગર હથિયારે ફરું છું. વાઘ, વઝ,
સાપ, વિંછી મારા મિત્રો છે. હું ઉઘાડે આરણે સૂવું છું. ઠગાવા
લુટાવાની મને ધાસ્તી નથી. મારી આવી ઉચ્ચ હાલત અભ્યાસ અને
વૈરાગ્યને કારણે છે.”

આ ઉપદેશ મને મધુર લાગ્યો, અને સ્વામિની વધું સતસંગ મેં
ચાહી. મોહું થઈ ગયું હોવાથી અને સ્વામિ એકજ વખત આતા હોવાથી
હું એમની કુટીપરજ ભુજ્યો સુતો. એટલો જગ જાડી કાઢી એક
કાટેલી ચટાઇ પર લેટ્યો. કફની ઉતારી તેનો તકયો કરી રાત્રી ગુળરી.
મારો બધો સામન સ્ટેશનના કલોક રૂમમાં હું મુકી આવ્યો હતો, અને
મારી ગણતરી રાત્રે સ્ટેશનપરજ સુવાની હતી.

સવારે અમો સ્નાન કરવા યમુના તીરે એક ઘાટપર ગયા. જ્યાં
સ્વામિ કહેવા લાગ્યા, “જોષએ તો તું પહેલાં સ્નાન કરી લે યા મને
કરવા દે.” હું આતો ભાવાર્થ સમજી શક્યો નહિ. ત્યારે મહારાજે
ખુલાશો કીધો કે “હાં વાંદરાઓનો જગરો દોર છે. અને ન્હાનારાંઓનાં
કપડાં વટીકે ઉઘાડી જાય છે. તેથી એક જલ્યુ નાહે ત્યારે ખીજે કપડાં
સંભાળે તો સલામતી રહે.” મેં રાતની શીલસુશી યાદ કીધી અને

વિચારું કે સ્વામિ તેજ વાંદરો, અને વાંદરો તેજ સ્વામિ, તો પછી આ ભેદભાવ શા માટે? પણ ખામોશી પડી હાલમાં તો સ્વામિજીને પહેલાં અંગોળવા મુચ્ચું.

વળી એક બીજું દોટક નજરે પડ્યું. સ્વામિની દાંપત્યની (લગ્નોટની) દોરીમાં એક ચાવી ઓળવેલી જણાઈ. મેં મારી પેદાશ વિચાર માળા લગાવી. ‘આને કો વળતો સનયુગ દશે! કહે છે કે સ્વામિ ઉઘાટે આગું સુવે છે, કમારા કે ચોરની ધારની રાખતા નથી, જગત અને તેના સઘળાં જડ પદાર્થો તો મિથ્યા છે, તો આ ચાવી શા માટે? શું તેમાં કંઈ દિવ્ય ચેતન વસ્તુ ધાંતી રાખી દશે?’

જ્ઞાન આટોપી ફરી નરક જતાં મેં મોઢમમાં કહ્યું, “સ્વામિજી, તમારા હૃદય અજ્ઞતામયી મને કંઈ પ્રસાદી આપો.”

મહારાજ કહે, “મારી પાસે કશો પણ હુપો અજ્ઞતો નથી.” મેં પુછ્યું, “મહારાજ, શું મને તમે સુપાત્ર ધારના નથી?”

“પણ એટા, મારી પાસે કશું તેવું નથી.” મહારાજ રડી ઉઠ્યા.

મેં પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો, “ત્યારે પેલી ચાવીથી શું બંધ કરી મેલ્યું છે? કંઈ અમૃત્ય અને અપ્રાપ્ય વસ્તુ દશે ત્યારેજ તમે જેવા અમૃત્તાને પણ તે લાંટી સાતી રાખવું પડે છે. તો, મહારાજ, ક્યા કદા ને કંઈ પ્રસાદી આપો.”

પોતાનાં કથનની ખાતરી આપવા સ્વામિએ ઝટ એક દેવદારનું બાખું ચાવીથી ખોલી બતાવ્યું કે, “જો, મારી પાસે કંઈ નથી.” અંદર એક ટુમરી, એક લૂની ચોપડી, એકાદ બે ભગવાં વસ્ત્રો, લાંકાની પાવરી વગેરે વળુ આર કપરડીની કિંમતો સામાન દશે.

“હમા કરજો સ્વામિજી, પણ આ તરૂલી વસ્તુઓ માટે તાળાં ચાવીની શી આવશ્યકતા?”

સ્વામિએ અદ્વૈતોત્તર કરતાં ઉત્તર દીધો કે, “આર પાંચ દિવસની વાત પર કોઇ ગદમાય મારી નવી ને નવી ચટાઇ ઉઠાવી ગયો. લાં અત્યારનવાર બીજા સાધુઓ પણ આવેને રહે છે અને કોઇ કેવા દાંય છે તો કોઇ કેવા. હું કોઇ ચોખ્ખ સત્તામત સ્થાનની શોધમાં છું.”

સ્વામિજીનાં અવ્યહવાઈ વેદાન્તપર મેં પણ અફસોસ કીધો. મથુરાથી નાસીપાસ બની, વૃંદાવનની એક ઉડતી મુલાકાત લઈ હું સાન્નિય (Sanchi) ના 'મ્હુપો' જોવા ગયો.

ધાર્મિક ધામો અને તીર્થસ્થાનોની મુલાકાત લેવામાં, લાંબી ઇંટ પથ્થરની પુરાણી ઇમારતો તથા તેનું કોતરકામ, રંગકામનો કળા હુન્નર નિહાડી આંખને ટાકક આપવા અને હિંદની અસલી જાહોજલાલી માટે મગફરીભર્યા આનંદ છુટવા ઉપરાંત, ખરો લાલ તો તે સ્થળોને પ્રખ્યાતિમાં આણનારા મહાન પુરૂષોનાં જીવન ચારીત્ર અને તેઓનાં શિક્ષણનો ધ્યાનમાં સાક્ષાત્કાર કરવામાં સમાયલો મનાય છે. એ હુન્નર ઉપર વર્ષોનાં પુરાણાં કળાવંત, બુધ્ધિસ્ત મહંમાં હું અંધારું થતાં મુઘી અને એકાદ કલાક અંધારામાં પણ એકલો એકાંત બેસી રહ્યો. આ બહુજ શાંતસ્થળ હતું. અંધારામાં એકલા બેસવાનો અનુભવ અદ્ભૂત હતો. ગૌતમ બુદ્ધ, અશોક, ધર્મપદ વગેરેનું સ્મરણ થયું. 'લલો થા અને લલાં કંમે કર' (Be good and do good) નું સાદુ સુતરું શિક્ષણ; તેના લલા વિચાર, લલાં વચન અને લલાં કામોની શીખામણ સાથે સરખામણી ઉપર મેં મનન કીધું અને લલાઇમાં આગળ વધવાનો નિશ્ચય બાંધી હું ઉઠ્યો. કાક અંગલોના ખાનસામાં પાસથી દુધ અને ચાવલનું ભોજન મેળવી, ઓટલા પરજ રાત કાઢી. બીજે દિવસે નાશીક માટે ઉપડ્યો.

નાશીકનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરવા અગાઉ મેં ફરી એકવાર મારી હાલત તપાસી જોઈ. મેં કેવા સંજોગોમાં આરક્ષિતેજની શિક્ષકગીરી લીધી; લાંબા કારોબારથી મારું મન કેવી રીતે ઉડી ગયું; મૉ. પૉલ રિશાર સાથે શા ઉદ્દેશથી હિમાલય ગયો, સદ્ગુરૂના મારા માની લીધેલા ગુણ લક્ષણની કસોટી (criterion) થી મૉ. પૉલ તથા મથુરાવાસી સન્યાસી કેટલા દૂર હતા, હવે લવિષ્યનો કાર્યક્રમ કેમ ગોઠવવો વિગેરે મેં શાંત મને વચારી લીધું.

હવે મને નિષ્કામ સેવામાં જીવવાવાની ધુંઈ લાગી. પારસીઓને ખેતીબાગ્યાનીના ધંધામાં રાહે પાડી તેઓમાંથી બેકારી, કુંવારાપણું, હરામખોરી અને શીશયારી એકદમ દૂર કરી મુકવા સોદાગરીના અને

સંભાવતના શાદ મીઠ ગોદરેજો અને મેં કમર ફરી. ડોટવર જતી વખતે મેં ધાથું હતું, કે ખેતીવાડીને હવે છેલ્લી સત્તામ ફરીશ તો ત્યાં પણ રિશાર સાટેજની ખેતીની યોજના ઉભી થઈ. હવે પાછી ગોદરેજ શેડની યોજના આરંભાઈ. દરહતો દીકરો હવે ત્યાં મુઠી સીવે.

આહ! નિર્દોષ, નિખાલસ જાળકા વચ્ચેનું એક શિક્ષકનું ઉમદા હવન! કેળવણી આશ્રમની વાતાવરણમાં ફેટલી ચાલ્તિ, ફેટલો મીઠાસ અને ફેટલો અવકાશ! શાળાની સેવા ઉપરાંત આપણા મનની ખીલવણી અને આત્માની વૃદ્ધિ માટે ફેટલી અર્ધી પુરસ્કાર રહેતી. આ હવનનો ઝરો, પદારો. કદરો, ખીલોના ખરબચડ તટમાંથી ઉછડતો, ગળડો, અફસોતો, શીણુ શીણુ થઈ જાય એક સરોવરની વિચરતા, શાંતતા અને નિર્મળતા પામ્યો હતો. પણ.....પણ.....તેણે આ વિચર સરળતામાં પડી રહી સજડતું (stagnate થતું) નથી. આગળ અને આગળ વધી મહાસાગરને મળતું છે. હજી થોડા દુર્ગમ અને મેદાનો વટાવવાનાં હશે પણ તેથી ડરતું કેવું? આ પ્રમાણે શિક્ષક હવન તથા શિષ્ય હવન પણ છોડી, સેવા હવનમાં પ્રવેશ થયો.

નારીક કોલોનીની યોજના

પારસી કોમના લાલ સાયવનારી મંડળી નરકથી જ્વાલ્યરની ખેતીવાડીની કોલોનીમાં મેં પટેલેથીજ રસ લઈ તે જામે માઈ પ્રમાણિક મત જાપામાં જાહેર ફરી યોજકોની અફગી બેઠારી લીધી હતી, જે માટે મને કાંઈક ગેરબ્રનસાઈ પણ ખમવો પડ્યો હતો, પણ સાથે સાથે કાંઈક ફાયદો પણ જાણ્યો હતો. ફાયદાઓમાં એક ને શેક અરદેશર ગોદરેજની ઓળખાણ. મીઠ ગોદરેજ પણ ધણે અંશે મારાં મતને મળતા હતા અને તેથી અરસપરસ ખેંચાણ થતું હતું. જ્વાલ્યર સંસ્થાન જામેની એવઝુની ટીકાઓ પરથી મને તે વખતે એવું લાગ્યું કે મીઠ ગોદરેજ જેવા કુશળ, અનુભવી અને વ્યવસ્થા વેપારીના હાથમાં જ્વાલ્યરવાલી યોજના હતે તો તેનું લવિય કાંઈ લુલ્લું જ થાયતે. અને જ્યારે સીમલામાં મેં જવણું કે મીઠ ગોદરેજ પોતે હવે આવી યોજનાની શરૂઆત ફરી ચૂક્યા છે, ત્યારે તો આ અખનરો કાંઈ જાણવા જોગજ પરિણામ આણ્યો. પણ કમનસીબે શરૂઆતમાંજ અપશુકન

નડયા ! કાચું કપાચું. 'તીજેરી તજે હાથ દબાવે તે હવે કહેવલેથી કાઢવો જોઈએ'—ની પોલીસી અખત્યાર કરવા જતાં મૂળ ભૂલને સુધારવા માટે હવે નહાની ભૂલોનું અનંત લશ્કર ન છૂટકે નીલાવવું પડ્યું. વ્યવસ્થા-પકતી ચૂંટણી, સ્થાનની પસંદગી, પ્લાનની ગેરહાજરી, પોથીઓની પંડીતાઈ, કુશળતાની ક્રોધાઈ, અર્ધ વિશ્વાસ, કેમ દયાનત, ધન-ગર્વ, અને દૈવ સંજોગ વિગેરે કારણો એકઠાં મળીને નાશીક કોલોનીને આજની હાલત પર લાવ્યાં છે.

હું કે સમયમાંજ મને લાગ્યું કે આવી યોજના તરફ પારસીઓ જે આક્રમક નહીં. અને જન્મભર પણ હું આવી શોખની સેવા બજાવ્યો જમણ, તો પણ મારો કાંઈ ખાસ ઉદ્ધાર થાય એવું લાગતું નથી. હવે મને મારી અદ્વિતાનું ભાન થયું. નિષ્ક્રમ સેવા એટલે શું ? તે કેમ કરી શકાય ? સેવા કરવાનો અધિકાર કોણને હોઈ શકે ? સેવા માટે શી શી લાયકાતોની જરૂર છે ? વિગેરે સવાલો પર મેં હ્યાં ખુબ મનન કર્યું.

મેં જોયું કે મારી હાલત એક સાધારણ અજ્ઞાન એનજીન ચલાવનાર જેવી હતી; જે બાપડો એનજીન કેમ ગતિમાં મૂકવું, તેમાં તેણે ક્યાં ક્યાં પૂરવું, અને કેમ અટકાવવું તે સિવાય લાગ્યેજ કાંઈ વધુ જાણતો હોય. આવો ગ્રામ્યર એનજીન ગળડયા કરે ત્યાં સુધી તો નચિંત રહે પણ જરા કાંઈ અટક્યું તો પરતંત્ર બની, એનજીનનાં સાંચાકામ અને કાર્યથી માહિતગાર એનજીનીઅરની દાઢીમાં હાથ નાખે અને તેની ખુશામત કરે. આ પરતંત્રપણું તેની એનજીનની રચના અને કાર્યનાં અજ્ઞાનપણાને લીધે હોય છે. આ પ્રમાણે સંસારની રચના, સમાજનું બંધારણ, તથા મનુષ્ય સ્વભાવ બાબેનાં મારા અજ્ઞાનપણાને લીધે હું ધારૂં તેવી સફળતા મને મળતી નહીં. સૃષ્ટિ યંત્રના એક કુશળ એનજીનિયર થવું એ મારાં જીવનનો દૃઢ ઉદ્દેશ બન્યો. આ માટે શુરની આવશ્યકતા ભાપી અને મેં તેની શોધ શરૂ કરી.

જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય

એક વેળા જાણીતા જગદ્ગુરૂ ડોઠ કુર્તકુટ્ટી નાશક આવ્યા. તેમનાં દર્શન અને સતસંગ માટે હું ગયો. મેં સવાલ કર્યો, “મહારાજ, મનુષ્ય જીવનનો પરમ ધ્યેય શું ?”

શંકરાચાર્યજીએ તુર્ત ઉત્તર વાળ્યો, “મોક્ષ પ્રાપ્તિ.” શુદ્ધ મહા-
રાજના ઉત્તરના રેકામાં મેં પ્રમાણ માંડ્યાં અને ઉપરા ઉપરી સવાલોના
ધણી વિદ્વતા અને શાંતતાથી, પોતાનાં વેદાન્ત મત અનુસાર શંકરા-
ચાર્યજીને જવાબો વાળ્યા. છેવટે અંતિમ મૂળ પ્રશ્નો પર ગાળું અટક્યું
અને સ્વામિજીએ જણાવ્યું, “આ તો બુદ્ધિની આદેરની વાતો છે અને
યોગાધ્યાસ વડે અંતરદષ્ટિ ખીળવી જતે અનુભવી જાણી શકાય છે.”

મેં પૂછ્યું, “મહારાજ, આપે તેમ ક્યું છે કે ?”

શંકરાચાર્યજી એ કહ્યું, “મને યોગાધ્યાસ માટે પુરસદ મળતી
નથી. વળી મારો સ્વભાવ રાજસિક વધુ છે.” આ જાણેલા અને માન
પામેલા ધર્મશુદ્ધિએ મને ઘણા ઉત્તમન શબ્દોથી આશિષ દમ આશાવંત
બતાવી મોકલ્યો.

માધવનાથ મહારાજ

ચિત્રકુટવાલા પ્રખ્યાત સ્વામિ માધવનાથ મહારાજ નાચક આબ્યા,
તેમની પણ મેં મુલાકાત લીધી. મેં પૂછ્યું, “આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શું
કરવું ?”

મહારાજે કહ્યું, “તત્ત્વજ્ઞાન શીખો.”

અને ઉમેર્યું, “દરરોજ સૂર્યોદય અને અસ્ત સમયે છાતીના
હૃદયવાલા ભાગપર કીરણો અર્ધો અર્ધો ફલાક રોજ પડવા દ્યો. જે
વખતે શાંત ચિત્તે, સ્થિર બેસવું. આથી હૃદય કમલ ખીળશે અને જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થશે.”

સાધુ જીવનની શરૂઆત.

આપણે આગળ જોઈ ગયાં કે કુટુંબી જીવનથી દુઃ અસંતોષી બન્યો
હતો. એકજવાઝ ધંધાદારી જીંદગીમાં પણ મને સંતોષ મળ્યો નહી.
પૌલ રિશાર સાથ સાધુ જીવનની ઝાંખી કીધી તેમાં પણ તૃપ્તિ પાડ્યો
નહિ. હવે નાશીકનાં સેવા જીવનમાં પણ મને રસ પડ્યો નહી, પ્રવૃત્તિ
માર્ગ સારો કે નિષ્ક્રિય માર્ગ ઉમદા, તે બાબે મારાં મનમાં મોટો ગુંચવાડો
પેદા થયો. અને આ ગુંચવણના ઉદ્દેશ વિનાનું જીવન મને મિથ્યા અને
નિરસ લાગ્યું. હું હવે વખત બેવખત, જાણ અજાણ બધા સાથે
આ બાબદની ચર્ચા કરવા લાગ્યો, જે કે સિદ્ધાંતમા હું શંકાત્મક હતો,
જનાં હજી બહુ શ્રદ્ધાળુ (Credulous) અને ઝટ લમ્પ-ટોટ હતો.

સાંઘબાબાની રાખ.

નાશીકના એક વકીલ સાથે હું એક દિવસ આ બાબત પર જોરજોરથી ચર્ચા કરતો હતો. વકીલ સાહેબે તર્કના અખાડામાં અનેક દાવ અજમાવ્યા, પણ પછી બીજી વળણુ લઈ કહેવા લાગ્યા “A truce to your arguments! બસ, તમારી દલીલો તહકુબ કરો. જુવો, આ મહાપુરુષ તમારો ઉધ્ધાર કરશે.” એમ બોલી દીવાલ તરફ આંગળી કીધી. મેં ફરીને જોયું તો પ્રખ્યાત મુરશીદ સાંઘબાબાની મોટાં કદની છબી હતી, જે ચંદન અને પુષ્પમાળથી શણગારી હતી.

વકીલ વધુ ઉત્સાહથી બોલ્યા, “આ મારા પૂજ્ય ગુરૂદેવ છે. એઓશ્રીએ મને એવી એજમતી લભૂતિ (રાખ) આપી છે, કે જે માત્ર ૧૪ દિવસ તમારી પાસે રાખશે, તો તમને સઘળું જ્ઞાન થશે તમારી બધી શંકાઓ લોપ થઈ જશે અને તમારી વૃત્તિ બદલાઈ જશે એમ હું ખાતરીથી કહું છું.”

મેં પૂછ્યું, “બાબાજી તો શરીર છોડી ગયા છે. તો મને કેમ નિશ્ચયાત્મક બતાવશે? એઓશ્રી જીવતા હોતે અને તમે મને સુચવ્યું હોતે, કે એમના સતસંગથી મને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે, અને મારી શંકાઓના સમાધાનકારક ખુલાસા મળશે તો હું માનવાને લલચાતો; પણ એક ગુજર પામેલા ફકીરે આપેલી રાખ, માત્ર મારા અંગ પર ૧૪ દિવસ સાથે રાખવાથી મને બધું જ્ઞાન આવી જશે, મારી બેદિલી દૂર થઈ જશે, તે માનવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. કારણુ વૃત્તિવું બદલાવું બિઝિતગત પ્રયત્નનું પરિણામ હોઈ શકે. છતાં મને આ લભૂતિની શીલસુશી સમજાવો, કદાચ હું ભૂલતો પણ હોવું.”

વકીલે દલીલ કીધી, “તમે સાયન્સ લખ્યા છો પ્રયોગ કરી જોઈ ખાતરી કરવામાં માનો છો, તો કારણો પૂછ્યા વગર, વિધિપૂર્વક અખતરો કરી જુઓ. એમાં કશું નુકશાન તો નથીજ.”

મેં હજી દીલ દેખાડી, “અધ્ધાળું મનને તમારી ખાતરી ભરેલી, જોરાવર સુચના (suggestion) અસર કરે એ બનવા જોગ છે પણ મારા જેવા શંકીલા અને ચૂનોચેરા કરવાવાલા અવસાવ પર અસર કેમ કરશે?”

વડીલ સાહેબ હવે બેવડા ઉત્સાહી બન્યા, હું તમને સોજો બસો (!) ટકા ખાતરી આપું છું કે તમારા ગમે એવા શક સુબેહ છતાં આ વિભૂતિ તમે અજમાવી જુઓ ને ક્ષાયદો થશેજ થશે. તમે ગમે એટલા વિરોધી અને ઉલટા (opposite) વિચારો ફેંકજો પણ આ રાખ તો પોતાની અસર કરવાનીજ. તમે ગમે એવાં મક્કમ મનથી વિચારોની કે અગ્નિ તમારાં આંગળાં નહીં બાળશે પણ અગ્નિ તો પોતાનું કામ કરવાનોજ.”

આખરે હું પીગળ્યો. મેં રાખ લીધી ઉલટા વિચારોને બદલે સવિનય પ્રાર્થનાના આશાજનક વિચારો વિચારતો રહ્યા. યૌદ દિવસ પૂરા થયા પણ કશો ફેરફાર જણાયો નહીં. મને લાગ્યું કે મારી મંદમતિને લીધે કદાચ વધુ દિવસ લાગશે; યૌદના એકવીસ થયા, અઠ્ઠાવીસ થયા, પણ મારી વૃત્તિ ઓર બી વધુ સંદેહવાદી બની. હું વડીલ સાહેબને મળ્યો, મારી વૃત્તિનું વર્ણન કીધું.

વડીલે મને હજી પણ ધીરજ આપી, “એક વેળા તમે સદ્ગુરના સીધા યા આડકતરા સંબંધમાં આવ્યા એટલે મોડે વહેલે તે દયાળુ તમને ક્ષાયદો કરશેજ. આ જન્મમાં નહીં તો આવતા જન્મોમાં !”

મેં ટકોર કીધી, “તથાસ્તુ ! વડીલ સાહેબ તમારી બસો (૨૦૦) ટકાની ખાતરી ક્યાં ગઈ? શું ઇચ્છ્યા જોગ નથી કે તમે તમારી શ્રદ્ધાના પાયાને ફરી તપાસી જુઓ ? તમારો અગ્નિ તો ઠંડો નીવડ્યો. આ તમારી રાખ તમેજ રાખો.”

વડીલે હારીને અફસોસ કીધો, “આ તર્કવિતર્ક અને સાયનસે તમારો નાશ કીધો છે.”

ગોદાવરી તીરે

એક સંધ્યાકાળે હું નાશીકમાં ગોદાવરી નદીમાં આવેલાં, પંચવટીની સામેનાં, મંદીરના એટલા પર બેસી રચના નિહાળતો હતો. કોઇ જાણીતાં લટાર મારતા, તો કોઇ બેસીને વાર્તા વિનોદ કરતા; કોઈ રક્તપિત્તથી પીડાતો કંગાળ કર્ણાજનક યાચના કરતો, તો કોઇ શોખીનો ચવેલું ઉછાળતા; બ્યારે એક ગૃહસ્થે હું જે મંદીરના એટલાપર બેઠો હતો તેની છેલ્લી પાયરીપર પાણી નૂજદીક બેસી, સંધ્યા પૂજા કરતો હતો. આ આલ્મજી આસપાસની ચળવળપર લક્ષ્ય ન દોડાવતાં એકાગ્ર ચિત્તે મનન

સાંઘખાખાની રાખ.

નાશીકના એક વકીલ સાથે હું એક દિવસ આ ખાખત પર નેરબેર ચર્ચા કરતો હતો. વકીલ સાહેબે તરફના અખાડામાં અનેક દાવ અજમાવ્યા, પણ પછી બીજી વળણુ લઈ કહેવા લાગ્યા “A truce to your arguments! બસ, તમારી દલીલો તહકુબ કરો. બુવો, આ મહાપુરૂષ તમારો ઉધ્ધાર કરશે.” એમ બોલી દીવાલ તરફ આંગળી કાઢી. મેં ફરીને જોયું તો અખ્યાત મુરશીદ સાંઘખાખાની મોટાં કદની છબી હતી, જે ચંદન અને પુષ્પમાળથી શણગારી હતી.

વકીલ વધુ ઉત્સાહથી બોલ્યા, “આ મારા પૂજ્ય ગુરૂદેવ છે. એઓશ્રીએ મને એવી એજમતી લભૂતિ (રાખ) આપી છે, કે જે માત્ર ૧૪ દિવસ તમારી પાસે રાખશે. તો તમને સઘળું જ્ઞાન થશે. તમારી બધી શંકાઓ લોપ થઈ જશે અને તમારી વૃત્તિ બદલાઈ જશે. એમ હું ખાતરીથી કહું છું.”

મેં પૂછ્યું, “ખાખાજી તો શરીર છોડી ગયા છે. તો મને કેમ નિશ્ચ-યાત્મક બતાવશે? એઓશ્રી જીવતા હોતે અને તમે મને સુચવ્યું હોતે, કે એમના સતસંગથી મને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે, અને મારી શંકાઓના સમાધાનકારક ખુલાસા મળશે તો હું માનવાને લલચાતો; પણ એક ગુજર પામેલા ફકીરે આપેલી રાખ, માત્ર મારા અંગ પર ૧૪ દિવસ સાથે રાખવાથી મને બધું જ્ઞાન આવી જશે, મારી બેદિલી દૂર થઈ જશે, તે માનવું મારે માટે મુશ્કેલ છે. કારણુ વૃત્તિનું બદલાવું બકિતગત પ્રયત્નનું પરિણામ હોઈ શકે. છતાં મને આ લભૂતિની શીલસુરી સમજાવો, કદાચ હું ભૂલતો પણ હોવું.”

વકીલે દલીલ કાઢી, “તમે સાયન્સ લખ્યા છો પ્રયોગ કરી જોઈ ખાતરી કરવામાં માનો છો, તો કારણો પૂછ્યા વગર, વિધિપૂર્વક અખતરો કરી બુઓ. એમાં કશું નુકસાન તો નથીજ.”

મેં હજી ઢીલ દેખાડી, “અધ્ધાજી મનને તમારી ખાતરી ભરેલી, નેરાપર સુચના (suggestion) અસર કરે એ બનવા ભોગ છે પણ મારા જેવા શંકીલા અને ચૂનોચેરા કરવાવાલા સ્વભાવપર અસર કેમ કરશે?”

નકીલ સાહેબ હવે બેવડા ઉત્સાહી બન્યા, હું તમને સોએ બસો (!) ટકા ખાતરી આપું છું કે તમારા ગમે એવા શક સુમેદ છતાં આ વિભૂતિ તમે અજમાવી લુઓ ને ફાયદો થશે જ થશે. તમે ગમે એટલા વિરોધી અને ઉલટા (opposite) વિચારો ફેંકજો પણ આ રાખ તો પોતાની અસર કરવાનીજ. તમે ગમે એનાં મદ્દમ મનથી વિચારોની કે અગ્નિ તમારાં આંત્રિયાં નહીં બાળશે પણ અગ્નિ તો પોતાનું કામ કરવાનોજ.”

આખરે હું પીગળ્યો. મેં રાખ લીધી ઉલટા વિચારોને બદલે સવિનય પ્રાર્થનાના આશાજનક વિચારો વિચારતો રહ્યો. ચાંદ દિવસ પૂરા થયા પણ કુશો ફેરફાર નહોતો નહીં. મને લાગ્યું કે મારી મંદમતિને લીધે કદાચ વધુ દિવસ લાગશે; ચાંદના એકનીસ થયા, અઠ્ઠાવીસ થયા, પણ મારી વૃત્તિ ઓર બી વધુ સંદેહવાસી બની. હું વકીલ સાહેબને મળ્યો, મારી વૃત્તિનું વર્ણન કર્યું.

વકીલે મને હજી પણ ધીરજ આપી, “એક વેળા તમે સદૃશ્યના સીધા યા આડકતરા સંબંધમાં આવ્યા એટલે મોડે વહેલે તે દયાળુ તમને ફાયદો કરશેજ. આ જન્મમાં નહીં તો આવતા જન્મમાં!”

મેં ટકેર કીધી, “તથાસ્તુ! વકીલ સાહેબ તમારી બસો (૨૦૦) ટકાની ખાતરી ક્યાં ગઈ? શું ઇન્જવા બેગ નથી કે તમે તમારી અધ્ધવાના પાયાને ફરી તપાસી લુઓ? તમારો અગ્નિ તો ફેંકો નીવડ્યો. આ તમારી રાખ તમેજ રાખો.”

વકીલે હારીને અફસોસ કીધો, “આ તકવિતક” અને સાયનસે તમારો નાશ કીધો છે.”

ગોદાવરી તીરે

એક સંધ્યાકાળે હું નારીકમાં ગોદાવરી નદીમાં આવેલાં, પંચવટીની સામેનાં, મંદીરના ઓટલા પર બેસી રચના નિહાળતો હતો. કોષ્ટકાંધી ત્યાં લટાર મારતા, તો કોષ્ટ બેસીને વાર્તા વિનોદ કરતા; કોષ્ટ રક્તપિત્તથી પીડાતો કંગાળ કંઠુજાનક યાચના કરતો, તો કોષ્ટ શોખીનો ચવેણું ઉછાળતા; બ્યારે એક ગૃહસ્થ હું જે મંદીરના ઓટલાપર બેઠો હતો તેની છેલ્લી પાયરીપર પાણી નજદીક બેસી, સંધ્યા પૂજા કરતો હતો. આ આઘણુ આસપાસની ચળવળપર લક્ષ ન દોડાવનાં એકાગ્ર ચિત્તે મનન

કરતો જણાયો. પૂજા આટોપાઈ અને તે ઉઠ્યો. મેં પ્રણામ કર્યા. આ શખ્સને હું પીછાણતો ન હતો. તેણે મને વળતા પ્રણામ દીધા અને પૂછ્યું, “તમે મને ઓળખો છો ? મને કાંઈ તમારા પરિચયનું સ્મરણ થતું નથી.”

મેં જરા શીલસુરી ચલાવી, “મેં તમને એક ભક્ત લેખી નમસ્કાર કર્યા છે, જોકે તમારાં શરીર સાથે પિછાણ હમણાજ થઈ છે.”

ભક્ત મારી પાસે બેઠા, મારા ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા અને મારો વધુ પરિચય આપ્યો.

મેં જરા મનમા ઉકમાઈ લઈ કહ્યું, “હું હાલ પરમાર્થમાં પ્રવૃત્ત થએલો છું” અને પછી મેં મી. ગોદરેજની સખાવતી યોજના સમજાવી, તેમાં વગર સ્વાર્થે હું કામસેવા બજાવું છું. એવી મગફરી લીધી, વળી ગામના લોકમાં ટુંક દવાદાર, અસ્પૃશ્ય વર્ગ માટે એક શાળા વગેરે કામ દેખાડ્યું. હું સમજ્યો કે આ અંજણા ગૃહસ્થ મને ધન્યવાદ દેશે. પણ ઉલટું મારી મજાક કરતા હોય તેમ ઓહ ! ઓહ ! કરી મોટેથી ખડખડ હસી ‘પરમાર્થ’ શબ્દની ટેકડી કરવા લાગ્યા. હું જરાં ઝાંખો પડી ગયો. મને ખસ્યાણું લાગ્યું. આવી ઢાંચે ટોકાર કરવાનું કારણ મેં જાણવા માગ્યું ત્યારે તેણે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું જેનો સાર એ હતો કે તમારો કહેવાતો ‘પરમાર્થ’ તમારાં અભિમાન અને સ્વાર્થને ઢાંકતો એક પડદો છે. દુન્યામાં કોઈને સ્ત્રિ પુત્ર વહાલાં, તો કોઈને ધન; કોઈને સત્તા વહાલી, તો કોઈને કીર્તિ તો કોઈને કાંઈને કાંઈ બીજું. કલ્પિત સુખ; સૌ પોત પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મથી રહ્યા છે. એક ઇષ્ટ માટે અનેક અનિષ્ટનો ભોગ આપે છે. સર્વ સાધારણ માણસો અનેક ઇષ્ટનાં મિશ્રણમાં પોતાનો ધ્યેય સમાવે છે. તમે નામ, કીર્તિ પાછળ ભોગી છો. લોક તમને સખાવતી, બિનસ્વાર્થી કહે, તમારી વાહવાહ પુકારે તે તમને ગમે છે, તેથી આ કહેવાતા ‘પરમાર્થ’માં તમે રોકાયા છો. અનિલ વસ્તુઓનો ‘પરમાર્થ’ તે કેવો ? શું તમે ખરેખર પારકાંઓના ભલાં અર્થે ભોગ આપી રહ્યા છો ? શું તેમાં તેઓનો પરમ+અર્થ સંધારો ? શું તેમાં કાયમનું તેઓનું કલ્યાણ થશે ? તમે તમારો પરમાર્થ સાધ્યો ? તમેએ પરમાનન્દ, પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય, તો બીજાંઓને શાંતિ અને

આનંદ અપાવી શકે ને ? પરંપરા કાણુ કરી શકે, કેવી રીતે ધર્મ શકે ? જેવા સંજોગમાં સુપાત્ર ગણાય એ સર્વ વિગતોનો અભ્યાસ કર્યો છે ? લલા હજામ, આ બધું મિથ્યાભિમાન તંદુ દે. નિત્ય વસ્તુ ને કેવળ સત્ય છે તેની શોધ કર. તું હવે તૈયાર જણાય છે. ફાકટનાં ફાંફાંમાં અમૃત સમાન સમય જર્યાદ ના કર.”

અંધાઈ થયા આવ્યું હોવાથી અમે છુટા પડ્યા. આખી રાત આ બનાવપર મેં વિચાર ચલાવ્યો. આ ગૃહસ્થના વેપમાં કાઈ સાધુ પુરુષ જણાયો. મેં તેમનો પરિચય, નામ, નિશાન, પત્તા પૂછ્યું નહી, તેથી મને ખેદ થયો. હવે તેમને ક્યાં શોધું ? અરેરે ! તેઓશ્રી પાછા મળતે તો હું તેમનાંજ ચરણોની સેવા કરતે, અને પેલી નિત્ય વસ્તુ, સત્ય માટે વધુ પૂછ પરછ કરતે. પણ દોળાયલાં દુધ પર વિલાપ શા ખપતો ? આ મદદગારના મેલાપ અગાઉથીજ હું કામચલાઉ અનુમાનપર આવ્યો હતો, કે મારે સત્ય શું છે તે જાણવુંજ જોઈએ અને આ ગૃહસ્થે finishing touch આપ્યો. જાણે ઇંડાંમાં પીણું સેવઈને પુખ્ત થઈ રહ્યું હતું. ખોટી માત્ર કોટલું ફેડવાની હતી. અને આ ફરેસ્તાએ કોટલું ફેડ્યું. મેં મી. ગોદરેજ પર રાહનામું લખી મોકલ્યું. હું મુંગઈ આવ્યો.

મહેરબાખાની મુલાકાત

મને મારા મિત્રો તરફથી મહેરબાખા વિષે ખબર મળી. “શાકેરીના સહચર’ નામની ચોપડીનાં ઝડપી વાચનથી ઉપાસની મહારાજ વિષે કાંઈક જાણ્યું. વળી જાણીતા અને કસાયલા લેખક મી. સો. મ. દેસાઈની કલમથી લખાયેલો એક કુંક લેખ, “મહેરબાખા” નામનો, ધી યંગ મેન્સ પારસી એસોશીએશનનાં ચોપાન્યામાં છપાયો હતો, જે પણ મારા વાંચવામાં આવ્યો. આ લઘુ લેખમાં મી. ખંડલાવાલાતું મહેરબાખા માટેનું અનુકૂળ મત ટાંકવામાં આવ્યું હતું. સો. મ. અને ખંડલાવાલા જેવા કોમના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો જ્યારે મહેરબાખા માટે હંચું મત ધરાવે છે, તો કાંઈ જાણવાજોગ ખુબી મહેરબાખામાં હશે, એવા અનુમાનથી મેં મહેરબાખાને મળવાની હજાસા કીધી.

એક દિન મારા મિત્ર સાથે મહેરબાખાની શોધમાં નીકળ્યો. અમુને એટલી ખબર મળી હતી કે દાદર રહે છે. અમે દાદર દ્રામમાં ગયા અને

એક ધરાનીની દુકાનમાં ખચર કાઢી, સારે નસીબે મહેરબાનાના એક ચેલા આ દુકાનમાં પાંઉ ખરીદવા આવેલા હતા. ધરાનીએ તેમનો હવાલો આપ્યો. આ એક ઉધાડે માથેનો, ઉધાડા પગનો, ખાકી ખમીસમાં સજ્જ થએલો ધરાની જવાન હતો. આ લાઘવે તો ટુંકથીજ કામવાની વાત કીધી, “મહેરબાના બહુ કામમાં છે, એઓ તમને મળશે નહી.”

મેં કહ્યું “હું છેક નાશીક વેરથી બાબાજીની મુલાકાતે આવ્યો છું માટે તમે જરા મહેરબાની કરી અંદર બાબાને પુછી તો બુઓ.”

પેલો જવાન અમને મહેરબાનાને મકાને લઈ ગયો. ઓટલા બાહેર અમુને ઉભા રહેવા કહી અંદર ગયો. દરેક મીનીટ, પછી આવી જવાય લાવ્યો “બીજી દશ મીનીટ થોભવું પડશે” અને ઉમેયું કે “તમે એઓ સાથે કાંઈ વાત કરતા ના. માત્ર પગે પડી ચાલ્યા જાઓ.”

મેં કહ્યું, “હીક.” અમે થોભ્યા. બાદ અમુને અંદર બોલાવવામાં આવ્યા. એક ગોરી આમડીનો ધરાની જવાન ઓરડાનાં એક ખુણામાં ગાદીને અદેલી સંક્રાયાઈને બેઠેલો જણાયો. તેના લાંબા ખુલ્લા વાળનાં લટકતાં બ્રુલ્કાં એક પટ્ટીવડે કપાલ પાછળથી બાંધ્યાં હતાં. દાઢી સાફ ગોઠાવેલી હતી પણ ભરાવદાર મુઠ્ઠા રાખી હતી. અંગપર લેંગો, સદરો અને ત્રીણું ખમીશ પહેયું હતું. હાથો ચાલુ વળવળ કર્યા કરતા હતા અને વારંવાર બાજુ લેંગાનો પણ ભાર પડતો હોય તેમ પાવળે છુટણુ સુધી ઉપર ચઢાવતા અને પાછો ઉતારતા. ગોયા પગનાં ગોરાં નાણુક ટેટાંનું પ્રદર્શન કરાવતા હોયની! અમેએ નમીને પ્રણામ કર્યા. એમની સામે જમીનપર બેઠા. ઓરડામાં બીજા બેચાર ગૃહસ્થો હતા, જેમાના એકને મેં મારા સગા તરીકે પીછાણ્યા. અમે કોણુ, ક્યાંથી, કાંય આવ્યા વગેરે પૂછ્યું જેના ટુંકે ઘટતા ખુલાશા કર્યા. પછી એમને વાતો કરવા માડી. મહેરબાનાની વાત કરવાની ઢબજબ કુદરતી અને દંભવિનાની જણાઈ. ધરગતુ (colloquial) શબ્દો અને વાક્યોને પારસીઓના માનીતા ‘સરસા’ (terms of endearment) ના ચટાકેદાર મસાલા સાથે લહેજતદાર (1) બનાવતા હતા. આત્મજ્ઞાન માટે ગુરૂની પરમ આવશ્યકતા દર્શાવી અને જણાવ્યું કે થોડા ગુરૂ મળે તો કામ હાલુવારમાં સફળ થઈ જાય. મેં ગુરૂનાં લક્ષણુ અને તેમની પિછાણુ માટે સવાલ કીધો, ત્યારે ઉત્તર દીધો કે “રવિવારે સવારે દશ વાગે આવજો.” રવિવારે હું મારા ત્રણ શિષ્યાસુ મિત્રો સાથે

મહેરબાબાની ખીલ મુલાકાતે

ગયો. ગુરનાં કર્તવ્ય બાબે સમજ આપી. ગુરની પિછાણ તરીકે એક મુખ્ય લક્ષણ—ગીન સ્વાર્થિપણું—જે એમ એમની characteristic ભાષામાં સમજાવતાં ઉમેરું” કે “જે ગુર તમે પાસે પૈસા વગેરે માંગતો હોય તે સા...ના મોંમાં” આ Paraliamentary ભાષાની પાછળ સમાયલા જોરદાર વિચારે આખી રાત મને જગૃત રાખ્યો ! મેં તુર્તવેળા કામચલાઉ અનુમાન દોર્યું કે મહેરબાબામાં સ્વાર્થ રહિતતાનો ગુણ અજોખી બીજો હશે. અને એમની સાથ સાંધવામાં મને કશું આર્થિક તુકશાન થવાનો તો સંભવ નથી.

મેં મહેરબાબાને કહ્યું, “હું” પણ ગુરની આવશ્યકતા પિછાણવા લાગ્યો છું અને કાંઈ યોગ્ય સત્પુરૂષની શોધમાં છું. માટે મને કાંઈ રસ્તો દેખાડો ?” મહેરબાબાએ મને આવતા બુધવારે એકલા આવવા દૂરમાવ્યું. બુધવારને દિવસે સહવારના પહોરથી હું મહેરબાબાને ત્યાં ગયો. આંગણે ચોકચંદન અને ચુંદર ધુલતોરણના સગન સામે મળ્યા. ઉપાસની મહારાજના લવિષ્યના દેહવાતા ગાદી વારસ

સંતની સાલગરેહ

—તો આજે ખુશખબરી લેયો દિવસ હતો. એમના ધુટ અનુયાયીઓ તથા ચુંડી કહાડેલાં મહેમાનોમાં મને પણ આ મંગળ પ્રસંગે આમંત્રણ દેવા માટે મેં મહેરબાબાનો મનમાં આહાર માન્યો. મને અંદર ખેલાવ્યો. મેં સાલમુઆરક ઇચ્છી ભક્તિભાવથી નમન કર્યું. બાબાજીએ આજે નવાં વસ્ત્રો સળ્યાં હતાં. એમના વાળ આજે એક કુમારી કન્યાની કાળજીથી હોરાયલા જણાતા. એમનાં મોંહપર આજે મલકાત ભાપતો.

બાબાજીએ કહ્યું, “હાલતો જે ચાર દિવસમાં હું ધરાન જાઉં છું અને ત્રણ ચાર મહિનામાં પાછો આવીશ. બાદ તમને મારી પનાહમાં લઇશ અને સહેજે તમારું કલ્યાણ થશે. તે દમયાન તમે કાંઈ એકાંત શાંત સ્થળે જઈ દરરોજ સવાર સાંજ એક એક કલાક આંખી મીચીને, સ્થિર બેસી, યજ્ઞદાં યજ્ઞદાં ઉચ્ચારતા રહેજો. દર ગુરવારે અને રવિવારે અપવાસ પાળજો. બાકીનો વખત તમારે ગમે તેમ સાઈં સાઈં વાંચવામાં ગુજારજો.”

મેં કહ્યું. “નાશીકથી મુંબઈ આવતી વેળા મેં ઉપાસતી મહારાજનાં દર્શન કરી બનારસ જવાનું પ્રોગ્રામ ધાર્યું હતું, તે વેળા મને તમારી ખબર મળી ન હતી. જે તમારી સૂચના હોય તો હું ઉપાસતી મહારાજનાં દર્શન કરી, બનારસ કાંઈ શાંત સ્થળે જઈ રહું.”

મહેરબાન્યે ફરમાવ્યું, “બનારસ જવાનું કાંઈ કામ નથી. હું તમને ઉપાસતી મહારાજનાં આશ્રમપર ચીઠ્ઠી અપાવું છું. હું ધરિનથી પાછો ફરું ત્યાં સુધી તમે ત્યાં રહેજો. દરરોજ સવારે એકવાર એમનાં દર્શન કરજો, બાકી મેં ઉપર કહ્યું તેમ અભ્યાસ કરજો ખીણ ત્રીણ. અટપટમાં પડશો નહીં. જે મહારાજ કાંઈ કામ સોંપે તો તે કરજો.” એમ કહી પોતાના એક ચેલાને ‘અદી’ નામે પુકારી બોલાવ્યો. અને શાકેરી નજદીક રહેતા એક જમીનદાર, જે ઉપાસતીબાબાનાં આશ્રમમાં એક બાણીતા આવળ કરનારા હતા, તેમનીપર એક મરાઠીમાં પત્ર લખાવ્યો, કે મને એક બાણીની સગવડ કરી આપે, તથા બાબાજી આગળ રજુ કરવામા આવે. બાબાબીવાની ગોઠવણ મારે ખર્ચે કરી લેવી વીગરે.

આ વાતચીત ચાલતી હતી તે દર્મ્યાન મારા એક સગાનાં ધણીઆણી તથા તેમની જવાન કુંવરી શોભઈતા પોશાકમાં સજ્જ થઈ હાથમાં જરમન સીલવરની ઝળકતી યાજ સાથે આવી પહોંચ્યાં. માતાએ પગે પડી ઓવરણ લીધા. કુંવરીએ એક મધમધતો પ્રલનો હાર મહેરબાબાનાં ગળાંમા ઓળવ્યો, બાબાના હાથમાં અંગ્રેજી બ્લેનો એક સુંદર તુરો આપી, સાલમુઆરક ઇચ્છી પગે પડી. બાબાએ હસીને માથાંપર હાથ મેળી મુગા આશિષ દીધા. પછી એક ઉંચા ગરાર જેવા અઘોર વચના ધરિની ગૃહસ્થ આ જવાન શરૂને ચરણે પડ્યા. શરૂએ હસીને ફારસી ઝબાનમાં ખચરઆફત પૂછી, પોતાનો પાતળો ગોરો હાથ લંબાવ્યો, જે આ મુરિદે પૂર અદાથી ચૂમ્યો. જીવતાં જીવત પ્રલે પૂંજવું એ પણ બાબાજીની તપશ્ચર્યાનાં ફળ હશેજ તો!

હવે નારતાના સુફરાપર જવાનું આમંત્રણ મળ્યું. નિરાલિભાની બાબાએ પોતાના સખકતા હાથે બધાને ગરમ, મધમધતો, ઘીઘીનો રવો પીરર્યો. એક ધરિની લાઘએ ‘બ્રુન’ (Brown) પાંઉ અને ચા પીરસી. ખુદા રસિદા ઉરતાદ સાહેબ ખુદ પોતાને હાથે મહેમાનોને મિષ્ટાન્ન પીરસે તેની કદર તો અધ્ધાજી વખાણનારાઓજ ખીંછાણી શકે!

આ આશ્રમ સાવજનિક જણાતું. પારસીઓની અધિકતા હતી, છતાં હિંદુ મુસલમાન કોમોના પ્રતિનિધિ ગેરહાજર ન હતા. એક જવાન મરાઠી મહેમાન સાથે મેં ઓળખ કીધી. બાળા મહેરબાની કરમાવે તો તેની ધરાન જવાની ઘણી ઈચ્છા હતી. આ લાઘ મહેરબાબાની બહુ વખાણુ કરતા હતા. પાસેના ઓરડામાં હું જઈ ગેઠો. હાં ધરાનની સફર માટેનો અરખાથ તૈયાર થતો હતો. ઓરણુપર એક મોટો ફર્માટીવાલો દગલો (Fur-skin-coat) ટાંગ્યો હતો. જે મહેરબાબા માટે કહેવાતો હતો. કાંદા પટેટાની શુણો, ચાના મોટા દબ્બા, કરંડયા, પેટારા વગેરે ધમસાણુ પડયું હતું.

એક મેલાં બિજાણુપર એક ગખર મુસલમાન જવાન હિંદુમાં મુરી ગાયતો ધીમાં સ્વરે વાંચતો હતો. એમની સાથે પણ મેં વાત છેડી. ગુરૂઓની પિજાણુ શિષ્યોના આચાર વિચારો પરથી પણ થઈ શકતી કહેવાય છે. આ આશ્રમ ત ઈસ્લામી પણ ઈરાન જવાની હોંશમાં હતા. આ લાઘની આંગોમાં ઈસ્કની નીશા ખુલ્લી જણાતી. બાળાપર કુરબાન હતા. બધા લાઘઓ ઉત્સાહી જણાતા અને નવા આવનાર ઉમેદવારમાં ઉલટ ઉશકેરવાની કાળજી રાખતા. ‘ખુરન’ પાંઉ ને રવાનો નાસ્તો, યોગના સાધકો માટે પૂરતો અને અનુકૂળ ન હોય. કારણુ આ ઓરડામાં ખારસી અર્ધાં શેરની જામ ભરીને, દુધ બદામની રાખડી પર બાપડા ચેલાઓ શુક્ર કરતા જણાતા.

એક જુના મિત્ર મને હાં જોઈ બહુ ખુશ થયા. તે લાઈ કહેવા લાગ્યા, “આજે લાંગો વખત થયો તમો (આ લેખક) વેહટેયનીઝમ, થીઓસોફી, ક્ષુમ વગેરેમાં રસ લેઓછો, તેથી મહેરબાબાના હાથ તજે સારો પ્રોગ્રેસ કરી શકશો. પછી પોતાની આત્મકથા દુકમાં દર્શાવી. એક સાધુ સાથે દેમ મુલાકાત થઈ, તેમની પાસ આસન મુદ્રા આદિ હકુ યોગની ક્રિયાઓ દેટલી ઝડપથી શીખી ગયા, બાદ યોગી રાજ અર્ધો ક્રમ કરાવી દેમ દેહ લાગ કરી ગયા, પછી ઉપાસનીયાબા, મહેરબાબા વગેરેના સંબંધમાં દેમ આવ્યા, તે વણુવ્યું. મહેરબાબાની અચ્છી તારીફ કરતા હતા. બાળાનું શરીર કોમળ દેખાય છે પણ તેમાં શક્તિ મુખ્કળ છે. એમને ઠંડી ગરમી લાગતી નથી. મેં મહેરબાબાનાં શિક્ષણ અને સિંધ્ધાંતો જાણવા માગ્યા, ત્યારે જરા અચ્છી જઈને ઉત્તર દીધો કે,

“તે સઘળું તમે રફતે રફતે જાણુશો, બાબાનો તે કહેવાનો હોકમ નથી.”
પછી મારા મિત્રએ પૂછ્યું, “તમે સ્વામિ વિવેકાનન્દનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં
છે?”

મેં કહ્યું, “થોડાંક.”

મિત્રે સૂચવ્યું, “અધાં વાંચજો. આ ચોપડીઓ મહેરબાબાની
માનીતી છે.”

મેં વધુ પૂછ્યું, “તમેો ધરાન શા સાફ જાઓ છો?”

મિત્રને જવાબ આપતાં અગવડ જણાઈ, “તે બાબા જાણે.”

હવે એક મારા સગા મારી સાથે વાતમાં જોડાયા. તેમને મને
હયાં આવવા માટે લાગ્યવંત લેખાવ્યો, આ ભોળા લાઈએ સંતોના
સામાગમથી ઉપજતા ફાયદા વર્ણવતાં પોતાના દૃષ્ટાંટ આપ્યા. કહે છે
કે, “એકવાર મનમાડથી ચીતલી જતા હતા, ત્યારે ટીકેટ આપનારે
મારી સાથ અમુક કારણસર ઝગડો કર્યો. મેં ઉપાસની મહારાજનું નામ
ઝોંપર લીધું જેની બરકતથી પેલો ગફલતમાં પડ્યો અને અમારી પાસ
હલટા ઓછા પૈસા લઈ, વધુ દામની ટીકેટ આપવાની ભૂલ કરી નુક-
શાનમાં ઉતર્યો !

“વળી સંતોના સમાગમથી અમે અભિમાન અને લોકલાજને
એટલાં તજી શક્યાં, કે પુતાના એક ભર રસ્તાપર અમેો માટી ઘેર
બાબાજન પાસે એક ઝાડ તળે બેસવાને અમેો જરાપણ શરમાયાં નહીં !

“અરે! મહેરબાબા પોતે એટલા નિરાભિમાની છે કે એક વેળા
દાદરના ધોરી રસ્તાપર સદરા લેંગાપર માથે આવલનું તપીલું ઉચકીને
ધરે આવ્યા હતા, અને સંખ્યા બંધ આંધળાં, લુલાં, ભીખારીઓને
પોતાને હાથે જમાડ્યા.

“આ સંત ગુરૂઓ તરફ અમારી શ્રીદાગીરી એટલી બધી છે કે
જરથોસ્ત સાહેબની તસવીરની આળુઆળુ ઉપાસની મહારાજ અને
મેહેરબાબાની છાંયો ટાંગી દરરોજ તે પર પ્રકતો હાર ચઢાવી,
અમેો ઘરમાં સાથે મળી આરતી ઉતાર્યે છીએ. તેમાં ખોટું શું છે?
એમ કરવાથી અમારાં ઘરમાં બરકત રહે છે.....”

ખરે! જેવી જેની માન્યતા.

એક પાકત ઉમરના પારસી શુદ્ધસ્થ જેવળુ અમારાં કુટુંબના ઝોળખીતા હતા તેવળુ સાથે વાત થઈ. આ યુન્નેર્ગ થીઓસોફી અને શુભજ્ઞાનમાં બહુ રસ લેછું, તેમને મને પૂછ્યું, “લગામ પાછી ક્યારે થનાર છે તે કાંઈ તમે જાણો છો?”

મેં કહ્યું, “નહિ, પણ હિમાલયમાં મને એક સંજ સમજ્યા હતા તેમને વરતારો કાઢ્યો હતો, કે ૧૯૨૭ માં પાછી મોટી ભયંકર લગામ જમશે અને તે છેલ્લી જરમન લગામને પણ ભૂલાવે એવી થશે.”

આ ધરણ શુદ્ધસ્થ તો ઉછલી ઉભા થયા,

“ત્યારે તો મારી ગણતરી ખરીજ છે, હું પણ ૧૯૨૭ નીજ સંખ્યા પર અટક્યો છું. હું આગળ વધીને કહું છું કે થોડીજ સુદતમાં આપણું રાજ્ય પાછું મળશે. મેં મેહરજાણાને ધરાન જવાનું કારણ પૂછ્યું, પણ બીમ્બજોના દેખતાં મને બાળાએ ઉડાવ્યો. પણ એકલા પડવે મેં પાછું મેહરજાણાને પૂછ્યું, ‘તમો ધરાન શું કામ જાણો છો? ધરાનનું રાજ્ય આપણને પાછું મળશે એ વાત તમે જાણો છો?’ ત્યારે મેહરજાણાએ અર્થસૂચક ધસારો કરી મને ચૂપ રહેવા ફરમાવ્યું.”

પછી જાણે કેવીકે ખાનગી વાત કહેતા હોય તેમ સાવચેતી અને ગંભીરતા ધારણ કરી કાનમાં કહ્યું. “મેહરજાણા ધરાન જાય છે તેનું આજ કારણ છે.”

આ ત્રીણા ત્રીણા દાખલાંઓ શ્રદ્ધાની મનોવૃત્તિ (Psychology of Belief) ના અભ્યાસીઓને રસ પમાડે એવી ધારીને વર્ણવ્યા છે.

એક વિચિત્ર ખનાવ.

હવે ઘેરાં, માટીડા, ગાનારા, હારમોન્યમ-તણાવાલા વગેરેથી સામેનો ઝોરડો થીદાર ભરાઈ ગયો, ફારસી અને ઉર્દૂ ધરડે હાટાટીનાં ચુટી ગાયતોનો ધોધમાર પ્રવાહ છૂટ્યો. પારસીઓ પર તો આ યુદ્ધાર્ષ (I) ગાયતોએ ઝાઝી અસર કીધેલી જાણીત નહીં, પણ એવાર મુસલમાન લાઇઓ પર ઈફ્ટે ગલળો કર્યો હોય એવું જાણાયું. પહેલાં તો એક જગ્યા ‘માશુકની લુદાઇ’ ના શાયરના વિલાપથી ધ્રુણવા લાગ્યો. તેની નીશા રહેજમાં વધી. અને એકએક શીર્ષક થઈ આવ્યું હોય તેમ ઝો ! ઝો

ઓ ! ની ચીસો પાડતો જમીન પર પછડાઈ પડ્યો, અને હાથો પગો
હાથી લાંબો જોશભેર પટકી તફર્યાં ખાવા લાવ્યો. રંગમાં લંગ પડ્યો.
તુર્તજ બેચાર જગરા માણસોએ તેને મજબુત પકડી પાસેના ઓરડામાં
ઉઠાવી લઈ ગયા. પાછાં ગાયનો શરૂ થયાં અને થોડીજ વારમાં ખીજો
મુસલમાન જવાન ધાર્મિક જોશ (ecstasy) માં આવી ગયો. તેણે
વધુ જોરથી અક્ષાણઝીક કરી મેળી. પેલા ધ્રુવનના રાજ્ય બાબેનો વર્તારો
સંભળાવનાર ધરડા ગૃહસ્થ, તો કેહા આ “દીલમાં આવે” તેનો ઉતાર
કરવામાં પ્રવિણ માલમ પડ્યા ! તેણે અગરખતી વગેરે સલગાવવા
ફરમાવ્યું અને ઉપાયો કીધા. કેટલાક શ્રદ્ધાળુ આવા ‘હાળ’ ને ઉચ્ચ
ભક્તિની નીશાની લેખાવી પેલા પીડાતા મુસલમાનોની અદેખાઈ કરતા.

સાંજના આ પછી હું મેહરબાબા આગળ બેઠો હતો, તેટલાં એક
જણે આવી પગે પડી અરજ કીધી, “કેમશરૂ સખી પાડવા આવ્યા
છે માટે આવો.”

મેહરબાબાએ આનાકાની કીધી. મને પૂછ્યું, “કેમ શું વિચાર ?”
મેં પણ સંતની નામરજીને ટેકા આપ્યો અને ઉમેર્યું, “આ ઠાળી
અલિમાન પંપાળનારી પ્રવૃત્તિને આપ ઉત્તેજન નથી આપતા એ ઠીક
છે.” વળી એકાદ બે જણા આવ્યા, અને બાબાનાં માયમાસીની લલામણ
લેતા આવ્યા. આથી કામળ દીલના ગુરૂ ભક્તોની ઈચ્છાને આધિન
થયા. મને પણ સાથે તેડી ગયા. અને મુખ લેવાડયો.

બાબાએ મને શુકરવારે રાતની ગાડીમાં શાકેરી માટે ઉપડવા
ફરમાવ્યું. રાત્રે આઠ સાડાઆઠ વાગે ખાઈ પીને હું છુટો પડ્યો. આ
પ્રમાણે મેહરબાબાની વર્ષગાંઠ ઉજવી.

મેહરબાબા, તેમની મામુલી (common place) શીલમુરી,
તેમની આસપાસનું વાતાવરણ, લાંબી ગુલામી મનોવૃત્તિ, વર્ષગાંઠની
ઉજવણી, વીગેરેથી મને કાંઈ ખાસ આકર્ષણ થયું નહીં. છતાં તે
વખતે મેં કશું નહીં અનુમાન પણ દોર્યું નહીં. એમના ગુરૂને
મળવાની ઉત્કંઠા હતી. ગુરૂ હૈયાત હોય તો એકા તરફ લાગેજ ખેંચાણ
યાય. Best and nothing but the Best ના નિયમ પ્રમાણે મને
તો કોઈ સર્વોત્તમજ ગુરૂ જોઈતો હતો.

શાકેરીની જાત્રા.

શીમલાની મુસાફરીના અનુભવના પ્રતાપે આ વેળા મેં સામન ઓરળી ધોધા લીધો હતો. શુદ્ધ ખાદીની કંકની, પંળળીશાદી ટંગ પાપળતો ખાદીનો લેંગો અને માથે એક ખાદીનો કટકો રાખતો. વાળ ખુલ્લા ઝુલતા રાખ્યા હતા. બોરીજંદરથી ઉપડી મનમાડ પર ગાડી ચઢી ચીતલી સ્ટેશને હું ઉતર્યો. લાંથી તાંગામાં શાકેરી ગળો. પેલા મરાઠી જામીનદારને શોધી કાઢી, તેમને મેંદુરગાયાનો ભલામાથુ પત્ર દેખાડ્યો. એઓ મને ઉપાસની મહારાજનાં આશ્રમપર લઇ ગયા. હાં એક નાનકડું સંસ્થાન વસી ગયું હોય એવું ભાવતું. ચાલી જેવાં એક મોટાં મકાનના ઓટલા પર હું ચઢ્યો. હાં દરવાજા પર સંગેમરમરની તખ્તી મારેલી હતી. તેમાં કાતરાયણાં ઉપાસની મહારાજને આરોપેણાં વિશેષગ્રાની સર્વોદ્દૃષ્ટતા (Superlativeness) વાંચી હું તો ઝલક ચડી ગયો. વાંચો—

“અનંત કોટી અક્ષાંડ નાયક રાજવિરાજ મહારાજ

શ્રી સચ્ચિદાનંદ પરમહંસ યોગીરાજ ઉપાસની બાબા...”

વગેરે, વગેરે. જાણે સાતમાં સ્વર્ગના દરવાજાપરનો લેખ! હાં પાલુ એક ઉધાટ માથે, ઉધાટે પગના મેલા સદરા લેંગામાં સજ્જ થયલા એક ધરાની ભાષ મળ્યા જેમને મેં અમારા તાલીમખાતામાં આવતા મુખેદ મેંદુરામ તરીકે ઓળખ્યા. આ મુખેદે પોતાની સેવા આશ્રમને અર્પણ કરી છે. પડ્યા પાંચ્યા હાંજ રહે છે. અને શુદ્ધમહારાજની નેગેદુગાની હેલજ પોતાના આત્માની ઝડપી વૃદ્ધિ (1) કરી રહ્યા છે.

આ મોખેદે મને એક ઓરડામાં ગોઠવ્યો. ન્હાવા ધોવા વગેરેની સગવડ દેખાડી, હાંના કાર્યક્રમથી વાકેફ કરીધો. મારા ઓરડામાં બે પારસી ભાઈઓને પણ ઉતારો મળ્યો હતો. જેમાના એક મુળમ્મના ડોક્ટર હતા, અને બીજા મેંસોપોટેમ્યામાં લશ્કરી કારકુન હતા. ડોક્ટર સાહેબ પણ તદ્દન ‘લેવી’ ના પોશાકમાં હતા અને સ્વેચ્છાથી મારી રાહબરી કરવા લાગ્યા.

ડોક્ટરે કહ્યું, “તમે યાગ્યાછ સાથે કશી વાત કરતા ના. એઓથી આપણાં મનના સવળા ત્રિચારો જાણી શકે છે. અરે! રસ્તે તમે શું શું અનુભવ્યું તેપણ કોઇ વેળા આગાદ કરે છે. તમે હાં લાંગો

વખત રહેશે ની ? વેળા કાંઈ ઉતાવળમાં તો નથી ? વીક એન્ડ (week end) માટે આવેલા રવીવારે રાતવેરમાં ચાલી જશે, પછી સોમવારથી ગાયાને વધુ પુરસ્કૃત મળવે તમને પોતાની મેળેજ ખોલાવશે.”

પછી ઉમેયું, ચાલો બાપા આગળ જવાનો વખત થયો.” નીચેથી મારી પાસે નાળિયેર, સાકર, અગરજત્તી, કપુર, બાપાજીનો ફ્રેટો અને ઉપાસનાક્રમની એક નકલ વેચાતી લેવાડી. આ બધો પૂજનનો સામન લઇ, ડોક્ટર સાથે હું બાપાને ડેરે ગયો. કંપાઉન્ડની બાહર જોડા કાઢી, એક મંડપ વટાવી, ચાવડી જેવાં બેઠાં મકાનમાં પહોંચ્યા.

ઉપાસની મહારાજ.

હોલના એક ખુણામાં આસરે ૮ ફીટ લાંબી ૫ ફીટ પહોળી જગા વાંસના કટેરાથી એક જાનવરનાં પાંજરાં માફક ઘેરી લીધી હતી. તેને એક છેડે ન્હાતું બારણું હતું, જે બાહરથી એક મીલરનાં તાળાંવડે બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. અંદર ઉંચી કીચેલી લીંગેલી આસરી હતી જેપર ઉપાસની મહારાજ સાવ તગ્ન, આદમ બાવાની જેમ ખીરાજ્યા હતા. બા, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તેમાં આવા દેખાવથી શરમાવું કેવું?

મહારાજનું શરીર ઘેરું ઘઉં વણ્યું કર્યું અને તંદુરસ્ત જણાતું. ચક્રચક્રિત, બોડાવેલું, ગોળ માથું, દાઢી મુઠ મૂંડાવેલો રહેજ ગુલાબી ચહેરો, અનેક લોકોને પ્રકાશીત અને નુરમંદ લાગતો ! બાપાની આગળ એક લોખંડના ધમેલાંમાં અગ્નિ પજરતો હતો, જેમાં મહારાજ પોતાને હાથે જાણના દુકડા હોમાવતા અને ધુમાડો કરતા. એક બાનુએ ભાવિક સ્ત્રીઓ અને બાળકો બેઠાં હતાં, જેમાં બે ચાર પારસી બાઇઓ સિવાય બીજી બધી દક્ષિણિ-ગુજરાતી, હિંદુ સ્ત્રીઓ હતી. પુરૂષો સામી બાનુએ ગોઠવાયા હતા. બધાં આવતાં સાથે મહારાજના ચરણ રૂપરૂં કરી, ધુટણ મંડયે પડી, નાક ધસણી કરતાં, બાપાની ધુનીમાંથી રખ્યા લઇ કપાલે ચોળતાં, વળી દોષ વધુ ભાવિક સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરતાં, અને શ્રીકૃષ્ણ, મીઠાઇ, મેવા, અન્ન, ધન વગેરે ચટાવતાં, કપુર, અગરજત્તી સળગાવતાં તથા જીવંત મૂર્તિને પુષ્પ માળ પહેરાવતાં. આશાવંત જીગરે મેં પણ બધાની નકલ કીધી.

મારો બાહરનો દેખાવ જોઇ મહારાજે આવકાર કીધો, “આવો જરથોસ્ત મહારાજા!”

મેં નમ્રભાવે વાંધો ઉઠાવ્યો, “હું આ ઉચ્ચ ઉપમાને રહેજપણુ લાયક નથી.”

મહારાજે સમજાવ્યું, “તમે જરથોસ્ત મહારાજને પિછાણો છો? તેઓશ્રી સાક્ષાત ભગવાન સ્વરૂપ હતા.”

મંડળી ધીમે ધીમે ફીક એકઠી થઇ. ન્હાનાં મોટાં મળી સો ઉપર માથાં જણાતાં. એક વક્રીલ ભાઈ, જેવળુ ધંધેધાપો તથા દૃઢ મહારાજની સેવામાં વખત ગાળતા હતા. તેવળુ મહારાજનું વ્યાખ્યાન શરૂ થતાં, શ્રીજનાં મુખમાંથી નીકળનાં અમૃતવચનો લખી લેતા હતા. શ્રીતાઓમાં મોટે ભાગે મરાઠી ગામડયા અને જેડુતો હતા. છુટા છવાયા લણેલા હોવાનો દાવો કરનારા પણ હતા. ઉપદેશ સાંભળનારાઓની કાયનાત મુજબનો સહેલ, ધરગતુ, મરાઠી ભાષામાં ચાલતો, જેમાં વિનોદ, રમુજના તત્વને પણ વિસરવામાં આવ્યું ન હતું. એક દાખલો આપું?

એક મુસાફર આગગાડી ઉપડવાની છેલ્લી ધડીએ આવી એક ડબ્બામાં જગા લે છે. બીજે સ્ટેશને પોતાના ડબ્બામાંથી ઉતરી પડી આગળનો ડબ્બો કે જે ખાલી જણાયો હતો તેમાં જગા બદલે છે. થોડીવારમાં ઉતાડ્યોતું ધાંરૂં ધાંરૂં આ ડબ્બામાં એટલું તો ધુસે છે કે પેલા મુસાફરને ખુલાસાથી દમ લેવાનો પણ મળતો નથી, અને પરતાય છે કે પહેલોજ ડબ્બો ફીક હતો. આ દાખલા ઉપરથી બાબાએ હાંસલે મતલબ એવી સમજાવી કે દુન્યામાં પણ માનવી મુસાફર પોતાની નિર્માણ થયેલ સ્થિતિથી સંતોષ ન પામતાં, વધુ લોભ કરી, ભલને ભલતે ઠેકાણે વળખાં મારે છે; તેની હાલત પેલા આગગાડીના મુસાફર જેવી થઇ પડે છે. આ દૃષ્ટાંટ તથા તેપરથી આપવા ધારેલો બોધ ફટલે દરજ્જે કાર્યસાધક અને અનુકૂળ છે તેની ચર્ચા હાં હાલ નો મોડુક રાખીશું.

ભાપણ પુરૂં થવે હું મારા ઓરડામાં ગયો, તુર્તજ નગારાં પેંપુડીના ગડબડ ઘોંઘાટથી આખું આશ્રમ ધમધમી રહ્યું. આજે મહારાજના એક ભક્તના લગ્ન હતાં, ગઇ રાતની મુસાફરીની થાક

ઉતારવા સેતરંજ પાંચરી હું જરા લેટયો; તો આશ્રમમાં નિવાસ કરતા
છ પગા ભકતોની હારની હાર મને આવકાર આપવા ઉતરી પડી. આ
ગુરુભાષ્યોએ એટલી તો ધાડી મોહ્યત દર્શાવી કે હું તો ધવડખવડમાંજ
પડ્યો. દિવસે આટલા બધા માકડ તો રાત કેમ પસાર થશે તેના હું
વિચારમાં હોતો તેટલાં તો ધંટા વાગ્યા. ધ્રુવની મુખેદે આવીને કહ્યું,
“આરતિનો વખત થયો છે, જાઓ.”

ઉપાસની બાળાની આરતિ.

આશ્રમના બધાં માટીડા, બૈરાં, છોકરાંઓનું લાવ લશ્કર પાછું
નાગાબાવાના પાંજરાં આગળ એકઠું થયું, સૌએ પ્રદક્ષિણા કીધી, ચરણો
સ્પર્શ્યા, નાકે ધસ્યાં, એકે જુના ભકતે આગળી હરોળવાલાંઓના હાથમા
ચંગ, મૃદંગ, ધંટ, તાળ વગેરે પકડાવ્યાં. પારસીઓ બધાંમાં આગેવાન
તો શું ધંટા હીળવવામાં પછાત પડે? જોષ લ્યો આ જલસો! ધનંગ,
ધનંગ; ધનંગ, ધનંગ; ધનંગ, ધનંગ આરતિ શરૂ થઈ. પાંજરાં
પાછળના જીવંત દેવે પોતાનાં પગની પાની કંટેરામાંથી બાહરે કાઢી.
રેશમી, કેશરીયા રંગનાં શોળામાં સજ્જ થએલા બ્રાહ્મણ આવી લાગ્યા.
તેઓએ મહારાજનાં રાઠોડી પગોને પહેલાં દૂધથી ઘોયા, પછી જળથી
સ્વચ્છ કર્યા. પછી એક ઇસ્ત્રીબંધ ઘોતા નંપકીનથી લુછી નાખ્યા.
અંગુઠા પર કંકુનો તીલક કર્યો, કપાળે ચંદન ચોપડ્યું. માથા પર ઘીની
એક લેપકી બેસાડી, તે પર એક પુલ ચોટાડ્યું. દીગંથર બાળા તો ન
હાલે કે ન ચાલે! વિપ્ર દેવતાએ કપુર સળગાવ્યો, અને પોતાના ઇષ્ટનો
ચહેરો વધુ તેજસ્વી દેખાડ્યો. મંત્ર ઉચ્ચારણુ સમાપ્ત થતાં, બધાંએ મોટો
ધાંતો પાડી, “અનંત ક્રોડી, બ્રહ્માંડનાયક, રાજધિરાજ, મહારાજ, શ્રી
સમિચદાનંદ, સદ્ગુરુ, યોગીરાજ ઉપાસની બાળા મહારાજ કી જય,”
“શ્રી સદ્ગુરુ સાંઘનાથ બાળા કી જય” ! વગેરે જયઘોષથી છાપડં
ધમધમાવી મેલ્યું.

કીર્તનો મોટે ભાગે મરાઠી અને સંસ્કૃતમાં હતાં. જેમાનાં ગુજ-
રાતીમાંથી કાંઈ સાંભળો !

“ધ્યાનં તુજતું ધરિયે નિરંતર, નામ લભ હરખાર !

નિર્ગુણ, નિરંજન, નિરાકારનો, ગુરુ તું છે અવતાર ॥

દીન ધર્મ સૌ તુજને ખાતર તજી રહ્યાં તુંજ દાસ ।
 છોડાવી જગથી ખેસાડ હમને તારા કદમની પાસ ॥
 તનમનધન સૌ અર્પણુ તુજને આહે માર યા તાર ।
 નિર્ગુણુ, નિરંજન, નિરાકારનો શુર તું છે અવતાર” ॥

શં હાજર મંડળી આવાં ગાયતોનો ભાવાર્થ સમજતી ‘હશે ? તથા તદ્વત્સાર તેઓનું વર્તન હશે ? હું’ પડ્યો સંદેહવાદી, એટલે મારાં હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી આવું ઉચ્ચારણુ મારે માટે તો અશક્યજ હતું. અરે! બધા બગલાઓમાં હુંજ એક કાગડો હોમશ, ખચર !

છેવટે, “ધ-ય હો પ્રદક્ષિણા સદ્ગુરુ રાયાચી”ના ઉદ્દગારો સાથે ચંગ, હમછમ્યાના નિયમસર ઢોકા લગાવતું આખું મંડળ સરઘસના આકારમાં, આ અર્વાચીન અવતારનાં પાંજરાની ચારે તરફ ફરી પરિક્રમા કરી, ફરી એક વારે નાક ધસામણુ આટોપી, સૌ પાછાં પોતપોતાની જગાએ આવી ગોઠવાયાં. એક પારસી હોળીનાં નાળીએરે વાજીંત્રો એકઠાં કરી ઠેડવેલી જગાએ મેળ્યાં.

હવે દશ બાર જવાન કન્યા હાથમાં ગેરીઆ ઝાળી, કુંડાળુ બની, ગોલ ગોલ ફરી ચાલાકીથી, હલેકા સાથે દાંડયાથી તાળ લેતી, “મટ્ટી મેં મીલ જના” વાજાં કબીર પદો મુસ્વરે લલકારવા લાગી.

આ દર્મ્યાન એક મુંદર, રેશમી કસબી, સાજથી સજ્જવાલ ઘોડાને ગુરૂજી આગળ લાવી ઉભો કરવામાં આવ્યો. આ મરોદદાર ગરદનના મગફર ઘોડાના આગળ પગોપર તેના ધરી રાખનારે સોટી ચમકાવી અને સરકસતી હાથે બાપડા ચોપગા ભકતને ઘુટણ મંડયે પડી, નાક જમીનપર ઘસી, જખરદસ્તીના રામરામ કરવા પડ્યા. પછી જોરથી બીચારાં પ્રાણીનું મ્હોં ફાડી, તેમાં શુરદેવનું ચરણામૃત રેડ્યું. આ અશ્વપૂજ પછી પેલી પગધોયલી દુધ-પાણીની પ્રસાદી હાજર મીજલસમાં વહેંચાઈ જે શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવથી બધાંએ આરોગી. બાદ જમરૂખ, કેળાંના દુકડાઓની ચાશની કરી મેલાવડો વીસરજન થયો.

આતો હજી પહેલા દિવસનું વર્ણન છે. ચાલજ ચાલતાં ઉપાસની આશ્રમમાં થયલી એક ગેરસમજીતીનો રમુજી પણ શંકાજનક બનાવ તથા બદરીનારાયણનાં બંરફાનોમાં રહેતા શુભ મહાત્માના એક ચેલાની ચાલાકી વર્ણવીશ.

ઉપર આપણે ઉપાસની મહારાજના ઉપદેશ, તથા તેમની અપોરની એક આરતિનું વર્ણન વાંચી ગયાં. આખા દિવસમાં મહારાજની એવી અધી મળીને ત્રણ આરતિઓ રોજ થતી. આ આરતિનાં ઉપાસનાં ક્રમમાં મહારાજની તથા સાંધ્યાબાની મહિમા સ્તુતિનાં ગાયતો ઉપરાંત દત્ત, ગણપતી, દેવીદુર્ગા વિકૃલ, વગેરેની આરતિઓ પણ હોય છે. રાતની આરતિ વખતે “આતાં સ્વામિ સુખે નિંદ્રા કરા અવધૂતા-”નું હાલરકું ગાઇ બાબાને પોદવી ઉપાસકો છુટાં પડે છે. આ જીવંતમૂર્તિની ત્રણ વખતની આરતિઓ ઉપરાંત વળી દિવસનાં ત્રણ વખત મધ્ય મંદીરમાં એક સિંહાસન પર સ્થાપેલી સાંધ્યાબા તથા ઉપાસની બાબાની છબીઓની પણ લગભગ ઉપર પ્રમાણે પણ જરા અધુરે મને આરતિઓ ઉતરાય છે. વળી આ મધ્ય મંદીરમાં દિવસનાં ચોવીસે કલાક ચંગ સાથ અખંડ નામ સ્મરણ ચાલુ રાખવાનો હુકમ છે. જે વારાફરતી બાબાજીનાં દસો જરૂરી રાખે છે. એક પારસી પૂંજરી “સાંધનાથ, સાંધનાથ, સાંધનાથ, સાંધનાથ!” ઉઘા નીચા સ્વરે કુગળી કુગળીને ઉચ્ચારતો, અને સાથે સાથે ચંગનાં ઠોકા લગાવતો. તો વળી ક્રાઇબીજો ભક્ત ઝડપી સ્વરે ચંગના લહેકા સાથ વિકૃલનું નામ સ્મરણ કરતો. પાછલી રાતનાં ત્રણ, ચાર, વાગે એ જીવાન મરાડી બાનુંઓ મધુર, મીઠા, હલકે દીલ પીગળાવનારી ઢબે ભજનો ગાતી હતી. અમૃતવેળાનો સમય, આખા દિવસનાં ચાલુ ઘોઘાંટ પછી માત્ર આટલી શાંતિ અને તેમાં આ તીણો મધુરો અવાજ !.....

મારી અંગ્રેજી તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની અધુરી કેળવણીનાં પ્રતાપે નિષ્કૃષ્ટ બનેલાં (Prosaic) મનને આ ભરચક ભજનોનો ગ્રોત્થામ તથા જ્ઞાની ગડબડ ઘોઘાટ રૂચ્યાં નહીં. તેથી પહેલા દિવસે જ્યે જ આરતિ, ઉપદેશ વગેરે ક્રમમાંથી પસાર થયો; પછીથી રોજ મેહરબાબાની સૂચના પ્રમાણે માત્ર એક વખત, બાહ્યાંન સમયે, ઉપાસની મહારાજની બેટ કરતો. મને આવતાંને સાથજ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આશ્રમનાં દૈનિક કાર્યક્રમનો ક્રાઇપણુ ભાગ ફરજયાત નથી, અને સૌને પોતપોતાના ધર્મ અને માન્યતા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ છે. આશ્રમના આવા ઉદ્દેશ નિયમ છતાં જ્ઞાના ઉત્સાહી અનુયાયીઓ કાંઈક દયાણુ વાપરતા. પારસી ભક્તોએ મને અધી આરતિઓમાં હાજર રહેવાનો આગ્રહ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા, “બાબા ગુસ્સે થશે.”

મેં વાંધો ઉઠાવ્યો કે “આ તો તમો ગુરૂમહારાજનું અપમાન કરે છે. આવા પરમ પદે પહોંચેલા ગુરૂ કદી ગુરૂસો કરેજ નહિ. ઉલ્લાસ પોતાનાં અંતરકણથી મારી શંક્યાત્મક હાલન પામી જમ મારી શકા ગણિતતાપર દયા કરી, મને યોગ્ય રસ્તે દોરવશે.”

બાપા પીઠીથી ખરડાય છે.

એક દિવસ ઉપદેશ સમયે મહારાજ પાંજરામાં બેઠા બેઠા જાણના દુકા ધૂનીમાં હોમાવતા જાય અને “ઓઘ, ઓઘ, ઓઘ !” કરતા જમ દયા હેશકેરનારી દબે કહેતા, “તમને શું ખયર છે કે મને ફટલું ફાપ થાય છે. ઓઘ, ઓઘોઘ !-” તપસ્વી બાપા આમ કાંસતા હતા તેમનાં એક ઘાટી-ઘાટલું નવા નંવરા-નંવરીનું જોકું પાંજરાં આગળ આવી લાગ્યું. ઘાટલુંની સાડીનો છંડો ઘાટીનાં ઉપરણાંથી બંધાયો હતો અને બંનેને આખે આંગે પીઠી ચોળી હતી. તેમની પાછળ વરદોડો આવ્યો, જેમનાં બે ત્રણ જણના હાથમાં કાલવેલી હળદનાં વાસણો હતાં. તેઓએ આ નગ્નગુરૂને મોઢે, માથે અને આખાં શરીરે જખરીથી પીઠી ચોળી.

‘અગ ! અગ !’ મહારાજ ચીરડાઇ ઉઠ્યા. “અગ ! અગ ! એ આ શું ? અરે ! મને હવે શા માટે વિવાહના સંસ્કારથી પાછો ખરડો છો ?” વધુમાં દીગખર બાપાએ તેઓને ત્રાપ દીધા, “તમો પણ ગીચામાં (હોળીમાં) નકુથી ખરડાશો !”

કળદધારીઓએ તો હવે બંધાને ખરડયાં. મારી પણ દાઢી વાળ પીઠીથી લપેટી મને તાણુતના વાઘ જેવો બનાવી દીધો. ખયર ! એ તો અંતસમાગમ છે, લાઇ !.....

મહારાજની ગાળ.

“ઓ ! આજે તો કામ ફત્તેહ !”ની ખુશાળી ભરી વધાઇ સાથે મારા ઓરડામાંના પારસી સાથી નાચતો આવ્યો, મેં પૂછ્યું, “શું છે ?”

તો કહે કે, “આજે બાપાજીએ મને ગાળબેળથી ઘોઘ નાખ્યો ! મીસ્તર, તમો જાણો છો ? બાપા જેને ગાળે દે, જેનીપર ગુરૂસો કરે, તેનો જેડો પાર સમજવો ! બાપાની ગાળ તો ઘીની ધાર !”

વાહ! કેવી શીલસુશી ભરી વર્તણૂંક! જો એ ભાષા અને આપણે સઘળાં આ વૃત્તિનું અનુકરણ કરી, દરેકની ગાળ સાંભળતાં આમ ઉલટી ખુશાળી દેખાડયે તો દુન્યાના કેટલા ટંટા ઝગડા દૂર થઈ જાય!

આરતીના તથા વ્યાખ્યાનના સમય સિવાય બીજા વખતે બાબાના ડેરાના કમ્પાઉન્ડમાં વટીક જવાની બધાંને ખાસ મનાઈ હતી. માત્ર જેઓને ખાનગી મુલાકાત માટે બોલાવવામાં આવ્યા હોય તેઓનેજ બાબાની ઇષ્ટ ભક્તિભર્યા દુર્ગાબાઈ, દાખલ કરતી. આ કારણથી બાબાની બીજી દીનચર્યા આશ્રમવાસીઓની જાણમાં હતી નહીં. બાબા ક્યારે અને શું ખાતા પીતા હતા. શૌચ સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ માટે બાહરે જતા હતા કે પાંજરામાંજ પૂરાઈ રહેતા? વગેરે વિગતો બાહરનાઓ તો શું જાણે! મહારાજની કોઈ ગોપીઓ જાણે. યા વટીલ સાહેબ જેવા અગ્રચેલાઓ જાણે!

ઉપદેશકાળ મને ગમતો. તેમાં બાબા હાસ્ય, રમુજ, કટાક્ષ, wit, humour, irony, satire વગેરે અલંકારોનો છૂટથી ઉપયોગ કરતા હતા. બાબાનું કેટલુંક કથન ‘પુત્રનપુત્રી’ જેવું દ્વિઅર્થી જણાતું. કોઈક વેળા લહાટમાં આવતા તો પોતાનાં સ્વચારિત્ર (autobiography)ની રસરસતી કહાણી કહી સંભળાવતા હતા, “એક વખત હું સાવ નમ્ર હાલતમાં એક ગામડાંમાં જઈ લાગ્યો. જ્યાંના લોક આત્મજ્ઞાનીઓની અચ્છી પારખ ધરાવતાં હતાં. અને કદર પણ તેવીજ કરતાં હતાં. આ ચતુર લોકોએ માફ દેવતાસ્વરૂપ પિછાણી લીધું. તેઓએ ભર રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ એક મુંદર હિંચકા બાંધી તેને ડુલપાનથી શણગાર્યો, નીચેની ભોંય લીંપીપીગુંપી ઓકચંદનથી આંચાદિત કરીધી. પૂર માન અને ભક્તિભાવથી મને સાં લઈ જઈ હીંડોળાપર બેસાડ્યો. દૂધ અને ગુલાબ જળથી ગામની સ્ત્રીઓએ મને નહવાડ્યો. અને પુષ્પથી વધાવી લીધો. મારી પૂજા કરીધી અને ઢોળ તાસા સાથે વાજતે ગાજતે મને આખાં ગામમાં ફેરવ્યો. પંચ પકવાનનું ભોજન જમાડ્યું અને મારી ખુબ આગતા સ્વાગતા કરીધી.” પછી જાણે પોતાનો અદ્વૈત ભાવ પુરવાર કરતા હોય તેમ ઉમેર્યું, “હું ત્યાર બાદ વર્તન ઉકરડાપર જઈ નર્ક જાણુ કચરામાં લોટવા લાગ્યો.....!” ભક્તોએ જય પુકારી!!!

એક ગેરસમજૂતી.

આપણે ઉપર જોઈ ગયાં તેમ મેહરબાણીની મુચનાથી હું માત્ર બાળાનાં એક વખત (ઉપદેશના સમયે) દર્શન જતો હતો. વડોલ સાહેબે મને કહ્યું હતું, “બાળાઓનાં ધ્યાનમાં આવશે સારું તમને જોવાવશે. તમને ઉતાવળ તો નથી ને?” મેં નકારમાં ઉત્તર વાળ્યો. હું જ્યાં ઝાઝું બોલતો ન હતો. આશ્રમવાસીઓ હું દ્રોણ, ક્યાંથી આવ્યો છું, શા માટે આવ્યો છું વગેરે અનેક સવાલો પૂછતા જતો હું જાણી જોઈને બીજાને અર્થ કરી જવાગ દેતો કે, “તેજ મને ખબર નથી કે હું દ્રોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું? ક્યાં જવાનો છું? શા માટે આવ્યો છું. અરે! તે ખબર પડી જાય તો હું પણ મહાત્મા બની જઈશ!” માફ આ બાળકનું મન તથા મારી આરતિઓમાંની ગેરહાજરીને કારણે એક દિવસ વ્યાખ્યાન કરતાં મહારાજે મને સંબોધી પૂછ્યું. “તમે આ ઇશ્વરી દરબારમાં કુટુંબના એક સભાસદ તરીકે આવ્યા છો? યા આ ખુદાના ઘરમાં એક પરાણાં તરીકે આવ્યા છો? યા ઇશ્વર પાસે કાંઈ અજ્ઞાનરી કરવા, કાંઈ માગવા આવ્યા છો? યા એક નમસ્કાર તરીકે આવ્યા છો?” [મહારાજ પોતાને ઇશ્વર અને આશ્રમને ખુદાની દરબાર, ઇશ્વરી કુટુંબ, ઘર વગેરે તરીકે પોતાનેજ મોટેથી ઓળખાવતા હતા.]

આનો હું કાંઈ જવાગ દેવા જઈ તેટલાં મહારાજે પોતાને આગળ ચલાવ્યું. “ઘરમાં મારી જાં અડચણમાં હોય, અને મને રસોઈ કરવી પડતી હોય, સારું મારાં ઘરનો કાંઈ બીજો સભાસદ હશે તે શું ગાદી તકરો બેસીને જોયા કરશે? કે પહેરણું ઉતારી મને રાંધવામાં મદદ કરવા મંડી જશે? વળી જો કાંઈ મહેમાન તરીકે મારાં ઘરમાં આવ્યો હશે તો મને મદદ કરવામાં પોતાની વધુ ફરજ માનશે, અને જો કાંઈ મારી પાસે કાંઈ મેહરબાણી માગવા આવ્યો હશે તો મને રાજી કરવાના વિચારથી મને તેથીબી વધુ જલદી સહાય કરવા લાગી જશે. પણ જો કાંઈ મારાં ઘરમાં નમસ્કાર તરીકે આવ્યો હશે તો તેને તો હું દૂરથીજ રામરામ કહીશ!”

આની મતલબ એ હતી કે જ્યાંના ઉપાસનાક્રમ બાહેરથી તો મરજીયાત (voluntary) રાખવામાં આવ્યો કહેવાતો છતાં મહા-

રાજની આરતી પૂજાઓ છાં આવનારાંઓ માટે નૈતિક અંધન સમાન તો હતીજ હતી.

મેં ખુલાશો કર્યો, “મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો હું છાં ખુલાશો કરૂં, યા કહો તો આપ બોલાવો તે વખતે આવું,” આ ઉત્તર વાળવાની મારી મતલબ એ હતી કે તે વેળા મહારાજની સર્વ લક્ષ્મી મંડળી છાં હાજર હતી અને કદાચ મારી શંકાઓથી તેઓની શ્રદ્ધાને ધક્કો પૂગે યા મારાં કોઈ વચ્ચેને તેઓ ગુરુનિંદક-દેવનિંદક-માની લંઘ નારાજ થાય તેથી ખાનગીમાં જવાય દેવો ઠીક પડે. ઉપાસની મહારાજે પણ પાછલોજ માર્ગ પસંદ કર્યો અને મને અંપારે ત્રણ વાગે બોલાવ્યો.

હું યરાયર ત્રણ વાગે (મારાં ઘડીઆલ પ્રમાણે) ગાયાના કંમ્પાઉડનો ઝાંપો ઉઘાડી, જોડા લાંજ કાઢી, સીંધો એમનાં પાંજરાં નરક ગયો. જોકે છું તો મહારાજ કુટરાની છેક લગોલગ એડા ફતા અને એ જવાન મરાડી સ્ત્રીઓ ગાયાનાં અંગની માલીસ કરતી હતી. મને જોતાં સાથજ ગાયાએ વાઘની મિસાલ યરાડ મારી, “અચ્ચી કયું મંધર આયા ? બોલાય જમ આના !”

હું તરખાયો અને તુર્તજ પાછળે પગે ચાલી ગયો. મારે છાં કશુંલ કરવું જોઈએ કે ગાયાજના ગુસ્સાથી ખુરા થવા જેટલું નિરાલિમાન હજી મારામાં ખીલ્યું ન હતું તેથી હું ખરયાણો પડી ગયો. માઈ હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું અને હું દલગીર પણ થયો. રખે ગાયા નારાજ થયા હોય ! તેટલાંમાં વકીલ સાહેબ સામેથી આવતા મળ્યા. મારા ચહેરાપરની ઉશ્કેરાતની નિશાનીથી પૂછવા લાગ્યા, “શું છે ?” મેં અધું કહ્યું. અને સારેજ મને પણ ખર પડી કે આ તો કમનખન ઘડીઆલોનો ઘોંટાલો હતો. માઈ ઘડીઆલ રેન્ડર્ડ ટ્રાઇમ દેખાડવું હોવાથી હું જલદીથી ગાયા આગળ પૂગી ગયો હતો. ગાયાને છાં તો હજી અઠી પણ વાગ્યા ન હતા. વળી વકીલ સાહેબે ખુલાશો કર્યા કે અગાઉથી ખચર કર્યા વિના ગાયા આગળ જવાય નહી અને મને શાંત પાડયો કે ગાયા દયાળુ છે. ચોડાક વખતમાં એક સ્ત્રી મને બોલાવા આવી. હું ગયો, અને મહારાજની ચંપીમાં ખલલ કરવા માટે જાણે પશ્ચાતાપ દર્શાવતો હોવું, તેવો દેખાવ કરી ગાયાને પગે પડી જરા

વધારે જોરથી નાક ધસ્યું. આ વખતે પણ પેલી બે કન્યાઓ શાક્ષીરૂપ ત્યાંજ હતી. મેં તૂર્તજ ધડીઆલતો થોંટાલો દેખાડી બાબાની ક્ષમા ચાહી. મહારાજ હમણાં જરા ઠંડા જણાતા. તેમણે મને પૂછ્યું. “આટલા દિવસો સુધી તમે મારી પાસે આવ્યા કેમ નહિં? હાં તમે શું કામ આવ્યા છો?”

મેં જવાબ દીધો, “તમારા અમુક ચેલાઓએ મને કહ્યું હતું કે ‘મહારાજ પોતેજ ખુશી હશે ત્યારે બોલાવશે. વળી મહારાજ સધળાંનાં દીલના વિચારે જાણે છે’ આ કારણથી હું તમારી ખુશીની રાહ જોતો, રોજ મનુજેભરીમાં હતો કે આજે બાબા બોલાવશે.”

મહારાજે પૂછ્યું, “તમે કેટલું લાગેલા છો?” મેં તેનો ઉત્તર વાલ્યો. ત્યારે મહારાજાએ પ્રતિ પ્રશ્ન કર્યો, “તમે શીખેલા લાગેલા થમને એમ કાંય માની લીધું કે બાબા સર્વજ્ઞ છે?”

મેં જવાબ કર્યો, “વકીલ ટાક્ટર જેવા લાગેલા ગૃહસ્થો તમે તરફ આટલો બધો ભક્તિભાવ દેખાડે છે; તો મેં અનુમાન કર્યું કે તેઓનું કથન ખરું હશે, કે તમારાંમાં બીજાઓના વિચારે વાંચવાની શક્તિ છે.—મને કાંઈ ધન, સ્ત્રિ, પુત્ર વગેરે વૈભવ જોઈતો નથી, હું તો સત્યનું પરોક્ષ અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવા માગું છું. તે કારણ સરકોષ સહશુરની શોધમાં શ્રી મેહરબાબા આગળ ગયો હતો.” અને મેહરબાબાની સૂચના વર્ણવી સધળું ખરું ખરું કહ્યું.

ઉપાસની મહારાજ મેહરબાબાનું નામ સમજી જીજ્ઞાસી પડ્યા અને તરેહવાર જાણ્યા. ‘શાકેરીન સહશુર’એ મેહરબાબાને આપેલા આ સરપાવથી હું ઝાઝો અજ્ઞાન થયો નહી. કારણ આ આશ્રમમાં એક એવો વર્ગ હતો કે જેઓ વેળા ક્ષેણા મેહરબાબાની નિંદા કરતા હતા અને ખાત્રી પર ખાત્રી આપતા હતા, કે મહારાજ કદીથી મેહરબાબાને પોતાની ગાદી આપેજ નહી. મહારાજનાં જીવતાં જીવતજ ગાદી વારસ માટે આવી ત્યાગીઓની ખેંચાતાણ જોઈ મને અકસોસ ધૂટ્યો હતો. આપણી વાતપર પાછા આવ્યે.

બે ત્રણ મિનિટ મહારાજ ચૂપ બેસી રહ્યા પછી મને પૂછ્યું. “હું એક વાત તમને કહું તે શ્રમ રાખશો?”

મે જવાબ દીધો. “મહારાજ, કેટલોક વખત થયો હું મારા અંધનો કમી કરવાનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છું અને કેટલોક અંશે કરી પણ શક્યો છું. આ કારણથી નવાં વચન અંધનો હું રિવકારી શકતો નથી. વાત જાણ્યા વગર વચન કેમ આપું” ?

મહારાજ ફરી ચૂપ બેઠા, પછી પોતેજ પાછા બોલ્યા “હીક, કાંઈ નહી. તે છતાં પણ હું તમને કહું છું, હું આંધળો છું, તમારી રાહબરી કરવી એ આંધળો આંધળાને દોરવે એવું થશે. તમે જે જાણવા માગો છો તે કશું હું જાણતો નથી.”

મેં ધાયું કે મહારાજ મારાથી નારાજ થયા હશે. મેં હાથ જોડી કરગરીને વળી એક વાર માફી આહી અને અરજ કીધી, “મહારાજ, મેં વાંચ્યું છે કે ગુરૂ પોતાની લાયકી તથા નિરાભિમાનને અંગે પોતાને અજ્ઞાનમાં અપાવે છે, પણ તમે તો પૂરા જ્ઞાની છો. ભગવાન મુજ દુઃખી પર દયા કરો.”

મહારાજે પૂછ્યું, “તમને શું મારાં વચન પર વિશ્વાસ નથી ? શું તમે એમ માની શકો છો કે હું જીકું બોલું ?”

મેં તુર્ત વચ્ચે પડી કહ્યું. “નહી મહારાજ.”

“ત્યારે હું તમને ઇમાન ઇતિબારથી કહું છું કે હું પણ અંધારામાં ગોથાં ખાવું છું, અને ખરા આત્મજ્ઞાનથી હું પોતે પણ બે નશીબ છું.”

મારી આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. હીઓ ભરાઈ આવ્યો. વધુ મિનતજનરોથી મેં નિવૃત્તિ કરી. “મહારાજ, નંમે મને અયોગ્ય ધારી આમ દૂર કરવા માગો છો. જે તેમ હોય તે ભલે. પણ મને મારા ખામીઓ, ત્રુટિઓ દેખાડો. તે દૂર કરવાનો માર્ગ સૂચવો, અને મને ચોક્કસ મહેતબ આપો. જ્યારે હું પાછો તમારાં અરજે આવું ત્યારે મારી નમે ફરી પરિક્ષા કરો અને સુખાત અન્યો હોવું તે પછી તે મને રિવકારશોની ?”

મહારાજ રાહ જણાયા. “તમે ખરેખર જ્ઞાસુ છો. જાઓ, તમારે લાયક ગુરૂ શોધી કાઢો. અને સૌ રૂડા વાણાં થશે.”

પણ હું જુની માફક વળ્યો, “મહારાજ,—આપજ ગુરૂ છો.

આટલા આટલા મારા કરતાં વધુ શુદ્ધિશાળીઓ તમારા ઘરેણે આવ્યાં છે તે કાંઈ અમર્યાબ હશે કે ? ના, આપુ મને દેટલી ના મેળા. કૃપા કરો અને મને રસ્તે પાડો.”

મહારાજે જ્યાં એક ગંભીર ખુલાશો કર્યો. “આ લોકો પોતે ધારે છે તેવો મને માની બેઠા છે. તેથી મને દેવતા ગણીને મારી પૂજા કરે છે, અને હવે મને પણ તે બાવે છે, મેં જાણું જાણું દુઃખ જોયું છે. હવે હું નથી તેઓને છોડી શકતો કે નથી તેઓ મને છોડવા ક્ષમ્યતા. વળી પાછો હું આ નવા સંસાર પ્રપંચમાં ફરી સપડાયો છું.”

મેં આશ્ચર્યજનક ઉદ્ગાર કાઢ્યો, “મહારાજ, આ આપ શું બોલો છો ? આ ત્યાગ કે ભોગ ?”

મહારાજે કહ્યું. “હા, હું ગમ્યો છું. પણ હું તમને એટલી સલાહ આપું છું કે તમે તિવ્ર છગ્ગાસુ દોવાથી મોટે વહેળે તમને પણ કાંઈ નહાની મોટી સિદ્ધિ હાંસલ થશે. લોક તમને પણ મહાત્મા કહેશે બેસાડશે. ત્યારે આ વાત યાદ રાખજો અને સાંથી નહારી ફરજને, મારી માફક ભોગોમાં પાછા સીકડાતા ના. તોજ આગળ વધારો.”

પ્રમાણીકપણે, ખુદલાં દીલથી મારી સાથે આટલી બધી વાત કરવાની મહેરબાની માટે મેં સાચા છગ્ગરથી મહારાજને આભાર માન્યો. મહારાજે દસીને મને ખાતરી આપતી દબે ક્રૂતેહના આશિષ દીધા, અને ભારી દીલે હું મારા ઓરડામાં ગયો.

હું ગમગીન બન્યો. વિચારમાં લિન થઈ ગયો. ઓરડો મને જાણે ગરમ માલમ પડ્યો. હું નહેર પર ગયો. એકાંત સ્થળે બેસી આ બનાવનું પૃથક્કરણ કરવા લાગ્યો. તરેહવાર મારા નરસા વિચારો મારાં મનમાંથી પસાર થઈ ગયા. આ શું હશે ? હવે કેમ આગળ વધવું ? કાંઈ સુજ પડ્યું નહી. હું બહુ ચુંચવાયો, મુંઝાયો, મારા મગજર સ્વભાવે કાંઈની સલાહ લેવા જવાનું પસંદ કયું નહીં. હું પાછો આશ્રમમાં આવ્યો.

હિમાલયના બરફાનમાં ગુપ્ત રહેતા ગુરુ.

કાંપા આગળજે એક લગવાં ધારી સન્યાસી જણાયા. તેમના હાથમાં એક જાડું પુસ્તક હતું. નાક પર ચોનરી ફેમનો ચશ્મો,

વિદ્વતા અને સારી હાલતની ગવાહી પૂરતો. મેં નમનતાધથી પ્રણામ કરીધા. વાત છેડી તો જણાયું કે માધવાચાર્ય સંપ્રદાયના હતા. મલખાર કાંકાપરનાં એક મહંતાં મહંતાં હતા. પણ મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે પોતાની ગાદી તથા મોટી આવક છોડી દઇ બદરીનારાયણની અતરાફના એક પહાડમાં પોતાના ગુરૂને ચરણે યોગાભ્યાસ આગળ ચલાવવા જતા હતા. કહે છે કે ત્યાંના દુર્ગમ બરફસ્તાનના ગુપ્ત ગુફાઓમાં ગુરૂદેવ શિષ્ય મંડળી સાથે નિવાસ કરે છે. તેઓ આ દુન્યામાં શું શું બની રહ્યું છે તે પોતાની અંતરદષ્ટિથી જાણી શકે છે. બાહરે ગએલા ચેલાઓ પાછા ફરે તેની તેઓને ખબર થાય છે. અને બરફના ગુફામાંથી ટોપલી નીચે ઉતારી ચેલાને ઉંચકી લે છે વગેરે. આ બધું સાંભળી મારા કાન ફરક્યા. ઉપાસની મહારાજની મુલાકાતને પરિણામે પેદા થએલી મારી ક્ષેત્ર નિરાશામાં આશાતું એક ઝળકતું કીરણ જણાયું. આહ ! મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. આ કાંઈ ઉપાસની મહારાજનીજ કૃપાતું તાત્કાલિક પરિણામ હશે એવું મને લાગ્યું.

આ સન્યાસી, સ્વામિ ગોવીંદતીર્થ, ગયે વર્ષે પણ ગુરૂઆશ્રમમાં જઈ આવ્યા હતા. આ સાલ પાછા જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમના પંથના એક યજમાને વિનંતી કરી હતી, “મહારાજ, તમે મુંબઈ તરફ જાઓ, તો મનમાડ ઉતરી, ચીતલી થઈ, શાકારી જાઓ; અને મારી સ્ત્રી કે જેને તેના માર્હિંબર તરફથી દુઃખ નિવારણ માટે બાળા આગળ મોકલી છે, તેના સમાચાર જાણીને લખજો.” ગોવીંદતીર્થ મનમાડ ઉતર્યા. બીજી ગાડીને વાર હતી તેટલાં થોડાં જ દર્મયાન કહે છે કે, તેમનાં ગરમ વસ્ત્રો વગેરેની પોટલી કે જેમાં દોઢસો રૂપ્યા પણ ચાટખચી માટે હતા તે કાંઈ ચોરી ગયું હતું. માત્ર ચોપડી અને અંગપરના કપડાંજ બાકી રહી ગયાં હતાં. આ બનાવ વર્ણવી, સ્વામિ ખડખડ હસી પડ્યા; ઉપેક્ષા દેખાડી કહેવા લાગ્યા, “આ ઠીકજ થયું. મારી એટલી ઉપાધિ ઓછી. કાંઈ બીચારાને આ વસ્તુઓની જરૂર હશે તે લઈ ગયો. આ પોટલીમાં એક ભગવદ્ ગીતાતું નાનકડું પુસ્તક છે, જે તે વાંચી શકતો હશે તો સંભવ છે કે તેનો જન્મ સફળ થય.”

પછી સ્વામિ ઉપાસની મહારાજને મળવા ગયા. મળી આવ્યા પછી મને પાછા ભેટ્યા. મને કહેવા લાગ્યા, કે “તમે ત્યાં ક્યાંથી આવી

ચટ્યા! આ સ્થળમાં તમ ગુણ (Tamas) પ્રધાન છે. હાં મેલી શક્તિઓની ઉપાસના જણાય છે. વામ માર્ગના ચિન્હો હાં પ્રગટ છે. અમારાં તથા તમારાં (જરથોસ્તી) શાસ્ત્રોએ આ માર્ગ ત્યાજ્ય લેખ્યો છે. મળમૂત્રનો સ્પર્શ, તેનો આહાર, વસ્ત્રરહિતતા અને તેપણુ વળી ભર વસ્ત્રીમાં, હવતાં મનુષ્યની પૂજન, વગેરે સત્ત્વ ગુણી સાધનોમાં કેમ લઘ શકાય? કાળી સાધનાઓથી અલગત અમુક સિદ્ધિઓ, ચોક્કસ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથી પણ આ અધાનો અન્નમ છુરો છે. આ મોક્ષ માર્ગ નથી પણ પાછળ હુકનારા રસ્તો છે. તમે જો ખરેખર સત્ત્વાઇની શોધમાં હોવ, તો પવિત્રતાઇનો માર્ગ પકડો, હાં તમારૂં કામજ નથી...હા, બાબાએ તમને ખરૂં જ કહ્યું છે. તમારે તો તેમનો મોટો પાઠ માનવો જોઇએ કે તમને ખરેખર કહી દઇ તમને બચાવ્યા છે.”

સ્વામિની આ વાતો ઝટ મારાં ધ્યાનમાં ઉતરી, કારણ કે આટલા દિવસોના આશ્રમના અવલોકન ઉપરથી હું પણ લગભગ એવાંજ અનુમાનપર આવ્યો હતો. સ્વચ્છતાની ગેરહાજરી, ગડબડ ધોંધાટ, ગુલામી મનોદશા, મને લાવતાં નહીં. ભક્ત ભક્તાણીઓ કેવળ આત્મજ્ઞાનની અભિજ્ઞાપાએજ ભેગાં થયાં હોય એમ જણાવું ન હતું. તેઓની ધન સંગૃહની રીતિ તથા નીતિ મને શકમંદ જણાતી. હુંકમાં હાંની વાતાવરણ મને મનગમતી ન હતી. હવે કરવું કેમ? ઉપાસની મહારાજે તથા ચોક્કસ આશ્રમવાસીઓએ મેહરબાબાની વાતો, નિંદાઓ વગેરેથી મારું મન તેમની પરથી પણ ઉઠાડી લીધું હતું. મેં સ્વામી ગોવિંદતીથને અરજ કરી, “તમે મને સાત્ત્વિક માર્ગની સૂચના કરો છો તે મને ઘણી ગમી છે. તમારા શુદ્ધ મને તે નહિ દેખાડે?”

સ્વામિએ ઉત્તર દીધો, “હું તે કેમ કહી શકું? હું સ્વતઃ સાધન અવસ્થામાં છું. શુદ્ધેવ માત્ર સુપાત્ર અધિકારીઓનેજ શિષ્ય બનાવે છે. તમે જોઇએ તો મારી સાથે બદરીનારાયણ આવો. શુર મહારાજનાં દર્શન કરાવું. પછી વધુ તો તમારાં પ્રારબ્ધની વાત.”

આટલી મેહરબાબાની માટે મેં તેમનો ગદ્ગદ કંઠે બાલાર માન્યો. મેં પૂછ્યું, “મહારાજ, આપ હાં કેટલો વખત રહેવાના છો?” સ્વામિએ આવતી કાલે જવાનું જણાવતાં મેં પણ તેજ સમયે વિદાય થવાનું નક્કી કર્યું.

એક પારસી બાઈનો સંતાપ.

બીજે દીને ઉઠતાં સાથજ મેં બીસ્તરે બાંધી લીધા અને જે ત્રણ કલાક અગાઉથી તૈયાર થઇને ફરીઆ કીધા. મારા રૂમની સામેનામાં ઉતરેલી એક પારસી બાઈ મારી આગળ આવી, અને પૂછવા લાગી, “બા, તમે જાઓ છો? કાંય? કાંય?”

મેં ટુંકમાંજ પટાવા માગ્યું, “હું, નહીંજ મને હાં ગમતું નથી,” આ ધરાની જેવાં બાઈએ કુળીને કહ્યું, “મને તમારી સાથે હાંથી લઇ જાઓ અને મારે ઘરે પહોંચાડો. મને પણ હાં રહેવા જરાએ ગમતું નથી. હાં મારી તરફ દયા દીલસોજ દેખાડનાર કોઇ નથી. મારો વહેમી ધણી મને ગાંડી સમજે છે, અને તેથી સારી કરાવવા મને દગો કરીને હાં લાવી નાખી છે અને એકલી મૂકી ચાલી ગયો છે. મને હાં ગમતું નથી. બીજાં પારસી માટીડા જૈરાંતો બાવાની પૂઠે ગાંડાં થઇ ગયાં છે. જૈરાંઓબી ઉઘાડે પગે લટકે છે. મુવાં દરવંદો વચ્ચે મને તો કરતી કરવાનોબી કરાર નથી. મારો જીવ સુગાઇ સુગાઇ ઉડે છે. તમારે પગે પડું મને હાંથી છોડવો.” વગેરે.

મને આ બાઈનું બહુ લાગી આવ્યું પણ લાચાર! મેં કહ્યું, “જહેન, તમારી સ્થિતિ સાંભળી હું ખરેજ દલગીર છું પણ તમારી અરજ સ્વિકારી શકતો નથી. તેમ કરવું ઇચ્છવા જોગ નથી. તમને હાંથી હું લઇ જઈ તેમાં ગેર સમજાતી અને તકલીફના સંભવો ખુલ્લા છે. વળી તમારા પતિ વહેમી અને નાદાન જણાય છે. માટે મારી સુચના છે, કે તમે કોઇ તમારાં અતલગતાં, સ્નેહી સંબંધીને લખી બોલાવો કે જે તમને આવી લઇ જાય.”

નાસીપાસ થઇ, બાઈ પોતાના ઓરડામાં ગઇ. છેલ્લી ધડીએ રડમસ દુઃખી રહેરે મારી આગળ આવી, “આ પત્ર મનમાડનાં રોશનપર તમારે હાથે પોષ્ટ કરજો.” કહી રડી પડી. આહ!!!.....

ગોવીંદીથ સાથે હું ચીતલી રોશનપર ગયો. સ્વામીએ મુંબઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી, અને કારણમાં જણાવ્યું કે ત્યાંથી વખાણ-નારાઓ પાસથી બદરીનારાયણ જવા, ગુમાયલા પૈસા પાછા એકઠા કરી લાવીશ. મેં કહ્યું “મહારાજ એટલી તકલીફ શા માટે? મારી પાસે

પૂરતા પેસા છે અને આપણે સીધાજ બદરીનાથ તરફ જઈએ.” સ્વામિએ કહ્યું, “તે રહેવા દો. આપણને આગળ ચાલતાં હાથ લાગશે, વળી બદરીનારાયણનો પટ ખુલવાને હજી વાર છે.” સ્વામીને મુંબઈ સુધીની ટિકિટ કરાવી આપી અને વાટ ખર્ચ માટે પણ પંદર વીસ રૂપા દીધા. સ્વામિએ કહ્યું, “તમે પ્રયાગ (અલાહાબાદ) જઈ મારી રાહ લુઓ. ૮-૧૦ રોજમાં હું તમે સાથે જોડાઈશ.”

ગોવીંદ તીર્થનો કિસ્સો જ્યાં આપણે હુંકમાંજ જોઈ કાઢીએ. મુંબઈ ગયા પછી દસ પંદર દિવસે તેમનો એક પત્ર મને બનારસમાં મળ્યો. જેમાં પોતાનાં કોમક મિત્રની બિમારીનું બહાણું દેખાડી બીજા આઠ પંદર દિવસ બનારસમાંજ થોળી જવાની મને સૂચના દીધી હતી. બીજા બાર પંદર દિવસ પણ બોલ બોલતામાં ગયી ગયા અને સ્વામીને બદલે તેમની ચીડી આવી, “દલગીર છું કે હું જલદી આવી શકતો નથી કારણ કે મને પોતાને આંખ આવી છે. માટે હવે તમે સીધા હરદ્વાર જઈ મારી રાહ લુઓ. એક પખવાડીઆ અગાઉ તો હું તમને જરૂરજ આવી મળીશ. ન્યાંથી આપણે સીધા બરફસ્તાનમાં જઈશું. હરદ્વારમાં પણ સ્વામીની મેં ઘણી ઇતિબારી કરી, અને ઘણાં દિવસ સુધી એમનો કશો પત્ર ન મળવે, મુંબઈનાં સરદાર ગૃહમાં ખબર કલાવી તો મારી નાસીપાસી વચ્ચે, ખાતમી મળી કે ગોવીંદતીર્થ સ્વામી તો ઘણા દિવસ થયા જ્યાંથી નીકળી ગયા છે અને હોટેલનું ખીસ પણ ખાટી રહ્યું છે. ત્યાર પછી આજ સુધી સ્વામિ ગોવીંદતીર્થ તરફથી કશું સમજાયું નથી. હિમાલયના શુભ ટોળાના એલા આમ ચાલાકીથી મને ૨૦-૨૫ રૂપરડીનો ચાંદનો કરાવી શુભ થઈ ગયા.

અલાહાબાદ.

ઉપાસની મહારાજથી હાથ થોઈ, હું હવે એ પાંચ દિવસ જળલપુર રહી પ્રયાગરાજ (અલાહાબાદ) ગયો. સ્ટેશનથી એક ટાંગામાં બેસી ધર્મશાળાપર હુંકરાવ્યું. મેનેજરે મારી ન્યાત જાત પૂછી અને જવાબ આપ્યો કે જ્યાં માત્ર હિંદુઓનેજ ઉતારો મળી શકે છે. બીજા ધર્મશાળા જે સાર્વજનિક હતી ત્યાં મને મોકલ્યો. જ્યાં એક દેશી રજવાડાનો રિસાલો ઉતર્યો હતો, એટલે ઓટલાપર પણ જગ્યા નથી, એમ કહી મેનેજરે દલગીરી દેખાડી. મને ત્રીજું ઉતારાનું સ્થળ દેખાડવામાં આવ્યું,

ન્યાં આઠ આના રોજનું લાડું હતું. હાં સામાન ઉતારી ટાંગાનું લાડું ચૂકાવવા જઈ તેટલાં એક ખાદીધારી, ભલો રાજસ મને ક્યાંથી આવ્યા, હાં શું પ્રયોજન છે? વગેરે પૂછવા લાગ્યો. હું પણ આ વખતે પગથી માથાં સુધી શુદ્ધ ખદ્દરમાં સજ્જ થયો હતો. મેં સવ્વળી ખરી હકાકત પેલા ગૃહસ્થને કહી અને તેમને મને ખાનગી ખચર આપી કે હાં નીતિમાન સદ્ગૃહસ્થો ઉતરતા નથી. હું લાડક્યો અને તૂત પાછો ટાંગામાં બેસી રેશનપર હંકરાઈ ગયો અને બનારસની ટિકિટ લઈ હાં ચાલી ગયો.

બનારસ.

અલાહબાદથી હાડમાર થયેલો કાશી આવી પૂર્યો. એક મારા મિત્ર હાં હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર છે તેમને મળવા ગયો. તેમને મને સારો આવકાર આપી યુનિવર્સિટીનાં ગેસ્ટ હાઉસમાં મારો ઉતારો ગોઠવ્યો. આનું કારણ એ હતું કે પ્રોફેસર પોતે યુનિવર્સિટીના કંપાઉન્ડમાં રહેતા ન હતા. હિંદુઓમાં માન્યતા છે કે કાશીના પાંચ કોશના વિસ્તારની હદની અંદર જો કોઈ ભાવિકનું મરણ થાય, તો તે જન્મમરણના ફેરાથી હમ્મેશની મુક્તિ પામે, હવે પ્રોફેસરના પિતા વૃદ્ધ હતા અને યથા તથા થઈ રહ્યા હતા. યુનિવર્સિટીનો કમ્પાઉન્ડ પંચકોશીની બાહર હતો, તેથી પિતાના મોક્ષ માટે સગવડ કરી આપવા, પ્રોફેસરે પંચકોશીમાં બંગલો રાખ્યો હતો. મને હાં ઉતારે તો દૂર પડે માટે યુનિવર્સિટીમાં ગોઠવણ કરી આપી. ગેસ્ટ હાઉસના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પંડિત રામચંદ્રજીએ મને બધી સગવડ આપી, પોતે ધાર્મિકવૃત્તિના હોવાથી રોજ મારી પાસે આવતા અને સવારે સાડાપાંચ વાગામાં ગંગાતીરે સ્નાન માટે લઈ જતા અને નવા નવા સાધુસંતોની મુલાકાત કરાવી આપતા હતા.

દિગમ્બર બાબા સુરદાસ.

યુનિવર્સિટીથી અસ્સી ધાટ નજદીક હતો એટલે હાંજ અમે સ્નાન કરતા. ગંગાકીનારે એક નાવ હતી તેમાં મને પંડિત રામચંદ્ર લઈ ગયા. આ નાવના તુતકપર એક આધિના સાધુ માદરજાત નમ્ર હાલતમાં રહેતા હતા. નાગા ઉપાસની બાબા અને આ સાધુમાં મોટો ફરક (contrast) જણાતો, સુરદાસ બાબા હંમેશાં ખુલ્લામાંજ

રહેતા. વરસાદ, સરદી, ગરમીમાં પણ પ્રાણીઓ માફક બસ એમજ રહેતા. ઋતુની સખ્તાઈની તરેહવાર નિશાની તેમની ચામડીપર ખુલ્લી દેખાતી. આ સંત પૂર આઝાદીથી રહેતા હતા. વસ્ત્રોને અડકતા ન હતા. માત્ર અદ્ય ભોજન સિવાય બીજી કશી પણ બેટ સોગાદ સ્વિકારતા નહીં. ભોજન પણ જેથી ટોઠ પડેલું લાવીને તેમની આગળ ધરતું તે માફકસરજ આરોગી લેતા. તેમને ઇંટ પથ્થરની ઇમારતો બાંધી બંધાવી ભક્ત મંડળીનો સંસાર પ્રપંચ પોતાની આસપાસ જમાવ્યો ન હતો. ન તેઓ ટોઠ પાસ પોતાની પૂજા કરાવતા યા કરવા દેતા, કે ન તો ટોઠને પોતાના પગ ધોએલું પાણી પીવા દેતા, કે ન સ્ત્રીઓ પાસ ચંપી કરાવતા. ન તો ટોઠની માગી મુરદા ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, તોફરી, લોટરી, પાર પડવાની દુવા દેતા, કે ન પોતાને ઇશ્વરનો અવતાર લેખાવી આપ વડાઈ કરતા. એઓ ઝાઝું બોલતા પણ નહીં. શરીર સિવાય બીજાં કશાં બંધનોથી સીકડાયલા જણાતા નહીં. પ્રકૃતિને તેના શુભધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દઈ પોતે કર્તવ્ય મૂક્ત થઈ બેઠા હતા. એઓ ટોઠને ચેલા બનાવતા નહીં. એક અભયારી સ્વેચ્છાથી તેમની પાસે રહેતો. નાવનો માલેક પણ સુરદાસનો ભક્ત હતો. આ નાવવાળો તથા અભયારી અને બીજા એ જણા રોજ સાથે મળી 'યોગવાસિષ્ઠ' વાંચતા અને આપસમાં તેની ચર્ચા કરતા અને ટોઠ પોષ્ટન્ટ નજ સમજ પડે, ત્યારે સુરદાસજીને પૂછતા, જેનો ખુલાશો આ અવધુત અચ્છો કરતા જણાતા.

હવે હું રોજ આ નાગા બાવા પાસે જવા લાગ્યો. મેં સવાલ કીધો, “બાવાજી, આ જગતમાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે?”

સંત સુરદાસે જણાવ્યું. “કર્તવ્ય મુક્ત થવું. આઝાદ બનવું. તકં કરવું. અરે! તકે તકે!”

મેં પૂછ્યું. “આ હાલત કેમ લાવી શકાય?”

આઝાદ બાબાએ સમજાવ્યું, “આપણે ટોઠ નથી. તેથી આ હાલત આપણે લાવી શક્યે નહીં. એ નો આપોઆપ બર મોસમેજ આવે. જેમ અંતરમાંથી બૂખ લાગે છે, તેમ લાગ સ્વભાવિકપણે સ્થુરવો. જેમજે. જમરદસ્તી યા હકૂથી આદરેલો ત્યાગ દંધબીજ (બૂખપણાં બીયાં) સમાન હોતો નથી તેથી ચોગ્ય સ્થિતિમાં તેનો અંકુર પાછો પુટી નીકળવાના સવળા સંભવો રહે છે.”

મેં વધુ પ્રશ્ન પૂછ્યો “ત્યારે કરવું શું?”

આંધળા બાપાએ અજવાળુ પ્રગટાવ્યું, “પ્રેરણા, અંતરના અવાજ પ્રમાણે જસ ચાલ્યા કરો. તમે કોઇ નથી. તમે કશું કરતા નથી. તમે કશું કરી શકતા નથી. જે બને છે તે બનવાનું જ હવું અને અનિવાર્ય છે માટે તેમાં ન તો શોક કે ન તો હર્ષ પેદા કરવો. જ્ઞાનપૂર્વક ઉદાસીન (Stoic) વૃત્તિ રાખવી, બીજું તે આપણાથી શું કરી શકાય?”

આ ઉપરથી મેં અનેક સવાલો પર સવાલો પૂછ્યા, “જો મનુષ્યનો ધ્યેય કર્તવ્ય મુક્તતાજ હોય તો આપણે યાં જન્મ્યાં શા માટે? આપણને કર્તવ્યનાં સાધનો તથા તેની ઇચ્છા છે, તો શું આપણે એમ અનુમાન નહિ દોરીએ, કે તે કમયોગ માટેજ સરળપણાં હોય? જો ઉચ્ચ પદે પહોંચેલા પુરૂષો કર્તવ્ય મુક્ત થઇ બેસે તો પછી તેમાં જગતને શો ફાયદો? સંસારને શિક્ષણ કેણુ આપે? માણસોની વૃદ્ધિ કેમ થાય? શું આ એકત્રપેટાપણુ જેવું નથી જણાતું? જો જગતનાં મોટા ગણાતા પીર પયગમ્બરો કર્તવ્ય મુક્ત બની એકાદ જંગલમાં ગુપ્ત બેસી રહ્યા હોતે, તો આજે આત્મજ્ઞાન ક્યાં હોતે?...વળી આપણે કોંઈ કરી શકતા નથી તો પુરૂષાર્થ વિના પુરૂષજ કેમ હોય? પ્રયત્ન વિના પ્રાપ્તિજ કેમ હોઇ શકે? શું જગતમાં આપણે ખુલ્લું અનુભવતાં નથી, કે દરેક માણસ થોડે યા ઘણે દરજ્જે પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તી શકે છે. આ રોજ બનતી પ્રત્યક્ષ બીનાનો અસ્તિત્વ કેમ કરી શકીએ?...વળી જો નિર્માણનો સિદ્ધાંત (Theory of Evolutionism) માનીએ તો મનુષ્યનાં ક્રમોની જોખમદારીનો સવાલ નજી થઇ જાય છે. તો પછી કરણી તેવી ભરણીનો ક્રમનો ફાયદો પણ ખોટો પડે. તો પછી ચોર, ખુની, કુકર્મી સઘળા પોતાનાં પાપ માટે એમજ કહે કે હું જોખમદાર નથી, તો પછી નિશાબો, ઉપદેશકો, અદાવતો અને શિક્ષાનાં સાધનોની પણ શું જરૂર?” વગેરે અનેક શંકાઓ મેં ઉભી કરી.

ચુરદાસ બાપા ખૂબ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા, “ધન્ય છે, ધન્ય છે, ત્હારી બુદ્ધિને! આ પ્રશ્નો ખરેજ ત્હારા જેવાને શોભે છે.”

પછી પાસે બેઠેલાઓને સંબોધી મારે માટે કહેવા લાગ્યા, “જુઓ, આ એક ખુબ અમીટી નિશાની છે. હવેજ આ જીવમાં સાચી ઉત્કંઠા રચુરી છે. આ એક ચિન્હરૂપ તત્ત્વ છે. મેઘ વૃષ્ટિ અગાઉ જેમ કાળાં વાદળાંથી આકાશ ઘેરાયલું, ગુચવાયલું જણાય છે, સારે ખેડુત ઉલટો ખુશ થાય છે, કે હવેજ અન્ન પાકશે તેમ, આ લાઇનું મગજ શંકાઓનાં વાદળોથી ઘેરાયું છે તેથી હું ખુશ થાવું છું.”

પછી પાછું મને સંબોધી આશિષ દીધા, “તું લાગ્યવંત છે. ત્હારી આ શંકાઓ બરહુક અને પ્રસંગોપાત છે અને યોગ્ય સમયે તેનું સમાધાન થશે, તુંજ ત્હારી શંકાઓનો ઉદ્દેશ શોધી કાઢ.”

પંડીત રામચંદ્રજીએ મને આખું બનારસ ફેરવી દેખાડ્યું તથા અનેક સાધુ સન્યાસીઓ સાથે મુલાકાત કરાવી. કાશી હિંદુઓનું એક મહાન તીર્થસ્થાન છે અને આખાં હિંદુસ્તાનમાંથી શ્રદ્ધાળુઓ ભાં યાત્રાએ આવે છે. જેઓની આજુબાજુ પંડાઓ (પંથકી) મહેમાનદારી કરે છે. ભાં ઘણી ધર્મશાળાઓ અને મંદીરો છે. આ પંડાઓ જત્રાળુઓને તરેહવાર રીતે દગે છે જેમાનો એક દાખલો જોઇએ.

એક દિવસ હું દશાશ્વમેઘ ધાટ નજદીક એક ઓળખીતા શરખત-વાલાની દુકાન બાહર બેઠો હતો, (કાશીનું શરખત ખુબ સ્વાદિષ્ટ અને વખણાયલું હોય છે), તેટલાંમાં બે ઘોડાની બંધ ગાડીમાંથી ચાર પાંચ મૈસૂરી જત્રાળુઓ તથા તેમના પંડાજી ઉતર્યા. યાત્રીએ સ્ટેશનપરથી ઠાળ્યા પ્રમાણે દોઢ રૂપિયા કાઢી આપ્યા જે, ગાડીવાલાઓની હમેશની ચાલ મુજબ, ગાડીવાને લેવા ના પાડી અને સાડત્રણ રૂપિયાની ગેરવાજખી માગણી કરવા લાગ્યા. જત્રાળુઓ હિંદી ભાષાથી નાવારેક હતાં. પંડાજીએ તેઓ તરફથી ગાડીવાન સાથે તકરાર ચલાવી. બન્ને જણા ગાળાગાળીપર આવી ગયા. યાત્રીઓએ પંડાની દયા ખાધી અને તેને વાળ્યો. પંડાએ કહ્યું “બપરદાર આ ગાડીવાનને અઢી રૂપિયાથી એક પાઇ પણ વધુ આપતાં ના !” ગાડીવાને તો ધાંધળ ચાલુજ રાખી. આખરે જત્રાળુઓએ પોણા ત્રણ રૂપિયા આપ્યા. પેલા શરખતવાલાએ મને આ યુક્તિની સમજ પાડી કે ગાડીવાન અને પંડા મળી ગયલા હોય છે. અને જત્રાળુઓનો વિશ્વાસ જીતવા પંડા અદ્દર સદ્દર ગાડીવાન સાથે લડે છે અને આખરે હરાવેલાં ભાડાં કરતાં, આગળ રહીને, વધુ અપાવી લૂંટ વહેંચી લે છે.

કાશીના આ મહાન તીર્થસ્થાનમાં ધર્મને નામે ઢોંગ અને વ્યભિચાર એટલો બધો ચાલે છે કે લાં જનારાંઓને નીચડી કહેણી ચેતવણી રૂપે મળે છે. “રાંડ, સાંઢ, સીડી, સન્યાસી, એ ચારોથી બચો, જો જાવ કાશી.” એટલે કે કાશીમાં વેશ્યાઓનો મોટો ઉપદ્રવ હોય છે. મોટા મોટા મસ્ત આખલા સાંકડી સેરીઓમાં ભયરૂપ ફરે છે. ગંગાજના ઘાટપરની સીડી-ઓએ હાડવૈદોની રોજી અચ્છી ચાલુ રાખી છે અને બીજા માગી, પાખંડ કરી, સતાવતા સન્યાસીઓનો કાશીમાં ટોટો નથી. માટે એ ચારોથી બચવું.

રામ—કૃષ્ણ આશ્રમ.

કાશીનાં રામકૃષ્ણ મીશનનાં દેવાખાના અને આશ્રમ પર હું એક દિવસ જઈ ચઢ્યો. એક જવાન ઉમેદવાર સન્યાસી, એક ધુટણ ભેંચે ટેકવી એક કંગાળ પુવડ જેવા સખશનો રસી પડેથી ઝંઝરતો ધા સાફ કરી, દવા લગાડી, પાટો બાંધતો હતો. આ દેખાવ ખરેખર મેં આફ્રીન સાથે enjoy કીધો. આ પરોપકારી કાર્ય સાધુઓના ઈલાકામાં આવી શકે કે નહીં, અને સાચા સાધુનો ધ્યેય કર્તવ્ય પરાયણતા હોવો જોઈએ યા કર્તવ્ય મુક્તતા, તેની તકરાર (Controversy)માં ન ઉતરતાં એટલું તો મારે કહેવું જોઈએ કે બીજા ભક્તતા, નિરૂપોગી, ખીચડા-ખાઉ કહેવાતા સાધુઓ કરતાં આવું કામ કરનારા વધુ સમાજ ઉપોગી ગણાય. સ્વામિ વિવેકાનંદ તથા રામકૃષ્ણનાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં હતાં અને તેમાં વળી આ દીલખુશ કાર્ય નજરે જોયું તેથી હું આ મિશન તરફ વધુ ખેંચાયો.

આ સમયે મિશનના એક વિદ્વાન સન્યાસી, સ્વામિ બોધાનન્દ, જેઓ હમણાજ અમેરિકાથી પાછા ફરીઆ હતા, તેમને હું મળ્યો. તેમની સાથે એક કલાક ઉપર વાત થઈ જેનો ટુંક સાર એ હતો કે કુર્મ અને ભક્તિ યોગ કરતાં જ્ઞાન યોગ તમારે (આ લેખકને) માટે વધુ અનુકુળ જણાયું છે. હું તમારી રાહજરી કરી શકતો નથી, કારણ તમે સહેજા-મથી સંતોષાવો એવા નથી. તમારી માગણી ઉચ્ચત્તર છે, જે મને ભય છે કે મિશનના કોઈ હયાત સન્યાસી તૃપ્ત કરી શકશે નહીં. તમારું સમાધાન કરવા માટે તો એક રામકૃષ્ણની શક્તિ જોઈએ, જે મારામાં ક્યાંથી હોય...વગેરે.

મેં સ્વામિને કહ્યું, “તમે અમેરિકાને જેવા ઇન્દ્રિયોની રાહબરી કરો છો તે ઉપરથી મને લાગે છે કે આજની મનોવૃત્તિને તમારા જેવા પૂર્વ પશ્ચિમનાં તત્ત્વજ્ઞાનથી પારંગત થયલા સ્વામિજી સંતોષી શકે.”

સ્વામિએ ખુલાશો કર્યો, “એ તો કીકજ છે. આજના અમેરિકાનો આત્મજ્ઞાનમાં બાળક ગણાય, તેઓને તો મારા જેવો હિંદનો સાધુ દેવરી શકે; પણ એક હિંદુસ્તાનનો વતની કે જે ગર્ભાવસ્થાથીજ આત્મજ્ઞાનના સંસ્કારો એકઠા કરવા માંડે છે, તેવાને સંતોષવા તો સાચા જ્ઞાની સદૃશજ નોંધ્યો. આવીજ વૃત્તિ ચાલુ રાખી ધ્યાન મળ્યો, દોષને દોષ મળી આવશે...” આથી હું નાસીપાસ બન્યો; પણ મારાં અભિમાનને પોપણ મળવે આશાવંત ઇગરે આગળ વધ્યો.

બાળુ લગવાનદાસ.

હવે, મારી નજર ‘Science of Peace,’ ‘Science of Emotions’ વગેરે વિદ્વાતલયો પુસ્તકોના કર્તા, બનારસના આગેવાન શ્રીઓસોશીસ્ટ, બાળુ લગવાનદાસ પર ગઈ. એમને લખી મેં ઍપોષ્ટ-મેંટ માગ્યું. પ્રતિઉત્તર મળ્યો, “જોકે શીલસુરી મને અતિ પ્રીય છે તથા મારી બહોળા રોકાણને કારણે હું ઇચ્છું છું તેટલો વખત તે વિષય માટે કાળજી પાડી શકતો નથી. તમે (ફલાણા) દિવસે સવારે ૭ થી ૮ માં આવશો તો તમને મળવાથી હું ખરેખર ખુશી થઈશ.”

હું બાળુજીને બરાબર ઠેકઠેકે સમયે જઈ મળ્યો. આશીસ્ના આચર્યા અને દક્ષતરોથી લરપુર બનેલી મેજની પાછળ એક મુંદર સુખાકૃતિના, ઝેણદાર મનશક્તિ ધરાવનાર પડીતે મને આવકાર દીધો. હુંકમાં મેં મારો પરિચય આપ્યો. અમારી વાતચીતનો સારાંશ એ હતો, “તમે સત્યની શોધમાં નીકળ્યા એટલે સત્યની હસ્તી બાબે તો તમે નિશ્ચયાત્મક છો, હવે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી હું મનન કરો અને બધું જણાશે...મારી ‘Science of Peace’ તમે વાંચી છે પણ તમે કહો છો કે તે સમજ પડી નથી. હવે ફરીથી ધ્યાનપૂર્વક તે વાંચો અને તમને જોઇતું સર્વ કાંઈ તેમાંથી મળશે. તે વાંચ્યા પછી કશીજ શંકા રહેશે નહી...” આ પુસ્તક ફરી વાંચવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. અમારી મુલાકાત બાબેજ દશ-મિનિટ ચાલી હતી. બીજી મુલાકાત માટે લગવાનદાસે મને ઉત્તેજન આપ્યું નહીં.

થીઓસોફીકલ સોસાયટી.

બનારસ થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું બીજું મુખ્ય મથક છે. હાં અનેક સલાસદો સાથે મને વાત થઈ. જેઓએ જગદ્ગુરૂની આમદ પ્રસંગે દેશના જુવાન વર્ગમાં આત્મજ્ઞાન માટે તીવ્ર છાસા પેદા થશે એ સ્વભાવિકજ છે એમ જણાવ્યું, મારા વૈરાગ્યની સરાહના કીધી. મોં પાલ રિશાર, ઉપાસની બાળા વગેરેનો મારો અનુભવ રસ લઇને સાંભળ્યો. કૃષ્ણામુર્તિને લગતું કેટલુંક સાહિત્ય મને આપ્યું અને આશ્વાસન દીધું કે હુંકે સમયમાં અજવાળું પ્રગટ થશે, બ્યારે તમારા જેવા સઘળાને નવા પયગમ્બર સાહેબ પોતાની પનાહમાં લેશે... પછી હાંના જાણીતા, થીઓ-સોફીના પારસી અચારક, મી. પાંડે સંબંધી હકીકતો સંભળાવી. મને સેનટ્રલ હિંદુ કોલેજ દેખાડી, તેનો ઇતિહાસ કહ્યો અને બનારસની હિંદુ યુનિવર્સિટી કેમ બન્યા થઈ તેમાં મીસીસ ઍની બેઝન્ટને કેવો ભાગ ભજવ્યો તે સમજાવ્યું. હાં સોસાયટીની આખી વાતાવરણ જાણે જગદ્ગુરૂમય બની ગઈ હતી. થીઓસોફીકલ સ્કુલ અને કોલેજના છોકરા છોકરીઓ બધાંજ કૃષ્ણામુર્તિમાં ખુબ રસ લેતાં. તરેહવાર કદપનાઓ કરતાં, તરેહવાર આશાઓ બાંધતાં. મને પણ એઓ સાહેબ તરફ આકર્ષણ થયું.

હિંદુ યુનિવર્સિટીના ગૅરટ હાઉસમાં મારી પાંડેસના ગાળામાં પંડિત વ્યાસ રહેતા હતા. એઓ પંડિત મદન મોહન માળવ્યાના તજ-દીકના સગા અને યુનિવર્સિટીના ‘લૉ પ્રેફેસર’ હતા. એમની સાથે પેહલી મુલાકાતથીજ મને એટલી ધાડી મિત્રાચારી બાઝી ગઈ કે જાણે જમાનાઓના જની દોરત હોઇયેની! મી. વ્યાસ મારી આગળ હિંદુ શાસ્ત્રોની અનેક દંતકથા કહી સંભળાવતા. સાચા સાધુઓના ગુણ લક્ષણ તથા પાખંડી સાધુઓની યુક્તિની વાતો વણવતા. એઓ કૃષ્ણ પ્રેમી, ભક્તિવાન હતા. મને ભગવદ્ગીતા શાસ્ત્રિય રીતે વાંચવા શીખવતા, એઓ થીઓસોફી તરફ અલાવ ધરાવતા હતા. મીસીસ ઍની બેઝન્ટના ગીતાના અંગ્રેજી તરજુમા કરતાં શ્રીધર સ્વામિની હિંદી ટીકા વધુ પસંદ કરતા. જરથોસ્તી ધર્મ અને પારસી રીત રિવાજ સંબંધી પુષ્કળ સવાલો પુછતા. અમે બન્ને વારંવાર સાંજના સાથે ફરવા જતા. એક દિવસ .

જ્યોતિષ શાસ્ત્ર

નાં ખરાપણાં વિષે અમે વાદવિવાદ કરતા હતા. મેં કહ્યું “મને

જેશીઓમાં ઝાઝો વિશ્વાસ નથી. મુખ્ય, નાશીક વગેરે ઠેકાણે મને મળેલા જ્યોતિષિઓના વરતારા ધણાક ખોટા પડ્યા છે.”

પંડિત વ્યાસે કહ્યું “તે વાત ખરી પણ જેશી જેશીઓમાં ફેર હોય છે. વળી તમે એમ નહિ કહી શકો કે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર ખરું નથી. આગાહી કેટલા ટકા ખરી પડે છે તે તો જેશીનાં જ્ઞાનનાં પ્રમાણ, જેશીએ લીધેલી મહેનત, તથા જન્મ પત્રીકા વગેરેની ખારીકી (accuracy) વગેરે પર આધાર રાખે છે... હું તો આગળ વધીને કહું છું કે જે કોઈ પંડિત એક પણ ભવિષ્યવાણી સાચી કહી શકે તો શાસ્ત્ર સાચું છે એમ માનવું જોઈએ. હા, તે ભવિષ્યવાણી કહપનાને આધારે દુકાનો લાગી જાય તેવી નહીં પણ ગણતરી પ્રમાણે ખરાબર અને ચોક્કસ હોવી જોઈએ. જ્યોતિષ દેવતાઈ હજાર છે એમ હું નથી કહેતો, પણ માણસોનાં લાંબા વખતના અવલોકનને પરિણામે રચાયેલું કાર્ય-કારણ શાસ્ત્ર છે, એ એક સાચ-સ છે. જેમ તમે કહી શકો છો કે અમુક દિવસે બી વાવું, તો અમુક દિવસે અંકુર પુટશે, પછી અમુક મેસમે પુલ આવશે, અમુક વખતે ફળશે, તેમજ આ પણ છે. ચાલો, ત્યારે તમારે ખાત્રી કરવી હોય તો આપણે આવતી કાલે મારા એક મિત્ર કે જેમનાં જ્યોતિષ વિદ્યાનાં જ્ઞાન બાબે મને શ્રદ્ધા છે; તેમને મળ્યે. અને તમારો ટપકો દેખાડ્યે.” ક્રિષ્ણ સાચો જેશી કહે મળી જાય એવી આશામાં હું મારો ટપકો સાથેજ લખીને ફરતો હતો.]

મેં સૂચવ્યું, “જો આપણે અપક્ષપાતપણે તપાસજ કરવા માંગતા હોઈએ તો હમણાજ ચાલો, કે જેથી શંકાને જગ્યા રહે નહીં; ક્ષમા કરજો પંડીતજી, પણ આવી સાવચેતીની તમે વિદ્વાન તો કદર કરશો જ.”

પંડીતજીએ સ્વિકાર્યું અને અમે તૂર્ત જેશી રામચત્તને લ્યાં ગયા. જેશીજીએ અર્ધાંક કલાક સુધી, મારો ટપકો ઉખેડ્યો, પાછો બંધ કરીધો, પાછો ઉખેડી લાંબો લય કરીધો, કુંડળીઓ પાડી, ગણિત લખ્યાં પછી છેવટે મને પૂછ્યું, “તમારા શું પ્રશ્નો છે?” મેં બે સવાલ પૂછ્યા, જેના જવાબ મને નાશીકમાં મળેલા એક મલખારી જેશીના કહેવા મુજબ મળ્યા. હાં મારે સ્વિકારવું જોઈએ કે એક સવાલનો અમુક તખ્ત-કો તો ખરાબર જેશીના કહેવા મુજબ નીવડ્યો. હું ધારી શકું છું કે

ખાકીનો લાગ પળ ખરો નીવડશે. [નોંધ:—જેશીને મળવા પછી એક વરસ રહીને ઉપલી નોંધ, મેં કેશમીરમાં લખી કાઢી હતી. ત્યારપછી આજે સાત આઠ વર્ષો વહી ગયાં છે અને કહેતાં દીલગીરી ઉપજે છે કે ખાકીનો વરતારો તદ્દન ખોટા નીવડ્યો છે. વળી જેશીની હાજરીમાં હું ચોક્કસ સવાલો, કે જેના જવાબો માત્ર કદપનાથી લાગ્યેજ આપી શકાય, તે પૂછવાનું ભૂલીજ ગયો હતો. જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષેનો મારો વધુ અનુભવ અને હાલનું મારું અતુમાન આપણે આગળ ચાલતાં દાખલા દલીલ સાથે જોઈશું. તેટલાં હાલતો મારી આગળી નોંધ વધુ ઉતારીશ.]

આ તપાસની મેં એક વધુ પુષ્ટિકર્તા પરીક્ષા (Confirmatory test) કીધી. તે એ કે હાંના એક મજબૂત ભૃગુસંહિતાને પૈસા ખર્ચીને મારી કુંડળી દેખાડી, જેમાંની સામાન્ય બાબતો સાચી જણાઈ. હવે મને લાગ્યું કે જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં કાંઈ હશે ખરું.

જેશી રામચંદ્રે મારી આત્મજ્ઞાનની તલબ તથા તેનું ઝળકતું લવિષ વળુંવી મને સૂચના કીધી કે તમે પ્રયાગરાજ (અલાહબાદ) ફરીથી જાઓ. અને ‘ટીબ્બટી બાબા’ જેઓ આશરે બસો વર્ષની ઉંમરના યોગી છે, તેમને મળવાની કાશોષ કરજો. વળી બીજું એક નામ ‘બાબુ કિશોરી મોહનદાસ’નું સૂચ્યું. જેશીજીની આ મુલાકાત પછીથી પંડીત વ્યાસે મારી તરફ વધુ માન અને પ્રેમ દેખાડવા માંડ્યાં; મને પ્રયાગ લખ ગયા અને ખુદ પોતાનાં ઘરમાં ઉતારો આપ્યો, અને તેમનું કુટુંબ જીતા વિચારના માળવી બ્રાહ્મણનું હોવા છતાં, ઉપલી લવિષ્યવાણીના પ્રતાપે, મારી દરેક રીતે ઘણી સારી પરોણાગત કરી.

બાબુ કિશોરી મોહનદાસ.

મને પ્રયાગમાં પોતાના વડા લાઇ મદન મોહન વ્યાસની માયા-ભરી મહેમાનદારી તથા મેળી પંડિતજી પાછા ખતારસ ગયા. મદન મોહન હાલમાં ધંધાથી ફરેગ થયા હતા, અને એમને સાધુસંતોની સતસંગતો ઘણો નાદ હતો. તેઓ સાથે ટીબ્બટી બાબાની શોધ ચલાવી, તો અનિશ્ચિત ખબર મળી, કે બાબા બંગાળ તરફ ફેરે ચાલી ગયા છે.

જમનાં કંઠે કીતગંજમાં બાબુ કિશોરી મોહનદાસને એમો મળ્યા. હીંગણા, પાતળા, હુંમકી દાઢીવાળા બાબુ એક ઓરડીમાં ગરીબાઈથી દિવસો ગુજારતા હતા. ઉદરનિર્વાહ અર્થે એક કલાક ખાનગી ટ્યુશન

આપી પંદર રૂપીઆ કમાતા; આકીનો યધો વખત વાંચવામાં ને યોગા-
વ્યાસમાં ગાળતા. કહે છે કે પહેલાં દ્રાઈ દેશી રજવાડામાં સારો ઓધો
ધરાવતા હતા, જે છોડી હાલમાં આત્માજ્ઞાન પાછળ મંડ્યા છે, તેઓ
સ્વાથથી હવન ગુળરે છે. અને દ્રાઈ તરફથી ભેટસોગાદ યા લિક્ષા રિવકા-
રતા નથી. પરંતુ સ્વેચ્છાએ અખલાર કરેલી નિર્ધનતામાં મોજ માનતા
જણાતા ન હતા. એમનો સ્વભાવ મરચાં જેવો તીખો હતો. પૂર્વ
પશ્ચિમના શીલસુકેના સિદ્ધાંતોની સારી વાકેફગારી ધરાવતા જણાતા.
તેમને મારી હકીકત જરા સાંભળી વચમાંજ સવાલ કીધો, “કહો, તમે
પેટ પૂજા માટે શું પ્રયત્ન રાખ્યો છે?”

મેં કહ્યું, “શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી જે અચાલ્યું છે, તે પર હું
આધાર રાખું છું.”

“તે દેટલો વખત નિભશે?” બાબુજીએ પૂછ્યું.

મેં કહ્યું, “કરકસરે વાપરતાં ત્રણ વરસ સુધી ચાલશે.”

“અને પછી શું કરશો?” જરા તકેદારમાં તેમને સવાલ કીધો.

મેં કહ્યું, “બાબુજી, પછી—પછી જેમ લેવાશે. સંનેગ અનુસાર
કાંઈ નિર્ણય કરીશ.”

કિશોરી બાબુ જરા તીખાસથી કહેવા લાગ્યા, “મૂર્ખતા! સાવ
મૂર્ખતા! આ તો પરતાવાનો રસ્તો, જગતમાં પ્રમાણીક માણસને દ્રાઈ
મદદ કરતુંજ નથી.....મારી તો સલાહ છે કે આ ભટકવાનું છોડી
દો. પાછા ઘરે જાઓ અને કાંઈ નોકરી ધંધો કરી પહેલાં એટલું નાણું
એકઠું કરો કે જેનાં બાજમાંથી તમારો કાયમનો ગુળરો થાય.” અને
તુરતજ અગાઉથી ગણી રાખેલા હિસાબ પ્રમાણે ગણાવા લાગ્યા કે,
“કમતીમાં, કમતી પાંચ હજાર રૂપ્યા એકઠા કરો જેનું છ ટકા પ્રમાણે દર
મહિને રૂ. ૨૫) બાજ મલે અને પાંચ ટકાને હિસાબે કાંઈ નહીં તો ૨૦
રૂપ્યા તો મળે. બાજકાલ ૨૦-૨૫ રૂપ્યામાં મહિને ગુળરવો કાંઈ સહેલ
નથી. જ્યાંસુધી ફરજિયાત, દાળ ચપાટીના વિચારો કરવા પડે ત્યાંસુધી
શીલસુધી યા યોગમાં આગળ વધાય નહિ.”

કિશોરી બાબુ આ બધું, પોતાના કડવા અનુભવને આધારે, લલી
નિષ્ઠાથી, પણ ઠપકાની દબે, મેં ઉપર લખ્યા છે તેના કરતાં વધુ તીખા
શબ્દોમાં કહેતા.

મેં કહ્યું, “મહાશયજી મને ઉમેદ છે, બહેકે શ્રદ્ધા છે કે મારી થાપણ ખૂટી જાય તે અગાઉ મારી શોધ પૂરી થશે, જગતમાં માફ કર્તવ્ય શું છે? પ્રવૃત્તિ યા નિવૃત્તિ? તેનો નિર્ણય થઈ જશે. નિવૃત્તિ હશે તો થાપણની જરૂર નથી? પ્રવૃત્તિ હશે તો કમાઈનાં સાધનો ખુલ્લાંજ છે. જો મારી થાપણ ખૂટી જાય તે અગાઉ હું કશા નિર્ણય પર આવી નહીં શકીશ, તો તમારા શુભ દાખલાનું અનુકરણ કરી, હું પણ દિવસના કલાક બે કલાક ખાનગી શિક્ષણ યા ખીલું તેવું કશું કામ કરી, માત્ર જરૂરયાત પૂરતું પેદા કરીશ અને બાકીનો સમય મારી શોધ પાછળ ગાળીશ.”

કિશોરી બાણુનો કંઠો હવે જરા વધુ ખીલ્યો, અને જરા વધારે ખીજવાઈને બોલ્યા, “તું શેખચલ્લી છે. હાથે કરીને સુરકેલી અને હાડમારીને આમંત્રણ દે છે. ‘મંગળાની સૂજે મંગળદાસ મરે,’ તેમ ખીજાના દાખલાની, તેમના આજીવનના સંલેગોની તપાસ કર્યા વિના, નકલ કરવી જોખમભરી છે. તને શું ખબર છે કે આ આદર્શ જણાવું માફ જીવન, હું સુખમાં યા દુઃખમાં કાઢું છું? અને ઘડીભર માની લે કે હું સુખી છું તો તને શું ખાતરી છે કે તારી આજીવનના સંલેગો (environments) અનુકૂળ નીવડી, મારો દૃષ્ટાંટ તને સુખી બનાવશે? હું પણ તારી માફક મગર અને અબ્બહવાઈ સ્વભાવ ધરાવતો હતો અને તેથી મારા પ્રિન્સની (જેની નોકરીમાં કિશોરી બાણુ હતા), મને મરણ સુધી નાનકડું પેન્શન આપવાની ઉદાર માગણીનો મેં અસ્વીકાર કર્યો. આજે જોકે હું સ્વાશ્રયી છું, છતાં બંધનોમાં જીકડાયેલો છું. ટ્રયુશન છોડી મારેથી કેટલે જવાવું નથી. હું નહીં જણાવવાની પ્રકૃતિ (mood)માં હોવું, તોપણ મારે જવું પડે છે. એક નાદાન દુકતાનાં અડપળાં સાંખી જતાં પડે છે.....”

મેં કહ્યું, “મહારાજ—”

“નાખ સુલામાં મહારાજને ! સાધારણ રીતેજ સંબોધોને!” કિશોરીબાણુ છછણી પડ્યા.

મેં શાંતીથી સુધારીને કહ્યું, “ક્ષમા કરજો, પણ જેમ એક અગ્નિમાં ખીજના હાથથી સહેજ પણ ધક્કો લાગે તો ફેફસે ફેક રડી પડે, અને પોતાના હાથે પડી જવાય તો ગુપચુપ રહી જાય, બહેકે કેટલીક વેળા

તો હસી પડે, તેવો મારો સ્વભાવ છે. હું સ્વયં ઇચ્છાથી હાડમારી
 વહેરી લઉં, તો તેમાં હું કદીપણ દુઃખ માનતો નથી. વળી જો તમને
 એક કલાકનું ટયુશન આટલું અકાફ લાગે છે, અને વાળખીપણે અકાફ
 લાગે છે, તો બાબુજી વિચાર કરો, તમે મને પાંચ હજાર રૂપીઆ એકઠા
 કરવા કહી, ઓછામાં ઓછા પાંચ વરસનું આખા દિવસનું (Full time)
 ગદ્યા વહીતરૂં કરવાની સલાહ આપો છો. તે મારી હાલની માનસિક
 સ્થિતિમાં મારે ગળે કેમ ઉતરે ? વળી હું ધારી શકું છું કે તમારૂં
 હાલનું જીવન તમો ઇચ્છો તેવું નથી તો, શેખી માફ કરજો, પણ મને
 જે સલાહ આપો છો તે પ્રમાણે જો પાંચ વર્ષ ધંધો ચાકરી કરી પાંચ,
 સાત હજાર રૂપીઆ એકઠા કરી, તમો પોતેજ કાયમના ધંધામાંથી કેમ
 નથી છુટતા ?”

હવે અંધારૂ થવા આવ્યું અને મદન મોહનજી કહેવા લાગ્યા,
 “ચાલો હવે જઇએ. બીજી વખતે આવશું.”

મેં કિશોરી બાબુને કહ્યું, “હું તો તમારી પાસે આત્માજ્ઞાનની
 વાતો કરવા આવ્યો હતો, અને આપણે તો પાટો બદલી આ રસ્તે ઉતરી
 પડ્યા ! કહો, તમને ક્યારે પુરસદ મળશે ? ફરી તમારાં દર્શન ક્યારે
 હું કરું ?”

બંગાળી બાબુજી કહે, “એમ તો આત્મજ્ઞાન ! આત્મજ્ઞાન,
 આત્મજ્ઞાન, શું કરો છો ?” કરી કાલે તો અમકું છે અને પરમે તો
 ધમકું છે, કહી ચાર, પાંચ, દિવસની રોકાણ દેખાડી, એટલે હું સમજી
 ગયો કે બાબુ આ વાત લંબાવવા માગતા નથી. મેં બાબુજીનો કિમતી
 વખત રોકવા માટે ઉપકાર માન્યો અને ખાતરી આપી, “તમોએ આપેલી
 દુન્યાદારીની સલાહની હું કદર કરું છું, અને તેપર જરૂર વિચાર
 ચલાવીશ, જય, જય !”

રસ્તે પડતાં મદન મોહન તો ખુબ ટીકા કરવા પડ્યા. “જેશી
 રામચંદ્રને પણ કોઇ મદ્યુંજ નહિં કે ચુંટી ચુંટીને એક સંસારી બાબુને
 સદ્ગુરૂ ઠોકી બેસાડ્યો ! બાબુએ અંગ્રેજી લખીને સઘળો દાટ વાલ્યો.
 એઓ ભિક્ષાનું મહાત્મ્ય કશુંજ સમજતા જણાતા નથી. એમનો વૈરાગ્ય
 બનાવતી છે. આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ લોહાંના ચણા ચાવવા જેટલો કઠણ
 છે. જે પુરૂષ નાની નાની અડચણો અને અગવડોને આવડું મોટું રૂપ

આપે તે આત્મજ્ઞાનનો અધિકારીજ નથી. વળી જેનામાં આત્મશ્રદ્ધા હોય તે આવી અવિશ્વાસની વાતજ નહિ કરે. શું પરમાત્મા જે કીડી અને હાથી જેવાને પણ નિર્વાહ બહે છે તો બાબુને અને તમનેજ બૂખે રાખશે? હું ખુશામત કરતો નથી પણ ખરું કહું છું કે તમે પણ અંગ્રેજ કેળવણી લીધી છે છતાં આટલો ત્યાગ પ્રદર્શિત કરો છો, આટલો આત્મવિશ્વાસ ધરાવો છો, જે માટે અમારું આખું કુટુંબ તમે તરફ માન ધરાવે છે. અમે હિંદુ અને વળી બ્રાહ્મણ હોવા છતાં આટલી ઉમરે પણ ધર છોડી શકતા નથી. સ્ત્રી, પુત્રો, અને ધન સંગ્રહના માયા બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. તમે કહો છો કે હું સંન્યાત્મક છું, પણ હું કહું છું કે તમારો વિશ્વાસ અમારા અને કિશોરી બાબુ કરતાં ખરેખર વધારે છે. તમે હવે આ જડવાદી બાબુ પાસે જતાજ ના. હું તમને સારા સારા સાધુ સન્યાસીઓનો સંગ કરાવીશ ત્યારે જ તમને માલમ પડશે કે તે મહાપુરૂષો દાળ ચપાટીનો કદી ખ્યાલ પણ કરતા નથી. અને દાળ રોટી આપોઆપજ તેમને શોધતી આવે છે.

સ્વામિ શીવાનન્દ

ખીજે દિવસે અમે દ્રાપદી ધાટ પર “શાંતિ કુટીર”માં રહેતા બંગાળી સન્યાસી સ્વામિ શીવાનન્દની સતસંગે ગયા. ગંગા કીનારે, એકાંત રમણિક જગ્યાએ એક સુંદર નાનું પાકી બાંધણીનું આશ્રમ, ઉપગૃહ (out-house) સાથે, સ્વામિએ બંધાવ્યું છે. આશરે અર્ધા એકરની જમીન કાંટાવાળા તારની બેવડી વાડથી પાકા દરવાજા સાથે ઘેરી લખ, તેમાં એક નાનો સુંદર આગ પણ બનાવ્યો છે. દર્શનનો મુખ્ય દરવાજો બાહરથી તાળું મારી બંધ રાખ્યો હતો, જેથી અબજો અતિથિ તો સ્વામિ બાહર ગયા હશે એવું ધારી, તાળું જોઈ પાછોજ ફરે. પાછળી બાજુએ એક ન્હાનો ઝાંપો રાખ્યો છે. જેને અંદરથી અડગરો મારેલો હોય છે. દોષ પુકારે, તો કોણ છે. તે જોવા પછી, બારણું ઉઘાડવામાં આવે છે. જોઈ હ્યો, આ કળીયુગના સન્યાસી!

મારા ભોખ્યા મદન મોહન બાસ આ રીતથી વોકેફ હતા એટલે અમને પાછળે બારથી પરવાનગી મળી. સ્વામિએ હસ્તે ચહેરે કહ્યું, “સ્વાગતમ!” મદન મોહને મારી ઓળખ સહરાધાટ પૂર્વક આપી અને શીવાનન્દે આતંદ દેખાડ્યો. સ્વામિનું શરીર રૂઝપુઝ જણાતું. ગાલ

ભરેલા અને રહેજી ગુલાબી, રહેજી આનંદી, પહેરવેષ સ્વચ્છ અને જોવા ગમે એવો (decent) હતો. કુટ્ટી પણ સ્વચ્છ અને મુલ્યવસ્થિત જણાતી. શીવાનન્દ એક મૃગછાળાનાં આસનપર જરા ઉચ્ચ સ્થાને બીરાજ્યા. અમે જમીનપરની ચટાઇપર તેમની સામે ગોઠવાયા. સ્વામિએ ભક્તિયોગમાં પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. અને કહ્યું કે જગતમાં પ્રેમ અને ભક્તિજન સૌથી ઉત્તમ સાધન છે. સૌથી સીધો, સરળ અને સધળાંથી બની શકે એવો માર્ગ છે. પછી પેલી વારંવાર સંભળાતી કથા વર્ણવી જે હાં હુંકમાં રજુ કરીશ.

મે જવાન છાત્રાસુઓએ, એક મહાત્મા આગળ, યથા વિધિ નમસ્કાર કરી, પ્રાર્થના કરી, “ભગવન, અમુને ધૃશ્વરનાં દર્શન કરાવો.” મહાત્માએ એકને સંબોધી પૂછ્યું, “તે કોઇ સાથે પ્યાર કર્યો છે?” પેલાએ ઉત્તર દીધો, “મારી એક માનીતી વાછરડી છે જે મને સૌથી વ્હાલી છે.”

મહાત્માએ હુંકારો પૂરી, પછી બીજાને પૂછ્યું. બીજા છાત્રાસુએ કહ્યું, “મે કોઇ સાથે પ્યાર કરીધો નથી.” મહાત્માએ પહેલાને પોતાની સાથે રાખ્યો અને બીજાને દૂરમાઠ્યું, “તું પાછો સંસારમાં જ અને પ્યાર કરતાં શીખીને પછી આવજે.”

કહેછે કે મહારાજે પહેલા છાત્રાસુને એક ન્હાની ઓરડીમાં મોકલ્યો અને બાહરથી બારણું ઢાંકી દીધું. છાત્રાસુ પહેલાં તો મુક્ત અન્યબળીમાં, આશાવંત બની, આતુર હજારે બેઠો. થોડા વખતમાં તેની અન્યબળી ઓછી થઇ અને આસપાસ નજર ફેંકી, પણ અંધકાર સિવાય બીજું કશું જણાયું નહીં. હાથો લાંબા કરી તડોસ્વા લાગ્યો, નકર દિવાલ માત્રનો સ્પર્શ થયો. પાછો રહેજી શાંત થઇ બેઠો અને હમણા સ્વામિ આવશે અને મારી મુરાર પાર પાડશે એવી ધારણા કરવા લાગ્યો. એમ રાહ જોતો ઠાક્યો, ત્યારે બૂમો પાડી મહાત્માને બોલાવા મંડ્યો. પણ આભુઆભુથી કશો અવાજ ના ઉઠતો જણાયો નહી. સેંકડો વિચારો તેના મનમાંથી પસાર થવા લાગ્યા. અંતે નિસોસ બની ગયો. તેને પોતાની ઝાઝી શીકર ન હતી પરંતુ પોતાની માનીતી વાછરડીના શા હાલ હશે, તેની ચિંતા હવે ઉદભવી. પોતાના ઇષ્ટ વિષય ‘વાછરડી’નાં ચિંતનમાં તે એટલો તો તદ્દલીન થઇ ગયો કે, કહે છે કે, જ્યારે મહાત્માએ કમાડ

આપે તે આત્મજ્ઞાનનો અધિકારીજ નથી. વળી જેનામાં આત્મશ્રદ્ધા હોય તે આવી અવિશ્વાસની વાતજ નહિ કરે. શું પરમાત્મા જે કીડી અને હાથી જેવાને પણ નિર્વાહ બક્ષે છે તો બાણને અને તમનેજ શૂંએ રાખશે? હું ખુશામત કરતો નથી પણ ખરું કહું છું કે તમે પણ અંગ્રેજ કેળવણી લીધી છે છતાં આટલો ત્યાગ પ્રદર્શિત કરો છો, આટલો આત્મવિશ્વાસ ધરાવો છો, જે માટે અમારું આખું કુટુંબ તમે તરફ માન ધરાવે છે. અમે હિંદુ અને વળી બ્રાહ્મણ હોવા છતાં આટલી ઉમરે પણ ધર છોડી શકતા નથી. સ્ત્રી, પુત્રો, અને ધન સંગ્રહના માયા બંધનોમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. તમે કહો છો કે હું સંસ્થાત્મક છું, પણ હું કહું છું કે તમારો વિશ્વાસ અમારા અને કિશોરી બાણ કરતાં ખરેજ વધારે છે. તમે હવે આ જડવાદી બાણ પાસે જતાજ ના. હું તમને સારા સારા સાધુ સન્યાસીઓનો સંગ કરાવીશ ત્યારેજ તમને માલમ પડશે કે તે મહાપુરૂષો દાળ ચપાટીનો કદી ખ્યાલ પણ કરતા નથી. અને દાળ રોટી આપોઆપજ તેમને શોધતી આવે છે.

સ્વામિ શીવાનન્દ

બીજે દિવસે અમે દ્રૌપદી ઘાટ પર “શાંતિ કુટીર”માં રહેતા બંગાળી સન્યાસી સ્વામિ શીવાનન્દની સતસંગે ગયા. ગંગા કીનારે, એકાંત રમણિક જગ્યાએ એક સુંદર નાનું પાકી બાંધણીનું આશ્રમ, ઉપગૃહ (out-house) સાથે, સ્વામિએ બંધાવ્યું છે. આસરે અર્ધા એકરની જમીન કાંટાવાળા તારની એવડી વાડથી પાકા દરવાજા સાથે ઘેરી લઈ, તેમાં એક નાનો સુંદર બાગ પણ બનાવ્યો છે. દર્શનનો મુખ્ય દરવાજો બાહરથી તાળું મારી બંધ રાખ્યો હતો, જેથી અભણો અતિથિ તો સ્વામિ બાહર તાળું મારી એવું ધારી, તાળું જોઈ પાછોજ ફરે. પાછળી બાજુએ એક નહાનો ઝાંપો રાખ્યો છે. જેને અંદરથી અડગરો મારેલો હોય છે. કાંઈ પુકારે, તો કોણ છે. તે જોવા પછી, બારણું ઉઘાડવામાં આવે છે. જોઈ લ્યો, આ કળીયુગના સન્યાસી!

મારા બોડયા મદન મોહન બાસ આ રીતથી વાંકે હતા એટલે અમને પાછળે બારથી પરવાનગી મળી. સ્વામિએ હસતે ચહેરે કહ્યું, “સ્વાગતમ!” મદન મોહને મારી ઝોળખ સહરાવાટ પૂર્વક આપી અને શીવાનન્દે આનંદ દેખાડ્યો. સ્વામિનું શરીર રૂબરૂ જણાતું. ગાલ

ભરેલા અને રહેજી ગુલાબી, રહેજી આનાંદી, પહેરવેપ સ્વચ્છ અને જોવા ગમે એવો (decent) હતો. કુટી પણ સ્વચ્છ અને સુવ્યવસ્થિત જણાતી. શીવાનન્દ એક મૃગજાળાનાં આસનપર જરા ઉચ્ચ સ્થાને ખીરાજ્યા. અમે જમીનપરની ચટાઇપર તેમની સામે ગોઠવાયા. સ્વામિએ ભક્તિયોગમાં પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. અને કહ્યું કે જગતમાં પ્રેમ અને ભક્તિજ સૌથી ઉત્તમ સાધન છે. સૌથી સીધો, સરળ અને સધળાંથી જની શકે એવો માર્ગ છે. પછી પેલી વારંવાર સંભળાતી કથા વણુધી જે હાં હુંકમાં રજી કરીશ.

જે જવાન છજાસુઓએ, એક મહાત્મા આગળ, યથા વિધિ નમસ્કાર કરી, પ્રાર્થના કરી, “લગવન, અમુને ઈશ્વરનાં દર્શન કરાવો.” મહાત્માએ એકને સંબોધી પૂછ્યું, “તેં કામ સાથે પ્યાર કર્યો છે?” પેલાએ ઉત્તર દીધો, “મારી એક માનીતી વાછરડી છે જે મને સૌથી વહાલી છે.”

મહાત્માએ હુંકારો પૂરી, પછી ખીજને પૂછ્યું. ખીજ છજાસુએ કહ્યું, “મેં કામ સાથે પ્યાર કીધો નથી.” મહાત્માએ પહેલાંને પોતાની સાથે રાખ્યો અને ખીજને ફરમાવ્યું, “તું પાછો સંસારમાં જ અને પ્યાર કરતાં શીખીને પછી આવજે.”

કહેછે કે મહારાજે પહેલા છજાસુને એક ન્હાની ઓરડીમાં મોકલ્યો અને બાહેરથી બારણું ઢાંકી દીધું. છજાસુ પહેલાં તો મૂકત અન્યખીમાં, આશાવંત જતી, આતુર હજારે બેઠો. થોડા વખતમાં તેની અન્યખી ઓઢી થઇ અને આસપાસ નજર ફેંકી, પણ અંધકાર સિવાય ખીજું કશું જણાયું નહીં. હાથો લાંબા કરી તપોસ્થા લાગ્યો, નક્કર દિવાલ માત્રનો સ્પર્શ થયો. પાછો રહેજી શાંત થઇ બેઠો અને હમણા સ્વામિ આવશે અને મારી મુરદ પાર પાડશે એવી ધારણા કરવા લાગ્યો. એમ રાહ જોતો ઠાક્યો, ત્યારે જૂમો પાડી મહાત્માને બોલાવા મંડ્યો. પણ આજુબાજુથી કશો અવાજ ના ઉગ્યો જણાયો નહી. સેંકડો વિચારો તેના મનમાંથી પસાર થવા લાગ્યા. અંતે નિસોસ જતી ગયો. તેને પોતાની ઝાઝી પ્રીતર ન હતી પરંતુ પોતાની માનીતી વાછરડીના શા દાલ હશે, તેની ચિંતા હવે ઉદ્ભવી. પોતાના ઇષ્ટ વિષય ‘વાછરડી’નાં ચિંતનમાં તે એટલો તો તદ્દલીન થઇ ગયો કે, કહે છે કે, જ્યારે મહાત્માએ કમાડ

ઉઘાડ્યું, અને તેને બાહર આવવાની આજ્ઞા દીધી, ત્યારે દરવાજામાં તેને વાહરડી આડી ઉભેલી લાખી. મહાત્માએ જાણ્યું કે હવે આની વૃત્તિ એકાગ્રતાના એક તબક્કાપર આવી પુગી છે એટલે પછી વાહરડી પરથી ઈષ્ટતા છોડાવી, ‘મૃશ્વર પ્રભુધ્ધાન’ તરફ ચિત્ત પ્રવાહ વાળ્યો અને ચેલો, યોગ્ય સમયે, મૃશ્વરનો પણ વાહરડીની માફક સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યો.

હવે પેલા ખીજા જીજ્ઞાસુનું શું થયું, તે જ્ઞેષ્ઠએ. ગુરૂ આશ્રમ છોડી આપ્યો. આપ્યો, તે એક રાજાના મહેલ આગળ જઈ પહોંચ્યો. અને કહે છે કે અરૂપાપર ઉભેલી રાજપુત્રી જ્ઞેષ્ઠ એકદમ તેના પ્યારમાં પડી ગયો. અને ત્યાંજ બેઠો. પહોરેગીરે તેને ઉઠાડ્યો પણ તે ઉઠ્યો નહીં. બધાના સવાલમાં જવાબ દેતો, “હું રાજાની છોકરી સાથે પ્યારમાં છું.” આ દિવાની વાત સાંભળી બધા હસ્તા. આ હડીલા બ્રાહ્મણને હાંથી ઉઠાવવા લાગતાવળગતાઓએ અનેક પ્રયત્ન કરી, પણ તે ખસેજ શેનો! વાત રાજ વશરોને કાને પડી અને બધાને એ ચિંતા થઈ કે આ પાગળ ખાધાપીધા વિના મરી જશે તો, બ્રાહ્મણ હતાનું ઘોર પાપ રાજકુટુંબને લાગશે. છેવટે ડાહ્યા પુરૂષોએ એવું ઠંડચું કે રાજપુત્રીને હાથે તેને લિક્ષા કરાવવી. રાજાની છોકરીએ તે પ્રમાણે પોતાને હાથે પેલાને અન્નદાન કર્યું, જે પેલાએ આરોગ્યું. હવે રાજપુત્રીના વિવાહ, પાડોસના ગામના રાજપુત્ર સાથે થયા હતા. વરને વાત ખબર પડે વહુને તુર્ત સાસરે બોલાવી લીધી. પણ દિવાનો આશક કાંઈ ખાંડ્યો નય! તે પણ પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. લોકે જોયું કે આ મેલું તો ઠેક સુધી વળગશે ફરી, એક તોડ શોધી કાઢ્યો. રાજપુત્રીને મોઢેથી પેલા દિવાનાને આજ્ઞા દેવાડી કે ‘લાંજ બેસો.’ માથુકતું ફરમાન મળતાંજ બાપડો અર્ધ રસ્તેજ બેસી ગયો. અને બધાં રાજપુત્રીને સાસરે પહોંચાડી આવ્યાં. પેલો તો ખસ ત્યાંજ આસનસ્થિત થઈ બેઠો. પોતાની પ્યારીનાજ ખ્યાલમાં ગર્ક ખની ગયો. ખાવા-પીવાનો પણ કશો વિચાર કર્યો નહીં અને સુકાવા લાગ્યો. હવે ભક્તવતસલ ભગવાનને આ દાસની કાળજી પડી અને કહે છે કે ભગવાને રાજપુત્રીના અવતાર ધારણ કરી રોજ તેને ભોજન પૂરું પાડ્યું. પાછળથી સ્થૂલ રાજપુત્રીનો પ્રેમ બદલાઈ જઈ આ દૈવિક માથુકના પ્રેમમાં તે નિમગ્ન ખની ગયો. અને તેને હવે ગુરૂ પાસે જવા જેવું પણ કશું રહ્યું નહીં.

આ દૃષ્ટાંટ ઉપરથી શીવાનન્દ સ્વામિએ મને બોધ દીધો, “ભક્તિ,

ખસ લક્ષિત અને લક્ષિત એજ માત્ર માર્ગ છે. તમારો જે પણ મંદ્ર દેવ હોય, સૂર્ય લગવાન હોય या महात्मा जरथोस्त હોય, તેમની નિશ્ચલ, અખંડ લક્ષિત કરો, અને તમને પણ જરૂર या जरૂર સાક્ષાત્કાર થશે.”

સ્વામિએ આ વાર્તા એટલી રસ અને અલંકારોથી વિસ્તારીને કીધી કે બે ઘડી હું તેવાજ મનોવિકાર (sentiment)ના પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યો. તૂર્ત વેળા હું આ વાર્તાનું પૃથક્કરણ કરી શક્યો નહીં. આમાં સમાયલી કલ્પના, તેનું રહસ્ય, તેમાનો આભાસ અને તેની દિગ્મતનો કાંઈક ખ્યાલ હિમાલયમાં પાતંજલ યોગદર્શનનો અભ્યાસ કરાવતી વેળા સ્વામિ શંકરાનન્દે આપ્યો. વિકલ્પ, વિપર્યય, સ્મૃતિ વગેરે વૃત્તિની સમ-જથ્થુ અને પ્રતિપાદન કરતી વેળા આ દેખાડયું હતું. જે આપણે તે વેળા દલીલો સાથ જોઈશું.

વખત થઈ જવાથી અમે સ્વામિને નમસ્કાર કરી છૂટા પડ્યા. પ્રયાગરાજની યાત્રામાં આ પ્રમાણે એક બંગાળી તપસ્વિએ પૈસા એકઠા કરવા જ્યાં કહ્યું, જ્યારે બીજા બંગાળી સંન્યાસીએ સંસારમાં જઈ કામ સાથે પ્યાર કરી આવવા શીખવ્યું. ચાલો, આગળ જોઈએ કે મારે માટે બીજું શું શું સંગ્રહ થઈ રહ્યું છે.

રાધાસ્વામિ પંથ.

પંડિત મદન મોહન વ્યાસ સાથે અલાહબાદ શહેરમાં ફરતાં રાધા-સ્વામિ પંથ વિષે મને ખચર મળી. જેથી બીજે દિવસે સતસંગમાં જવાનું ઠેકવું. મદન મોહને આ સંગ્રહાય વાળાઓની એક તરફી નિંદા કરી મને તાત્પર્યમાં (prejudice) નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મેં કહ્યું, “મારું કામ મધમાખી મિસાળ છે. જ્યાં જ્યાં મને મધ મળવાની આશા જણાય ત્યાં ત્યાં હું જાઉં. જ્ઞાન એ મારું મધ છે. પછી તે મહાત્મા પાસથી મળે या અંદાજ પાસથી. મારે તો એક (eclectic)ની જેમ ચૂંટી ચૂંટીને એકઠું કરવું છે.”

મદન મોહને કહ્યું, “અમે આ લોકને ‘ચુંકતા પંથી’ કહી છીએ. કારણ તેઓના ગુરૂ, પ્રસાદીમાં થુંકે છે અને પછી સતસંગીઓમાં વહેંચે છે.”

છતાં મેં તો જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને આ વખતે મદન મોહન મારી સાથે આવ્યા નહીં પણ દ્વરથીજ રાધાસ્વામી ધામ દેખાડયું.

પારસીઓ ઉદાર વૃત્તિના, શોધક બુદ્ધિના અને સાહસીક છે પણ સાથે સાથે લાગણી માત્રથી દોરવાઇ જતા (sentimental) અને ઝટ માની લેનારા (Credulous) પણ હોય છે. તે ઉપરાંત વફાદારી તો જાણે તેઓનો સ્વભાવિક ગુણજ છે. રાધાસ્વામિ ધામમાં પણ એક પારસી લાઇને જોઇ હું અન્યથા થયો નહીં; અને સાચું કહું તો ખુશી થયો હતો. સાંજનો સમય હતો અને ધામનાં દિવાનખાનામાં આ પારસી રાધાસ્વામિ જાણે પેઢી માંડી બેઠા હતા. આજુબાજુ બે ચાર સતસંગીઓ બેઠા હતા. આ લાઇએ આ સંપ્રદાયને પોતાનું જીવન અર્પણ કયું છે. અને હાંના મુનશી, સેક્રેટરી જેવા છે. અને અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. મને જોઇ સાહેબ સલામ કરી કહ્યું, “મહારાજજી (એમના ગુરૂ થી માધવ પ્રસાદ મહારાજ) હમણા નીચે ઉતરશે તેમની સાથ તમને ઓળખ કરાવી આપણે સાથે ફરવા જઇશું, જ્યારે રાધાસ્વામિ પંથના મૂળ તત્ત્વો હું તમને હુંકમાં સમજાવીશ.”

મેં ઉપકાર માન્યો. મહારાજ થોડીવારમાં પહેલે માલથી નીચે ઉતર્યા. મહારાજ અધોર વયના મોટી દાઢીવાળા હતા. તેમના વાળ અર્ધાં સફેદ થઇ ગયા હતા. પોશાક ઇશ્કી અને કિમતી હતો. ચળકતાં ખૂટ, રેશમી ચામડીના રંગનાં મોજાં, લપકા લયોં લાંબો દગલો, પાટલુન, સુંદર પાધડી, ખભે ફક્કડ શાલ અને હાથમાં મોજાં સાથ આ ગૃહસ્થ કોઇ ધર્મગુરૂ કરતાં, એકાદ હાકેમ યા વજીર જેવો વધુ દેખાતો. કોઇ જીવનગાર સરદાર આગળ ગુલામો બીહબીહને નમીનમીને સલામ કરે તેમ સતસંગીઓ ‘રાધાઆચ્યા સ્વામીઇઇ’ કરી કુરુનેસ બજાવી, નમ્યા. આસ પાસ તોળું થઇ ફરી વળ્યા, કોઇએ ધર જવાની રજા માંગી, કોઇએ શારીરિક વ્યાધિની ફર્યાદ કરી, કોઇએ પોતાની કાંઇ ખાનગી બાબદ પૂછી. મહારાજે કોઇને બે દિવસ વધુ રોકાઇ જવા ફરમાવ્યું, કોઇને અમુક દવા સૂચવી, કોઇને ખાનગીમાં મળવાનું એપોઇન્ટમેન્ટ આપ્યું અને મને ઉરતે ચહેરે, આવકાર દાયક લખે, આવતી કાલે સવારે સતસંગમાં આવવા જણાવ્યું. ફરી એકવાર બધાએ જમીન સુધી ઝુકી નમન કયું અને મહારાજ એક સુંદર ખુમ ગાડીમાં સવાર થઇ હંકરાઇ ગયા. પારસી મિત્રે મને ‘રાધાસ્વામિ મત પ્રકાશ’ નામની આગ્રાના રહીશ રાય સાહેબ સાલી-ગ્રામ, જેવણ માજી પોષ્ટ માસ્તર જનરલ હતા, તેમની અંગેઇમાં લખા-

ચલી ચોપડી વાંચવા આપી. હું આ ભાષ સાથે બગીચામાં ફરવા ગયો, તેમને મને પીંડ, બ્રહ્માંડ અને સચ ખડના બંધા મળીને અરાધ તળકા સમજાવ્યા. જાણીતા પયગમ્બરો અવતારો વધુમાં વધુ ૧૩ માં તળકકા પરના હતા અને માત્ર રાધાસ્ત્રામિ ગુરુનું દેહ છેલ્લા તળકકા સુધી પહોંચ્યા છે તે સમજાવ્યું, તે પછી સુરત શબ્દ યોગનો કાંઈ ભાષ આપ્યો. આ સંપ્રદાયમાં જ્ઞેયવાના કેટલાક કાયદા વર્ણવ્યા.

ખીજે દિવસે રવિવાર હતો. હું દેડવેલે વખતે સતસંગમાં ગયો. હોલમાં એક બાલુએ સ્ત્રીઓ ખીજ બાલુએ પુરૂષો જમીનપર બેઠાં હતાં. આખું દિવાનખાનું ચિકાર ભરાઈ ગયું હતું. મધ્ય રથળમાં એક ઉચ્ચ આસને મહારાજ આવી ખીરાજ્યા. સફેદ રેશમી ચાદરમાં ઢંકાઈને એવી રીતે બેઠા કે માત્ર ડોકું જ બહાર જણાતું જે દેખાવ રૂઢીચુસ્ત ખ્યાલ પ્રમાણે, હવે ગુરુ મહારાજ જેવો સ્ત્રી રીતે લાગતો હતો, હજુરી પોથી-માંથી વાણીઓ ગવાઈ. મહારાજે વિસ્તીર્ણ સમજ આપી. મહારાજ સાથે બે સતસંગમાં મને લંબાણ વાદવિવાદ થયો. મેં અનેક ખુલાશા પૂછી લીધા અને તૂર્ત વેળા ક્રોધ પણ મત બાંધી ન લેતાં એ વિષયપર હું વધુ વિચાર અને તપાસ ચલાવીશ, એમ જણાવી મેં રૂખસદ લીધી. મારા પારસી મિત્રે મને ફરી પાછા તક મળવે પધારવાનું આમંત્રણ દીધું અને એ ભલા ભાઈથી હું છુટો પડ્યો. થોડા મહીનાઓ બાદ હું રાધાસ્ત્રામિ પંથનાં ખીઆસ તથા આગ્રીનાં ધામેમાં, તથા ફરી એકવાર અલાહબાદનાં આશ્રમમાં જઈ આવ્યો જેનું બ્યાન સમયના ક્રમવાર વર્ણવીશ.

પંડિત મદન મોહન સનાતની વિચારના હોવાથી મને રાધાસ્ત્રામિ-ઓની જળમાં ફસતો બચાવવા અનેક અનેક જીક્તિઓ પ્રેમ સાથે રચતા. જુદા જુદા સાધુ બૈરાગીઓનાં દર્શન, ભણેલા પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ, પુસ્તકાલય, જેવા જેવી જગ્યાઓની મુલાકાત વગેરે પ્રવૃત્તિમાં માફ પ્રોગ્રામ એવું તો ભરચક અને ખેંચાણકારક બનાવતા કે રાધાસ્ત્રામિ ધામમાં જવાની રૂકાવત મને અસહ્ય નહીં જણાઈ.

સવારના પહોરમાં સાડાચાર વાગામાં અમે પ્રયાગમાં એટલે ગંગા અને જમના નદીનું સંગમ ચાલુ છે ત્યાં, નહાવા જતા. અમારી સાથે પંડિતજીના ખીજ ચાર આનંદી મિત્રો પણ જોડાતા. હું સમજતો કે

આખાં ગામમાં અમોજ વહેલા ઉઠીને સ્નાને જતા હોયું. પણ રસ્તે જોઈં તો પાંચપાંચ સાતસાત માણસોનું ટોળું હાથમાં ફાણસ સાથે આગળ પાછળ જણાયું. તેમાં ભાવિક સ્ત્રીઓ તો નીતિ લક્ષિતનો ગાયનો લલકારતી તથા સુખદુઃખની વાતો કરતી રસ્તો કાપતી હતી. પહેલે દિવસે તો મેં પૂછ્યું, “આને કાંઈ તહેવાર છે?” પંડિતજીએ ખુલાસો કર્યો, “ના, રોજ આટલાં બધાં લોક સ્નાન કરવા જાય છે. તહેવારને દિવસો તો એથી બમના યોગણાં લોક ત્રીવેણીપર જાય છે. ગંગા-મૈયાની આ તો ખૂબી છે. સહવારના સકાળેથી સ્નાન પૂજા આટોપી લેવાય, તો આખો દિવસ મોકલાસ મળે....ત્રીવેણી કહેવાનું કારણ એકે ગંગા અને જમના પ્રગટ છે, જ્યારે સરસ્વતિ નદી શુભ મનાય છે....”

ઘાટપરથી એક નાવમાં બેસી અમે ત્રીવેણીએ ગયા. આઠણો to-
ilછતો સામાન જેવો કે ન્હાની આરસી, નીખ્યો, માથે ચોપડવાનું સુગંધી તેલ, કંકુ, ચંદન વગેરે, તથા પૂજા અને ભોગ માટે પુલપાન મીઠાઈ વગેરે લઈ હાજર થાય છે. સ્નાન કરનારના હાથની ખોખલીમાં રહેજ જળ આપી, મંત્રો બખડી શ્રદ્ધાળુને પવિત્ર (1) બનાવી દક્ષિણા મેળવે છે.

મંદન મોહન પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા, મારી ઘણી ઘણી સહરા-
ઘાતી ઓળખ આપતા, અને પરિણામે તરેહવાર ખતનાં લોક મને મળવા આવતાં. જ્યારે હું તેમને ખરેખર કહેતો કે હું કશું નિશ્ચયાત્મક રીતે જાણતો નથી અને સત્ય શું છે તેની હજી શોધમાં છું. ત્યારે તેઓ ઉલટા મારે માટે વધુ ઉચ્ચ વિચાર દર્શાવતા. વળી કેટલાક પોતાનાં પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવા હાં આવતા અને પુષ્કળ શીલસુશી, દંતકથા વગેરે ધરબેઠે આવી મને શીખવી જતા. એક ગૃહસ્થ તો કાંઈ સેંકડો અંગ્રેજી ઉતારા (quotations) મોઢેથી પર-પર બોલી જતા જેમાંનો એક મને તે વેળા પસંદ પડ્યો હતો તે હાં ઉતારી લઉં છું.

“The knowledge of the Self
Is the knowledge of God;
The knowledge of words,
Is the knowledge of fraud.”

યોગીરાજ ત્રીનકૌરી લાહીરી.

પ્રયાગયાત્રાનું એક યાદગાર પખવાડ્યું ભરપુર સતસંગમાં પસાર કરી, પંડિત મદનમોહન વ્યાસનાં કુટુંબની માયા ભરી મહેમાનદારી આપી, તેઓનો ઘટો ઉપકાર માની, હું પાછો કાશી ગયો.

પંડિતજીના પૂજ્યધરમાં મેં એક મહાત્માની છાત્રી જોઈ હતી, જે ઉપરથી પંડિતે મને, તે મહાત્માના પુત્ર, જેઓપણ એક યોગી છે, તેમનું સરનામું આપ્યું અને મને આગ્રહ કર્યો, “તમે યોગીરાજ ત્રીનકૌરી લાહીરીને કાશીમાં જરૂર મળજો.”

‘ત્રીન-કૌરી’ કેવું નમ્ર અને સુસ્વર નામ ! ‘ત્રણ કૌરી,’ ‘જે પદ્મ,’ ‘નાચીઝ’ વગેરે નામે દીનતા અને નિરાલિપ્તતા દર્શાવવા વપરાય છે. બનારસની સાંકડી ગલી ગુચ્છીમાં ત્રીનકૌરીનું છત્રાગ્રાશ આવ્યું છે. હવે થોડા દિવસ એક એક કલાક હું હાં જવા લાગ્યો. ત્રીનકૌરી વૃદ્ધ બંગાળી ગૃહસ્થી યોગી છે. એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યોગી જીવન ગુજારે છે. એમના પિતા પંડિત વ્યાસના કૂળ ગુરૂ થાય છે. કહે છે કે પંડિત વ્યાસના એક કુટુંબી મરણની પથારીએ પડ્યા હતા અને વૈદ્યોએ મત આપ્યું કે તેઓ ગુજર પામ્યા છે. તેમનાં શયને નહવાડીને કરકડીએ બાંધ્યું હતું. ઠાઠડીને એક ખુણે એક શ્રીફળ લટકાવ્યું હતું અને સ્મશાનમાં લઈ જવાની તૈયારી હતી, તેટલાં ત્રીનકૌરીના પિતા જેવણ એક પ્રખ્યાત હૃદયોગી હતા, તેવણ આવી લાગ્યા. આંગણે ગરબક જોઈ યોગીરાજે કારણ પૂછ્યું તો માલમ પડ્યું કે વ્યાસ કુટુંબના વડાનું અવસાન થયું હતું. યોગીરાજ ઘરમાં અંદર ગયા અને ઠાઠડીના નાળીએરને પોતાના હાથમાંના ચીમટા જોરમાં મારી, “હા” કરી પૂકાર્યા. ઓ ! અબ્બયણી ! મુઝદુ તો જીવતું થયું, અને બીજાં અનેક વર્ષો સુધી જીવન ગુજાર્યું. આ બનાવથી વ્યાસ કુટુંબ લાહીરી યોગીનું આજ સુધી આભારી બની રહ્યું છે. તેઓએ પેલું યાદગાર નાળીએર સાચવી રાખ્યું છે. અને ગુરૂ પુત્ર ત્રીનકૌરી પ્રત્યે પણ હજી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી રહ્યું છે.

પંડિત વ્યાસની લલામણથી ત્રીનકૌરીએ મને સારો આવકાર આપ્યો. જીવાનીમાં પોતે ‘હૃદય યોગ’ની પ્રક્રિયાઓમાં પારંગત હતા એમ જણાવી, સામેતીમાં પોતાનું મોહું ઉઘાડી, ખેચરી મુદ્રાની જીલ દેખાડી,

હકુયોગની કેટલીક ક્રિયાઓનું વર્ણન સમજાવ્યું અને છેવટે ઉપદેશ દીધો કે હકુયોગમાં પડશે મા. કોઈક અપવાદરૂપ અધિકારીઓ સિવાય બધા માટે આ કળીયુગમાં પ્રતિકુળ છે. આ જમાનામાં ફક્ત કર્મયોગ જ ફળદાયક છે. કર્મયોગની એમની વ્યાખ્યા, ‘સંસારી, સંયમી, સેવાભાવિ જીવન’ છે. ત્યારપછી હિમાલયના અરુન્ધતાનમાં રહેતા એક કર્મયોગી ગુરુ તથા તેમની સેવા મંડળીની યોજના સમજાવી કહ્યું કે કાર્તિક મહિનાથી ચૈત્ર સુધી આ ગુરૂના શિષ્યો હિંદના નીચલા પ્રદેશોમાં ભ્રમણ કરી નિષકામ સેવા બજાવે છે અને બાકીના છ મહિના હિમાલયમાં આશ્રમમાં રહી અભ્યાસ કરે છે. આ મંડળી ન્યારે કાશીમાં આવે છે, ત્યારે હમેશાં ત્રીનકૌરીને મળવા અવશ્ય પધારે છે. મારી હીલચાલથી મારે ત્રીનકૌરીને ચાલુ વાંકે રાખવા જેથી તે ટોળી આવે ત્યારે મને કાશી બોલાવી તેમની સાથે સાંધી આપશે. આ પણ એક ગોપીંદ્રતીર્થ સ્વામિ જેવી જ ઝળકતી આશા હતી. પરંતુ પરિણામમાં તે મિથ્યાજી પુરવાર થઈ.

કાશી વિશ્વનાથનાં દર્શન.

મને સુરદાસબાબાની પ્રકૃતિ બહુ ગમતી હતી. તેથી ન્યારે કાશી પાછો આવ્યો ત્યારે રોજ અસ્તી ઘાટપર સુરદાસ બાબા પાસે પણ જતો હતો. ગેસ્ટ હાઉસના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ પંડિત રામચંદ્ર રોજ મારી સાથે ફરતા. એક એકાદશીને દિવસે સાંજે છ વાગેથી અમે સુરદાસબાબાની નાવમાં ગયા. અને આખી રાત યોગ વાશિષ્ઠનાં વાંચન, લજન, નામ-સ્મરણમાં ગુજરી. હોડી ધીમે ધીમે રાતના લગલગ બાર વાગાને સુમારે વિશ્વનાથના મંદીર નજદીકે જઈ પુગી. બધાએ કાશી વિશ્વનાથનાં દર્શનની ઇચ્છા પ્રકટાવી. મને પણ સાથે લીધો. મેં પૂછ્યું, “કોઈ વાંધો તો નહિં હો?” બધાએ આગ્રહ કર્યો અને બાબાએ પણ સંમતિ આપી. અમે ઘાટપરથી કીનારે ઉતર્યા અને મંદીરમાં ગયા. રાતના બાર વાગે પણ એટલી બધી બીડ કે શરીરની તો ચંપીજ થઈ ગઈ. આહ ! શું લોકની શ્રદ્ધા હશે ! મહા મહેનતે અમે લિતરમાં પૂઝ્યા. ભક્તોના રોમાંચક ઉદ્ગારો હૃદયને ક્ષણવાર ધ્રુજાવી મેળતા. જગતના જીવમયી જગતાં જગરો જગન્નાથજીપર જળ ચઢાવી જવાળા ધ્રુજવવાની જતન કરતાં. મારાં અશ્રુદ્વાર હજી ખુલ્યાં ન હોતાં છતાં પણ ‘હર, હર,

હર, હર, મહાદેવ ।’ કરી ક્રોધ નિરાધાર ભાવિક, દયાજનક રીતે પુકારી છાતી ખાલી કરતો, સારે મારાં રૂપે રૂપાં ઉભાં થઇ જતાં. મને માનવીની અલ્પતાનો ખ્યાલ આવતો અને મને સતાવતો. ઓ ! હું ક્યારે સમર્થ થઇશ ? ક્યારે આ બાપડાઓનાં દુઃખડાં કમી કરી શકીશ ? બાપા તો નાવમાજ બેસી રહ્યા હતા. મેં મારી મનોભાવના સુરદાસજીને દર્શાવી. બાપાએ કહ્યું, “આપણે શું જાણ્યે ? કદાચ દુઃખ અનિવાર્ય હશે, આવશ્યક્ય હશે, અરે ! વૃદ્ધિકારક હશે. જગતનાં દુઃખડાં તાળવાની ઇચ્છામાં આપણી પોતાની લાચારીનો આભાસ નથી જણાતો ? શું તેમાં સૂક્ષ્મ સ્વાર્થ ઢંકાયલો નથી ? શું આપણે કાંઈ બધાંના દુઃખો દૂર કરવાનો ઠેકા, ઇજારો, ધરાવ્યે છીએ ? આપણે કાણ ? આપણે શું કરી શક્યે ? એ બધી ચિંતા આપણને શા માટે ? વિશ્વનાથ મહારાજ જે કરે તે ખરું. બોલો,

“ શિવહર શંકર ગૌરીશં
વન્દે ગંગાધરમીશં ॥ ”

હાજર મંડળીએ આ ધુન ઉપાડી લીધી અને અમે સઘળાએ સેંકડો વાર ઉપલો મંત્ર તરેહવાર રાગરાગણી સમેત ઉચ્ચાર્યો. વખત કેમ પસાર થઇ ગયો તે રહેજે જણાયું નહિ. નાવ પાછી ધીમે ધીમે અસ્તી ધાટ તરફ હંકરાઈ. પ્રાતઃકાળના ચારેક વાગ્યા. ધાટો પર ફાણસો સાથે બ્રાહ્મણો સકાળેથી સ્નાન માટે આવેલા જણાયા. લગલગ સૂર્યોદય સમયે અમે નાવ અસ્તી ધાટની સામેના કીનારાપર ઉભી કીધી. શૌચ સ્નાનાદિ નિયક્રમથી ફરેગ થઈ, છેક આઠ વાગે સુરદાસ બાપાને પગે પડી, અમે ધરે ગયા.

સ્વામિ ગોવીંદતીર્થના ગુરૂજનાં દર્શને હું બદરી નારાયણનાં બરફાનમાં જવાનો છું એમ જાણી, પંડિત રામચંદ્રે પણ મારી સાથે, પંચાવન વર્ષની ઉમરે પણ, બેઠાવાનો સંકલ્પ કર્યો. અને રજા માટે અરજી કીધી. મારો પ્રોગ્રામ હરદ્વાર જઈ ગોવીંદતીર્થની રાહ જોવાનો હતો. પણ હરદ્વારમાં ક્યાં રહેવું તે સવાલ ઉભો થયો. પંડિત રામચંદ્રએ મને કહ્યું, “તમે પહેલે લકનૌ જાવ. ત્યાં રાય બહાદુર શાલી-ગ્રામને મળો અને મારી આ લક્ષ્મણુ ચીઠી દેખાડજો. રાય બહાદુર તમારા ઉતરવા રહેવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી આપશે. હું પણ તમને

રજા મળવે હરદ્વાર આવીને મળીશ.” મેં પંડિતજીનો ઉપકાર માન્યો. બધાને મળી ભેટી મેં બનારસ છોડ્યું.

લકનૌ.

સવારે હું લકનૌ સ્ટેશનપર ઉતર્યો. બેંગ બિસ્તર કલોક રૂમને સ્વાધિન કરી હું શહેરમાં ગયો. રસ્તે એક સુંદર મંદીર હતું, જેમાં બાધ્ધ સાધુ જણાયા. મારી જાણસા ઉશકેરાઈ અને હું તેમાં દાખલ થયો. એક બરમી સાધુએ મને પિછાણ્યો. તે કાંગડી ગુરૂકુલમાં હિંદી ભાષા શીખવા રહ્યો હતો, ત્યારે મને મળ્યો હતો. તેણે મને સારો આવકાર આપ્યો અને પૂજા આરતિનો સમય હોવાથી મને પણ પૂજાધરમાં લઈ ગયો. જ્યાં શુદ્ધ ભગવાનની અતિ સુંદર આરસપહાણની મૂર્તિ હતી. આજીબાજીનો શૈંગાર કળાવંત અને મનમોહક હતો. જ્યાંની સ્વચ્છતા તો નમુનેદારજ હતી. પૂજા સમાપ્ત થવે, મારા બરમી મીત્ર ભિક્ષુએ મને પ્રસાદી આપી. તાજી મલાઈ, જલેબી, પોળી અને બદામ જે ભગવાન શુદ્ધને અર્પણ કરી હતી, તેનો અમે નાસ્તો કીધો. ધર્મગુરૂ અને પૂજારીઓએ પોતા માટે તર નવાલાનું સાઈ સાધન insure કરાવી રાખેલું જણાય છે.

જ્યાંથી હું રાયબહાદુરને ત્યાં ગયો. હરદ્વારની શાલીગ્રામ ધર્મશાળા અને અન્નક્ષેત્ર એમની માલેકીની છે. મને ત્યાં મારી ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી રહેવાની લેખીત પરવાનગી આપી. મને પારસી જણ્યા છતાં, હિંદુ ધર્મશાળામાં ઉતારાની સગવડ કરી આપવાની મહેરબાની માટે, રાયબહાદુરની ધાર્મિક સહનશીલતાની સરાહના કરી, મેં ઘટતો ઉપકાર માન્યો.

રામતીર્થ પબ્લીકેશન લીગ.

શાલીગ્રામ બહાદુરને ત્યાંથી નીકળી મેં સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો. વાટમાં ‘રામતીર્થ પબ્લીકેશન લીગ’ નામનું પાટિયું વાંચી, હું તે મકાનમાં દાખલ થયો. મીં નાયકુ નામના એક મદ્રાસી ગૃહસ્થે મને આવકાર દીધો. લીગના હેતુ, કાર્ય વગેરે સંબંધી મેં પૂછપરછ કીધી તો જણાવ્યું, કે પ્રખ્યાત સ્વામિ રામતીર્થના કાર્ય બધું અને પ્રવાસોના સાથી નારાયણ સ્વામિ અને બીજા વખાણુનારાઓએ રામતીર્થનાં ભાષણો, લખાણો, જીવનચરિત્ર તથા પત્રો છપાવી ફેલાવવા માટે આ સંસ્થા સ્થાપી છે. મીં નાયકુએ મારી ઓળખ જાણવા ચાહી. મેં હુંકમાં માઈ

મીશન સમજાવ્યું. ગી૦ નાયકને બહુ રસ પડ્યો અને તેમને મને એક નોકર સોડે નારાયણ સ્વામિને ઘરે મોકલ્યો અને મારો પરિચય આપવા એક સીટી પણ સ્વામિપર આપી.

નારાયણ સ્વામિએ મને સત્કાર દીધો. ન્હાવાનું પૂછ્યું. મેં સ્નાન કરી લીધું અને સ્વામિએ પોતાની પાસે જેસાડી બોજન જમાડ્યું. સ્વામિનું શરીર ઉંચું અને તંદુરસ્ત જણાતું. ધર્મ વર્ણની ચામડીપર ઝાળવેલો ભગવો પોશાક આ સન્યાસીને શોભતો હતો. એમનો પ્રવૃત્તિલત, આનંદી સ્વભાવ, વાતચીત કરવાની દબ્બલ અને સચ્ચતામાં સ્વામિ રામતીર્થની રહેજ અસર જણાતી. સ્વામિ હાલમાં એક સંસારી જેવું જીવન ગુજારતા જણાય છે. ક્યાં 'રામબાદશાહ'નાં લખાણોમાંની આઝાદી અને ક્યાં નારાયણ સ્વામિની હેજગારી ! વિધવા યજ્ઞમાનનાં કુટુંબની કચ્કચ, છાપાખાતું ચલાવવાની ખટપટ, રેલ્વે કામદાર સુન્યનના ઝઘડા અને બીજાં સત્તર લક્ષમાં નારાયણ સ્વામિ ખાપડા વિંટળાયલા, ગુંચવાયલા જણાતા. મને લીગનાં મકાનપર લઇ ગયા. માળપરનો એક સ્વચ્છ ઝોરડો મારે હવાલે કર્યો અને જે ત્રણ દિવસ લકનૌ રહી જવાનો આગ્રહ કર્યો. મારે સામાન સ્ટેશનપરથી મંગાવી આપવાનો બંદોબસ્ત કાઢ્યો. મને 'મસ્ત-રામ'ની લાયબ્રેરી દેખાડી, પોતે કામે ચાલી ગયા. દિવસભર તો એઓ પ્રજા ઉપયોગી કામમાં રોકાયેલા રહે છે એટલે રાતના વાળું ક્યાં પછી મારે માટે જે ત્રણ કલાક ફાજલ પાડતા હતા.

શરૂઆતમાં મેં મારી માનસિક હકીકત સ્વામિને કહી, મારી સજ્જતા નિપજ્જતા વર્ણવી અને જણાવ્યા ચાહું કે આ સૃષ્ટિ શા માટે હસ્તીમાં આવી હશે ? તે કેમ ઉત્પન્ન થઇ હશે ? કેાઇ કારીગર કાચી વસ્તુમાંથી તરેહવાર ઘાટ બનાવે છે તેમ સૃષ્ટી બની (created) હશે ? યા જેમ એક દિપકમાંથી અજવાળું અને ઉજ્જ્વળતા બાહેર પડે છે તેમ આ જગત ઉદભવી (emanated) હશે ? યા જેમ ધુમસ, વાદળાં ખુલી જવે દૂરના પહાડો નજરે પડે તેમ અગત (manifested) થઇ હશે ? યા જેમ અમિની ચેહમાંથી એક સીંગારી બાહેર ઉડી પડી થોડો વખત પ્રજ્વળ્યા કરે તેમ projected હશે ? યા પુરૂષની સાથે સાથે અનાદિ કાળથી સ્વયંભૂ હસ્તી (co-eternal, co-existent) ધરાવતી હશે ? યા કેાઇ બીજાજ તરેહ વ્યાપી હશે ? આ દૃશ્યમાન જગત (phenomena)ની

રચના, યોજના plan શું હશે? તે યોજના અનુસાર ચાલવાનો ક્રમ, રીત, process શું હશે? આ અને એ ઉપરથી નીકળતા ખીજા અનેક ઉપ-પ્રશ્નો પૂછ્યા.

નારાયણ સ્વામિએ કહ્યું, “સૃષ્ટિ શા માટે અને કેમ પેદા થઇ તે, તે માલેકની યોજના, જાણવાનો આપણુ જાંદગીએ અધિકાર નથી. આપણું કામ તો તે સરજનહારની આજ્ઞાનુસાર જીવન ગુજરવાનુ છે.”

મેં કહ્યું, “આ કેવો ગુલામી નિરાશાવાદ! જો આપણે યોજના સમજી શક્યે નહીં તો અતુક જીવનક્રમ કયો તે જાણીજ કેમ શક્યે? તે ‘સરજનહારની આજ્ઞા’ શી હશે તે કેમ જાણ્યે? કેણુ સાંભળવા મધુ’ હતું? અમુક આજ્ઞાજ ખરી અને અમુક સાચી એમ કેમ જાણ્યે?”

“વળી જો યોજના જાણવાનો માણસનો અધિકારજ નથી, તો પ્રાચીન પીર પયગમ્બરો, ઋષિ મુનિ વગેરે આત્મ પુરૂષોએ સૃષ્ટિની યોજના અનેક રીતે સમજાવી છે, અનેક વિવરણ (theories) આપણી આગળ રજુ કર્યા છે. તો તે મહાપુરૂષોએ કાં નહિ તમારી દલીલ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘ભાષાઓ, યોજના જાણવાનો માનવીનો અધિકાર નથી.’

“ઉપરાંત સૃષ્ટિની હસ્તીનું કારણ જાણવાની ઉત્કંઠા સ્વભાવિક છે, કુદરતી છે, તો તે પાર પણ પડવી જોઇએ. સ્વામિ રામતીર્થના ઉપદેશ વેદાન્ત મત અનુસાર તમે જાણાવો છો તો, આ વાત તો તે સિધ્ધાંતથી વિપરીત જણાય છે. વેદાન્તમાં માનવીનો અહા સાથનો સંબંધ, શેઠ અને તોડર જેવો, નથી સ્વિકાર્યો, તથા જગતને મિથ્યા લેખાવી, તેની હસ્તીજ એવી આલાકીથી ઉઠાડી દીધી છે કે તેની યોજનાના પ્રમતને જખાજ રહેતી નથી. ખરેખર યોજનાનો સવાલ પડતો મેળ્યે પણ પેલી આજ્ઞાનું શું? કયો જીવન ક્રમ સ્વિકારવો? રામ બાદશાહની આઝાદી યા તમારો ક્રમયોગ?.....”

આ પ્રમાણે ત્રણ રાત કલાકો સુધી અંગ્રેજી ભાષામાં ચર્ચા ચાલી. સ્વામિએ કેટલીક વિલક્ષણતા (anomalies) ખુલ્લાં દીલથી સ્વિકારી. અદ્વૈતવાદની કેટલીક મુશ્કેલી હજી ઉઠેનાઇ નથી અને તે પાયારૂપ મુશ્કેલીઓ છે. ખનવાજોગ છે કે કાંઈ નવી રોશનીથી અદ્વૈતવાદને પુષ્ટિ મળે યા તદ્દન ખંડન મળે. અદ્વૈતવાદ ભાવપ્રધાન (idealistic) હોવાથી સમાજ તેને અપનાવી શકતી નથી. રામ બાદશાહ વિદ્વાન પ્રોફેસર હતા

અને ઉભરાતી છગકાતી લાગણીઓ (emotions) ના આવેશમાં અદ્વૈત-વાદનો આદર્શ સુંદર રીતે ગાતા, વ્યહવારમાં નારાયણ સ્વામિએ રામ-તીર્થનો આદર્શવાદ નામંજુર રાખ્યો છે. આગળ ચાલતાં સ્વામિ રામ-તીર્થના ખીજ ગોથ્યા આનન્દ સ્વામિ સાથે મુલાકાત કરીશું, રામતીર્થ હિમાલયમાં જ્યાં જ્યાં રહ્યા હતા તે જગ્યાએ જઈશું, સાંના લોક પાસેથી આ પ્રખ્યાત સન્યાસીની દીનચર્યાનું અવલોકન કરીશું અને સ્વામિ રામતીર્થના છેવટના જળ પ્રવેશ સંબંધી સામસામાં મત તપાસીશું.

નારાયણ સ્વામિએ યોગવાશિષ્ઠ, Walt Whitman, Emerson નાં પુસ્તકો વાંચવા સૂચવ્યાં. એઓ રાય બહાદુર શાહીયામની ધર્મ-શાળાના એક ટ્રસ્ટી હોવાથી, મને એક ખીજ વધુ મદદ કરતાં લલામણુ ચીડી પણ આપી. અમે ધણા પ્રેમ સાથે બેટી ધૂટા પડ્યા. અને મેં હરદ્વાર તરફ હેયું લીધું.

હરદ્વારમાં મને શાહીયામ ધર્મશાળામાં એક સ્વતંત્ર ઓરડો, ચાર-પાંચ અને ચટાઇ સાથેનો મળ્યો. બનારસ યુનિવર્સિટીના ધર્મશિક્ષક પંડીત હરીરામ પાંડેએ મને હરદ્વાર સરકારી ઑસ્પીટલના ડૉક્ટર પીતાંબર પંત ઉપર એક લલામણુ પત્ર આપ્યો હતો, જેમાં હરદ્વારના સારા સારા સાધુ-સંતો સાથે મારો બેટો કરાવવા લખ્યું હતું. તદ્દતુસાર હું ડૉ. પંતને મળ્યો. ડૉક્ટરને પોતાના ધંધાની રૂએ તથા પોતાના શોખને પરિણામે લાંના સન્યાસી, વૈરાગીઓ સાથે સારી ઓળખપાળખ હતી. પરંતુ આ મહાત્માઓ માટે એઓ ઉંચો મન ધરાવતા ન હતા. ડૉક્ટર પોતે પણ પ્રત્યક્ષવાદી હતા અને બાતેનમાં ખરી હકીકત શું હશે તે જાણવા આતુર રહેતા. પરંતુ પોતાના ધંધાની રોકાણ કારણે આત્મજ્ઞાન પર વધુ ધ્યાન આપી શકતા ન હતા. લલા ડૉક્ટરે સાંજે મારી ઓરડી પર વળતી મુલાકાત આપી. મારી ખોલીમાં એક ખાટલી સિવાય બીજું રાચરચીલું ન જણાવે, ટેબલ ખુરશી વગેરે મોકલી આપવાની માગણી કરી, જે મહેરબાની મેં ઉપકાર સાથે ના પાડી. લાંથી અમે સાથે ફરવા ગયા. ‘હરકી, પૌડી’ [હરદ્વારમાં ગંગાસ્નાનની સૌથી પવિત્ર ગણાતી જગ્યા] દેખાડી, તેની સાથમાં એક પુલથી જોડાયેલા ચબુતરા (platform) વાલા એક નાનકડો ટાપુ પર મને લઇ ગયા. દાખલ થતાં જ હિંદુઓ સિવાય બીજા-

એને મનાઇનું પાટયું વંચાયું. ડૉક્ટરે કહ્યું, “પારસીઓ હિંદુજ છે, આર્ય છે, અને ખાસ કરી તમારા જેવા જ્ઞાસુ માટે કેઇને કશો વધો હોઇ શકે નહીં.”

મુવેલાં સાથ સંદેશા.

ખીજે દિવસે ડૉ. પંતે કહેણ મોકલ્યું કે એક વિદેહી આત્માઓ સાથ સંબંધ જોડી આપનાર (Spiritualist) હરદારમાં આવ્યા છે અને આજે સાંજે ‘ગંગા સલા’ના ચુટી કહાડેલા સભાસદો સન્મુખ પ્રેતાવાહનના પ્રયોગો કરી દેખાડવાના છે, માટે જો તે બાબદમાં રસ હોય તો આવવું. હું ઘણી ઉલટથી ઠેડવેલે સમયે ડૉક્ટરને લાં ગયો. સંધ્યાકાલે અમે ગંગા સલાનાં મકાનપર ગયા. એક હલકી ત્રણ પૈયાની મેજની આસપાસ એક સ્થાનિક દુકાનદાર, ત્રણ શ્રીમંત પણ અલણ પંડા, મુવાંઓના કાસદ, તેમનાં ધર્મપત્નિ અને એક મદદનીશ મળી સાત જણાં ગોઠવાઇ બેઠાં હતાં. ‘સિયાંસ’ની બેઠક શરૂ થઇ ગઇ હોવાથી ડૉક્ટર તથા હું ચૂપડીદીથી, શું બનતું તેનું અવલોકન કરતા પાછળ ઉભાજ રહ્યા. કાસદે સર્વને હાથો પહોલા કરી, અલગા ટેબલપર ધરવા સૂચવ્યું. એક પંડાના ગુજર પામેલા વડીલનાં રૂહેને વિનંતિપૂર્વક આવા-હન કયું.

“આપજ પંડિત ગૌરીશંકર છો? જો હોવ તો ટેબલ ત્રણ વખત ઉંચકાજો.” કાસદે પ્રેતને અરજ કીધી.

ટેબલના બે પગ ઉંચકાયા અને ટેબલ ખરાબર ત્રણ વખત ઢળી.

“અમુક સંદેશો લખાવવાની કૃપા કરશો? ‘હા’ની મંજૂર હોય તો ટેબલ બે વખત વાંકી થજો.”

તાબેદાર ટેબલ આબાદ બે વખત હાળી. હવે કાસદે હિંદી ખારા-ખડીનો એક ખરડો ટેબલપર પાંથર્યો અને એક ગ્રીણા પેડાવાલું લાકડાનું યંત્ર (planchet) તેપર મેળ્યું. આ પાટીયાંપર પેલા પંડાને અલગો હાથ મેળવા સૂચવ્યું, અને કાસદે ઓરડામાં હાનર થયલાં અણ-દીઠ રૂહેને પ્રશ્નો પૂછ્યા, આ એક ગંભીર પળ હતી. પંડાનો શ્વાસ રહેજ ઉશકેરાયલો જણાતો. શું પેગામ મળશે તેની અવાજ અન્યથ-ખીમાં મારો દમ તો ક્ષણભર રોકાઇ ગયો. પ્લેનશૅટ રહેજ હોયું પણ કશો સંદેશો મળ્યો નહી. કાસદે તરેહવાર આજીજી કીધી પણ પંડાના

હાથે આડાઅવળા રહેજ કરવા સિવાય કાંઈ ઉકેળી શકાય એવો એક શબ્દ પણ બનાવી શક્યા નહી. કાસદનાં ધર્મપતિએ હવે પ્લેનશેટનો હવાલો લીધો અને જાણે જડ પાટ્યું એતન બની ગયું. સ્વરોપરથી વ્યંજન-પર અને પાછા સ્વરચ્છન્નો પર આમ તેમ ફરી અનેક શબ્દો બનાવ્યા. સાધારણ ક્ષેમકુશળતાના ઉત્તરો મળ્યા પણ બીજા સવાલોનો કશો અર્થ-સૂચક સંદેશો મળ્યો નહીં. પ્લેનશેટ અનેક પ્રયત્નો પછી બાબુ મેળાયું અને પાછા ટેબલ પર હાથે ગોઠવાયા.

“આપ વાત કરવાના મિનજ (mood)માં નથી શું? જો તક-લીક લેવાની ઇચ્છા ન હોય તો ટેબલ પાંચવાર ફરકજો.” અને ખરેખર પાંચ ગતિ ગણાઇ. કાસદે ‘સિયાંસ’ની આજની બેઠક વિસરજન કીધી. ભવિષ્યમાં એક બીજને પ્રયોગ દેખાડવાનું વચન પેલા પ્રેતાના પેગામચીએ આપ્યું અને વિદેહીઓના ફાંટા સંબંધી બચાવરૂપી ખુલાસો કર્યો. બાદ પેલા મદદનીસે પ્રેતાવાહન મંડળના સભાસદ બનવાના ફોર્મ પંડાઓ અને દુકાનદાર પાસ ભરાવી, ‘તુર્ત’ દાન મહા પુત્રના સોનેરી નિયમ મુજબ વર્ગણી પણ રોકડી લાંબે લાંબ વસુલ કરી લીધી, અને બેળ ખતમ થયો.

બાહર નીકળી ડોક્ટરે મારી સાથે ચર્ચા શરૂ કરી, “આમાં કાંઈ કુશાલ હશે? ટેબલ હીંગી ત્યારે મદદનીસના હાથના સ્નાયુઓમાં ખેંચાણ અને ગતિ તમે નહીં તપાસી? વળી મદદનીસની સામેના ટીરપછના પગો ઉચ્ચકાયા હતા. બનવાજ્મેગ છે કે સામે બેઠેલા કાસદે પોતાના પગોની પણ સહાયતા લીધી હોય. અને જીવોની પ્લેનશેટનો પ્રયોગ તો નિષ્ફળ ગયો...અને વળી સભાસદો બનાવી, શ્રી, તુર્ત વસુલ કરી લેવાની ઉતાવળ, આ ગંભીર આપદને ધંધાદારી સહાય (commercial enterprise)તું રૂપ આપવા જેવી જણાતી નથી?...”

મેં કહ્યું, “Spiritualism પ્રેત વિદ્યા માટે મેં જે સાંભળ્યું છે, જે વાંચ્યું છે, તેની શોધબોજમાં જે મોટા પ્રતિષ્ઠિત ‘સાયન્ડીસ્ટો’ અને નિદાનો લાગ્યા છે, તેઓએ જે મત ઉચ્ચાર્યા છે, તથા પૂર્વનાં પુરાણાં શાસ્ત્રોમાં પણ આ પ્રેતયોનિ વિષે ઉલ્લેખ મળી આવે છે તે સઘળું જોતાં, આ બનાવો અને વાતોને પહેલી નજરેજ રદ કરવી, ખોટી લેખાવવી એ સત્ય-શોધકની વળણ નહીં ગણાય. તેમજ પૂરતી તહેકીક વગર અંધ-

અદ્વાથી, અપૂણું અવલોકનથી, તેપર મોહિત બની જઈ માની બેસવું એ પણ વિજ્ઞાનીને શોભે નહિ. પ્રેતાવાદક આપણને બીજી બેઠકમાં લાગ આપવાના છે તે વેળા વધુ બારીકાથી નિરિક્ષણ કરી શકાશે. ક્ષમ ક્ષમ પોષ્ટ-ખાસ તપાસવી તે આપણે અગાઉથી નક્કી કરી રાખશું અને ખુલ્લું મન રાખી ખરી વાત શું છે તે જાણવાની કોશિશ કરીશું.”

મારી ધર્મશાળામાં લાહોરવાલા પ્રેફેસર દોલતરામ ગુપ્તા તથા એકસીલોનના જવાન મીં ઓનૈયાહ ઉતર્યા હતા. એઓ મારી હીલ-ચાલમાં બહુ રસ લેતા. અને રાતે સાથે મલી ચર્ચા કરતા હતા. મેં ‘સિયાંસ’ની વાતો વણધી; મીં ઓનૈયાહ એ આ બાબદ ઉપર ઘણું વાંચેલું જણાયું. તેવણુ પ્રેતવિદ્યાને ઠગાઈ લેખાવતા અને ટેકામાં Joseph McCabe અને બીજા વિરોધીઓનાં મત ટાંકતા. પ્રેફેસર ગુપ્તા સ્પાર્ટ્યુઅલીઝમમાં માનતા હતા. એક માનનાર, એક નહી માનનાર, અને એક પૂરી તપાસ કર્યા પછી મત બાંધનાર એવા અમો ત્રણની ત્રગડી પેલા ગુજરેલાંઓ કાસદને સાં ગમ. રસભરી ચર્ચા જાગી. કાસદે પોતાની નોંધપોથી અમુને દેખાડી જેમાં યુનાની શીલસુદ સોક્રેટીસ, અંગ્રેજ વિદ્વાન બેકન, મહારાણી વીક્ટોરિયા, દેશભક્ત દાદાભાઈ નવરોજી, સ્વામિ રામતીર્થ, કાસદનાં પહેલાં પત્નિ તથા બીજાં જાણીતાં ગુજર પામેલાંઓ સાથની વાતચીતની તારીખ વાર સાથની નોંધ હતી.

મજકુર નોંધ પ્રમાણે સ્વામિ રામતીર્થનું ૩૬ પાંચમાં લોકમાંથી સંદેશો પુગાડવું, “અસ, ઝં જખ્યા કરો!”

પ્રેતના પેગામચીનાં પત્નિ તો રામતીર્થ કરતાં પણ આગળ વધેલાં જણાતાં. તેણી સાતમાં લોકની આલમમાં દરરોજ સવારે ચાર વાગેલાં ઉઠે છે. શૌચ સ્નાનાદિ નિય ક્રમ કરી પૂજામાં બેસે છે. પછી નાસ્તો ખાઈ મંદીરે જાય છે. ગુરૂ આગળ પાઠ કરે છે. જખ્યા પછી બપોરે લેટી પણ જાય છે. સાતમાં ભૂવનમાં દુધ, ભાત, સાકર, ફળ વગેરે સાત્વિક આહાર આરોગે છે. હુંકમાં આ દુન્યાની માફક પણ શુદ્ધતર જીવન ગુજારે છે. વળી ‘સિયાંસ’ માટે ફર્યાદ કરે છે, “તમો ઘડી ઘડી મને બોલાવો છો તેથી મારા ગુરૂજી ખીજાય છે.”

આ બધું સાંભળી મીં ઓનૈયાહ તો ધૂમ હસ્યા અને કેટલીક ધાતકી ટેકડી કરવા લાગ્યા. મેં વચ્ચે પડી કહ્યું, “આ મંબીર બાબદ એમ હસી-

કાઢવી જોઈતી નથી. પચાસ વર્ષની વાતપર તાર વગરના સંદેશા (radio-diagrams) પણ હસી કાઢવામાં આવતા હતા...”

આ ઉપરથી પેગામચી મારા પર પ્રશ્ન થયા. મેં ઝટ પાટો બદલાવી નાખ્યો અને પૂછ્યું, “આ પ્રયોગોને આધારે તમે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા છો ? તમે પુનર્જન્મમાં માનો છો કે ?”

‘હા’નો જવાબ મળવે, મેં વધુ પૂછ્યું, “તમારાં મત પ્રમાણે એક માણસ જલદીમાં જલદી અને મોડાંમાં મોડું કેટલા વખત પછી પાછો જન્મ લે છે ?”

કાસ્ટે જવાબ વાળ્યો, “૧૫ થી ૧૨૫ વર્ષમાં.”

મેં પાછું પૂછ્યું, “જે રૂઢોએ આ પૃથ્વીપર પાછો જન્મ લીધો હોય તેઓ સાથ તમે રૂઢાની સંબંધ રાખી શકાકે ?”

કાસ્ટે કહ્યું, “નહિ, એકવાર રૂઢ કોઈ શરીરમાં પ્રવેશ કરે તે (physical) ધૂલોકમાં આવે છે તેથી પછી તેની સાથે રૂઢાની વાતચીત હોઈ શકે નહીં.”

આ ઉપરથી મેં સવાલ ઉઠાવ્યો, “તમે એકન અને સોફિસ્ટીસ સાથ સંદેશા ચલાવવાની નોંધ કીધી છે તે કેમ ? તેઓ તો આજે સદીઓ થયાં ગુજર પાયા છે.”

આ મુશકેલી બધાને પસંદ પડી અને ચીનૈયાહ તો આ દલીલ પકડીને કુદી પડ્યા, “કેમ, હવે તમારી ખાતરી થતી નથી કે આ બધી વાતો હંબગ છે ?.....” વગેરે લંબાણુ લવારો કરવા લાગ્યા.

મેં તેમને વાળ્યા અને કહ્યું, “ક્ષમા ! મીં ચીનૈયાહ, આટલી બધી ઉતાવલ કરવાની શી આવશ્યકતા ? આમ ઝડપી અનુમાનો પર કુદવાનું (Jumping at hasty conclusions) તકરારના તરીકાથી ઉલટું ગણાય. આ પ્રેતાવાહક વિદ્વાન છે. યુનિવર્સિટીના પદવીધર (graduate) છે. તો એકદમ આવી વિપરીત (inconsistent) વાતો મુસ્તકામ કારણો વગર કરે નહીં. ધીરજ ધરો અને એમનો ખુલાસો શાંતિથી સાંભળો પ્રછીજ મત ગાંધો.”

મીં ચીનૈયાહની ઉતાવલી વર્તણૂકનું નિમિત્ત લઈ, કાસ્ટે વાતો કરવાની સાફ ના પાડી, અને ગરમ થઈ ગયા. શાંત પડતાં પોતાની સારી સરટીશીકેટો અમુને દેખાડી, આ પ્રમાણે આ દિવસે પણ કાંઈ બાળુવા-જોગ મેળવ્યા વગર છૂટા પડ્યા.

પાંચ સાત દિવસ પછી કાસદ અને તેમનાં પત્નિ ખુદ મારા રૂમ-
પર ધર્મશાળામાં મળવા આવ્યાં. આ વખતે પ્રો. ગુપ્તા તથા મી. ૦
ચીનૈયાહ હરદ્વાર છોડી ગયા હતા. કાસદે મારી વૃત્તિનાં વખાણ કર્યાં
અને કહ્યું, “તમારામાં લોહચુંબિક શક્તિ ઘણી છે. એક સ્પીરીટ્યુ-
અલીસ્ટ તરીકે તમે બહુ ક્ષેત્રમાં નીવડી શકશો. તમારો બાહ્ય દેખાવ,
તમારી દબ્બા છત્ર, વાત કરવાની શાંત રીત, તમારી કૃળવણી, પ્રેક્ષકોનાં
ચિત્તાકર્ષણ કરે એવી છે. તમે આ કામમાં નહિ જોડાવો?”

મી. સી. સ. કાસદે પણ એમનાં શબ્દોનું સમર્થન કર્યું. મેં હુંકમાં
મારી જામણનું પ્રયોજન સમજાવ્યું અને કહ્યું, “મારી શોધ જુદીજ
દિશામાં છે તેથી તમે મહેરબાની સાથ જોડાવામાં શો લાભ?”

‘લાભ’ શબ્દને વળગી પડી પ્રેતોના પેગામચીએ અનેક લાભો
ગણાવ્યા. ત્યારેજ દેખું બીલાડી કાઠળામાંથી બાહર પડી. “તમારી લાંબી
જટા, દાઢી, મુછ, ગોરો ચહેરો, ખેંચાણુકારક પોશાક, લોકમાં ઝટ વિશ્વાસ
પેદા કરી શકે એવાં છે. તમે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા થઈ શકશો. લોકમાં
તમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે અને તમને પૈસાની કશી તંગી પડશે નહીં.
અમારી સાથ રહેવા કરવાથી તમે હુંક સમયમાં આ કામમાં પ્રવિણ
થઈ શકશો. તમારા જેવાને સાથે લેવામાં અમુને પણ ફાયદો થશે...”

મેં કહ્યું, “હું સલ-શોધક છું, પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા જોઈતાં
હોતે તો મારાં વતનમાંજ રહી તેની પાછળ મંડતે.”

મારી આ નયનાધ રહેજમાં પામી જઈ કાસદ લાંબાએ બીજી લાલચ
દેખાડી, “પ્રેત વિદ્યામાં પ્રવિણ થવાથી તમે જાતે અદૃશ્ય આલમને પ્રસક્ત
કરી શકશો. પીર પયગમ્બરો સાથ સીધો સંબંધ જોડી ખરેખરી હકીકત
જ્ઞ છે તે જાણી શકશો. જ્યારે તમે પાતે સલને સાક્ષાત્કાર કરશો ત્યારે
તમારા સંદેહ સઘળા નિવૃત્ત થઈ જશે. આથી તમે જનસમાજનું
પણ લાભ કરી શકશો. તમારાથી અનેક દુઃખીઓને દિલાસો મળશે...”

હવે હું ડગમગ્યો, આ દલીલે મારાં મનપર મજબુત અપીલ કીધી.
મેં કહ્યું, “જો તમે કહો છો તે સાચું હોય તો હું તમારી સાથ જોડાવા
રાજી છું. પણ સાથે સાથે પહેલાંથીજ કહી દઉં છું કે જો મને આમાં
કાંઈ જુદાણું, ઢોંગ જણાશે તો તુર્ત છૂટો પડીશ અને આની અસત્યતા
જાહેર પણ કરીશ.”

કાસદે તે કબુલ્યું અને કહ્યું, “પરમ દિવસે અમેા દેહરાખુન જવાનાં છીએ. એક માનવંત સરકારી આજ્ઞાણુ ઝોખેદારને ત્યાં ઉતરવાનાં છીએ. ત્યાં ગયા પછી તમારા ઉતારા માટે પણુ ખંદોગસ્ત કરાવી તમુને બોલાવશું.”

અમારી ધર્મશાળામાં ઉતરેલા એક લણેલા વૃધ્ધ ગૃહસ્થ મી. વામુદેવને મેં આ મુલાકાતની સઘળી વાત કહી. જમાને ખાધેલ વામુદેવે મને તૂતું કહ્યું, “સઘળું તો તમે ઠીક કીધું પણુ છેવટમાં કાચું કાચું. ‘પાખંડ માલમ પડશે તો પ્રગટ કરીશ’ એમ કહેવાની કશીજ જરૂર હતી નહી. ઉલટ દેખાડી ઝટ જોડાઈ જવું હતું; માલમ તો પડતે કે આ ધંધામાં શું બેદ છે. પછી ખોટાં જણાવે જાહેર કરવામાં કોણુ તમારા હાથ ધરવાનું હતું? તમારા આ ઉનાવળ્યાં પીન જરૂરી કથનથી આ કાસદ ખીચકી જશે અને હું આગાહી કરવાની દિમત કહું છું કે તે તમુને હવે બોલાવશેજ નહી.”

અને થયું પણુ તેમજ. કાસદ તો જાણે ખરેજ મુવાંઓની ખચર લેવા ગયા. ખચર !

સ્વામિ બ્રહ્માનન્દ ભારતી B. A.

‘હરકી પોંડી’ સામેના સહેલ કરવાના પ્લેટફોર્મ પર રોજ સાંજે સાધુ, સંતો, જનાણુઓ, પંડા, મીઠાઈ મેવાવાલા, વગેરેના દીલખુશ મેળો ભરાય છે; આ જાણે હરદ્વારનું ચોપાટી છે. જ્યાં ખુલ્લી હવામાં અનેક સાધુઓ, કથાકારો, ભાષણો, લજતો કરે છે. લાલા વામુદેવ સાથે હું રોજ સાંજે ચમુતરાપર જતો અને અમે વ્યાખ્યાનો સંલગ્નતા તથા સાધુઓ સાથ સતસંગ કરતા. એક દિવસ ‘અખીલ હિંદ સાધુ મહામંડળ’ના સેક્રેટરી સ્વામિ બ્રહ્માનન્દ ભારતી B. A. ખુલ્લી હવામાં ભાષણુ કરતા હતા. વામુદેવે ટીકા કીધી “સન્યાસાશ્રમમાં પીજે જન્મ લીધો છતાં, Big Ass પી. એ. નાં પૂર્વાશ્રમની દૂમ (પૂછડી) હજી છેલ્લી નીશાની (vestige) તરીકે ચીટકી બેડી છે.” અમેા વ્યાખ્યાન સંલગ્નવા ઉભા. દશ પંદર મિનિટ પછી પીજન સાધુને ભાષણુ માટે ઉભો કર્યો. શ્રોતાઓમાં મને શુધ્ધ સફેદ સ્વદેશી ખાદીમાં લાંબી દાઢી ને જટા સાથે જોઈ, મારા ખાહેરના દેખાવથી ખેંચાઈ ભારતી સ્વામીએ મને સત્કારથી ખોતાની પાસે બોલાવી બેસાડ્યો. તથા કાંઈ વ્યાખ્યાન આપવા

સુચ્યું. એક જોખમદાર મંડળના મંત્રી, મારી કશી પણ ઓળખ અને વિચારો તથા લાયકાત જાણ્યા વગર મને લાપણુ આપવા ઉભો થતાં ફરમાવે, તે મને વિચિત્ર લાગ્યું. છતાં મેં નમ્રપણે માંગણીનો ઉપકાર સાથે અસ્વિકાર કરતાં કહ્યું, “મહારાજ, હું પોતે હજી નિશ્ચયાત્મક બન્યો નથી. મારા મનમાં શંકાઓનો ગુંથવાડો ભારી છે. તેથી વ્યાખ્યાન આપવાનો મારો અધિકાર નથી.”

આ ઉપરથી તે પ્રચારકે મારી મુશ્કેલીઓનું સમાધાન કરવા સારું સતસંગ માટે અમુક વખત મુકરર કર્યો. નિમેલે સમયે હું સ્વામી પાસે ગયો પણ એઓ ભલતીજ રોકાણમાં હતા. ત્યાર પછી પણ સ્વામિએ ખીજા બે વાયદા કીધા પણ કાંઈને કાંઈ નિમિત્તે ચર્ચા થઈ શકી નહીં. સાધુ સલાના આ સેક્રેટરી સાહેબની સમયસાવધતા (Practicality,) ના અભાવના બચાવમાં વિચિત્ર દલીલ હતી, “અમે આઝાદ આદમીઓ ‘ધડીઆળના ગુલામ’ થોડા છીએ !” આમ બોલી ખડખડ હસી, વળી ખીજો વાયદો કર્યો. અગવડ માટે મનમાં ચીડ તો ચઢી હતી, પણ નવું સૂત્ર સાંભળવાનું મળ્યાથી રમુજ પડી. હું ચોથી વખત ભારતી સ્વામી પાસે ગયો, આ વેળા એક ખીજા પણ અંગ્રેજી જાણનાર મદ્રાસી સન્યાસી હાજર હતા. બહુ બોલા અને સત્તા પ્રેમી જણાતા. મુખર્ષીનો અમુક લાટીયા શ્રિમંતોની ઓળખ આપી પોતાનો પ્રભાવ જમાવવાની પ્રયત્ન કરતા.

ભારતી સ્વામિએ આરંભમાં કેટલાંક સિધ્ધાંત *axioms* તરીકે રજુ કર્યા. આ નિવેદન સ્વયંસિધ્ધ તરીકે કેમ લેખાય, એવા મારા સવાલના ઉત્તરમાં વેદનું પ્રમાણુ પેશ કીધું.

“વેદો ધૃશ્વરોક્ત શાસ્ત્ર (revealed) છે માટે તેને પ્રમાણુની જરૂર નથી.” મદ્રાસી સ્વામિએ ઠરાવીને સ્થાપિત કર્યું.

મેં શાંતિથી પણ મક્કમપણે જણાવ્યું, “સ્વામિજી, તમારી સમજ (conception) પ્રમાણુના ધૃશ્વરના અસ્તિત્વપણા માટે જે જ્ઞાસુ, નિશ્ચયાત્મક નહિ હોય, તેઓ આગળ ‘વેદ’ ધૃશ્વર પ્રેરિત છે’ એ યુક્તિ કેટલાં વળનની ?

“વળા બે ધડી ચર્ચાને ખાતર માની લખ્યે કે તમારી વ્યાખ્યા પ્રમાણુનો ધૃશ્વર છે. પણ તેણે વેદો આપ્યાં એમ શા ઉપરથી સિધ્ધ થાય ? ખીજા ધર્મવાંલાઓ પણ પોતાના શાસ્ત્રોને ધૃશ્વરોક્ત લેખાવા

માગે છે તેનું કેમ? તો તેમાં ખરું દોષ? જો બધાંજ શાસ્ત્રો ઇશ્વર પ્રેરિત હોય તો જુદાં જુદાં મત શા માટે?”

મદ્રાસીજીએ કહ્યું, “વેદ સૌથી પુરાણ છે. બાકી બીજાં બધાં ધર્મશાસ્ત્રો વેદને આધારે લખાયલાં છે. મલેચ્છ શાસ્ત્રકારોએ વેદમાંથી વિચારો ઉછીના લીધા છે, બદલે ચોરી લીધા છે.”

મેં નિવેદન કર્યું, “વેદ સૌથી જુનાં છે કે અવસ્તા ભાષામાં લખાયલા જરથોસ્તીઓના ગાથા, તે બાબે પૂર્વ પશ્ચિમના વિદ્વાનો, ભાષા-શાસ્ત્રીઓ, ધર્માભ્યાસીઓ આજ સુધી એકમત નથી. અને દોષપણુ આજસુધી નક્કીપણુ પુરવાર કરી શક્યું નથી કે સૌથી જુનું શાસ્ત્ર કયું.”

“વળી જુનું નવું એ કસોટી સર્વમાન્ય નથી. મુસલીમ ભાઈઓ દાવો કરી શકે કે કુરાન શરીફ સૌથી છેલ્લો ઇશ્વરનો પેગામ હોવાથી સર્વેને માન્ય હોવો જોઈએ. માણસ પ્રગટીકરણમાં આગળ વધ્યું તેથી તે વધારે ઉચ્ચ આત્મિક વિચારો ઝીલી શકે કરીને ઇશ્વરે ઉચ્ચતમ પેગામ ઉજરત સાહેબ પાસે છેવટનો મોકલ્યો છે, જેપર શ્રદ્ધા રાખી માનવો જોઈએ.”

મદ્રાસી સન્યાસીએ જરથોસ્તી ધર્મ અને તવારીખ જાણતા હોવાનો પોકળ દાવો કરી, “સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં આગળા ધર્મ માટે ઉદ્દેશ્ય આવેલા છે, જ્યારે વેદજ માત્ર એક એવું શાસ્ત્ર છે કે જેમાં આગળા ધર્મનો સ્હેજ પણ ઇસારો નથી. તેથી વેદ સૌથી પ્રાચીન છે અને તેથી માનનિય છે.”

જરથોસ્તી શાસ્ત્રોમાં આગળી પચોરિઓતકેશી દીનનું વર્ણન છે, એમ જાણવા છતાં મેં સ્વામિજીને એલેન્જની ઢબે પૂછ્યું, “જરથુસ્ત્રના ગાથામાં અને પ્રાચીન અવસ્તામાં દોષ પણ વધુ જુની, વધુ સનાતન, દિનનો સ્હેજ પણ ઇસારો ટાંકી શકશે?”

વિદ્વાન સ્વામિ હવે કગમગ્યા, “હું, મેં એમ સાંભળ્યું છે. હા, કદાચ ગાથા અને વેદ સમકાલી પણ હોય.”

“કદાચ ગાથા વેદથી વધુ પ્રાચીન પણ હોય !” મેં કહ્યું.

મેં વધુ દલીલ ચલાવી, “સ્વામિજી, આપ સુની સુનાઈ વાતોથી તકરોછો, એ બાબેજ વાજબી ગણાય. વળી હું કાંઈ હાં તમે પાસે કયો ધર્મ જુનો અને કયો નવો તેની તકરાર કરી સભા છતવા કે

હારવા આવ્યો નથી. તેથી આપણી ચર્ચા આગળ ચલાવવા ધડી ભર સ્વિકારી લઇએ કે મુશ્વર છે, વેદો મુશ્વરોક્ત છે. વેદો સૌથી પ્રાચીન અને માનન્ય છે. પણ વેદો લખાયાને હજારો વર્ષ થઇ ગયાં છે, આ વેદો ચાર ચોપડીઓની સંકેતિત સીમામાં સમાઇ રહ્યાં છે, તે આજનાં વેદો, છેક અસલથી કશી પણ ભૂલભાલ હેરફેર વગર, જેવાંને તેવાંજ રહ્યા છે, એમ કોણુ છાતી થોકીને કહી શકશે ? શું આને જેટલી વેદોની હસ્ત-લખીત અને છપાયલી પ્રત મોજુદ છે, તે સઘળી અક્ષરે અક્ષર અને કાણા માત્ર સાથ સર્વે એક સરખી છે ? તેમાં કશું interpolation થયુંજ નહિ હશે ?

“હજી આગળ વધ્યે, માની લઇએ કે મુશ્વરે લખાવ્યાં તેમજ અક્ષરશઃ વેદની બંધીજ પ્રતો ખીલકુલ ખરાબર છે. તોપણ તેનો તર-જુમે, સમજણ (interpretation) તમારાજ યા અમુક સંપ્રદાયવાદાઓનાંજ કહેવા અનુસાર છે એમ મારે શા ઉપરથી સમજવું ? શું વેદની ભીન્ન ભીન્ન ટીકાઓથી આપણે વાકેફ નથી ?

“આ દલીલોપરથી હું એમ જાણુવા માગું છું કે અમુક વ્યક્તિ યા ગ્રંથને સર્વજ્ઞતા આરોપી, તેનેજ ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યનાં સઘળાં જ્ઞાનનું મૂળ માનવું અને તેમાંજ જ્ઞાનની સર્વ સાખાઓ સમાઇ છે, એ સંકુચિત ન્યાય ઉક્તિ નહિ કહેવાય ? પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના ટેકા વગર, આગમ પ્રમાણ માત્રનેજ કેમ સઘળી અગત્યતા આપી શકયે ?”

“સંજ્ઞાત્મક વિનસતિઃ” સ્વામિ પૂકારી ઉઠ્યા, “શંકાશીળ છવનો તો નાશજ થાય છે, ત્હારી આ તર્ક પ્રધાન રૂઢીથી કદી ઉદ્ધાર થનાર નથી. આ બધી દલીલો મિથ્યા છે. પશ્ચિમના મોટા શ્રીલક્ષ્મી સોફીસ્ટ, ઍરીસ્ટોટલ, પ્લેટો, એકન, દારવીન, કાન્ટ, શૉપનહાર વગેરે, મન-બુદ્ધિનાંજ કુંડાળામાં ગોઠાં ખાયા કરી, પાણી વળોવી માખણ મેળવવાનાં ફેક્ટનાં ફાંફાં મારી, મરી ગયા. આત્મજ્ઞાનનો વિષય બુદ્ધિની પરે (beyond) છે. બુદ્ધિ ઉપરાંત એક નવી શક્તિ (faculty) ખીજવવાની આવશ્યકતા છે. આ નવી ઇન્દ્રિય વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી જન્યૂત થાય છે માટે હું કહું તેમ કરો, તમે પહેલે આ તર્ક વિતર્ક કુતર્ક તદ્દનજ છોડી દ્યો. ખીજાઓ સાથ વાદવિવાદ કરોજ ના, અને જ મહિના સખત મૌન ધારણુ કરો. તમારાં મનમાં પણ તર્ક વિતર્ક કરોજ ના.

રિ/દિ કેશથી ઉત્તરે પહાડમાં ઢોધ એકાંત સ્થળમાં કુટીમાં જમ રહો. મગની ખીચડી અને ઘીનો એકરસાહાર માત્ર દિવસમાં એકજ વાર આરોગો. આખો વખત પ્રભુવ, ઓંકારનો નિરંતર પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને આદરભાવથી જપ કર્યા કરો. થાક લાગે તો જરા લેટી જવ યા કુટી-માંજ પાંચ પંદર ફેરા ખાવ અને પાછા જમમાં જોડાવ. ઢોધ સાથે કશેા પણ વ્યવહાર રાખતા ના. ફક્ત ઢોધ એક માણસ સાથ એવો બંદો-બસત અગાઉથી કરી રાખજો કે તમને વખતસર ખોરાક પાણી દિવસમાં એક વખત નિયમિતપણે આપ્યો જાય. જે તમે મહિને ૩૦ રૂપ્યા ખર્ચી શકતા હોવ તો ખીચડીને બદલે ફળ, સુકા મેવો અને દુધનું સેવન કરજો, શૌચ સ્નાન સિવાય કેંડે બાહેર ફરવું પણ નહિ.

“આમ માત્ર ૭ મહિના કરો અને જીવો પછી તમારી અંતરદષ્ટિ કેવી ખીજે છે. તમારી શંકાઓ આપોઆપ પીગળી જશે અને તમે શાન્તિ અનુભવશો. વેદમાં તમારી નિષ્ઠા સ્થિત થશે અને તોજ તમને મોક્ષ મળશે.”

હું ચૂપ રહ્યો. જાણે તે ધડીથીજ મૌન આદ્યું હોયની ! બન્ને સ્વામિઓને મૂકત નમસ્કાર કર્યા અને બાહેર પડ્યો. જોકે હું સમજી શક્યો હતો કે આ ભણેલા સાધુઓ મારી દલીલો અને શંકાઓનું સંતોષકારક રીતે સમાધાન કરી શક્યા નહતા તથા ચોતે પણ શાંતિમાં જણાતા ન હતા છતાં, ‘દુઃખનો માણસ પ્રીણને વળગે’ તેમ મને આ ઉપાય અજમાવવાનું મન થયું. આ બન્ને મહાત્માઓની એકત્ર નક્કી સુચનાઓ (suggestions)ના પ્રભાવની મારા પર ઉંડી અસર થઇ.

એક દ્વિમતી ઉપદેશ.

ભારતી સ્વામિની મુલાકાત પુરી થતાં, હું ગંભીર અને ગમગીન જેવો બની ગયો. સાંજ પડી ગઇ હતી છતાં, ફરવા ગયો નહી, કહોની કે, જમ શક્યો નહીં. ધર્મશાળા આ સમયે તદ્દન શાંત અને એકાંત હતી. સુષ જવાના વિચારથી હું ચારપાછ પર લેટ્યો. થોડી વારમાં આંખ લાગી ગઇ, તેટલાં તો હાંના એક નોકર બાગસીંગની તકરારના અવાજોથી ઉઘ ઉડી ગઇ. હું જરા મનમાં ખીજવાયો અને બાહેર નીકળીને શું બન્યું તે જોવા લાગ્યો, મારી પાસેના ખાલી ઝોરડામાં, જે

સાધુઓ કારભારીની રજા વગર આવી હિતર્યા હતા. બાગસીંગ બાંગો મારી તેઓને લાંથી ચાલી જવાની તાકીદ કરતો હતો.

સાધુઓ વિનંતી કીધી, “લાઇ, ત્હારા કારભારી લાલાજીને આવવા દે, પછી તેઓ જો મુજ ખીમારને હાંકી કાઢશે તો જમશું.”

બાગસીંગે કહ્યું, “લાલાજી પણ આ ધર્મશાળાના માલિક સાહેબની રજા ચીટ્ટી વગર તમને રહેવા દઇ શકશે નહીં.”

સાધુના પગનાં ટેટાંપરનો મોટો ફેટલો આજેજ કુટયો હતો. બાંધેલા પાટાની બાહેર પણ રસી ઝરતી હતી, અને વેદના થતી હતી. આ દેખાડી મેં બાગસીંગને સમજાવ્યો, “લલા, મહાત્માજીની દશા તરફ તો તું જો. સંધ્યાનો સમય થઇ ગયો છે, હવે આ બાપડા ક્યાં જાય ! આ ક્ષેત્ર સાધુઓ માટે છે. તમારા પરગણુ રાયજહાદુર, સાધુ સેવા માટે તો આટલું બધું ધન ખરચે છે, ત્યારે તમે શા માટે એટલા કરડા થાવો છો ? માંદા મહાત્માજીને એક રાત આશરો આપી એમના આશીર્વાદ કમાવો.”

બાગસીંગ ઠંડો પડ્યો અને બચાવમાં કહેવા લાગ્યો, “મહારાજજી, અમે તો ફરમાવેલા બંદા છીએ. અમને નિમક આપનારના હુકમ પ્રમાણે વરત્યે છીએ.”

મેં આનો એક તોડ સૂચવ્યો, “હીક ત્યારે, આ સાધુઓને હું મારા પરોણા તરીકે, મારા ઓરડામાં રાખીશ, જેથી ત્હારી ફરજમાં પણ ખલલ ન થાય અને આ અભ્યાગતોને પણ રાત પડી રવડાત નહિ.”

બાગસીંગ ચૂપ બની, રહેજ ફક્ત ચાલી ગયો. મીનખતી સળગાવી, મેં સાધુના પગપરનો મેલો પાટો છોડ્યો. ઘા ઘાયો અને ‘આયોડોક્ષિમ’ તથા ‘બોરીક એસીડ પાઉડર’ છાંટી, સ્વચ્છ કપડાંનો પાટો બાંધ્યો. તેટલાંમાં ધર્મશાળાના કારભારી, લાલા ગંગારામ, આવી ચઢ્યા. અને મારા કહેવાથી પોતાની મુનસપીનો ઉપયોગ કરી, બન્ને સાધુઓને પાડોસના બાલી ઓરડામાં, એક રાત માટે, રહેવા દીધા, અને બધું સમાધાન થઇ ગયું.

બન્ને સન્યાસીઓ મારી પર પ્રશ્ન થયા અને આ બતાવથી મારી ગમગીની પણ ગુમ થઇ ગઇ. અમે સતસંગ શરૂ કરી. મેં મારી હાથ-

એત સ્વામિને દુંકમાં સમજવી અને આજની ભારતી સ્વામિ સાયની વાતો પણ વર્ણવી, અને હું દ્રામ સંપૂર્ણ સદ્ગુરુની શોધમાં છું એમ જણાવ્યું. આ ઉપરથી મહાત્માએ નીચલો દૃષ્ટાંટ કહી સંભળાવ્યો:

“હિમાલયમાં હવા ખાવા આવેલા બે પરદેશીઓ, એક વેળા આજુબાજુના જંગલમાં ફરવા ગયા. રસ્તો ચૂકી, એક ખીજથી જુદા પડી ગયા અને બંને જણા ભુલા પડ્યા. વન, ગીચ અને ભયાનક હતું. રાત અધારી હતી. આઠાશ વાદળોથી ઘેરાય ગયું હતું. વીજળીના ચમકારા, કડાકા અને ધડાકાથી પહાડ તથા ખીણ ધમધમી રહ્યાં હતાં. તોફાન વરસાદના ભય ઉપરાંત, વિકાળ, ફાડી ખાનારાં હેવાનોની ધાસ્તી વધુ હતી.

“સૂર્ય યા ચંદ્રના ખુદ્દા પ્રકાશ વગર, આવી જગાએથી જરાપણ આગળ વધવું જોખમ ભયું છે, એમ માની લઈ, એક જણ તો ઝાતુની કોરતા વેહતો, વાઘ વરૂની ખીકથી ધુનતો, સાહુવાર સુધી ત્યાંજ સંભડ્યો.

“જ્યારે ખીજ પુરૂષે વારેવારે ચમકતી વીજળીની રોશનીપર શુક્ર કરી, આક આક, દશ દશ પગલાં આગળ વધવા માંડ્યું. આ પુરૂષાર્થને પરિણામે, એક વાંક આગળ વળતાં, એક ઝાંખી બતી તેને જણાઈ. આશ્ચર્ય તો, તે ને દિશામાં આગળ વધ્યો અને દુંક સમયમાં એક ભરવાડની ઝુંપડીપર આવી લાગ્યો. લજા ભરવાડે પાઇન (pine)નાં લાકડાંની ચીર સળગાવી આપી, તેને તેનાં ઘરપર જતી પગદંડીએ રાહે પાડી દીધો. આ હિંમતી પુરૂષ જરા વારમાં સુખરૂપ ઘરે પહોંચ્યો અને નિરાંતે રાત સુખરી.

“આ દાખલા પ્રમાણે, તમે પણ, ચંદ્ર સૂર્ય જેવા તેજસ્વી સદ્ગુરુ મહે તોજ સ્વિકારૂં, એવી હૃદમાં રહેશો તો, પહેલા સુમરાહની માફક આખી ઉમરભર, અવિધ્યા અને વિકારોના નિરંતર ભયમાં અસ્વસ્થ જીવન ગુજરશો. પણ જો પેલા સ્વામી પુરૂષની પેરે, વખતો વખત પ્રાપ્ત થતા, ઓછા પ્રકાશવાલા, સાધુસંતોની ઝાંખી રોશની પણ સ્વિકારતા જઈ, શનૈઃ શનૈઃ આગળ વધશો, તો વધુ પ્રકાશ ઝીલવાના અધિકારી બનશો અને યથા મોસમ, આપોઆપ યોગ્ય ગુરૂઓ હાસલ કરશો.”

મહાત્માજીની આ વાત મારાં ધ્યાનમાં ઉતરી. મારી મનોવૃત્તિ તે

વેળા લાવ પ્રધાન હતી અને આવા દષ્ટાંટમાં સમાયલી બ્રાંતિ (fallacy) હું તુરત વેળા સમજી શક્યો ન હતો. સવારના પહોરમાં, મહાત્માજીએ લાંબી ઉઠાંગરી કરી દીધી હતી.

દેશ લાવની વાવણી.

બ્રહ્માનન્દ સ્વામિને ફરી એકવાર મળવાની ઇચ્છા થઇ. એઓ કાંઈ ચોક્કસ સ્થળ સૂચવી શકે તથા અનુકુળ નોકર મેળવી આપે, અને બીજી નહાની બારીકગીઓના ખુલાશા કરે, કરીને એઓને મળવા હું સાંજે હરકી પૌડીના પ્લેટફોર્મ પર ગયો. આજે તો ભારતીજ કાંઈ ઝોર રંગમાં જણાયા. એઓ અને બીજા એક બે આર્યસમાજ સાધુઓ, કામ કામ વચ્ચે પડેલી ફાટને વધુ ચીરતા જણાયા. એવી અફવા બાહેર આવી હતી કે, દેહરાદુનમાં એકસો ગાયો કાપવા કાઢી છે. આ અફવા માત્રનો આધાર લઈ, અહિંસાવાદી(!) સાધુઓએ કસાઈઓ સામે વેરભાવ ઉત્પન્ન કરનારાં તીખાં ભાષણો આપ્યાં; જેમાં ગૌ માતાના બચાવ માટે લાઠી વગેરે શસ્ત્રોનો ઉપયોગ શાસ્ત્રોક્ત છે, એમ જણાવી, હિંદુઓને ખુબ ઉશ્કેર્યા. મનુ સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપી સમજાવ્યું કે, ગૌ માતાની રક્ષા અર્થે જીવું બોલવામાં પણ પુણ્ય છે. ગૌધનની રક્ષા કરવા માટે એક ધરખમ ફંડ ઉઠું કરવાની જોશભેર અપીલ કરી, પાંચ પંદર રૂપયાનું ફંડ પણ તાબડતોચ જમા કર્યું. એક વ્યાખ્યાનકારે ગૌ વધનો સંબંધો ટોપલો સનાતન ધર્મો પર ઓળવ્યો, કે મૂર્તિપૂજા અને પશુ બળીદાનની અશાસ્ત્રિય રીતો આજુ રાખવાથી, ગૌવધને ઉત્તેજન અને પુષ્ટિ મળે છે. જ્યારે બીજા ભાષત્રીએ, બ્રહ્માબ્રહ્મની રાજનીતિને સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢતાં કહ્યું, “નીચ વર્ણના શુદ્ધ હિંદુઓ અને મલેરછો જેઓ ગાય વગેરે જનવરોનાં માંસનું લક્ષણ કરે છે, તેઓને અસ્પૃશ્યજન રાખી, તેઓનો ઓળો પણ ઉચ્ચ કામવાલાઓ પર પડવા દેવો ન જોઈએ. અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવામાં ધર્મની ડૂળાડૂળ થઈ જશે. રાજદારી લાભો પ્રાપ્ત કરવા માટે સનાતન ધર્મનો ભોગ અપાવો જોઈતો નથી.” પછી વિષયથી બાહેર જઈ, લંબાણ કરવા લાગ્યા. “આપણે હિંદુ ધર્મ કટલો બધો ‘સાયન્ટીફિક’ છે, તેની ચુરોપ અમેરીકાના મહાન વિદ્વાનો અને વિજ્ઞાનીઓ એકે અવાજે પ્રશંસા કરે છે. દાખલા તરીકે સાધુઓની શરીરપર લગ્ન ઓળવાની રીતથી મીતોઈ

લોહચુંબિક વીજળાનો પ્રવાહ (1) જે આઈ આવે છે, જે માથાની શીખા દ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ થઈ, કમળને ખીળવે છે. વગેરે”

આવાં ઉશ્કેરણી ભર્યાં ભાષણો ઓતામાંથી કેટલાકોએ તાલીના અવાજને સાથ વધાવી લીધાં. ન્યારે કેટલાકોએ મૂકત અણુમનો પ્રદર્શિત કર્યો.

એક અનામ અવધુત

સાંભળનારાંઓમાં એક પાટલો, હંથો, મોટાં કપાલવાલો સન્યાસી પણ હતો. તેના હાંધમાં સાડા છ શીટ લામો એક વાંસ હતો, જેને છેડે, એક ચોરસ પુટ જેટલું પતર વાવતા માફક લગાડ્યું હતું, જે ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ હતો:—

ૐ

અનુમત	—	દિનરાત,
માનવ	જન્મ	— અમૂલ્ય હય.
સમજ	વિચાર	— દેખ મન માહી.
દિન	ઓર રાત	— દોઈ જડ જાનો,
ચેતન	આપહી	— આપ પિછાનો.

અનામ અરુપ.

આ વિચિત્ર સોંગના સાધુએ, સંભાને બે શબ્દો પોતા તરફથી સંભળાવવાની વિનયપૂર્વક અરજ દીધી; પણ સેક્રેટરી અને કાર્યવાહકોએ ગેરસહકાષ્ઠ ભરી (undignified) રીતે, તે તુચ્છકારી કાઢી, સભા વિસરજન કરી દીધી. આ આપખુદ વર્તણૂંકે તથા ભારતીયનાં દ્વેષભાવિ ભાષણો મને ડગમગાવી મેળ્યો. હું વિચારવા લાગ્યો કે આ સ્વામિએ પોતે, મને સૂચવ્યું તેવું, એકાંત જંગલમાં, છ મહિના તપ-જપ કર્યું હશે કે? અને કર્યું હોય તો તે વ્યર્થજ ગણાય; કારણ આવાં કડક સાધન પછી પણ જે એક વ્યક્તિ અસહનશીલ, એકપક્ષી, હિંસા ઉત્તેજક વૃત્તિ પ્રદર્શિત કરે તો તેવાં જ તપની કિંમત શી? અને જે સ્વામિએ આ સાધન પોતે જાતે સાધ્યું ન હોય તો, તે મને કવી રીતે કોરવશે? શું એઓ મારે ભોગે, મારી વૃત્તિ સાથે અખતરા કરવા માગે

છે? ખચર! 'નેપ્રશુ'.....

પેલા, સર્વતુ ધ્યાન ખેંચી રહેલા, શીલસુદ દેખાવના અનામ સાધુએ ખાનુમાંજ, ઉભા રહી, બોલવા માંડ્યું અને જાણુઓનું એક નાનકડું ટોળું આસપાસ ફરી વળ્યું. અનામ સાધુનો હવે બાણે દાવ આવ્યો. તેણે સેકેટરી અને તેના સાથીઓના વિચારો અને વર્તણૂકની સખત ઝાટકણી કાઢી, ખુબ બખાબ્યા, “વેદાન્તના અનુયાયિ હોવાનો દાવો કરી, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે વેરલાવ ઉછેરે, એ તે કેવા સન્યાસી? ‘તનુ, મન, સાધે સો સાધ; સાધ કે સાધુ કહેલાવે.’ એટલે કે શરીર અને મનની વૃત્તિઓને કાબુમાં લાવવા મથે તે સાધક કહેવાય, અને જે ફતેહમંદીથી કાબુમાં લાવી શકે તે સાધુ કહેવાય. જ્યારે આજના વકતા જેવા ભગવાંધારીઓ તો લક્ષ્મી (જાસ) રખડીના (ખાસુંદી) હિપ્પાસકો કહેવાય..... ‘કરતલ લિક્ષા, તરતલ વાસા’ એટલે હાથની હથેલી પરજ લિક્ષા માગી ખાવી અને (તર) ઝાડની નીચે નિવાસ કરવો, એ સન્યાસનો સોનેરી સિધ્ધાંત આજના અંગ્રેજી ભણેલા સાધુઓએ ‘લક્ષ્યક લિક્ષા, બીન્તર વાસા’—માં ફેરવી નાખ્યો જણાય છે.....હું સીંગાપુર, અમેરીકા, વેલાત જઈ આવ્યો છું. હું ‘સાયન્સ’ બાણું છું અને હું પૂછવા માગું છું કે શરીરે લખ્મ લગાડવાની બનાવતી શીલસુદી, (pseudology) સમજતી કે દિવ્ય લોહયુગ્મિક વીજળીના પ્રવાહો (!) ખેંચાય છે, ને ધૂળ થાય છે ને પથ્થર થાય છે, તે સધળું શા આધારે? કાંઈ પ્રયોગ દ્વારા પુરવાર કરી આપશે કે ખાલી જડ્યાં તોડ શબ્દોની જાળમાં ભોળાં અજ્ઞાનોને ભમાવી, પોતાને મોટા સાયન્સદાનમાં ખપાવશે?”

પછી હાથ, પગ, છાતી ઉપર પોતે બાણે વિભુતિ લગાડતા હોય તેવા ચાળા કરી, ‘જળમિતિ લખમ’, સ્થળમિતિલખમ’, વાયુમિતિ લખમ’, સર્વ લખમ’, તું રાખ અંગે ચોપડવાનું સાધુઓનું મંત્ર, ચંપટા કરતી રમુજી દબે, પઢી બતાવી ‘ચેલ્લન્જ’ કાઢી કે, “આ ‘ફેક્ટો-જરો’ વીજળી અને લોહયુગ્મિક (Electricity and Magnetism) શાસ્ત્રની બારાખડી પણ બાણે છે કે?.....”

આ ઉપરથી એકાદ ખે ધર્માધ સમાજ જુવાનોએ આ સાધુને ગાળો ભાંડી; તકરાર ચાલી, એ પક્ષમાં ટૂંટો ચાલ્યો અને વાત વધી પડી.

સભા વીખેરાઈ ગયું. લાલા વાસુદેવે પેલા ઉછાછલા જુવાનોને વાળ્યા અને મેં સ્વામિજીને સમજાવ્યા, “જાહેલો સાથ આપ શા માટે તેઓની સપાટી ઉપર ઉતરો છો!ચાલો કાંઈ જળપાન કર્યે.” સ્વામિજીએ કહ્યું કે તેઓ દિવસમાં એકજ વાર ભોજન લે છે. જે ઉપરથી મેં ખીજે દિવસે મારી સાથ ખાવા આવવાનું આમંત્રણ દીધું, જે તેમને ખુશીથી સ્વિકાર્યું.

ખીજે દિવસે આ અવધુતને, હું ધર્મશાળામાં ખેંચી લાવ્યો અને અમે બેત્રણ કલાક સતસંગની મોજ ઉડાડી. સ્વામિ આગળ મેં મારી માનસિક હાલત વર્ણવી, અને શોધતો ઉદ્દેશ તથા તેની રીત સમજાવી. ભારતી સ્વામિની સલાહ, વગેરે વાતો ખુદ્દાં દીક્ષથી કહી અને એમની રાહબરી ચાલી.

આઝાદ અવધુતે કહ્યું, “તમે જે પ્રમાણિક જીવંતજીવનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો છે, તેજ સાચો અને યરહક છે. હું પોતે પણ આ પંથેજ કૃત્ય કરી રહ્યો છું; પણ જ્યાં જ્યાં મને દંભ, પાપકંડ જણાય છે, ત્યાં હું બેધકક, કરી જોડી શરમ અથવા દયા દેખાડ્યા વગર ચાલકા લગાઉ છું.....

“બુદ્ધિની બાહેર, પરે (beyond) ની વાતો નયજાઈ દાંડવાની ચુકિત માત્ર છે. જ્ઞાનનું સાધન ઇન્દ્રિય, બુધ્ધિજ છે. લાગણીઓ અને લાવો (emotions, sentiments) અનુભવવા પણ બુધ્ધિજ કામ આવે છે. જ્યારે આ અલ્પજ્ઞાનીઓ પોતાની મતલબનો અમુક સિંધાંત અછલ પસંદ રીતે, ન્યાય શાસ્ત્રની રીતે (logically), સમજાવી શકતા નથી, ત્યારે પોતાનો ‘કકકો’ ખરો કરાવવા, બુધ્ધિની ‘પરે’ની લુલી દલીલ લાવે છે. શું આ ગમ્પીઓએ પોતે કાંઈ એવી ઇન્દ્રિય (faculty) ખીજવી છે, જે ખરેખર બુધ્ધિની પરે કહેવાય? બુધ્ધિનો ઇલાકા ક્યાં ખતમ થાય છે અને આ કલ્પિત અંગની સત્તા ક્યાંથી શરૂ થાય છે, તેની હદ, મર્યાદા (line of demarkation) આ લેલાગુ ગુરુઓ દેખાડી શકશે?.....

“આ સમાજોને પૂછો કે વેદ ઇશ્વરે બનાવ્યાં કે વેદ ઇશ્વરને કહેલીਆ? પૂછો કે વેદ પૂજ્ય અને માનનિય છે, તો ચાર વેદમાંથી કયું? કે ચારો? ચારો વેદમાં એકએકથી વિપરીત, એકમેકથી ઉલટી

વાતો આવે છે, તો તેમની કમ માનવી? આ ચાલાક પંથીઓ પોતાને મનગમતી ઋચા ટાંકે છે, તેના ખેંચીતાણીને તરબુમા કરે છે, અને ભોળાંઓને ભૂલવે છે.....હા, એ વાત ખરી છે કે જગતના મોટા-મોટા ગ્રંથોમાંના વેદ, ચાર ગ્રંથો છે. વેદમાંની શીલસુશી મનન કરવા યોગ્ય છે. પણ વેદમાંનું બધુંજ અચૂક (infallible) છે, વેદ માત્રજ પ્રમાણુ ભુત ગ્રંથો છે, વેદમાંજ સર્જિતું સઘળું જ્ઞાન સમાયું છે, એ વાત અપેક્ષપાતિ અક્ષલમંદ સ્વિકારી થકે નહી. સાંપ્રદાયિક બંધનો-માંજ સીકકાષ્ટ ન રહેતાં, જ્યાં જ્યાંથી સત્ય સાંપડે, ત્યાં ત્યાંથી તે સ્વિકારવું. વળી એ ખુબ યાદ રાખવું કે મનુષ્યની શક્તિ સીમાબદ્ધ (limited) છે; તે કારણે આપણે આપણી મર્યાદા ઓળખવી જોઈએ. આપણું અજ્ઞાનપણું પ્રમાણીકપણે સ્વિકારવું જોઈએ. સર્જિતો બધોજ ભેદ-સમ-જવા, સમજવવાનો મિથ્યા દાવો અભિમાનસૂચક છે.”

આ વખતે ક્ષેત્રમાં રોટી માટે ઘંટ વાગ્યો; અને આ વિચિત્ર અવધુતે મારી સાથે ભોજન લેવાની ના પાડી અને સદાવ્રતની રોટલી-શાક, હાથમા લાવી, સંતોષે આરોગી. આ સાગ-વૃત્તિ જોઈ મને નિષ્કુ-ળાનંદની નીચલી લીટીઓ યાદ આવી.

‘આહાર કારણ ઉભો રહે, એકની કરી આશય;
તે જોગી નહિ, ભોગી જાણવો, અંતે થાય વિનાશ. છ.’

ખીજ સાધુઓને સદાવ્રતની રોટલી પર અલાવ રહે છે. તેઓને આટામાં રેતી માલમ પડે છે. ચાવલમાં કાંકરા ચલાય છે. તેઓની નાભુક હોજરીને શીરો પુરીજ માફક આવે છે ! આ સાધુને જે એક ટંક મળ્યું તે સ્વિકારી શુક કરે છે. કોઈ એક નક્કી સ્થાને રહેતા નથી. જ્યાં રાત પડી ત્યાં સુષ્ઠ જાય છે. એક કૌપીન અને એક કંથા સિવાય ખીજ વસ્ત્રો રાખતા નથી. એઓ કોઈને ચેલા-ચેલી પણ બનાવતા નથી. કહે છે, “રાતદિવસ ઉધાડી આંખે અને ખુલ્લા કાને જગતમાં વિચરો અને રચના અનુભવો. શુદ્ધ ચૈતન્ય શું છે તેની શોધ કરો. અંધ શ્રદ્ધાથી સઘળું માની ના બેસો. તમેજ તમારા શુર બનો.”

“એક રૂઢીચુસ્ત સન્યાસી.

‘કનખલંબા’ પતિત-પાવન આશ્રમમાં ઉતરેલા, સ્વામિ કૃષ્ણાનંદ સાથે, હવે મૈત્રી જોમી. એઓએ મને સંસ્કૃત શીખવાનો આગ્રહ કર્યો.

અને ચોતે શીખવવાનું માથે લીધું.

ખીજો દિવસે હું ઠેડવેલે વખતે, સર રામકૃષ્ણ ભંડારકરનું પહેલું વ્યાકરણ લઈ, પતિત પાવન આશ્રમમાં પહોંચ્યો. સ્વામિજી અયોધ્યાની બે સ્ત્રીઓ સાથે સતસંગમાં રોકાયા હતા જેથી મને બાહેર ઓટલાપર ચોભવા ફરમાવ્યું. આ ભક્તાણીઓમાં એકે ૩૦-૩૫ વર્ષની, બોલકની બોડકી હતી, જ્યારે ખીજી શરમાળ, દેખાવલી, તરણી હતી. ભાગવત મુદ્રાણનાં દશમ સ્કંધમાં વર્ણવેલી, શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓની રસિક વાતો તથા ગરમા ગરમ ગુલાબ જાંબુ અને અમૃતિ વડે, ચેલીઓની આત્મિક અને શારીરિક ભુખ તૃપ્ત કરતા હતા. આ ‘મેનકાઓ પણ જાણે તપ-સ્વીને તપોભંગ કરવા ટાંપી રહી હોય’ એમ તરેહવાર લટક્યાજોથી, સ્વામિ સાથે છુટથી વાતો કરતી હતી. કૃષ્ણાનન્દજી પણ તેમને ઉત્તેજીત કરતા અને તીર્થ સ્થળોનાં ચિત્રો, ટીબ્બટીઓની ભગવાન બુદ્ધની ગુર્જ-વામાં રહે એટલી તાની મૂર્તિ, ભગવદ્ ગીતાની અંગુષ્ઠ આદૃતિ (thumb pointing), રાધાકૃષ્ણની એકમેક સાથે બગલમાં હાથો બેરવી નાચ કરતી આકૃતિ વગેરે, ધાર્મિક નવાઇઓનું સંગ્રહસ્થાન દેખાડી, તેની સાથે જોડા ચલી પોતાના પ્રવાસોની કહાણી કહેતા. હવે સ્ત્રીઓએ સ્વામિને હસ્ત-રેષા જોવાનો આગ્રહ કર્યો. સ્વામિ સર્વ પાપતમાં નિપુણ જણાતા. જીત વર્ણવ્યું, ભવિષ્ય ભાખ્યું અને ફેટલીક આવતી આપદાઓનાં નિવારણ પણ સૂચવ્યાં. દુઃખ દૂર કરવા અમુક મંત્ર, અમુક વિધિથી, દરરોજ ૧૦૮ વખત જપવો જોઈએ. ચેલી દેકડોએ અનેક નખરાં ને લહેકા સાથે સ્વામિનો હાથ પકડી પકડી, મંત્ર શીખવવા વિનંતિ કરી. મહાત્માજીએ મારા તરફ આંગળી દેખાડી કહ્યું, “પેલા બ્રહ્મચારીજી ખોટી થાય છે. ...આ મંત્ર ઉચ્ચારવું કહીણુ છે અને અશુદ્ધ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવે તો ઉલટી ખરાબ અસરો નિપજે. (૦) માટે હું તમારી ધર્મશાળા પર આવી, બેત્રણ દિવસ મારી નજર હેઠળ જપ કરાવીશ, જેથી તમે ચોખ્ખી રીતે શીખી જશો.”

ચેલીઓ છુટી પડતાં, મારી આગળ આવી, મને પગે પડવા લાગી, “મહારાજજી આપકી બહોત પ્રસાદ કરતા હય. એક દીન અમારે જ્ઞાં બિદ્યા કરનેકી કૃપા ન કરોંગે?” મેં અદ્વરજ હા પાડી, તેઓનું કર્કે-કાણું પણ જાણવાની કતવાર કીધી નહી. જ્ઞાં, ધસારો કરવાની ભાગ્યેજ

જરૂર જણાય છે કે, હરદ્વાર, રિષિકેશ, કાશી, પ્રયાગ વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં ભોળી સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને યુવાન હિંદુ વિધ્વાઓ, ધર્મને બહાને અનેક રીતે ઠગાય છે, દાનમાં ધન અને લાજ બને દઈ આવે છે, એમ મેં અનેક વાર પ્રત્યક્ષ કર્યું છે.

ઉપલી સ્ત્રીઓના જવા બાદ સ્વામિએ મને અંદર લીધો, અને મને ખોટી કરવા માટે દરગુજર ચાહતાં કહ્યું. “જરા આ ગુલાબ જાંબુનું જળપાન કરી લ્યો. જપોરે મારી સાથે ભોજન કરી, આજે જાંજ આરામ કરજો. પછી સાંજે આપણે ‘વેસ્ટફોર્મ’ પર ફરવા જઈશું.” પછી જાણે અંતઃકરણ દંખતું હોય તેમ પેલી ભક્તાણીઓની ધાર્મિક વૃત્તિની તારીફ કરી, કહેવા લાગ્યા, “શું ક્યે” શ્રદ્ધાળુઓને સંતોષવાં જોઈએ.....તમે એમને ત્યાં ભિક્ષા માટે અવશ્ય જજો. હું મારી બીજી સેવિકાઓ સાથે પણ તમારી ઓળખાણ કરાવી આપીશ.....!”

પછી અમે પાઠ કરવા બેઠા. લંડનકરવાલું વ્યાકરણ અંગ્રેજીમાં જોઈ ગુરૂ મહારાજે નસકોઈ ચઢાવ્યું. મને શરૂઆતથી વાંચવા કહ્યું. હજી તો એ ચાર લીટી વાંચું છું, તેટલામાંજ, તપસ્વીજી તપીને લાલચોળ થઈ ગયા. “અરેરે! આ મહેચ્છોએ તો હિંદુસ્તાનનું સલ્લાનાશ વાળી દીધું. રહ્યું સહ્યું અમારાં પવિત્ર સંકૃત સાહિત્યને પણ મેતાની બનાવી દીધું. યુરોપી કુધારાએ અમારાં અસલી આચરન કળાકૌશલ્યની ખાના ખરાબી કરી નાખી.....”

સ્વામિએ મારા હાથમાંથી ગોપડી ઝુટાવી લીધી અને તે ફાડી નાખવા, બાળી નાખવા કહ્યું. હું તો સ્વામિના સ્વભાવમાં આવું પરિવર્તન જોઈ ચકિત બની ગયો. પાંચ મિનિટ પર તો ભગવાનની જેમ, અગ્રોધ્યાની ગોપીઓ સાથે મીઠી મીઠી રસિક વાતો કરતા હતા; અને આટલામાં રૂદ્રરૂપ કેમ બની ગયા? આહ! એ તો માહાત્માઓના ચમકારજ તો! મેં, સ્હેજ ખસ્યાણા પડી પૂછ્યું, “મહારાજ, આપ એટલો બધો ક્રોધ શા માટે કરે છો?”

સત્યાસીજી ચીચવમ્મને પુકારી ઉઠ્યા, “ગુસ્સો કેમ નહિ કરું? તમને શું ખબર કે માઈ જીગર કેમ ચીરાઈ જાય છે! અમારાં શાસ્ત્રો અમને પ્રાણ કરતાંએ પ્યારાં છે. અને તેની આવી દુર્દશા, અમારી નજર સામે થતી જોઈ, અમારું દીલ કેમ નહિ બળીને ખાખ થઈ જાય? કહે!

કહો, તમે પારસીઓ ધરાનથી કેમ નાશી આવ્યા હતા? તમારાં અગ્નિ મંદીરને આજે કોઈ બ્રષ્ટ કરે, તો તમે કોધ તો શું પણ હિંસા વરીક કરો અને ખચીતજ તેમાંજ પુણ્ય છે.....”

એમની રીસતું ખરૂં કારણ હું હજી સમજી શક્યો ન હતો, તેથી વધુ શાંતિ અને નમ્રતાથી મેં પૂછ્યું, તો જણાવું કે રૂઢીચુસ્ત વ્યાકરણમાં ‘રામા, રામે, રામૌ’ પહેલાં આવતું જોષ્ય, અને આ પુસ્તકમાં તો ભલતીજ શરૂઆત કરી છે.

મેં કહ્યું, “મહારાજ, આ વ્યાકરણ બનાવનારા સંસ્કૃતના પ્રખ્યાત સાક્ષર, મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણ, સર રામકૃષ્ણ ભંડારકર છે.”

આ સાંભળીને તો વધુ બખાળી ઉઠ્યા અને એ પાંચ ગાળો ભાંડી, કહેવા લાગ્યા, “આ ઇસ્કાઓની જળજામાં તો આપણે ફર્યા. શું ‘બ્રાહ્મણ’ નું પ્રતિષ્ઠાનામ, ‘સર’ના ખિતાબ કરતાં વધુ ઉચ્ચ નથી? તો પછી આ ગદીય નયનો લોભ શા માટે? ઇશ્વર પ્રેરિત સનાતન શાસ્ત્રને બગાડનારાઓનો નકરમાં દાર થશે.....”

મેં આ નાપસંદ વાત હુંકમાં ડામી અને કોપાયમાન સ્વામિને અજ્ઞ કીધી, “આપ કહો છો તે સૌ સહી છે. આ વ્યાકરણ હું બાળુએ મેળી દઉં છું અને આપ સુચવો તે ખરીદી લાવું.”

મહારાજ હવે શાંત પડ્યા. સાંજના ફરવા જતાં પોતે વ્યાકરણ અપાવશે એમ કહ્યું. અને અમે આરામ કરવા લેટયા. બપોર પછી ગુરૂજી પાછા અસલી મીઠાશભર્યા સ્વભાવમાં દાખલ થયા. પોતાના ઇષ્ટ દેવ ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની મૂર્તિ સામે મને એસાડી સાકાર ઉપાસનાક્રમ દેખાડ્યો. “રોજ મારાં આશ્રમમ આવો લારે, આ ઉપાસના કરી, વ્યાકરણ શીખજો. સૂર્ય ભગવાન અને જરથોસ્ત દેવતા કરતાં, સોળેકળા સંપૂર્ણ શ્યામ-સુંદરની ભક્તિ વધુ કાર્યસાધક અને ફળદાયક છે. કારણ સૂરજ અને પયગમબર એ બન્નેનો પેદા કરનાર કૃષ્ણ ભગવાન છે.....”

એ ત્રણ દિવસ બાદ સ્વામિ એકાએક હરદ્વાર છોડી ગયા. અને ત્યાર પછીથી તેમની ઘન નસલ જણાઈ નથી.

પાતંજલ આશ્રમ.

વ્યાકરણ વ્યાકરણની જગ્યાએ રહ્યું અને હું નવા સાહસની શોધમાં નીકળ્યો. નારિક છોડતી વેળા, મારા ભલા મિત્ર મીં ગોદરેજે, પાતંજલ

યોગ સૂત્રોનું, પાનિનિ ઓશીસમાંથી પ્રગટ થયેલું પુસ્તક, હેલ્સી યાદગારી લેખે, ભેટ આપ્યું હતું. સી० ગોદરેજ પાતંજલ યોગ દર્શનને દુન્યાની સૌથી મહાન વિદ્યા લેખાવતા હતા. મેં તે એકલા વાંચવાની કોશિષ કરી હતી; પણ તેનો લાવાઈ સમજી શક્યો ન હતો. હરદ્વારમાં મને ખબર મળી કે, સ્વામિ તેજેનાથ પાતંજલમાં સત્તા સમાન લેખાય છે. એમને પાતંજલ દર્શનની, ‘યોગચંદ્રિકા’ નામની સુપ્રખ્યાત ટીકા પ્રગટ કરી છે. એમનાં નિવાસ સ્થાનનું નામ પણ, પાતંજલ આશ્રમ આપ્યું છે. હું એમનાં દર્શન ગયો. એક સિંધી સેવકે મને આવકોર દીધો; અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, જે મેં કુંકમાં સમજાવ્યું. સિંધવાસી ખુશ થયા અને કહ્યું “તમારે નિમિત્તે અમને કાંઈક નવું જાણવાનું મળશે અને પાતંજલનું પુનરાવર્તન (revision) થશે.”

થોડી વારમાં, સ્વામિએ મને અંદર બોલાવ્યો. તંદરસ્ત, રાતામાટા, ચોટયા જેવા દટણખાર ખેડા હતા. એમનું મૂંઝવેલું માથું તેલથી ચક-ચકી રહ્યું હતું. લગભગ સાઠ વર્ષની ઉંમર હશે છતાં, દાંડી મુઠ પણ બોડાવેલી હોવાથી, યુવાન જેવા જણાતા. એમની આસપાસ લખવાની સામગ્રી, પુસ્તકો, શબ્દકોષ વગેરે ફેલાયેલું હતું. એઓ અનેક ધાર્મિક, હિંદી માસીકોમાં ચાલુ લખાણો મોકલતા હતા. વિદ્વાન, ગંભીર, અને બહુ ઓછું બોલનારા જણાતા. એમને મને પાતંજલ સુત્રપાઠ: નામનું પોતે છપાવેલું નાનું ચોપાન્યું આપ્યું, સૂત્રો ખરાખર હિન્દુવારે વાંચતા શીખવ્યા અને મોઢે કરી લાવવા ફરમાવ્યું.

ખીજે દિવસે, હું અખાર સૂત્રો કંઠ કરી ગયો. સ્વામિ રાજ થયા. પછી અમુક સુત્રોના અર્થ મારી અંગ્રેજી પાતંજલમાં (Sacred Books of the Hindus Series, Vol. IV) કરતલ ખામુએ શું કહ્યો છે, તે જાણવા ચાલ્યું. મેં તથા પેલા સિંધી ગૃહસ્થે મળી અંગ્રેજીનો તરબુતો હિંદીમાં સ્વામિને કહી સંજળાવ્યો. સ્વામિએ કહ્યું, “આ તર-બુતો અને સમજ અવ્યવહાર અને ખોટાં છે. માત્ર ભાષા શાસ્ત્રને આધારે આવા જાણકા થાય છે.....જે તમારે સંસ્કૃતની મજાહ ચાખવી હોય, ખરાખર યથાર્થ સમજવું હોય તો, દેશી ભાષામાં લખાયેલાં ભાષાંતરો ટીકાઓ વાંચવા. અને યોગ દર્શન જેવી ખાખદમાં તો વ્યવહાર યોગીઓની ટીકાઓ વાંચવી. જેઓને યોગાભ્યાસની ખારી-

કીઓની માહિતિ ન હોય, તેઓના તરજુમા ભુલાવો ખવાડનારા હોય છે.” આટલું સંભળાવી દશ બાર મિનિટમાં રજા આપી દીધી. હું ત્યાર પછી ચાર પાંચ દિવસ ચાલુ ટેકવેલે વખતે ગયો અને એક પાદ પૂરો કર્યો. મને યોગચંદ્રીકાની એક પ્રત ભેટ આપી અને કહ્યું, “આમાથી સઘળા સમજ મેળવતા રહેજો અને રાજ, નિયમિત, સૂત્રો પાઠ કરતા રહેજો.” આમ કહી, આશીર્વાદ દધ, મને મોકલી આપ્યો. ગરમીના દિવસો આવ્યા હોવાથી, સ્વામિ હિમાલયના ઠંડા ઉંચા પ્રદેશમાં જવાના હતા. મેં સાથે આવવાની માગણી કરી પછુ તે સ્વિકારાઈ નહી.

હરદ્વારમાં ઘણા સન્યાસી, વૈરાગી, ઉદાસી, નિર્મળા, નાગા, કબીર-પંથી. વગેરે સાધુઓ સાથ મને પરિચય થયો અને ઘણી ઘણી રસમય અને ઉપયોગી વાતો જાણવાની મળી. પછુ તે સઘળી વર્ણવવા બેસું તો, દાસ્તાન બેઘએ તે કરતાં વધુ લંબાણુ થઈ જાય; અને આગળ વધારે જાણવા ભેગ વાતો આવવાની છે, તેથી એક વધુ સ્વામિનો પરિચય પામી, આપણે હરદ્વારથી આગળ વધીશું.

સ્વામિ ભોળાનન્દ ગિરિ.

આ જાણીતા, અંગાળી, મહાત્મા વયોવૃદ્ધ હતા. ફાંકડાં ગુલાખી જેવા લગવામાં સજ થયા હતા. ખરજવાંથી પીડાતા બદરંગ પગો, સફેદ મોજાંથી ઢાંક્યા હતા. એમનાં ગોરાં નાકપર, કચકરાંની નવીન દબ્બની, ફેમનો ચશ્મે ચળકતો હતો. એક સુંદર ટિબેટી ગાલીચા પર એક મોટા તકીઆને અઢેલી બેઠા હતા. આ જમાને ખાધેલ સન્યાસીની વાણીમાં હાસ્યરસ અને મીઠાશ હતો. એમની વાતો સાદાઈ અને ઉપયોગિતાથી ભરપૂર હતી. પ્રકૃતિ, પુરૂષ, પરબ્રહ્મ; પ્રારબ્ધ વગેરે ગહન આધ્યાત્મિક ચર્ચાઓ, સાધારણ ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રીપુરૂષોની સમજની બાહેર હોવાથી, તેઓ એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાખે છે, યા પોપટની માફક કશો પણ અર્થ સમજ્યા, યા લાલ ઉઠાવ્યા વિના, માત્ર શબ્દોચ્ચારણુ કરી જાણે છે. ભોળાનન્દ સ્વામિ સેવકોને રૂચે, પચે અને જીવન સુંધરે એવા ઉપદેશો આપવામાં કુશળ જણાતા. એક ઉદાહરણુ બેઘએ.

પંજાબ દેશનાં બે ગૃહસ્થો અને ત્રણ સ્ત્રીઓ સ્વામિનાં દર્શને આવ્યાં. ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા પછી, સ્વામિએ સ્ત્રીઓને એક મેકની સગાઈ

પૂછી. પછી જે સૌથી નહાની હતી તેને જેઠાણીને તથા સાસુને પગે પડવા કહ્યું. પછી જેઠાણીને સાસુને પગે પડવા કહ્યું. નહાના ભાઇ પાસે મોટા ભાઇના તથા માતાના પાય સ્પર્શ કરાવ્યા અને મોટા ભાઇ પાસે માતાને નમન કરાવ્યું અને એમજ હમેશાં વડાઓને માન આપવાની આજ્ઞા દીધી.

પ્રથાત બાઇઓને સંબોધી સલાહ કર્યા, “તમે સાંધુને દર્શન આપ્યાં છે, તે દક્ષિણા શું લાવ્યાં?” ભક્તાણીઓએ આપસઆપસમાં સલાહ કરી એક રૂપિયો કાઢી આપ્યો, જે સ્વામિએ મજેહથી આસન તળે સેરવ્યો, અને ઉમેયું કે, “આ સ્થુલ ભેટ છે, એને શું કરે?”

હું તો આ વેપાર જોઇ વિચારમાંજ પડ્યો, કે સ્વામિ એક આટલાથી ધરાયા નહિ, કે નફ્ટાઇથી ખીલું દાન પણ માગે છે? ભોજાનન્દે કહ્યું, “સૂક્ષ્મ દાનમાં મને તમે તરફથી એક વ્રત જોઇએ છે; બોલો આપશે? હું માગું છું કે તમે આ તીર્થયાત્રાની યાદગારીમાં ગાળ-ગલોચ છોડી દેવાની બાધા લ્યો. સાધારણપણે પણ વાતમાં ‘અધિળી,’ ‘બહેરી,’ ‘મુછ’ વગેરે અપશબ્દો વાપરવા નહિ...” જે ક્રોધ આવે અને તે દેખાડવોજ હોય તો ‘હત તારું ભલું થાય તારું!’ ‘હત તારે ત્યાં પુત્ર અવતરે!’ ‘હત તું સાસરે જાય!’ વગેરે રૂઝા શબ્દોમા ઉદગાર કાઢવા. બોલો, આ વ્રત કશુંલ છે? નહિ તો તમારી હરદારની ચાત્રા વ્યર્થ!”

દેરાણી જેઠાણી અને સાસુ એક મેકનું મોં જોવા લાગી. રૂપિયો લિફામાં કાઢી આપતાં તો વાર ન હોતી લાગી. પણ આવું કંઈ વચન કેમ અપાય? યોગીને દીધેલું વચન પછી કેમ તોડાય? ભોજાનન્દ, વિના ભોજાઇએ, મુછમાં હસવા લાગ્યા. (મુછ તો હતી એ નહિ!) અને ખીસા-માંથી એકચીઓ કાઢી ત્રણે મુજવાયલીઓને આપી, “લ્યો, આ મારી પ્રસાદી તમને નિર્ણયપર આવવામાં સહાયતા આપશે.”

આખરે અનુભવી સાસુજી બોલ્યાં, “દીન દયાલ, કૃપા કરો! અમે સંસારમાં પડ્યાં છીએ. ગુરસો કરવાના અનેક પ્રસંગો આવે ત્યારે બોલવું તો પડે અને બોલાઈ પણ જાય. ઉમર ભરની ટેવ જટ કેમ છૂટશે?”

સ્વામિએ આશ્વાસન દેતાં કહ્યું, “આલો, દીક છે. એક મધ્ય માર્ગ દેખાડું? જ્યારે ખી ક્રોધથી દોષાવેશમાં ગાળગલોચ યા આપના શબ્દો

બોલાઇ જવાય ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે, સાચાં હૃદયથી, એકવીસ વખત નીચલું પદ ગાવું:—

“બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ બીના દુનું બોલ મા.”

હવે આ તોડ સાચનું વ્રત, તે આનુઓથી ના પાડી શકાયું નહિ. અને સૌએ ગંભીરતાથી પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક વ્રત લીધું.

સ્વમિ ખુશ થયા અને હવે પુરૂષ મંડળ તરફ ફરી ગુરૂ દક્ષિણા માગી. તેઓએ પણ ઝટ એક રૂપિયો કાઢી આપ્યો, જે સ્વિકારી, સૂક્ષ્મ દાનનો દાવો કર્યો. લાયકાઓ ગભરાયા કે તેમને રબે બિલત્સ લાપા તબવાનું કહે, પણ સ્વામિએ કાંઈ જુદું જ માગ્યું. તેઓના વેપારની એકંદર (gross) આવકમાંથી રૂપિયે એક દોઢયું (પા આણો) દરવખતે ધર્માદામાં કાઢવો અને તે ગુરૂ મહારાજને નામનું ખાતું પાડી, તેમાં જમા કરવો. તેમાંથી કદી પણ ખર્ચ કરવો નહીં અને રોકડ પુરાંતમાં રાખવા. પણ જ્યારે તેઓ ખરેખરી નાણાની બીડમાં આવે, અને કરજ કરવું જ પડે એવો પ્રસંગ આવે, ત્યારે કાંઈ સાહુકાર પાસે પૈસા નહિ કઢાવતાં, ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા લઈ, તે ખાતામાંથી પૈસા તેઓએ ઉધાર લેવા અને કામ પુરું થાય ત્યારે તરત વ્યાજ સાથે તેમાં પાછા ભરી દેવા...હા, ગુરૂ મહારાજ નજદીક ન હોય ત્યારે, પૂજા કરી રહ્યા પછી, ગુરૂની જમીને કહીને પૈસા લેવા, આ મુશ્કેલી તેઓએ માન્ય રાખી. ભોળાનન્દે સર્વને આશિર્વાદ આપી, વિદાય કર્યા.

આટલાંમાં એક ગુંચવાયેલી દાઢીવાલો, મેલાં લુગડાંથી ઢંકાયેલો, વલુનરો ઓટલે આવી ચઢ્યો. બે હાથ જોડી, દુરથીજ અન્નાડી સમાન મોટે સાદે બોલવા લાગ્યો, “ગરૂ મા’રાજ, આપ ગુસ્સો નહીં કરો, તો એક અરજ કરું.”

મુરબી સ્વામિ જરા હસ્યા અને કહ્યું, “લમ્બા, ખરું તો મારી પાસેથી છોડાવું, હવે ગુસ્સો કરવાનો અધિકાર મેં અનામત રાખ્યો હતો, તે પણ તું મારી પાસેથી ખુંચવી લે છે? અરે! જરા તો દયા કર. હીંમત, સેવા કરમાવ.”

પેલા ગમારે લાંબી લાંબી વાત કહી, જેનો સાર એ હતો કે તે ભુખ્યો હતો, તેની ખર્ચી ખૂટી ગઈ હતી, અને મદદ ચાહતો હતો.

સ્વામિએ એક બ્રહ્મચારીને બોલાવી, પેલાં પંખળીઓની દક્ષિણામાં મળેલો રૂપિયો કાઢી આપ્યો અને જે ઘટતું હોય તે અપાવવાં કહ્યું. ગામડયો તરેહવાર ચેનચાળાથી ઉપકાર માની રસ્તે પડ્યો.

પછી મારી સાથે વાત કરવા લાગ્યા, અને શીખવ્યું, “જોઇ, વાતો કરવાની રીત? વાણીમાં હમેશાં મીઠાશ રાખવો જોઇએ. બહુરૂપી સંસારમાં લિન્ન લિન્ન જાતની બોપરીઓ હોય છે. તે દરેકને એક સરખો ધાન ખાવાનો ઉપદેશ અપાય તો તેની કિંમત શી? ભકતોને તેમની શક્તિ પ્રમાણે પચતો પચતો પાઠ આપવો જોઇએ.” પંખળી કુટુંબનો ઉદાહરણ આગળ કરી કહ્યું “આવાં દુન્યાદારીમાં ચક્રચૂર જનાણુઓને ‘બ્રહ્મ સત્ય’, જગત મિથ્યા’ ની શીલસુરી ‘ભેંસ આગળ ભાગવત’ જેવી નહિ લેખાય? જ્યારે હાં તો સાધુના વ્રતની ધાડથી વાણીની શુદ્ધતામાં એક પગલું આગળ વધે તો કેટલા કૈદુબિક ઝગડા મટે? વળી ગુરૂના નામનું અવ્યક્તિમત (impersonal) ખાતું પાડવાથી એક જાતનો આવશ્યક (compulsory saving) સંધરો થાય. જેથી મુશ્કેલીના સમયમાં વ્યાજખાઉ મારવાડીઓથી બચે. આ ગૃહસ્થીઓ અધ્ધા રાખી, દરેક યાત્રાએ એમ એક એક સફળ સંસાર ભોગવવાની રીતો ગ્રહણ કરે તો, તેમનું જીવન હાલ છે તેના કરતાં વધુ સુખદાયક નહિ નીવડે?”

પછી મારી હકીકત પૂછી. જે મેં કુંકમાં કહી સંભળાવી. હવે વખત થયું ગયો હતો તેથી, સ્વામિ ભોળાનન્દ ગિરિએ ગજવાંમાંથી કપડાંની એક નહાની થેલી કાઢી. જેમાંથી ખીલી ફળ (Bael fruit) ના ગરના સૂકવેલા કકડા પ્રસાદી તરીકે આપ્યા. સ્વામિ ગૃહસ્થીઓને એકબી તથા સાધુઓને બેજા કુટની પ્રસાદી આપતા.

સ્વામિ ભોળાનન્દની ભલામણ

કહે છે કે એક વેશ્યાએ પોતાના ધંધામાં ખૂબ ધન પેદા કર્યું, અને એની નોંધ ચિત્રગુપ્તની ચોપડીમાંથી છેકાચી નાખવા જાણે લાંચ આપવી પડતી હોય, તેમ દાન કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વિચાર પોતાના ગ્રાહકોને દર્શાવી તેઓની સલાહ પૂછી. આ ગુણુકનો એક વિદ્વાન ધરાક ધર્મગુરૂ હતો તેણે સૂચવ્યું, “એક મંદીર બાંધ. હું ત્યાં પૂજારી બની ત્હારાં પાપો ભૂસાવી નાખવા માટે ન્યાય દેવને અજ્ઞ કરીશ !” બીજો અસીલ એક શિક્ષક હતો, તેણે શીખામણ દીધી, “એક બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ

ખોળ. લાવ, હું સધળા ગોઠવણ કરી આપું. આશ્રમના ઉપરી તરીકે હું 'અહાયર્થ'નું જ્ઞાન ફેલાવી વ્યભિચારનો ગુનાહ માફ કરાવીશ." વેદ કુળે ધર્મદા ઔપધશાળા ખોળવા સમજાવ્યું, દાણાવાળાએ સસ્તા અનાજનો સ્ટોર ચલાવવાનો ખોધ દીધો. આમ સૌ નેક માણસોએ પોતપોતાના ધંધાને લગતી સલાહ આપી, પોતાની ઠીકરી તળે અંગાર ખેંચવાની પ્રયત્ન કીધી. આ ઉપરથી તે વૃદ્ધ વેશ્યાએ અદેશો કર્યો કે બધા પોતપોતાનું અને પોતાના વર્ગનું ભણું છ્વે છે તો હું એવી કેવી મૂખ, કે પોતાનાંને છોડી દઇ, પારકાંને સ્વાર્થ પંપાણું? આ ઉપરથી તેણે 'વેશ્યાઓના લોક સાચવનારું મંડળ' સ્થાપ્યું અને તેના નિભાવ અર્થે સાંઈ જેવું નાણું 'દાન કયું' અને પોતે તે મંડળની પ્રમુખ બની, છવી ત્યાં સુધી ગુણકા બહેનો તરફથી માનચાંદ મેળવ્યું.

આ અર્થસૂચક દૃષ્ટાંટ સંભળાવી સ્વામિશ્ર મહારાજે હાસલે મતલબ દોરી, "જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાંઓ તમને લિત્ર લિત્ર માર્ગ દેખાડશે અને પોતાના મતનાં લોકની સંખ્યા વધારવા, યા 'એક પારસી ગ્રેડ્યુએટને અમારા પંથમાં વટલાવ્યો'ની બડાઇ મારવા, યા તમે પાસે પોતાનો કાંઇ સ્વાર્થ સંધાવવા હજારો ખેંચતાણુ કરશે, ત્યારે શું ઉચિત નથી કે તમે તમારાજ સ્વધર્મને વળગી રહી તેમાંજ તમારી શક્તિ ખર્ચો?"

હું હવે રોજ સ્વામિ ભોળાનન્દ આગળ જવા લાગ્યો. મેં અહ્માનન્દ સ્વામિ સાથના મારા વાદવિવાદની વાતો કહી અને અહ્માનન્દે સૂચવેલી તપજપ કરવાનો મારો વિચાર જોઇ સ્વામિએ તેને પુષ્ટિ આપી. એકાંત સ્થળમાં મૌન સાધવા અને જપ કરવા કહ્યું, ફરક માત્ર એટલો કે ઓંકારના જપને બદલે 'તમારો યથા અહુર્વૈર્યો યા કોષ્ઠ બીજો તેવોજ મહા વાક્ય અથવા ખુદાનું કોષ્ઠ નામ' જપવા કહ્યું. વળી વધુમાં સૂચવ્યું કે નોકર ચાકરની ઉપાધિમાં પડશે નહિં. સ્વયં પાક એટલે હાથે રાંધી ખાવું અને રોજ બે ચાર મૈલની ખુલ્લી હવાની સહેલ કરવી. ચોગ્ય કુટી વગેરેનો બંદોબસ્ત કરાવી આપવાનું પોતે માથે લીધું.

પંડીત શર્મા.

એક સવારે, રોજની રૂઠી પ્રમાણે, વહેલો ઉઠીને, શાંત બેસી, ગમ કાળના બનાવો ઉપર હું ચિંતન કરતો હતો, તેટલામાં કોઇ બણીતા

અનાજે માફ નામ પૂકાયું. આરણ્ય ખોલીને જોઈ છું, તો બનારસ યુનિવર્સિટીવાળા મારા નવા મિત્ર પંડીત રામચંદ્ર શર્મા, ‘ગુડ માનીંગ’ કરતા, હસ્તે ચહેરે દાખલ થયા. મેં એમને હૃદયેર આવકાર દીધો અને વિસામો આપવા ઘટતી આગતા સ્વાગતા કરી. આપણે આગળ જોઈ ગયાં તેમ બનારસમાં આ પંડીતજીએ મારી પ્રેમપૂર્વક સેવા કીધી હતી. સ્વામી ગોવીંદતીર્થ સાથે બદરીનાથનાં બરફમાં ગુપ્ત રહેતા તેમના ગુરુદેવનાં દર્શને હું જનાર હતો એ વાતથી પંડીત શર્મા વાકેફ હતા, અને એમને પણ મારી સાથે આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આ કારણે હિનાળાની લાંબી રજાનો લાભ લઈ, આજે (તા. ૬ થી મે ૧૯૨૪) બદરીનાથ જવા તૈયાર થઈ એઓ આવ્યા હતા. સ્વામી ગોવીંદતીર્થની હુમ્મ્યાઈની વાત સાંભળી પંડીતજીએ અફસોસ કર્યો પણ બદરીનાથ જવાનો નિશ્ચય તો કાયમ રાખ્યો. પંડીતજીએ મને સાથે આવવા કહ્યું. હવે હરદ્વાર આવ્યા પછી બે ત્રણ સન્યાસીઓએ મને એકાંત સ્થળે નિર્ગિતાઈથી જપ ધ્યાન વગેરે કરવાની મજબુત સલાહ આપી હતી અને હું પણ તે ‘લડકુ’ ચાખી જોવા માંગતો હતો. પં. શર્માને મેં કહ્યું, “તમારે માટે કોઈ થોડું સાથ હું શોધી કાઢીશ અને જો નહીં મળશે તો હું પોતે તમો સાથ બદરીનાથ આવીશ.”

હરકી પૌડીમાં સ્નાન.

પંડીતજી મને ‘હરકી પૌડી’ ના ઘાટ પર સ્નાન માટે લઈ ગયા, ફરી એક વાર મેં ‘હું હિંદુ નથી તે કોઈ વાંધો તો નહીં લે’ કરી પૂછી જોયું અને કાશીના આ બ્રાહ્મણે જ્યારે ખુદ હા પાડી ત્યારે મેં ખુશાલ સ્નાન કર્યું. ભાગીરથી ગંગાની આ સુંદર શિતળ ધારામાં અંગોળ કરવું એ ખરેખર એક મોજ હતી. અહિંસાને પરમ ધર્મ માની લાંબા પંડાઓએ માછલીની રક્ષા કરી છે જેથી મોટી મોટી દોઢ બે શીટ લાંબી માછલીઓ સ્નાન કરતા યાત્રીઓ સાથે લય વગર ગેલ કરે છે. આપણાં શરીર સાથે ખુશાલ અથડીને નારી જાય છે. શોખીન જનારુઓ ધજાના આટાની દમોરીઓ પાણીમાં નાખી માછલીઓને કુદાવે છે, આ દેખાવ ઘણો આનંદ દાયક છે.

સ્નાન આટોપી પંડીતજીએ કેશર્વા રંગનું રેશમી પિતાંબર પહેર્યું અને રામાયણમાંથી ચોક્કસ પાઠ કર્યો. પછી અમે ગંગાજીનાં મંદિરમાં

દેવ દર્શને ગયાં. મારે મારે દેઘએ કાંઈ પૂછ્યું નહીં.

સાંજે હું પંડીતજીને સ્વામિ બ્રોળાનન્દની મુલાકાતે લઈ ગયો. સ્વામિ જદરી દેદારના યાત્રીઓને બધી સમજ આપતા અને મજુર વગેરેની ગોઠવણ પણું કરી અપાવતા. એક બંગાલી વઢીલ જદરીનાથ જવાના હોવાથી સ્વામિની મદદ માગવા આવ્યા હતા. સ્વામિએ પંડીત શર્માને બંગાલી વઢીલ સાથે સહયાત્રી જનાવી દીધા. બન્નેના એકત્ર સામાન મારે એક કુલીનો બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો અને એક ખાત્રીદાર પંડાને જોલાવી આ બન્ને વિદ્વાન જત્રાણુઓની સર્વ સુખ સગવડ સાચવવા આજ્ઞા દીધી. સાથે શું લઈ જવું, શું ખાવું પીવું, યાત્રાની વિધિ વગેરે બધી પૂરે પૂરી સમજ આપી. વઢીલ બાણુ અને પંડીતજી બન્ને ઝટ એક મેક સાથે જુના મિત્રોની માફક બેળાઈ ગયા અને સ્વામિજીને પગે પડી પાંચ રૂપિયા દક્ષિણા દઈ, પોતાને ડેરે ગયા.

યાત્રાની તૈયારી.

વૃદ્ધ પંડીતજી આજે એક નિશાળીઆના જેટલી ઉલટમાં પાછલી રાતના સાડા ત્રણ વાગે જાગૃત થયા અને મને પણ ઉઠાડ્યો. શૌચથી નિવૃત્ત થઈ, નાનકડું ફ્રેઝીડીંગ ફ્રાનસ સળગાવી અંધારે અંધારે અમે રતાને ગયા. આ બ્રુદાજીનો ઉત્સાહ અને ઉનાળાની પાછલી રાત એટલે અમને સરદી યા ન્યુમોન્યાનો ખ્યાલ વટીક ક્યાંથી હોય ! ગરમીમાં જરફ વધુ પીગળતું હોવાથી મે જુન મહિનામાં લાં ગંગાજીનું પાણી ઘણું ઠંડું હોય છે. ધૃજતા ઝડપી ઉચ્ચારે પંડીતજીએ ગંગા, ગોદાવરી, નર્મદા વગેરે પવિત્ર નદીઓનાં નામ સ્મરણ કરી ત્રણ ગોટા લગાવ્યા અને તેમને જોધને મેં પણ કયું. હવાલથી દીલ લુછી નાખતાં, આહ ! લોહી રંગમાં ખુશાલીથી કુદવા લાગ્યું. જે આવી ઉલટમંદ સંગત ન હોતે તો હું કદી હુપેન ગેહમાં અર્ધવિસુરનાં અંગોળની મોજ નહિ મેળવતે. પછી પંડીતજીએ ઝડપ ઝડપમાં રામાયણનો પાઠ કરી લીધો અને ધર્મશાળાપર જઈ ખીસ્તર બાંધવા માંડ્યું. લગલગ પોણી ચારસો માઇલની પહાડોની પગ મુસાફરી મારે આ લણેલા પંડીતે માત્ર બંગાળી અર્ધા મણુ જેટલોજ અસ્થાજ લીધો હતો. એક ઉની જરનુસ, એક હંફાલી શાલ, કસવાલું દળલ છાતીનું ફલેનલનું એક બન્યાન, બે સુતરાઉ ખમીશ, બે ઘોત્યાં, એક રેશમી પિતાંબર, એક

વકીલ કહે, “ મહારાજ, એ તો કેમ બને? મારો તો ધંધોજ પડ્યો.”

હવે સ્વામિએ પંડીત રામચંદ્ર તરફ ફરી સહમતિ માગી, “ કેમ, બરાબર છેની! પંડીતજી આપની તો સૂતાવો, કાંઈ સેવા કરમાવો.”

રામચંદ્રે પોતાનો હેવાલ ટુંકમાં સમજાવ્યો. રામનાથે ઉપદેશ શરૂ કર્યો, “ પંડીતજી, હવે તમે વૃદ્ધ થયા છો. એકલાજ છો, તો હવે નોકરીથી ફરેજ કેમ નથી થતા? બસ ઘરે બેસી હવે ભજન પૂજન કરો અને લોકને સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ કરો.”

પંડીતે ખુલાશા કર્યો, “ કાશી વિશ્વવિદ્યાલયની જે સેવા હું, મારી જરૂર જોગાજ, ટુંક પગારમાં બળઉં છું, તેનેજ મારું ભજન પૂજન ગણું છું. રોજ મારું નિત્ય કમ, પાઠ, પૂજા નિયમિતપણે કરું છું. આખો દિવસ વિદ્યાર્થીઓની સેવા અને રજામાં બહારીનાથની યાત્રા એથી વધુ સાઈ શું હોય? ‘રીતાયર’ થવું એટલે શું આગસ્ટ અને નિરૂપ્યોગી બનવું? વળી ‘સત્ય બોલો’ એનો શું અર્થ? સત્ય શાને કહેવું? બહેવાઈ સત્ય અને આદર્શ સત્યમાં ફરક હોય છે.....”

બહાળી રોકાણવાલા સ્વામિને આ સઘળી શીલસુશી સાંભળવાનો સમયજ ક્યાં હતો? આજુબાજુ બીજાં અધીં દળન લકતો ખેડી થતાં હતાં. રામનાથે પંડીતજી તથા વકીલ સાહેબને આશીર્વાદ દીધા. એટલાંમાં રામનાથના મંત્રીજીએ મારે માટે પૂછપરછ ચલાવી. પંડીતજીએ કહ્યું, “આ એક વિદ્વાન જ્ઞાસુ છે.”

મંત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો, “એઓ કમ ન્યાતના છે”? તેટલાં રામનાથજીએ તરત મંત્રીને દબાવી દીધા અને કહ્યું, “ સાધુની જાતપાત કવી? જ્ઞાસુ એજ એની જાત.” પછી પાછા અમે સઘળાને આશીર્વાદ દઈ છોડ્યા.

ત્યાંથી વકીલ સાહેબ અમુને પોતાના પિતા રાય સાહેબ જાનકી પ્રસાદને મળવા લાઈ ગયા. રાયસાહેબે મારી હકીકત ઘણો રસ લઈને સાંભળી, અને મને કહ્યું. “ હાં રિપિકેશમાં બે બહુ આગળ વધેલા

સાધુઓ મારા ધ્યાનમાં છે, જેઓ તમારી શંકાઓનું સંતોષકારક સમાધાન કરશે. જે તમારી ધમ્મ હોય તો મેલાપ કરાવી આપું.” મે આ સૂચના મોટા ઉપકાર સાથે સ્વિકારી. રાયસાહેબે આવતી કાલે મને બોલાવ્યો. પંડીતજી બદરીનાથ માટે ઉપડવાની ધાંધલમાં હોવાથી અમે રાયસાહેબથી છુટા પડ્યા.

બપોરે આશરે અઢીને સુમારે સર્વ યાત્રીઓ તૈયાર થયાં, પહાડી મંજુરોએ બોળ પીઠે વળગાડ્યા. એક છુટી યંગાળી સ્ત્રીને ટોપલીમાં બેસાડી, એક પહાડી મંજુરે તે ટોપલી ખભે લટકાવી. આ પહાડી મંજુરો મનજીત મહેનતુ અને પ્રમાણીક હોય છે. ફરી એકવાર ‘જય બદરી વિશાળક્રી’નાં જય ઘોષથી ધર્મશાળાનો કંમપાઉક ગાજી રહ્યો. સૌ એકમેકને મળી લઘ સ્નેહાલિંગન દઈ છુટાં પડ્યાં. વંજરની પાયદળ કુચ શરૂ થઈ. માધલ એક ગયાં, કે મંજુરોએ બોળ ઉતારી પાડ્યા. કારણુ છાં ‘તેહરી રિઆસત’ તરફથી જાત્રાળુઓની રક્ષા અર્થે એવી ગોઠવણ રાખી છે કે દરેક મંજુર પાસ તેહરી સરકાર કર લે છે. સૌને મંજુરીનાં દર અને શરતો, કાયદા, વગેરે, એક કારકુન વાંચી સંભળાવે છે. વળી મંજુરોને સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે, કે યાત્રીઓને કાઠખી તરેહનો ઘોઠો પુગાડશે તો તુરંગની શિક્ષા થશે. યાત્રીનાં સામાનનો વજન અને તેની વિગત વગેરે હકીકતો સાથની એક સરકારી ‘પાસ’ યાત્રીને આપવામાં આવે છે. તેની એક નકલ મંજુરને મળે છે, અને એક પ્રત સરકાર રાખે છે. હરદ્વારથી બદરીનાથ જઈ મેલચૌરી સુધી એક પક્કા મણુ (૮૦ રતલ) જેટલો સામાન, આલીસ, પચાસ રૂપીઆમાં એક મંજુર લઈ જાય છે.

આ કર નાંકાં toll terminus પરથી પાસ લઈ યાત્રીઓનો સંઘ આગળ વધ્યો કે મેઘરાજાએ તેઓને હિમાલયના ઉત્તરમાં દાખલ થતાં જાણે આણું મીણું કીધું. મારી પાસે છત્રી નહોતી, તેથી લક્ષમણુ બ્રુલા સુધી વળાવા જવાનો વિચાર માંડી વાળી, પંડીત રામચંદ્રને, વકીલ બાણુને તથા યાત્રીઓને મળી ભેટી આશીર્વાદ દઈ લઈ તેઓની મેં રજા લીધી. અને ‘જય જય, જય જય’ કરતાં છુટાં પડ્યાં.

યોગની કોલેજ.

ખીજ સવારે ૭ વાગામાં રાયસાહેબ જનકીપ્રસાદ સાથે સિપિયેશ્વરી દક્ષિણે, ત્રણ માઈલ પર, ગંગા કિનારે આવેલાં, વિરભદ્ર મહાદેવના મંદીર પાસે 'સાર્વજનીન યોગ વિદ્યાલય'માં સ્વામિ સત્યાનંદની મેં મુલાકાત લીધી. સ્વામિનું શરીર અંગાળ દેશનું છે. અંગ્રેજી ભણેલા છે. હક યોગની સારી માહિતી અને અભ્યાસ ધરાવતા કહેવાય છે. Mr. W. I. Emans Vines, M. A., B. Sc. D. Litt. તથા ખીજ યુરોપી ગ્રહસ્થોએ, તેમજ આણુ ડુગલડિસોર શ્રીવાસ્તવ ડેરપુરી કલેક્ટર, હરદોષ, જેવા અમલદારોએ એમનાં યોગજળની, પોતાની સમજ અનુસાર પંક્ષિા કરી, ભારે પ્રશંસા કરી છે. કહે છે કે, મી. વાઈએ સ્વામિને અમેરિકા જઈ હિંદી યોગ વિદ્યાનો પ્રચાર કરવાની સલાહ આપી, તથા તે માટે સવગી વ્યવસ્થા અને સ્વામિજીની મહેનતના ખર્ચામાં ૧ લાખ રૂપિયા અપાવવાની ઉદ્ધાર માંગણી કરી હતી. પણ તે સ્વામિજીએ ઉપકાર સાધ ના પાડી હતી. શિષ્યો ગુરુને પોતાને ત્યાં બોલાવે એ એમનાં સક્ષુક નહિ કહેવાય, એમ સ્વામિનું માનવું હતું. પાછળથી એમના વખાણનારાઓની વિનવણીથી સ્વામિએ ઉપર દર્શાવેલાં રધાનમાં એક યોગની કોલેજ સ્થાપી. સરકારે સ્વામિને ૨૭, વિંધા જમીન એથી શરૂં મક્ત આપી કે આ યોગવિદ્યાલય સાર્વજનિક બનાવવી. સ્વામિએ ત્યાં એક પાકું મકાન તથા ખીજાં કાચાં મકાનો, ગૌરાળા વગેરે માટે અંધાવી કાઢ્યાં છે. કોલેજનો કમ ત્રણ વરસનો રાખ્યો છે. અને દરેક ઉમેદવાર પાસે રૂપિયા ત્રણસો પહેલેથી અંગ પર લેવામાં આવે છે, અને આ રૂપિયામાંથી સાધકનો ત્રણ વરસનો ખાવાપીવા તથા વસ્ત્રોનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. સ્વામિનું કહેવું છે કે એ પૈસામાંથી કોલેજ કાંબ્રાણ કાશ્મીર ઉદ્ધવતી નથી પણ પહેલેથી લઈ લેવાની મતબલ એવી છે કે, ખાવાપીવાની ચિંતા જેને આણુ સત્યાના કરતી હોય તેનાથી યોગાભ્યાસ થઈ શકે નહિ. વળી હક યોગનો અમલ કડક અને રૂબો સુકો છે, જેથી સાધક એવાર ૭ મહિનામાં અંધીરા બની જઈ કંટાળે છે. બે ૩૦૦) રૂ. પહેલેથી તેણે ભરી દીધા હોય છે તો, તે સધગા છોડી દઈ, સાધક અભ્યાસ તણ દેવાની ઉતાવળ કરતો નથી.

આ કોલેજમાં એ જાતના શિક્ષાર્થીઓ લેવામાં આવે છે, નિવાસી

અને પ્રવાસી. જેઓ આ આશ્રમમાં રહી, હાંના નિયમો પાળી, સ્વામિ-
છની નજર હેઠલ યોગનો અભ્યાસ કરે છે તેઓ નિવાસી કહેવાય છે.
અને પ્રવાસી સાધકોને ટપાલ મારફતે યોગની પ્રક્રિયાઓ શીખવવામાં
આવે છે. ક્રમમાં આસન, શરીર સોધન, અધ્યાત્મ વિદ્યા, શરીર સંયમ,
પ્રાણાયામ, ખેચરી મુદ્રા, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે વિષયો
ગોઠવવામાં આવ્યા છે. અને પ્રવાસી સાધકોની રાહગરી માટે સ્વામિએ
દિંદી ભાપામાં અનુમત યોગ સાધન નામની નાની ચોપડી પ્રગટ કરાવી
છે. ત્રણસો રૂપિયા અગાઉથી અનામત મૂકીને યોગ વિદ્યા શીખનારો
હજી કોઈ સ્વામિને મળ્યો નથી. કોલેજમાં ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ હાલમાં
જોડાયા છે. જેઓ સઘળા મદત શીખે છે. અને જદલામાં આશ્રમની
સેવા જેની કે રાંધવા રીંધવા, સાફસુફ કરવા, ગૌશાળા ચલાવવા, વગેરે
કારોબાર તેઓ સ્વામિને કરી આપે છે.

હાં એક યુરોપીઅન ક્વોર્ટર બનાવવાની પણ યોજના કલ્પાઈ છે,
જેનાં ઉપરી તરીકે મીં વાઈન્ઝ કામ કરશે. અને તેઓ સ્વામિની મદદ
સાથે ગોરાઓને પૂર્વની રૂઠી અનુસારનું યોગ સાધન શીખવશે. મીં
વાઈન્ઝ હાલમાં આ પ્રચાર અર્થે અમેરિકા ગયા છે, જ્યાંથી ચેન્ના, ચેલી-
ઓની એક પહેલી ટોળકી, ચુંડી લાવનાર છે.

મેં આગો દિવસ સ્વામિછની સતસંગમાં જાલુ આનંદથી ગાળ્યો.
સ્વામિ જડા જલ્દીદરાજ હોવાથી સાંભળનારાઓ પર પહેલો છાપ સારો
જેસાડી શકે છે. અમે અનેક વિષયો ઉપર વાતો ચલાવી, સ્વામિએ મને
પોતાની કોલેજમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો. અને મારી મરજી હોય તો
યુરોપીઅન ક્વોર્ટરમાં પણ મારે માટે એક અપવાદ રૂપે સગવડ કરી
આપવાની કૃપા દર્શાવી. જે કે સ્વામિછની વાતચીત આકર્ષક જણાતી
હતી, છતાં એમની રહેણી કરણી મને કોઈ પણ રીતે પ્રભાવશાળી જણાઈ
નહિ. એમની વિચાર શ્રેણી કંઈક વિચિત્ર હતી, જે બધી વિસતાર-
વાની જગ્યા નથી. છતાં એક પોઈન્ટ નમુના રૂપે હાં નોંધીશું. તે
વેળાના રાજદારી મામલા વિષે ચર્ચા કરતાં, સ્વામિછ કહેવા લાગ્યા કે
“પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે પ્રજા પ્રગટીકરણના નીચલા તબક્કા પર હતી,
ત્યારે ઋષિમુનીઓને દુનિઆદારીનાં, તથા રાજદરબારનાં કામો પણ સંભા-
ળવા પડતા. જ્યારે પ્રજા આગળ વધી, ત્યારે આ ખવિત્ર પુરૂષો રાજ-

ખટપટનાં મેલાં કામોમાંથી છુટયા અને લગામ ગ્રહસ્થિઓને સોંપી, અરણ્યોમાં એકાંત ભક્તિમાં ઘુટાયા અને નિલ્ય પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, 'હે પરમાત્મા અમારા દેવરૂપી ભારત સંતાનોને આધિભૌતિક ગણીય કામોથી છોડવ, કે જેથી તેઓ નિર્વિદન ત્હારી પૂજા ભક્તિમાં નિરંતર આનંદ લૂટે'. કહે છે કે માહાત્માઓની આ અર્જુન ભગવાને રિવકારી અને કૃપા કરીને મુસલમાન, અંગ્રેજ વગેરે ઉતરતા દરજ્જાની પ્રજાને આ હલકું કામ સોંપી હિંદની ઉચ્ચ આર્ય પ્રજાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતીનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો".

લ્યાંન્હારી તરફ આંગળી કરી સ્વામિએ આગળ ચલાવ્યું. "પરમેશ્વરે તમો પારસીઓ, જેઓ (૧/૪) 'પાવ' ઋષિઓ છો તેઓ પર તો મહેર કરી આગાઉથીજ આ ગંદાં કામમાંથી દૂર કર્યા.....મને અચ'ઓ લાગે છે કે પરમાર્થ નિષ્ઠા (Spirituality)નો દાવો કરતા માહાત્મા ગાંધી શા માટે વળી પાછું આ Politics નું નીચ કામ પ્રજાને ગળે ઝોળવવા ખટપટ કરી રહ્યા હશે"

વિરભદ્રમાં આખો દિવસ રહી લ્યાંજ ખાઇપી રાયસાહેબ તથા હું ઘરે આવ્યા.

હેડ માસ્તર સંન્યાસી

ખીજે દિવસે રાયસાહેબ મને 'શાંતી આશ્રમ'માં સ્વામિ સ્વાત્મા-રામ તિર્થની મુલાકાતે લઇ ગયા. આ મદ્રાસી સંન્યાસી પૂર્વાશ્રમમાં એક હાઇ સ્કુલના હેડ માસ્તર હતા. શરીરે તંદરસ્ત ને ફરએ જણાતા, સ્વામિ સત્યાનંદ કરતાં વધુ ગંભીર અને પ્રભાવશાળી દેખાતા. રાયસાહેબે હુંકમાં મારી ઝોળખ કરાવી અને મારી યાત્રાનો ઉદ્દેશ દર્શાવ્યો. અને સ્વામિએ ખાત્રી ભર્યા મધ્યમ શબ્દોમાં ઉત્સાહભરે મારી પર પ્રભાવ નાખી કહ્યું. "હું તમને તમારી બુદ્ધિ અને તકની આધારે પ્રશ્નરત્ન અસ્તિત્વ, સૃષ્ટિની રચનાનાં કારણ તથા યોજના પરોક્ષ અને અપરોક્ષ બંને રીતે પુરવાર કરી આપી તમારું સમાધાન કરીશ. હા, માણસની સમજ શક્તિ આ વિષય સિદ્ધ કરવા માટે પુરતી છે. તમને તમારા ન્યાયથી (Logically) ખાત્રી કરી આપું, તો તો બસ કે નહિ? " સ્વામિનાં આ નિશ્ચયાત્મક કથનથી મારા પર તાત્કાલિક અસર સારી થઇ, હું બહુ ખુશ થયો. સંધ્યાકાલ થઇ ગઇ હોવાથી સ્વામિહજીએ અમને

પ્રસાદી દાખલ થઈને પાકાં બેલ કુટ ખવાડી રજા આપી.

અમે ધર જતાં રસ્તામાં સ્વામિ સત્યાનંદ, ને સ્વામિ સ્વાત્મારામ એ બંનેના શુભ દોષોનાં તોળની ચર્ચા ચલાવી. અમે બેંચું કે બંને પુરા તો નથી, બંને ભણેલા છે, મને ભણાવવા રાજી છે. મને ચેલો બનાવવા આતુર જણાય છે, સત્યાનંદ ગુદલાં દીલના અને ભરભડીઆ છે. સ્વાત્મારામ મીઠા ને પ્રયંચી જણાય છે. સત્યાનંદ હઠ યોગના ઉપદેશક છે, જ્યારે સ્વાત્મારામ વેદાંતી છે. સત્યાનંદના આશ્રમમાં ૩૦૦ રૂપીઆ આગાઉથી આપી દઇ, બંધાઇ જવું પડે એવું છે; તથા તેમની દેલેજમાં તેમની તાબેદારી ને કાણુમાં રહેવું પડશે. જ્યારે સ્વાત્મારામ ઉપરથી પોતે ભિક્ષા લાવીને ખવાડવા ખુશી છે, એમને ત્યાં દેલેજના જેવો મુકરર કાર્યક્રમ નથી. સ્વાત્મારામને એકજ શિષ્ય છે, જે અંગ્રેજી ભણેલો ને ચંચળ છે. જ્યારે સત્યાનંદના ચેલાઓ અભણ ને અણધર જણાય છે. વળી હઠ યોગની ક્રિયાથી શરીરને નુકશાન થવાના સંભવ સંભળ્યા છે. જ્યારે વેદાંત વિચારમાં આવો કશો ભય નથી. સામતી રીતે લેતાં રાયસાહેબની તથા મારી પસંદગી સ્વામિ સ્વાત્મારામ ઉપર ઉતરી.

હાં મારે મારી એક નયજાઇ નોંધવી છે, બનારસમાં જોશી રામ-ચત્તરજી ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી કે નવમી દશમી મે ૧૯૨૫નાં દિવસે મને ગુરૂ પ્રાપ્ત થશે. હવે બન્યું પણ એવું હતું કે સત્યાનંદ તથા સ્વાત્મારામને હું તારીખ નવમી દશમી મે એજ જમ્મ મળ્યો હતો. આ ઉપરથી મેં નક્કી અનુમાન દોયું કે આ બેમાંથી એક મારે ગુરૂ થશે. વધુ ખાત્રી માટે મેં ધર્મશાળા પર જઈ એક સિદ્ધા કાઢી જાપ કાઢી કરી જોયો, અને તેમાં સ્વામિ સ્વાત્મારામની તરફેણમાં સિદ્ધો પડ્યો. આ ઉપરથી બીજો દિવસે હું રાયસાહેબ બનકીપ્રસાદ સાથે સ્વામિ સ્વાત્મારામની મુલાકાતે ફરીથી ગયો. આજે સ્વામિજીએ પોતે આસન પ્રાણાયામ કેમ કરે છે, તે પ્રક્રિયાનું પ્રદર્શન કરી દેખાડ્યું. અને ઉવટે પોતાનો ‘ગ્રોગ્રેસ’ વર્ણવતાં કહ્યું, “મને સંપૂર્ણતાએ પુગવાને માત્ર એક વર્ષ પાડી છે. જ્યારે હું નિર્વિકલ્પ સમાધી સિધ્ધ કરી શકીશ.” વધુમાં જણાવ્યું કે “મારો હમણાનો તગજો પણ કાંઈ જેવો તેવો ગણાય નહિ. એ તો મારા પૂર્વ જન્મના પૂણ્યોનોજ પ્રતાપ હશે.” આમ પોતાનેજ મોઢે પોતાનાં બાકાં કુંકી રાયસાહેબને ઉપદેશ દેવા

લાગ્યા, “મનુષ્યોએ ગમે એવી છાંદગી ગુમરી હોય પણ મરણ કાળે જો તે શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરે અને તેનીજ યાદમાં ઝૂં નાં ઉચ્ચારો સહિત પ્રાણ છોડે તો તે મોક્ષ પામે એમાં કશો શકસુભેદ છેજ નહિ. રાયસાહેબ તમો હવે વૃદ્ધ થયા છો, કાલ કોણે જોઈ છે, માટે જો હવે રાતદીન બસ પ્રણવ મંત્ર રટયા કરો તો વાહવાહ ! મોક્ષ તમારા હાથની હથેલીમાંજ છે.” મંત્રી સ્વામિએ રાયસાહેબને ક્રેટલાંક સહાયક મંત્રો લખાવ્યા, તેનાં ઉચ્ચારા શીખવ્યા અને તેની વિધિ એવી દેખાડી કે આ મંત્રો મનમાં ઉચ્ચારતોએવી સ્પષ્ટ કલ્પના કરવી કે જાણે હમણાંજ સાક્ષાત સોળે કળા સંપૂર્ણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર લગવાનના દર્શન કરી રહ્યા છીએ. તે એઓ શ્રી સાથ વાર્તાલાપ કરીએ છીએ અને લગવાન પ્રસન્ન થઈ માથાં પર હાથ મેળી મોક્ષનું વરદાન દે છે. આ પ્રમાણે જોશભેર સ્વસૂચના (Auto-suggestion) દિવસમાં અનેકવાર કરતાં રહેવું. આ ઉપરથી રાયસાહેબ પ્રયુક્તિ બની ગયા, અને મોક્ષ મેળવવાની હોંસમાં ૪૮ ૧૦) રૂપિયાની નોટ સ્વામિજીના ચરણોને અર્પણ કરી તથા ઉપકારથી હિભરાતા ગદગદ કંઠે કંઈ લાંગાતૂટા અસ્પષ્ટ શબ્દો ઉચ્ચારી ચૂપ રહ્યા.

હવે સ્વામિએ મારી તરફ ફરી મને કહ્યું, “તમારી શંકા નિવારણ અર્થે તો તમારે અમુક વખત મારી સાથે રહી ગાળવો પડશે અને કડક સાધન સાધવાં પડશે.” મેં તૂત્ મારી ખુશી દેખાડી અને કહ્યું, “મહારાજ હું તૈયાર છું.” અને એમની રમ્મ લઈ હું તૂત્ હરદાર માંડે આસન લેવા ગયો.

હરદારમાં મારા મિત્ર લાલા વાસદેવને મેં સઘળી વાત કહી. તેમને મને પોતાની સહાનુભૂતિ આપી અને સૂચવ્યું, “આજથી તમો પક્ષા સંધક બનો છો એટલે હવે આ બધા સામાનની ઉપાધિ તમને પરવડે નહિ. માત્ર એકાદ જે બદલવાનાં વસ્ત્રો, એકાદ જે ઓઢણાં પાથરણા, અને ઘણાજ ઓઞામાં ઓછો જરૂરી અસયાગ સાથે રાખવો જોઈએ.” આ ઉપરથી મેં મારી હેન્ડ બેગ, બીજાં વસ્ત્રો, પુસ્તકો, વગેરે બંધ કરી દઈ, ડોક્ટર પીતાંબર પંતને ત્યાં રાખવા મેળ્યાં. ડોક્ટર પીતાંબર તો અજળ થયાં અને ચેતવણીના ચાર શબ્દો કાનમાં ધૂક્યા, “અંધારામાં ભૂસકો મારતા રખે, આંખ કાન ઉઘાડા રાખી ફરજે. અંધ શ્રદ્ધાને આધીન થતા ના. કંઈ કામકાજ હોય તો જરૂર ફરમાવજે.”

મારી કસોટી.

એલા થવાની ઉલટમાં ને ઉલટમાં ત્રણ જોડી કપડાં, અને બે કામળા, દાંતનો અશ, લાકડાંનો ૪ પૈસાવાળો નીખ્યો અને એક દેરા-પાનાની ચોપડી લઇ હું હરદ્વારથી રિપિદેશ સુધી ચાલે માઇલ ચાલતો ગયો. શાંતિ આશ્રમમાં જઈ સ્વામિજીને પગે પડ્યો. સ્વામિજી પોતાના એલા, અઘચારી રામસ્વરૂપને ગોલાની તેની ઓરડીમાં મારા ઉતારાની ગોઠવણ કરવાની આજ્ઞા દીધી. રામસ્વરૂપે મને સુવા સાઈ એક લાકડાંનો ખાંકડો આપ્યો. પણ મેં કહ્યું કે હું જમીન પસંદ કરીશ. ત્યારે રામ-સ્વરૂપે માઈ ધ્યાન બેસ્યું કે રિપિદેશમાં આ મોસમમાં મોટા મોટા વિંછીઓ બહુ નીકળે છે, માટે હાં સધળા જમીન પર સુવાનું ઇચ્છવાનું ધારતા નથી. આ ઉપરથી મેં ખાંક પર આસન પાથર્યું.

સ્વામિજી મને પૂછ્યું, “તમારા ખાવાના માટે શો અંદોજસ્ત કરશો ?” મેં કહ્યું, “મહારાજ, મારી પાસે પૈસા છે, હું રોજ ઉપાહાર ગૃહમાં જઈ જમી લઉં.”

સ્વામિજી કહ્યું. “ના, તેમ નહિ બને. યોગના સાધકે લિલ્લાસ પર રહેવું જોઈએ. હું અને અઘચારી તમારે માટે પણ લિલ્લા માંગી લાવીશું જે તમારે ખાવું.”

મેં કહ્યું “મહારાજ તમને તકલીફ.....”

સ્વામિજી મને અર્થેજ અટકાવી કહ્યું, “તકલીફ બકલીફ કાંઈ નહિ. ખરો શુદ્ધ તેજ જે એલાની સાધનાવસ્થામાં સેવા કરે....લ્યો આજે તો આ બે બીલીફળ (Bael fruit) ખાઈ લ્યો. આપણે ત્યાં દિવસમાં એકજ વખત બેજન લઈએ છીએ. વળી આજનો પહેલો દિવસ છે, એટલે જરા હલકા રહો તો સાઈ.”

પછી સ્વામિજી મારાં જીવનનું વૃતાંત સાંભળવા ચાલ્યું જે મેં હુંકમાં કહ્યું. સાંજે સ્વામિ તથા અઘચારી ધ્યાનમાં બેઠા. હું પણ અમરથો બેસી રહ્યો કારણ સ્વામિજી કહ્યું કે બીજો દિવસે સ્નાનાદિ કર્મ પછી મને સાધન દેખાડવામાં આવશે.

બીજી સવારે સાત વાગે અમે ત્રણે જણા નદીએ નહાવા ગયા. મારા વાળ લાંબા હોવાથી હું રોજ ભીજવતો ન હતો. નદીનું પાણી અસારે બહુ ઠંડું હતું જેથી મેં લોટે લોટે પાણી અંગપર નામવા

માંડ્યું કે સ્વામિએ પુકાર કર્યો, “પાણીમાં હુબપી માર. બહીએ છે કેમ ? યોગી એમ થશે કે ?”

આ છેલ્લા નાના વાક્યે મને હીક ચટકો લગાડ્યો. મેં તરત હુબપી મારી અને જોશમેર હાથ પગ હીળવી દશ બાર શીટને છોટ્ટી પાણીની સપાટી પર પાછો આવ્યો. સ્વામિ કહેવા લાગ્યા, “હું તો અદેશમાં પડ્યો કે આ પારસી જળમાંજ સમાધિ પામશે કે શું. તને બાહેર આવતો જોઈ અમે ખુશ થયા...તમે તો અચ્છું તરી જાણો છો.”

નહીથી આશ્રમપર જતાં સ્વામિએ ‘આત્મવિદ્યાસ’ પર લાખણ આપ્યું. “માણસમાં ગુપ્ત (latent) શક્તિ અપાર છે. બીકણ માણસો પોતાની (under estimate) કિંમત ઓછી આંકે છે. પરાક્રમી સહાસિક, પુરુષોમાં અદાગ આત્મશ્રદ્ધા હોય છે તેથી તેઓનાં મહાકાર્યો અમત્કારના વર્ગમાં મેંદાય છે. બીકણોને બાહેરનાં હડસેલા (stimulus) ની જરૂર રહે છે. જુવો તમને આવું મુંદર તરતાં આવડતું હોવા છતાં, ઠંડાં પાણીથી બહીતા હતા. અને પછો તમે કેવા enjoy કરવા લાગ્યા. આ સતસંગતું પરિણામ છે.....”

મારું સાધન, એક લાખ અહુનવર.

આશ્રમ પર આવી સ્વામિએ મને સિધ્ધાસન શીખવ્યું. અને સાધારણ પ્રાણાયામ જેમાં રેચક, કુંભક, પૂરક, કુંભક સમાંતરે લેતાં શીખવ્યું. દશ પ્રાણાયામથી શરૂ કરી શનૈઃ શનૈઃ સંખ્યા અને કુંભકનો સમય વધારતા જવા સૂચવ્યું. આસન પણ જેટલી મિનિત પલાંઠી બદલ્યા વગર બેસી શકાય તેટલું બેસી તેમાં પણ ધીમે ધીમે વધારો કરવો. જપમાં ૐ હમ નમો ભગવતે સૂર્યાયા સ્વાહા આ મંત્ર રોજ ૧૦૮ વાર સૂર્ય તરફ મોં કરી જપવા કરમાવ્યું. જપનો મહિમા હું કાશી, પ્રયાગ, હરદ્વાર વગેરે સધળે ઠેકાણે સાંભળતો આવ્યો હતો. વળી જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ અમુક માંત્ર અનેકવાર પઢવાનું કરમાન છે, માટે કાંઈ કાયદોજ હશે એવું અનુમાન કરી મેં એક લાખ અહુનવર યથા ત્રિધિ પઢવાનો સ્વામિની સંમતિથી આરંભ કર્યો. હિમાલયની તપોભૂમી, અનુકુળ સમય, સ્વામિ સતસંગનો ઉત્સાહ એ સર્વ સંન્નેગો સહાયક બણ્યા.

ખીલ કસોટી.

દશ સાડાદશને સુમારે સ્વામિ તથા બ્રહ્મચારી બન્ને ઝોળી હાથમાં ઝોળવી લિક્ષા માટે તૈયાર થયા. મેં પણ સાથે જવા માગ્યું, પરંતુ ક્ષેત્રોમાં માત્ર લગવાંધારી સાધુઓનેજ સદાવૃત્ત મળતું હોવાથી, મને લઘુ જીવ શક્યા નહીં. બન્નેની ઝોળીમાં અત્યુભિનિયમનું એક વાટું હતું. દાળ, ચાવળ, શેટલી, બે ત્રણ જાનની તરકારી, છાસ, જલેબીના દુકડા, લાકુ, બાફેલા આખા ચણા, કેળાં, ખરખુચાં, કાકરી વગેરે દ્રવ્યોના કાપેલા છાજ સાથના દુકડા વગેરે આમટું ગામટું સર્વ ખુરચણુ એકજ પાત્રમાં મિશ્ર હતું, અને વળી અધુરામાંપૂરું સ્વામિએ આશ્રમમાં આવી વાટાંમાં આખો હાથ ઝોળી, શેટલીના દુકડા તેમાંજ કીધા. અને બધું લચડી મસળીતે એવું તો ગલીય રીતે એકાકાર કયું, કે જો હું યોગી બનવાની ધુનમાં ન હતે તો સ્વામિના દીલપર તરતજ ઓઢી ભરને. મને સુગ તો ધણી લાગી પણ તેનું પ્રદર્શન ન કરતાં, મન મક્કમ રાખી બધું ખાઈ લીધું. આ ખાસ મારી પરિક્ષા કરવા સ્વામિએ કયું હતું.

પછી અડકાર, અભિમાન તજવાનો તથા જીલ પર કાષ્ટ વધારવાનો પ્રસંગોપાત ઉપદેશ દીધો. “તજવા કહેવાથી તજતું નથી. પણ યોગ્ય સતસંગમાં રહી દેવ પાડવાથી અહંભાવની નિવૃત્તિ થાય છે. અદ્વાદાર કરવો, સ્વાદેન્દ્રિયના શુભામ નહિ બનવું, અને જે મળ્યું તે, હૈં બ્રહ્માર્પણું કરી આરોગ્યું એ યોગીઓ માટેનો નિયમ છે. આ કારણથીજ સાધુઓને લિક્ષા કરી ખાવાની આજ્ઞા છે.

બોજન પછી સ્વામિ પોતાની ઓરડીમાં આરામ કરવા ગયા. ધાખાં (terrace) પર જવાના દાદર હેઠળ એક નાનકડી ઓરડી સ્વતંત્ર હોવાથી સ્વામિએ પોતા માટે રાખી છે.

ઔરકેા સન્યાસી

‘શાંતિ આશ્રમ’ એક શિવંત શેડે પોતાને ખરચે બંધાવી સ્વામિ નિરંજન દેવ સરસવતીને અર્પણુ કયું છે. નિરંજન દેવનો એક નેપાક્ષી એવો હાં રહે છે. તે મને મળવા આવ્યો. મને આવકાર દીધો અને કાંઈ જોઈતું કરતું હોય તો જણાવો કહ્યું. પછી પાટલી પર માત્ર એક

પાતળી કામળી જોઈ અચરતીથી પૂછ્યું, “ તમારી પાસે ખસ આટ-
લુંજ પાંચરાણું? અને તકીઓ ક્યાં છે? ”

મેં જરા ઉકમાઈ લઈ કહ્યું. “યોગના ઉમેદવારને ગાદલાં
ઓસીગાંની શી જરૂર? ” નેપાલી બાપાએ બ્રહ્મચારી તરફ અર્થ-સૂચક
ચહેરો કરી, ટોકારમાં રહેજ હસ્યા; જાણે એવું કહેવા માંગતા હોય ને
કે, “જરા આગળ તો ચાલો, જોઈશું! ”

આ સન્યાસી આસરે ૨૫ વર્ષની વયના ગંધર્વ પ્રુથ-
સુરત જવાન હતા. એમનાં વસ્ત્રો સુંદર ખુલ્લા લગવાં રંગનાં હતાં જે
તેમનાં ગોરાં શરીર પર દીપી નીકળતાં. દાઢી, મુછ, માથું સાફ તુર-
તનું મુંડાવેલું જણાતું. સોનાની ફેમનો ફણ્ફણ ચરમો એમના ચહેરાની
રોણુક વધારતો હતો. પગોમાં court shoes ચક્રમકી રહ્યાં હતાં.
વાતચીતમાં તાઝીમ અને દરજારી છટા હતી. જાણે નેપાલનો કોઈ
રાજકુંવર હોય એવા લાગતા. એમના ગુરૂ નિરંજનદેવ પણ એવાજ
રૂઆળી અને ભપકાદાર કહેવાય છે. અને તેમના ચેલાઓમાં કેટલાંક
પારસીઓનાં પણ નામો ગણાય છે, નેપાલીએ પોતાના ગુરૂદેવની
પ્રુથ તારીફ કીધી અને તેમની મુશ્કાકાત અવધ્ય લેને એમ આગ્રહ
કર્યો. મને પોતાનો ગુરૂભાઈ બનાવવા ઘણા આતુર જણાતા. આ નેપાલી
સન્યાસી કશું પણ સાંધન કરતા જણાતા નહી. ખસ નહાઈ ધોઈ, ધોતા-
ધાતા થઈ ફરતા. એક શ્રીમંત શેઠને લ્યાં રોજ એ વખત જમવા જતા
અને આખો દિવસ આરામમાં ગુજારતા.

ખેડન સન્યાસી.

હવે મેં જરા શાંતી આશ્રમમાં નજર ફેંકવા માંડી. આશ્રમ
ગંગા કિનારે એક પાકું ખેડ ખગેલા જેવું છે. અને મથાળે એક પોખાલ
ટેરેસ છે. લાંબી ગંગા નદીનું તથા આસપાસનાં પર્વતોનું દૃષ્ય રમણિક
લાગે છે. એક પાકી દિવાલ સાંચનાં કંપાહડમાં ખીલી ફળ, પપ્પ, ફેળાં,
ખોર, વગેરેનાં ફળઝાડો, તથા કુદીનો, તુલસી, અને મરચાંનાં
ક્યારા, તથા મોગરાનાં છોડવાઓ સારી હાલતમાં રાખેલા જણાય છે.
એક મનુર જેવા દેખાવનો સાધુ આ બાગની રક્ષા અને મસાગત
સ્વેચ્છાથી કરે છે. તેની સાથે દોસતી પાડતાં જણાયું કે સંયુક્ત પ્રાંતનાં
બહ્યા બિહલાનો તે એક ખેડુત છે. વરસના સાત આઠ મહીના પોતાની

ધણીયાતી જમીન પર ખેતી કરે છે, અને ઉનાળામાં સાધુનાં વસો ઝોળવી રિપિકેશમાં સાધુ તરીકે જીવન ગુમરે છે. હાં આખો દિવસ ગામમાં ફરી ખાવાપીવાનું, વસો, પુસ્તકો, અને નગદ નાણું લિક્ષામાં સંઘરી લાવે છે. પંદર, પચીસ રૂપીઆ એકઠા થાય કે મનીઝોરડર મારફતે પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રો પર રવાના કરે છે. આ બીના મારા જાણવામાં એવી રીતે આવી કે આ પરમાનંદ સાધુ એક દિવસ મારી પાસે મની ઝોરડરનો ફોર્મ ભરાવા આવ્યો. સારે તેજેજ, પૂછતાં બંધી વાતો કહી. તેણે કોઈ પણ શુર ક્યો નથી અને પરમાનંદ નામ પોતેજ ધારણ કરી લીધું છે. કહેતો કે “શુ કંઈ મારાં તેર ચૈદ બાળ બચ્ચાં છે અને હમણા ખેતરમાં ઝાંઝ કામ હોતું નથી. તેથી ચાર મહીના જ્યાંથી સાંથી માંગી લાવી કુટુંબનું પાત્રન કરું છું”. રિપિકેશમાં એવા અનેક સાધુઓ આમ ધંધો ચલાવે છે.

એક આશક સાધુ.

શાંતી આશ્રમ તો કાંઈ વિચિત્ર સાધુઓનું સંગ્રહસ્થાન જેવું છે. જેમાં બ્રહ્મચારી મગનાનંદ તો વિશ્વકણ્થ છે. એઓ માટે શું વિશેષણો લગાડવાં તે હું સમજી શકતો નથી. એઓ કાળા, હિંચા, પાતળા, અને લાગ્યેજ ખુશ્મુરત છે. એમના ચાવણ્યા બેસી ગએલાં, અને ડાળા લખોટા જેવા બદાર નીકળી આવેલા છે. એક મેલા ભગવાં રંગની ધૂંટી સુધી પહોંચે એવી લાંબી, કદનીમાં તદ્દનજ ખેતરમાંના ચાડીઆ (Scare-crow) જેવા લાગતા. શ્રી કૃષ્ણનાં મોટા ભક્ત કહેવાતા હતા, અને રોજ સવારે ગીતા પાઠ એવા તો વિચિત્ર રાગડાથી Sing Song હમે લલકારતા. કે હું તો ખૂબ પેટ પકડીને હસતો, અને બ્રહ્મચારી રામસ્વરૂપ તો એમની નકલ કરી ખૂબ રમુજ હિંગવતો. કંઈ અજાણ જેવો રાગ, કંઈ વિચિત્ર લહુઆ જેવી ચેટા! જાણે ભજનમાં મસ્ત બની ગયા હોય તેમ ઘડીકમાં લેટી જતા, તો ઘડીકમાં એક મેલા અખંતર જેવા ટટ્ટીઆને છાંતીએ ચાંપી ચાંપીને ગોયા બાળ કૃષ્ણને રમાડતા હોય તેમ Lustfully ચુંબનો લેતા. આજીબાજીનાઓની તો તેને પરવાહ હતીજ નહિ. એમનો બેસાસુર અવાજ સ્વામિ સ્વાતમારામના કોમલ કાનોને ખાડુ ખડકતો હતો, બીજા સાધુઓને પણ હરકત પડતી

હતી, અને વારંવાર મગનાનંદને તાણો મારતા. પણ કૃષ્ણ પ્રેમની નિસામાં છાકટ બનેલા આ બ્રહ્મચારીજીને લોકના બોલવાની સહેજ પણ તૂંભા હતી નહિ. મને તો આ નવાઈ જોઈને ગમતજ પડતી. કોળી કમળીવાળા રામનાથ સ્વામિ આ મગનાનંદને અચ્છી રીતે ઓળખતા હોવાથી પોતાના ક્ષેત્રમાંથી તેને અન્ન અપાવું બંધ કર્યું. કારણ કે આ બ્રહ્મચારીજી (!) એક ભીખારડી પર પણ કૃષ્ણના નેટસાજ મોહીત થઈ પડી, પોતાના દીલમાં ઉભરાતા પ્રેમનો વરસાદ વરસાવતા. “રામનાથે અન્ન બંધ કર્યું” તો મારા કૃષ્ણ ભગવાન કેવા છે? એ વહાલો થોડો મને તણ દેશે, જીઓને, મને કાંઈએ આવડતુએ નથી છતાં આ વાંસળી મોં પર ધરું છું કે ખૂદ શ્યામસુંદર બંશીધર પોતેજ તેમાંથી શરૂ તાણે છે.” આમ કહી કૃષ્ણની માફક એક પગ વાંકો કરી વાંસળી હોઠ પર ધરી અને એવોતો એસુર અવાજ કાઢી નાચવા લાગ્યો, કે મને ઝટ મંદારીના રિંછતું સ્મરણ થયું, અને હું કળવાઈ કળવાઈને ધૂમ હર્યો. હુંજ એકલો આ દિવાના સાથ દીલસોજીથી વાતો કરતો હોવાથી તે મારા પર ખૂશ હતો. અને મને બધી વાતોથી વાકેફ કરતો. તેણે બસો, ત્રણસો, રૂપીઆ એકઠા કરી આરસ પહાણની ઠાકોરજીની મૂર્તિ જ્યપુરથી બનાવાવી મંગાવી હતી તથા રિષિકેશમાં એક નાનું મકાન કોઈ એમની ભક્તાણીએ બંધારી આપ્યું હતું. જ્યાં એચાર દહાડામાં અહીંથી રહેવા જવાના હતા. મૂર્તિ ધણી દિવસ થયા આવી ન હોવાથી મગનાનંદે મારી પાસે જ્યપુર એક પત્ર લખાવ્યો હતો. મગનાનંદ હવે સદાવૃતવાળાઓથી સ્વતંત્ર બની પોતે પણ એક મંદીરને માલેક બની, પોતાની માસુકને છડે એક સાથે રાખી રહેવા લાગ્યો. અને રિષિકેશ આવતાં જનાણુઓને પોતાની વિચિત્ર વાંસળીને પ્રતાપે રીઝવી ઠીક કમાઈ કરતો.

એક દલાલ સન્યાસી.

રિષિકેશનાં ગંગા આશ્રમમાં કોઈ મહા વિદ્વાન બંગાળી સન્યાસી આવી ઉતરવાની ખચર અમને મળવાથી રામચરણ તથા હું તે મહા-પુરુષનાં દર્શન ગયા. આ સન્યાસી સાથે એમના બે શ્રીમંત બંગાળી સેવકો સહ કુરુંજ આવ્યા હતા. સન્યાસીની આંખ આવી હોવાથી, લીલા રંગની અંધારી પેહરી હતી. નાદસ્ત તબયતને કારણે તેઓ માત્ર દર્શન

દઈ પાછા અંદર પોતાના ઝોરડામાં ચાલી ગયા, તેમના સેવકો બાહેર અગાસીપર અમારી સાથે બેસી રહ્યાં. એટલામાં એક બીજા બંગાળી સન્ધારી, સ્વામિ આત્માનન્દ અમે પાસે આવ્યા. એમની છબ કાતરની માફક ચાલતી હતી. આત્માનન્દ રિપિકેશના એક જુના કાગડા હતા. એઓ અંગ્રેજી સાથે છાંટી બોલતા. પાંચદશ અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ચૂંટી કાઢેલા ઉતારા (quotations) એવા તો ધડધડાત કહી સંભળાવતા કે સાંભળનારાઓ તો અંગ્ગમ્બજ બતાં. આત્માનન્દે અમને પૂછ્યું, “ક્યાં રહો છો?”

અમે ઉત્તર દીધો, “સ્વામિ સ્વાત્મારામતીર્થ સાથે શાન્તિ આશ્રમમાં.”

“ઓહો ! ધન્ય છે તમારાં મુલાકાતે ! પેલા દાદરની નીચેની ટુટીવાલા આત્મજ્ઞાનના રાક્ષસ (Giant of spirituality) નાં ચરણો આગળ તમે! યોગાભ્યાસ કરો છો? અધ્યાત્મ યોગના પર્વતની સૌથી ઉંચી શીખરે પહોંચેલા યોગીઓનાં સીરામણી, યોગેશ્વર મહારાજ છે. તમારા ગુરુદેવને માઈ નમન કહેજો.” પછી પેલા જ્ઞાનના પ્યાસા શ્રીમંત શ્રદ્ધાળુઓ તરફ ફરી બંગાળી ભાષામાં સ્વામિ સ્વાત્મારામ વિશે એવાતો સહુરાધાતી વીણેપણે વાપર્યા કે આ ભાવિક મૃદુસ્થો અમને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા, “શ્રદ્ધાચારીજી મહારાજ, આપના ગુરુદેવના દર્શન અમને નહીં કરાવી આપો?”

અમે ખુશી દેખાડી અને આ આતુર ભાઈ તુરત તૈયાર થયા દક્ષિણા અર્થે ત્રણ પાટી ફેરી અને એક મોટું કરતુરી ખરબુચું સાથે લીધું. અમે આશ્રમમાં આવ્યા. મેં વહેલો વહેલો જમ્મ સ્વામિને ખચ્ચ કીધી કે ભકતો દર્શને આવ્યા છે. સ્વામિ લેટેલા હતા તે ટટાર થઈ બેઠા અને હું પેલા બંગાલીઓને અંદર લાવું તેટલામાં તોં બાણે સમાધિ ચઢી ગઇ હોય તેમ ગંભીર ડાચું ફરી, આંખો મીંચી, પુતળાં મિસાલ બની બેઠા. શ્રદ્ધાચારી રામસ્વરૂપ તો લાંબા સહુવાસથી સ્વામિનું આ પાખંડ બાણુતા હતા તેથી મુઠમાં હસવા લાગ્યા. મને જરા નવાઈ જેવું લાગ્યું બાપડા ભકતો અંગુઠા પર ધીમે ધીમે આવ્યા. કોનો સ્વામિનાં ચરણો આગળ ધર્યાં અને જરા દૂરથીજ પગે લાગી ચૂપચૂપ બોલે પત્તાંડી વાળી બેઠા. સ્વાત્મારામ તો ન હાલે કે ચાલે ! ભકતો

વિદ્વાન હોવાથી નમતું તોલતા હતા નહિ. અમારી ચર્ચામાં એટલો બધો રસ વધી ગયો કે સ્વામિનાં બીજા બે ત્રણ ભણેલા સંન્યાસી મીત્રો ચર્ચામાં જોડાયા. દિવસો સુધી આમ શાસ્ત્રાર્થ જોશભેર ચાલ્યો. નહિ પૂરવાર કરી શકાય એવી સંખ્યાબંધ દલીલો એક પછી એક બાજુ મેળાતી. આખરે સ્વામિએ એક નવો ટુકડો અજમાવ્યો. એઓ હવે કહેવા લાગ્યા કે “તક” બે જાતની હોય છે, એક વ્યવહારિક અને બીજી પારમાર્થિક. તમે માત્ર વ્યવહારિક તકનોજ આધાર લો છો અને પારમાર્થિક તક પીલવવા યોગાવ્યાસની જરૂર છે.....” મેં કહ્યું કે “જો આવુંજ હોય લાવવાના હતા તો તમે પહેલેથીજ આ બે જાતની તકનો ખુલાશો કેમ નહિ કર્યો?” સ્વામિએ હવે કહ્યું કે “હું તમે સાથ વધારે તકરાર કરી શકતો નથી. નહિ તો તમારી તકરારોથી અમે સંન્યાસીઓની શ્રદ્ધા પણ ડગમગી જશે.” આમ કહી નીચડો દષ્ટાંત સૂનાવ્યો:—

“એક વેળા શ્રીકૃષ્ણભગવાન પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ દેના હતા તેટલાં, ચારવાક નામનો એક મહાન નાસતિક આવેલો જણાયો એટલે કૃષ્ણએ પોતાના ચેલાઓને આજ્ઞા દીધી કે આ માણસને આપણા વાડામાં પગ પણ મૂકવા દેશો નહિ. નહિતર એ આપણુ સઘળાંઓની શ્રદ્ધા તોડી નાખશે.”

મેં જવાબ દીધો “મહારાજ ક્ષમા કરશો મને આ દાખલાની માહિતી નથી, પણ જો આ વાત ખરીજ હોય તો શ્રી કૃષ્ણભગવાનને લાગ્યેજ ધન્યવાદ આપી શકાય. હું તો એવું ધારતો હતો કે ભગવાનને તમે ખુદ પરમાત્માના સાક્ષાત અવતાર લેખો છો તેથી તમે એમ કહેશો કે ભગવાન તો એવા સમર્થ હતા કે એક ચારવાક તો શું પણ સેંકડો ચારવાકોનાં નાસતિકપણાને ક્ષણ વારમાં ભૂતારી દે. તમારું કથન તો ભગવાનની દુર્બળતા દર્શક છે. જેઓની શ્રદ્ધાનો પાયો અડગ ખડક પર રચાયલો હોય તેઓએ નાસતિકોની તકરારોથી ખડીવું કેવું? વળી હું નાસતિક તો નથીજ. હું તો સંદેહવાદી છું” મેં પહેલે દિવસથીજ તમને પહેલોજ સવાલ કર્યો હતો કે સાધારણ તકને સમજ શક્તિથી ધૃશ્વરતું અસ્તિત્વ તથા સૃષ્ટિની રચના અને યોજના સમજ શકાય, કે કાષ્ઠ બુદ્ધિની પરતી શક્તિ જોઈએ? ત્યારે તમે ભાર મૂકીને કહ્યું હતું

કે તમારી તક (logio) ને આધારે પચેદાપચેદા હું સંપૂર્ણ સામેન કરી આપીશ. અને હવે તમે પારમાર્થિક તકનું બહાનું રચી કચે છો...!"

સ્વામિએ મને હવે દિમાદપમાં આવેલાં ઉત્તર કાશી જવાની સૂચના દીધી ને કહ્યું કે "ત્યાં બહુ આગળ વધેલા યોગીઓ નિવાસ કરે છે અને મને ઉમેદ છે કે તેઓ તમારી શંકાઓનું નિવારણ કરી શકશે."

બ્રહ્મચારી રામ સ્વરૂપે તો હવે રોકકુંજ પરખાવ્યું. અને સ્વામિના અનેક ઢોંગ પાખડો. ખુલ્લાં કરી સંભળાવ્યા અને તે પછી મારી સાથે ઉત્તર કાશી જવા તૈયાર થયો.

રિષિકેશ નિવાસ

સાધુ સન્યાસીઓના રાગદ્વેષ, તેઓની માટેમાટેની મારામારી, અંદર-ખાનેની અદેખાઈ, ધર્મ, તેઓની નબળી નીતિ, તેઓની સંકેતીત વિચારશ્રેણી, અને તેઓના વિદ્યારાના દાખલાઓ રિષિકેશમાં દર્શાવે ને પચેલે મળી આવતા હતા. કહે છે કે જગત ક્યાંથી ખાલી નથી. દુશે ખચ્ચી-તજ દંભ અને પાખડંથી તો ખાલી નથીજ. હું વારંવાર વિચાર કરતો હતો કે શું કોઈ સાચા જ્ઞાતી, સદાચરણી, સામર્થવાન, સત્યપ્રેમી સાધુ હશેજ નહિ? અને હોય તો તેઓ શુભ શા માટે અંતઃક રક્ષા દશે? એમ કાંઈ દશે કે સેંકડો શ્રદ્ધાળુઓ જે વ્યક્તિમાં જ્ઞાન, પવિત્રાઈ, યોગ્યતા આપે છે, ખુદ તેજ વ્યક્તિ મારી નપાસમાં નિપદળ જતાય છે. શું પેલા કહે તેમ મારા અંડા સદૃશ પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ નહિ દશે? શું મારામાં સાચાં આત્મજ્ઞાન મારેતો અધિકાર હજી ખાલ્યો નહિ દશે? હોયખી.....પરંતુ આ સદૃશ લેખાતા સાધુઓની અનીતિ, પાખડો, દુર્વર્ણતા પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનું મનકર શ્રદ્ધાળુઓના સુભાવ્યમાં ન હોય, યા અંધ વિશ્વાસને પરિણામે તેઓમાં શરૂને પીછાળવાનો અધિકાર પ્રગલ્ભ ન હોય, એ પછી સંભવીત દશે.

રિષિકેશના મહંત સાહેબ અને કાળીકમળીવાળા રામનાથ બાબા વચ્ચેનો વિખવાદ તે સમયે એવો તો અજગી નીકળ્યો હતો, કે આખા રિષિકેશભરમાં દિવાળે દિવાળ નિંદા જનક મંદિરનામા (Posters) સન્યાસી મહાશયોનાં પ્રમાણ પત્ર (Certificate) રૂપ દીપી નીકળતાં હતાં. તેઓના ઝગમગ દોડ દરજારે ચડ્યા હતા અને આ સાચા મુર્તિઓ યજ્ઞ-

માનોનાં હજારો રૂપીઆ આવી બહેર રીતે ખરખાદ કરી, વઝીલ બેરિ-
સ્ટરોના આશિર્વાદ મેળવતા !

એક એમ. એ. (M. A.) થએલા અવધુત

મુંબઈના એક ગૃહસ્થ જાત્રાળુ શાંતિ આશ્રમમાં મને મળ્યા આવ્યા.
તેઓ પણ રિષિકેશના સંન્યાસીઓનો કડવો અનુભવ વળુંવી, માત્ર એક
એમ. એ. (M. A.) થએલા અવધુતનીજ હૃદયહારની પ્રશંસા કરતા
હતા. આ જાત્રાળુ મહારાષ્ટ્રના હતા, તેમજ ગ્રેડ્યુએટ અવધુતની માતૃ
ભાષા પણ મરાઠીજ હતી. હું આ અવધુતને છેલ્લા થોડા દિવસ થયાજ
જોળખતો થયો હતો. મારા અનુભવ પ્રમાણે આ અવધુત ‘અરસ
પરસની સ્તુતિ સભા’ના એક સભાસદ હતા. પેલા દલાલ સંન્યાસી,
અમારા સ્વામી સ્વાત્મારામ અને જે બીજા અંગ્રેજી જાણનારા સાધુઓથી
આ સ્તુતિ-સભા બની હતી. અવધુત પોતાને લાંબક અને શીલોસોશીમાં
એમ. એ. (M. A.) થયેલા જણાવતા. એમનો દેખાવ પણ વિદ્વાન જેવો
લાગતો. એમનું કપાળ પહોળું હતું, અને માથાં ઉપર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર
જેવું તાલ પડ્યું હતું. એક કચકરાના ચશ્માને ઘડી ઘડી નાક પરથી
હિતાર મુક કરી ધતરાતા હતા. ‘મેદલયું’ (mybāyo) ડાચું કરી તરેહ-
વાર શીલસુરી હાંકતા. જરા જરામાં ‘મારા મિત્ર ડેપ્યુટી કલેક્ટરને’
વચ્ચે લાવતા. દહેરાદુનના ડેપ્યુટી કલેક્ટર એમના મુરબ્બી (Patron)
બન્યા કહેવાય છે. તેઓએ રામનાથ બાબાને હુકમ કર્યો છે કે આ
સાગી (!) અવધુતજી માટે બદરીનારાયણની યાત્રાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત
કરી આપવો. એક શ્રીમંત યાત્રી બાપ સખાવત તરીકે અવધુતને બદરી
નારાયણ લઈ જવા તૈયાર થયાં હતાં. પણ પકકા રામનાથ બાબાએ
અવધુતને હાથ તાલી આપી કે, “એક વધુ શ્રીમંત બંગાળી કુટુંબ પુરી
સામગ્રી સાથે બદરીકેદાર જવા પાંચ, સાત, દિવસમાં આવનાર છે, તેઓ
સાથે તમારો સાથ જોડી આપીશ, જેથી તમે માંગો છો તેવો આરામ
અને સગવડ મળી શકશે.” આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે યાત્રા
માટે પાલખી, અને નોકર વગેરેની સગવડો સાહે રામનાથ બાબા પાસે
રૂપીઆ ત્રણસો, ચારસોનો ખર્ચ કરાવવાની માંગણી કરી હતી.

મેં અવધુતને પૂછ્યું, “તિતિશ્ચ સાધુને નોકર ચાકર અને ઘોડા
પાલખીઓની શી જરૂર ?”

ત્યારે અવધુતજીએ મારી ભૂલ ભાંગી, “એક યોગીએ આર્વા કામમાં પેતાની શક્તિ ખર્ચી નાખતી બેઠીએ નહિ. યાત્રામાં માઇલો સુધી ચાલવામાં, આસન ઉપાડવામાં, અને ગલીય ધર્મશાળાઓમાં અગવડ ભરી રાતો ગુમરવામાં, તથા જે મળ્યું તે કાચું પાકું ખાઇ લેવામાં બળ ખર્ચાદ બધ તો જપ તપાદિ યોગ સાધન માટે શક્તિ શિલક ક્યાંથી રહે ?.....”

ખરેજ, મદત્યું મળતું હોય, ત્યારે આવી દલીલો કાં નહિ ઉપયોગી થઇ પડે ? પણ આ બાબુ ચતુર રામનાથ હતા એટલે છેવટે, જ્યારે ઘણું મોકુ થઇ ગયું ત્યારે, અવધુતજી પર કહેવડાવ્યું કે, “પેલુ બંગાળી કુટુંબ આવી શક્યું નથી માટે દલગીર છું, કે બીજી કશી ખાસ ગોઠવણ હું કરી શકતો નથી.” બેઠેલો હોય હવે અવધુતજીનો ચહેરો ! ખીજવાઇને હવે નાથજીની તરેહવાર નિંદા બીબીષ્ટ ભાષામાં કરવા લાગ્યા.

મેં સૂચવ્યું, “તમારા મિત્ર ડેપુટી કલકેટરને કહેવડાવો, તેઓ ઝટ કંઇ બંદોબસ્ત કરી આપશે.”

પણ અવધુત સુખ રહ્યા અને આખરે બહરીનાથ જવાનું માંડી વાળ્યું.

અવધુત, રામસ્વરૂપ તથા મારી આગળ ગુરુ ભક્તિનું મહત્ત્વ વારં-વાર સંભળાવતા. “સંપૂર્ણ તાબેદારી અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવી. પાશ્વિમાલ જ્ઞાન અભ્યાસ પૂર્વક ભૂતી જતું. આત્મજ્ઞાનમાં ન્યાય (Logic) ને અભરાત્રએ મેળવું.”

અભ્યાસી રામસ્વરૂપે કહ્યું, “એ સચ્ચું ઠીકજ છે. પણ ગુરૂની તેવા પુરા મંજે ત્યારેને ?”

અવધુતજીએ કહ્યું, “તમે ગુરૂની પરીક્ષા કેમ કરી શકો ? અજ્ઞાન, જ્ઞાનીનું તોલ કેમ કરી શકે ? ગુરૂની પરીક્ષા કરવાની વાત, એજ તમારું અભિમાન અને હિદ્વતા છે.”

તાલા રામસ્વરૂપે તાલા અવધુતને ઓળખી કાઢી મરાઠીમાંજ અવધુતની ખુદ્દા શબ્દોમાં ઝાટકણી કાઢી. વાત એમ હતી કે સ્વામિ સ્વાત્મારામે રામસ્વરૂપને અ.સન, પ્રાણાયામ, અને જપ નિયમિત કરવાની આજ્ઞા દીધી હતી, પરંતુ રામસ્વરૂપ જ્યારથી સ્વાત્મારામના, પાખંડો પામી ગયો, ત્યારથીજ તેણે સાધન છોડી દીધું હતું. સ્વાત્મારામ પોતાને

મેઢે હવે રામસ્વરૂપને કહી શકતાં ન હતાં, તેથી અવધુતને સૂચ્યું કે રામસ્વરૂપને ગુરુલકિત અને ગુરુસેવા શીખવે. આ ઉપરથી રામસ્વરૂપે ચણાની બે ફાડ કરી, અવધુતને પોતાનું ગલીચ નાક એમની બાજુમાં ખોસવું નહિ, પણ તમે બે અને લંકા હોલવવી નહિ, બીજાની દલાલી કરવા નીકળવું નહિ, વગેરે કહી સ્વાત્મારામના તથા અવધુતના અનેક પાખંડો તેના મોઢાં ઉપરજ ખુલ્લાં પાડ્યાં, બાપડા અવધુતને તો ભોંય ભારી પડી ગઇ. તેણે સ્વાત્મારામ આગળ સવળી ફરીયાદ કરી. સ્વાત્મારામે રામસ્વરૂપને આશ્રમ છોડી જવા સૂચ્યું. હવે બે દિવસમાં રામસ્વરૂપ તથા હું હિમાલયનાં પેટામાં પોણાસો માઈલ ઉતરે જવા તૈયાર થયા.

હવે અહિં આ એક બીજી ગમત જોવાની મળી. કાળી કામળીવાસા રામનાથ સાથે અવધુત લડી પડ્યા. કાવડા અને સામર્થવાન રામનાથે પોતાની ગંભીરાત્ર અને મોઢાં જાળવી રાખ્યો. જ્યારે એમ. એ. કહે-લાતા અવધુતે પોતાની પદવીને શોભા નહિ મળે એવી ભાષા અને ખવાસ દેખાડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે અવધુત બાપડા બીજાજ સવારે રિષિકેશ છોડી ગયા.

હવે સ્વાત્મારામ સ્વામિને પણ રિષિકેશ છોડવાનું મન થયું. અને અંમને દહેરાદુન સુધી વળાવવા આવવાની હઠ જા દર્શાવી કે જેથી દહેરાદુન સુધી જવાનાં પોતાના પૈસા ખચી જાય !

મને વટળાવવાનો પ્રયત્ન.

સ્વાત્મારામ, રામસ્વરૂપ, તથા હું બીજે દિવસે દહેરાદુન જઇ પહોંચ્યા. હાંના આયસમાજ મંદીરમાં અમે ઉતારો લીધો. સાંજે કેટલાક આયસમાજીઓ સ્વામિનાં દર્શન આપ્યા. સ્વામિનો વેદાંત ઉપદેશ તેઓને ગમે ઉતર્યો નહિ એટલે ગરમા ગરમ વાદવિવાદ ચાલ્યો. આ ઉપરથી બન્ને સંપ્રદાયની ખામી ખૂબીની મને ઠીક ઝાંખી થઇ. પરિણામમાં બન્ને મત કાચાં જણાયાં. સમાજ મંદીરના ઉપરી સન્યાસીજીએ મારી દિવા ખાતી ઢબે દીલસોજીથી મારી હકીકત સાંભળી અને છેવટે ઉપાય એ સૂચ્યો કે “વેદાંત અને યોગનાં કાંકાં છોડી દઇ, ઉત્તર કાશી જવાનું માંડી વાળી જાંજ રહો. આ તમારી દાદી, જટા વગેરે મુંડાવી નાખો. અમે તમને શુદ્ધ કરી જનોઇ પહેરાવે.”

મેં ઉત્તર વાળ્યો, જરૂરોસ્તી સૂદરેહ કુસ્તી કરતાં તમારી યજ્ઞો-
પવિત્ર (જનોષ્ઠ) વધુ કાયદાકારક છે એમ મારી ખાતરી કરી આપશો,
તો મોટી ખુશી સાથે અને જાહેર રીતે હું આયસમાણ થઈશ.”

મેં વધુ પૂછ્યું, “શું પારસીઓ આયસ નથી? ‘આયસ’ શબ્દ પંચ-
દર્શક છે, યા જોગોણિક સંજ્ઞા છે?” જ્યારે સ્વામિએ પારસીઓ પણ
આયસ છે એમ સ્વિકાર્યું, ત્યારે મેં પૂછ્યું કે, “હું આયસ તો છું, તો
તમે વળી મને વધુ આયસ કેમ બનાવશો?” સ્વામિએ કહ્યું, “હું તમો
પાસે વેદ ધર્મ અંગિકાર કરાવવા માંગું છું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે
કે માત્ર વેદજ ઈશ્વરપ્રણિત શાસ્ત્ર છે. ખીજાં બધાં શાસ્ત્રો વેદ ઉપ-
સ્થી ઉછીના યા ચોરી લેવાયલાં છે.”

મેં પૂછ્યું, “ઈશ્વર છે, વેદ ઈશ્વરવાણી છે, અને અવસ્તાના ગાથા
ઈશ્વરોક્ત શાસ્ત્ર નથી એમ ખૂરવાર કરી આપવાની કૃપા કરશો?”

સ્વામિએ ઉત્તર દીધો, “એ તો સ્વયંસિદ્ધ છે, એને પ્રમાણની
શી જરૂર? એ તો અંતર શ્રદ્ધાથી માનીજ લેવું જોઈએ.”

મેં પૂછ્યું, “.....કે અંધ શ્રદ્ધાથી માની લેવું જોઈએ? જો
માત્ર શ્રદ્ધાતોજ ઉપયોગ કરવો હોય તો હું મારી શ્રદ્ધાથી એમ કાંઈ નહિ
માની લઉં કે જરૂરચનાં ગાથા ઈશ્વર પ્રેરેત છે? સ્વામિજી, કંઈ વધુ
સંગીત દલીલ આપી શકશો? જેમ તમો શ્રદ્ધાથી તમારાં શાસ્ત્રને ખેંદ
તરફથી સીધાં ઉતરી આવેલાં માનો છો, તેમ પારસીઓ, મુસલમાનો,
ખ્રીસ્તીઓ, વગેરે પણ શ્રદ્ધાથી પોતાના શાસ્ત્રને પણ દેવવાણી તરીકે
માની લે છે, તો પછી આ શુદ્ધી, સંગઘનની ખટખટમાં શા માટે પડો
છો? ‘હિંદુ’ની વ્યાખ્યા ચોટલીવાળાં જનોષ્ઠ પહેરેલાં એ પગાં પ્રાણી
કરતાં કંઈ ઉચ્ચતર ક્યારે કરશો? શું બધાંને નામના હિંદુ બનાવવામાં
કોમકોમ વચ્ચે રાગદ્વેષ વધતો નથી? શું તમો બધા હિંદુઓ શુદ્ધ અને
ચોટખા બની ગયા છો કે અમારી શુદ્ધી કરવા નીકળ્યા? આ અમારા
સ્વામિને તો શુદ્ધ કરી આયસ બનાવો. આગેજ વેદાંત અને આયસ
મતોની ચર્ચા થઈ, તેમાં સ્વામિ સ્વાત્મારામની દલીલોના સમાધાનકારક
ઉત્તરો તમારેથી આપી શકાયા નથી.....પહેલાં સઘળા હિંદુઓને શુદ્ધ
બનાવો, ખુદ તમો પોતે ખરી રીતે શુદ્ધ બનો, પછીજ ખીજાની શુદ્ધીની
વાત કરો.....”

સ્વામિ સ્વાત્મારામે આર્થ સમાજના સ્વામિને કહ્યું, “લગવન, આપ ટોણુની સાથે દલીલ કરો છો? આ સંદેહવાદી નૈયાયિક ઉલટી તમારી અધ્યા પણ દગમગાવી દેશે.”

મસુરી.

ખીજે દિવસે રામસ્વરૂપ તથા હું બધાને મળી ભેટી મસુરી જવા મોટરમાં ઉપડ્યા. દહેરાદુનથી રાજપુર, સાત માઈલ સુધી માત્ર એક રૂથામાં મોટરમાં જવાય છે. રાજપુરથી એક ટુંડેલ મારફતે એક મલુર ઉત્તર કાશી જવા નવ રૂથામાં ઠડાવ્યો. આ મલુર અમારો ઘોળો ઉપાડશે, અમને પાણી લાવી આપશે, તથા રાંધી આપશે. મસુરીથી ઉત્તર કાશી પંચોત્તેર માઈલનું છેદું છે. હાંતો દેખાવ ગંભીર અને દબદબાભર્યો હતો. ઉનાળાની મોસમ અને બપોરનો વંખત એટલે ઠાક તો લાગતી, પણ ઉત્સાહ અને પહાડી શીતળતાએ બદલો વાળ્યો. સાંજના મસુરી જઈ પુગતાં અમે આર્થ સમાજની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. મલુરને પોતાનું કંઈ કામ હોવાથી તથા અમને પણ મસુરી જોવાની ઇચ્છા હોવાથી અમે અહીંયાં ત્રણ રાત રહેવાનું ઠેડવું. હાં આજે ઠંડી ઠીક લાગતી.

એક ખાધરા સન્યાસીનો નિષ્કુળ આપત્રાત.

મસુરીમાં અમને સ્વામિ પુરુષોત્તમાનંદ પુરી સાથે પરિચય થયો. આ સાધુ શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનનાં તીર્થવળીના મહત્તા અધિષ્ઠાતા હતા. આ મહંતાઈથી કંટાળી મઠ હંમેશને માટે છોડી દઈ ઉત્તરાખંડમાં ભ્રમણ કરતા હતા. સ્વામિ અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષાઓ ઉપર સારો કાણુ ધરાવતા. દેખાવે પાતળા, ઠીંગણા, અને પગે સહેજ પોડા હતા. બધી રીતે તો મજાના હતા, પણ એમની સ્વાદેન્દ્રિય એમના ઉપર બહુ કાણુ ધરાવતી હતી. અતિ આહાર કર્યાથી અંજીણું અતિ-સારથી ચાતુ પીડાના. સાધુ તંદરોસ્ત હોય, ત્યારે તો સધળાં માન આપે. એકાદ બે દિવસ કઠી માંદો પડે તો લોક પ્રેમ પૂર્વક સેવા કરે, પણ આવા અનિયમિત અને અચરકચર ખાનારા સાધુ જ્યારે વારંવાર મરડો, અતેસાર, વગેરેથી ખરડાઈ લપટાઈ કુદરની માફક મેલાંમાં રગડોલાઈ પડ્યા હોય, ત્યારે તો કોઈ તેને પાણી આપવા પણ આગલ જાણ નહિ પુરુષોત્તમાનંદ પોતાની કહાણી વર્ણવતા હતા કે એક વેળા, તેઓ.

સંખ્યાય'ધ પેટ આવ્યાથી એટલા બધા તો અશક્ત થઇ ગયા હતા કે એમનું ગલીય જીવન એમને અસહ્ય થઇ પડ્યું હતું. અને જરા તદાર થયા ત્યારે નદીમાં નંખાવી દઇ આપઘાત કરવાની કેશોપ કીધી હતી. પણ મરવા કોઇને ગમે ? હાથ પગ અછાડપછાડ કરી, જૂનો પાડી, જેમ તેમ જીવ જગ્યાએ.

શરીરે ધા અને આખરમાં ગોળા પડ્યા છતાં ભણેલા સન્યાસીની આડત ગઇ નહીં.

આપઘાતની બીજી ભયંકર કેશોપ.

સ્વામીએ ફરી જે ગમે તે ખાવા માંડ્યું. ફરી સંગ્રહણીનો રોગ લાગુ પડ્યો. ફરી મળમૂત્રમાં લપેટ ચપેટ થવાયું અને હવે તો મરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. જંગલમાં જઇ નિરાશ સન્યાસીએ ઘાસ, સુકાં પાંદડાં, ડાંખળાઓ વગેરેની એક મોટી ચીતા રચી. વચ્ચે વચમાં મૃગાસન પાંથ્રુ", પોથી વસ્ત્રો વગેરે બાળુએ મેળી આસન પર બેઠા. ગીતા-પાઠ કર્યો અને હરી ઓં હરી ઓં કરી કાંડી સળગાવી. ઘાસ પાંદડાં ચરચર બળવા લાગ્યાં. સ્વામીનાં ફંવાં પણ ચચરી ઉઠ્યાં. હવે સ્વામિ ગભરાયા. અગત સહન થઇ શકી નહીં અને લંગોટભર બાહર કુદી પડ્યા. એમનું સર્વસ્વ જળી ગયું. આટલું આટલું થયું છતાં પણ સ્વામિનું આધર્યપણું નહીં ગયું. ઇન્દ્રિયની શુભામીનો આ એક અંતિમ દાખલો છે. સ્વામિ બીજી બધી રીતે ભલા અને નીતિમાન છે. આ દૃષ્ટાંત મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રિ (Psychologist) ને ખાસ રસ પડે એવો છે.

દેશ સેવાનો કડવો અનુભવ.

મસુરીમાં અમને જલમાં જઇ આવેલા એક અસહકારી નેતા સાથે પિછાણ થઇ. કેદખાનાની સખત મજુરી અને ધાતકી વર્તણૂકથી એમનાં શરીર અને મનપર ગંભીર ખરાબ અસર થઇ હતી. શરીરની દરેક કાંઇક મેળતી, હવાફેર માટે મસુરી આવ્યા હતા.

આ દેશસેવકે અહત્યારી રામસ્વરૂપ તથા મને સંબોધી પૂછ્યું, "તમે કાંઇ દેશ સેવામાં શા માટે પ્રવૃત્ત થતા નથી?"

અહત્યારીએ પોતાની જીવનરેખા નીચે પ્રમાણે દોરી, "હું મહારાષ્ટ્રમાં જન્મી, મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી, અહતેશમાં એક વહેરા વેપારીની નોકરીમાં જોડાયો. ત્રણ વર્ષ સુધી નોકરી કરી રૂ. ૩૦૦ એકઠા.

કીધા. કલકત્તામાં એક વધારે સારી નોકરીની ખજર મળતાં રંગુનથી કલકત્તા ગયો. આ વેળા હાં રાજદ્વારી ચળવળ ખુબ જોશભેર ચાલતી હતી, કેટલાકોની સમજવતથી નવી નોકરી જતી મેળી રાજ ખટપટમાં જોડાયો. પેલા ત્રણસો રૂપા ત્યાંની નાનકડી સમિતિના ખર્ચનથી પાસે અનામત મૂક્યા, જે ખર્ચનથીલાભએ દેશસેવામાં (!) વાપરી નાખ્યા. પ્રમુખને ફરિયાદ કીધી ત્યારે ઉપરથી કહેવામાં આવ્યું કે “તેમાં શું થયું ! દેશસેવા માટે તો સર્વસ્વ પણ અર્પણ કરી દેવું જોઈએ.” વધુ સહવાસથી માલમ પડ્યું કે પ્રમુખ પણ સ્વાથી અને સત્તાપ્રેમી હતો. બંગાળી બંગાળીઓ મળી ગયા હતા અને દેશસેવાને બહાને લૂટાણું ચલાવતા. મારા આદર્ષોને કુર આંચકા લાગ્યો, હું નાસીપાસ બની ગયો અને સાધુવેષ મારે હાથેજ ધારણ કરી લઈ બંગાળથી પગે ચાલતો રિષિકેશ આવ્યો, અને સ્વાત્મારામ સ્વામિનો ચેલો બન્યો. હાં પણ સ્વાર્થ અને પાપકંડ..... !”

બ્રહ્મચારીનું હૈયું લરાળ આવ્યું અને એક ઠંડા નિસાસો મૂકી ચુપ રહ્યો.

મને પગથી માથાં સુધી શુદ્ધ સફેદ, હાથની બનાવેલી, ખાદીમાં સજ્જ થયેલો જોઈ દેશલક્ષ્મી બોલ્યા, “તમે તો સેવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થઈ ચૂકેલા જણાવો છો. તમે શા ઉદ્દેશથી હિમાલયના લિત્તરમાં બન્યો છો ?”

મેં ઉત્તર દીધો, “હા, હું સ્વરાજ્ય મેળવવા હિમાલયમાં જઈ છું. વિકારોની શુભામીથી હું કચડાયેલો છું. તેઓને મારા કાથુમાં આણી માફ સામરાજ્ય જમાવવા મઠ્યો છું. પહેલે હું પોતે શુભામી-માંથી છૂટું તો પછી બીજાંઓને છોડવી શકું ને ? વિદેશી શ્રિદેશના જુદા કરતાં મારા દેશીઓ, મારા સંબંધીઓ, અને મારા વિકારોનો જુદા અતિ ધણો અસહ્ય છે. જુવોને, બાપડા બ્રહ્મચારી રામસ્વરૂપ પર પેલા બંગાળી આગેવાનોનો જુદા ! યોગ્યતા અને અધિકાર વિનાની દેશસેવા વ્યર્થ અને નુકસાનકારક સમગ્રું છું.”

દેશસેવક મીં સીતારામે આ કથનનો ભાવ સ્વિકાર્યો. પોતે પણ સાધુ બનવાના વિચારો સેવતા હતા, એટલે આ વાત વધુ લંબાવી નહીં. પણ એક બાબત ઉપર માફ ખાસ ધ્યાન : જેમનું કે C.I.D. છૂપી

કીધા. કલકત્તામાં એક વધારે સારી નોકરીની ખજર મળતાં રંગુનથી કલકત્તા ગયો. આ વેળા લાં રાજદારી ચળવળ ખુબ જોશભેર ચાલતી હતી, કેટલાકોની સમજાવતથી નવી નોકરી જતી મેળી રાજ ખટખટમાં જોડાયો. પેલા ત્રણસો રૂપ્યા ત્યાંની નાનકડી સમિતિના ખજનચી પાસે અનામત મૂકયા, જે ખજનચીલાઇએ દેશસેવામાં (!) વાપરી નાખ્યા. પ્રમુખને ફર્યાદ કીધી ત્યારે ઉપરથી કહેવામાં આવ્યું કે “તેમાં શું થયું ! દેશસેવા માટે તો સર્વસ્વ પણ અર્પણ કરી દેવું જોઇએ.” વધુ સહવાસથી માલમ પડ્યું કે પ્રમુખ પણ સ્વાર્થી અને સત્તાપ્રેમી હતો. બંગાળી બંગાળીઓ મળી ગયા હતા અને દેશસેવાને બહાને લૂટાણું ચલાવતા. મારા આદર્ષોને કુર આંચકો લાગ્યો, હું તાસીપાસ બની ગયો અને સાધુવેષ મારે હાથેજ ધારણ કરી લઇ બંગાળથી પગે ચાલતો રિષિકેશ આવ્યો, અને સ્વામારામ સ્વામિનો ચેલો બન્યો. લાં પણ સ્વાર્થ અને પાખંડ..... !”

બ્રહ્મચારીનું હૈયું ભરાત્ર આવ્યું અને એક ઠંડો નિસાસો મૂકી ચુપ રહ્યો.

મને પગથી માથાં સુધી શુદ્ધ સફેદ, હાથની બનાવેલી, ખાદીમાં સંજળ થયલો જોઇ દેશભક્ત બોલ્યા, “તમે તો સેવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ થઇ ચૂકેલા જણાવો છો. તમે શા ઉદ્દેશથી હિમાલયના લિત્તરમાં જાઓ છો ?”

મેં ઉત્તર દીધો, “હા, હું સ્વરાજ મેળવવા હિમાલયમાં જઉં છું. વિકારોની ગુલામીથી હું કચડાયેલો છું. તેઓને મારા કાણુમાં આણી માફ સામરાજ્ય જમાવવા મદદો છું. પહેલે હું પોતે ગુલામીમાંથી છુટું તો પછી બીજાઓને છોડવી શકું ને ? વિદેશી પ્રિટિશોના જુદમ કરતાં મારા દેશીઓ, મારા સંબંધીઓ, અને મારા વિકારોનો જુદમ અતિ ઘણો અસહ્ય છે. જીવેને, બાપડા બ્રહ્મચારી રામસ્વરૂપ પર પેલા બંગાળી આગેવાનોનો જુદમ ! યોગ્યતા અને અધિકાર વિનાની દેશસેવા બ્યર્થ અને નુકશાનકારક સમગ્ર્યું છું.”

દેશસેવક મીં સીતારામે આ કથનનો ભાવ સ્વિકાર્યો. પોતે પણ સાધુ બનવાના વિચારો સેવતા હતા, એટલે આ વાત વધુ લંબાવી નહી. પણ એક બાબત ઉપર માફ ખાસ ધ્યાન એવું કે C.I.D. છૂપી

પોલીસવાળાઓ તમારી હિલચાલ પર ખારીક નજર રાખે છે માટે સંભાનમાં રહેજો. જો કાંઈ ગડગડ હોય તો તરત ફલાણા ગૃહસ્થને ખબર કરજો તેઓ ઘટતી મદદ કરશે. મેં તેમનો ઉપકાર માન્યો અને ઘણું પ્રેમથી અમે છૂટા પડ્યા.

હિમાલયમાં ખીજો પ્રવેશ.

ખીજી સવારે સકાળે સ્વામિ પુરુષોત્તમાનન્દ, ધન્યચારી રામસ્વરૂપ, પહાડી મજૂર ધનસીંગ અને હું મસુરી રી ઉપડ્યા. ૧૯૨૪ ના જીન મહિનાની ૧૧ મી તારીખ, મસુરીના પહાડની સૃષ્ટિ શોભા, પવનની શીતળ મંદ દહેડી અને વિદ્યા પ્રેમી સ્વામિની ગીતા, ઉપનિષદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનન્દ વગેરેની સુવાર્તાઓ, જાણે આજે પણ મારી નજર સામે તાજી છે. રસ્તે જતાં પાંચ છ અંગ્રેજ જવાન સ્ત્રીપુરુષો-અમને ભેટ્યાં. આ આનંદી ટોળકીએ, “સલામ, સાધુ બાબા !” કરી અભિનંદન દીધું. પેતેજ વાત છેડી. અમે અંગ્રેજીમાં ઉત્તર વાળ્યા. આમાની એક અંગ્રેજ કન્યા મસુરીમાં ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે. તેણી નડયાદ તરફથી આવી છે. મારી સાથે ગુજરાતીમાં વાત કરવાની તેણીને બહુ ગમત પડી. એક રમણિક ખુણામાં અમે સઘળાંઓની એક ભાષાએ ફેમેરાથી તસ્વીર ઉતારી લીધી. લંગડા સ્વામિ ધીમેથી ચાલતા હોવાથી આ અંગ્રેજ ટોળકી આગળ ચાલી ગઇ.

મસુરીથી ૬ મૈલ ઝાલકી ચટ્ટી પર અમે ચોઢ્યા. સ્નાન વગેરે આટોપી, ખીચડી, ઘી, ગોળ અને તાજાં જરદાળુને ઇન્સાફ આપી, અર્થે કલાક આરામ કરી પાછું ચાલવા માડ્યું. સાંજે ખીજ ૯ માઇલ કાપી ધનોલદી પહોંચ્યા. પેત્રી અંગ્રેજ મંડળીએ તો પાછનની ઘટામાં ખુદ્દામાંજ પડાવ નાખ્યો હતો અને હસીખુશીથી મેંજ્યાની કરતાં હતાં. હાંના ડાક અંગલાઓમાં એક શ્રીમંત પહાડી કુટુંબ હતું. હવે અમે દેશી ધર્મશાળાનો આસરો લીધો.

ખીજી સવારે સકાળે કુચ પાછી શરૂ કરી. ધનોલદીમાં ફળ બાગો છે. તાજાં જરદાળુ, મધે વરસનાં સફરજન (apples) વગેરે ખરીદ્યાં. હવે દષ્ય બદલાયું. દૂરની દ્રષ્ટિ મર્યાદા પર હિમ શીખરોનાં દર્શન થયાં. આગળ પાછળ આજુબાજુ સઘળે પહાડજી પડાડ. પહાડોમાં છૂટાં છવાયાં ગામડાં અને ખેતરો નજરે પડતાં. દાદરનાં ખગદ્યાં મોક્ષ જેમ

(terraced fields) ચઢ ઉતરનાં ખેતરો નાટકની રંગભૂમિ (amphitheatre) જેવો દેખાવ રજુ કરતાં બોલબોલતાંમાં ૮ મેલ કાપી ઠીનાતાલ ચટ્ટી પર અમો જમવા થોભ્યા.

ધનસીંગને દુકાનપરથી સીધું અપાવી અમો અર્ધા મૈલપરના ઝરામાં સ્નાને ગયા. પુરુષોત્તમાનન્દ થાકેલા હોવાથી અમારી સાથે આવ્યા નહી. નહાણ કપડાં ધોઇ સૂકાવી અમે ઉપર આવ્યા, ને જોઇએ તો ધનસીંગ અને સ્વામિ મરાઇ પડ્યા હતા. કારણ કે સ્વામિએ ધનસીંગને પાછાં પરથી કાઢ્યું ઘી ખાઇજતાં પકડ્યો હતો. ધનસીંગ કહે, “સ્વામિએ મને ગાળ દીધી માટે હવે હું તમારી સાથે આવતો નથી.”

સ્વામિ કહેવા લાગ્યા, “તારા કાંઈ ભાર પડ્યા છે ! અમે અમારું આસન ખસે નાખીને લઇ જશું.”

મેં જોયું કે રૂપા પાંચ તો ધનસીંગના ટુંડેલને અંગપર આપી દીધા હતા. બાકીના ચાર ઉત્તર કાશી પહોંચતાં આપવાના હતાં. હજી તો ૨૫ માઇલ પહોં પૂરા થયા નથી. ૫૦ માઇલ બાકી રહ્યા છે. વળી સ્વામિનું શું જાય છે ! પૈસા તો મારા ખરાબ થશે. અને મારો સામન ખસે મારી પચાસ માઇલ ચાલવાની મારી ઇચ્છા બીજકુલ નહોતી, તેથી મેં શીઘ્રસુરી ચલાવી. ધનસીંગને બે આના આપી બીજનું ઘી મંગાવી લીધું, કહ્યો પટાવ્યો.

આજે આખા દિવસમાં ૧૪-૧૫ માઇલ ચાલ્યા. છેક સાંજ પેડી ગઇ સારે લાલડાના ચટ્ટી પર જઇ પૂજ્યા.

બીજી સવારે પાછું ચાલુ મૂક્યું. અમારું કામ શું ખસ રોજના ૧૫-૨૦ માઇલ ચાલવું, ખાતું પીતું ને સુખ જવું ! રસ્તે એક આર્થ સમાજ, વાનપ્રસ્થી લક્ષમણુદાસ મળ્યા. એઓ પહોં ઉત્તરકાશી જતા હતા. હંચા, મજબુત, લોહીયાર, લક્ષમણુદાસ મોટા તાર્કિક અને નૈયાયિક હતા. એમની સાથે રાવલપીંડીના પડીત રામરખા સેવામાં હતા. રામરખાએ ચક્રોટાના જંગલનાં લાકડાંનો સરકારી ઇમ્પ્રો રાખ્યો છે.

પડીતજીએ બપોરનું ભોજન અમો સઘળા માટે પોતે કરાવ્યું અને ધનસીંગને પહોં પેટ ભરીને શાક, રોટલી, દાળ, ચાવલ જમાવ્યાં. આજે અમો ખુબ ચાલ્યા અને સાંજ પડતાં ૧૬-૨૦ માઇલ કાપી કાઢ્યા. નકેરી ચટ્ટી પર રાત વાસો કરી બીજી સવારે આગળ વધ્યા.

ઉત્તર કાશી.

વાનપ્રસ્થીની વાચાલ સંગતમાં સદેશાશ્રી ઉત્તર કાશી જઈ પહોંચ્યા. ઉત્તર કાશી તેકરી રિયાસતનો એક મુખ્ય કસબો છે. ગંગા ભાગીરથીને પશ્ચિમ કિડિની ખીણમાં આ પવિત્ર ધામ છે. હાં ટપાલ ઑરીસ, ઑરખીટાલ, હાનરકુલ, ધમંશાળાઓ અને મંદીરો છે. સાધુઓ માટે ઘણાં અશ્રમો અને અન્નશ્રેત્રો પણ છે. હાં ઠંડી, ગરમી મધ્યમ હોવાથી બારેમાસ સદેશાશ્રી રહી શકાય છે.

હાંના નિવાસ માટે દોઢ ગોઝ આશ્રમ શોધી કાઢ્યે તે દરમ્યાન પહેલી રાતે તો કાળીકમળીવાલાની ધમંશાળામાં ઉનારો લીધો.

ઝઘઘણ વાનપ્રસ્થી.

રાતે પંડીતરામરખાએ લક્ષ્મણુદાસની ઓળખ આપતાં કહ્યું. “એઓ હૃદય કુળના છે. એમનો એક પુત્ર એમ. એ. થઈ સારી સ્થિતિમાં છે. શાએ પ્રમાણે પંચાવન વર્ષની ઉંમરે ગ્રંથસ્થાશ્રમ વટાવી વાનપ્રસ્થાશ્રમની ઉચ્ચતર પાયરીએ એઓ ચઢ્યા છે. એઓ સર્વ સુખ સંપન્ન હતા. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, યશ, સર્વ તથા ધર્મની આરા પ્રમાણે સ્વેચ્છાથી આશ્રમ બદલ્યું છે. યોગ્ય સમયે એઓ સન્યાસી થશે.”

ખીજી સવારે સાત વાગામાં લક્ષ્મણુદાસે કહ્યું. “આલો સાધુઓનાં દર્શન જઈએ.” પુરૂષોત્તમાનન્દ, રામસ્વરૂપ અને હું એમની સાથે ગયા. એમનો દેખાવ, એમની વય, એમની વિદ્યા અને એમના વાતેલકા સ્વભાવને કારણે એઓ સદેજમાં અમારા આગેવાન બન્યા,

માટે પાધેલું છે. જેને ગમે તે સમયે રજાઓ આપીને રહે છે. કાંઈ ખાસ રહેવાળું હોતો નથી. જે જુનો સાધુ હોય તે વડપણ ભોગવે છે. મહાત્મ તથા અંદરનો યોગાન સાફ સ્વચ્છ રહે છે. એક માણ પશુ છે: સામગ્રી રીતે રહેવા લાયક છે.

અમે આશ્રમમાં પહોંચ્યા ત્યારે બહુ ખરા બધા સાધુઓ પોત પોતાની યોગીમાં ધ્યાનમાં બેસા હતા. તેઓને ન હોડતાં, એક સંન્યાસી જેઓ કાંઈ લખતા હતા, તેમના ઓરડામાં લક્ષમણુદાસ પહેલા દુરયા.

“ૐ નમો નારાયણાય ।” કહી લક્ષમણુદાસે પોતાની aggressive policy પ્રમાણે લગાયક પહેલ કીધી, “લગવાન આપ શું લખો છો? અમને થોડુંક વાંચી સંભળાવો.”

નમ્ર ભિક્ષુ ગૌરીચંદ્રે ઉત્તર દીધો, “સર્વ તંત્ર સિદ્ધાન્ત પદાર્થ લક્ષણ સંગ્રહ નામનું ન્હાનું પુસ્તક લખું છું. શાસ્ત્રોમાં આવતા સંસ્કૃત લોગતો (technical terms)ની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા આપું છું.” આમ કહી થોડુંક વાંચી સંભળાવ્યું.

“આ શબ્દનો તો એમ અર્થ થવો જોઈએ અને તે શબ્દનો તો તેમ અર્થ થાય...તમે તો તમારા સાંપ્રદાયિક મત મુજબ અર્થ લગાવો છો...” વગેરે ચર્ચાજનક બાણો લક્ષમણુદાસે છોડ્યાં.

કાલા સાધુએ મુંગે મોઢે સાંભળી લીધું એટલે વાત ભાંજ અટકી.

અમારી ટોળી આગળ વધી. કાશી વિશ્વનાથનાં મંદીરમાં અમે પહોંચ્યા. હાં એક વિલક્ષણ બ્રહ્મચારી મળ્યા. જ્યોત્સ્ના પાંચમાં જેની દાદી મુછ જોતારતું પહેલું ધ્યાન ખેંચતી. માથાપરની ચોટશીને તેલ લગાડી કાંઈ વિચિત્ર આકારમાં ઓળી હતી. એક સફેદ કફની ઘુંટીઓ સૂધી લપડતી અને એમની જીભ પંજાબ મેલની અડપે ચલતી.

આ નંગ અને લક્ષમણુદાસ સાથે મળ્યા એટલે જોઈ લ્યો ફરેતા ! અમે તેમને નમસ્તે કયું અને આ શબ્દે પહાડી બાવાનું મગજ રહેજમાં ચસ્કાવી મેલ્યું. કારણ આપ સમાજો એક બીજાને સન્નિધિ કરતાં ‘નમસ્તે’ કહે છે અને આ orthodox જુના વિચારના ધર્મોધને આપ સમાજની જગતી સુગ હતી. “હું આગ્રહ છું, હું નિર્ભય છું, હું કોઈની પ્રવાહ કરતો નથી, હું મરત છું” વગેરે સપાટ ચલાવી હંચા ડાળા-કરી નાટકી દબે એકાદ બે સંસ્કૃતશ્લોક લલકાર્યા. લક્ષમણુદાસ

પણુ આ ધાંધળથી ઠંકાઈ જેવા હતા નહી. એમને જે ત્રણ દુક પણુ સભ્ય શબ્દોમાં ટીકા કીધી, અને હુંક વખતમાં વિધનાયકનું મંદીર 'તુ' તાં અને ત્હારી મ્હારી' નાં મંત્રોથી ધમધમી રહ્યું. મંદીરના પૂજારી, પંડિત વગેરે સઘળા આજ્ઞા બાબા તરફથી નીકળ્યા અને આર્થ સમાજ સામે પોતાનો કહેર ખાલી કીધો. પંડિતો અને સાધુ સાધુઓ એકમેકની સાથે બાકી કાઢે, વિરૂધ મતવાળાઓનાં છોટા ઉઘાડાં પાડે ભારે બન્ને સંપ્રદાયની નબળી બાલુઓ સ્પષ્ટ રીતે જાણવાની મળે. હું ધારતો હતો કે હિમાલયમાં રહેનાર સાધુઓ સદનશીલ, શાંત અને સભ્ય હશે પણ મનુષ્ય સ્વભાવ તો સઘળે સમાનજ જણાય છે.

ઉત્તર કાશીમાં હું ચાર મહિના રહ્યો. હાં હું પાતંજલ યોગ દર્શન શીખ્યો. મેં માન તથા જપનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. હાં જાત જાતના સાધુઓને મળ્યો.

એક અસહનશીલ યોગી.

અઘણા વાનપ્રસ્થ લક્ષમણદાસ હવે પોતે પણ કુલ્યાઓથી ઠંકાઈ જણાતા. મને દેહવા લાગ્યા, "હવે હું બોલીશ નહિ. તમેજ વાતો કરજો અને હું સાંભળીશ." આવી માન પ્રતિજ્ઞા સાથે અમે દેલાશ આશ્રમના અધિષ્ઠાતા પ્રખ્યાત સ્વામિ શંકરાનન્દની મુલાકાતે ગયા.

ભાગીરથી ગંગાથી સ્વામિની કુટી આશરે દોઢસો શીટ લુગી હતી. બાહર ઓટલા પર એક મૃગાસન પર આ બંગાળી યોગી બીરાજ્યા હતા. ભરેલા ગાલ, ભરાવદાર દાદી અને લબૃતિ ભરી જટાથી એમનો રહેરો દમામદાર જણાતો. આ વૃધ્ધ યોગી આજે લગભગ વીસ વર્ષ થયાં હિમાલયમાંજ રહે છે. એમની ખ્યાતિ એમરે પ્રસરી છે, અને ગંગાપટના બધા સાધુઓ એમને માન આપે છે અને એમના શુંબુ ગાય છે. જેમ કુતરાંઓમાં, જેમ ધંધાદારીઓમાં, જેમ ધર્મશુદ્ધઓમાં તેમ સાધુ સાધુઓમાં પણ અદેખાઈ અંટસ સર્વવ્યાપી હોય છે. આમ છતાં પણ જ્યારે બીજા સાધુઓ સ્વામિ શંકરાનન્દની સ્તુતિ કરે ભારે એમનામાં કાંઈ વિશેષતા હશેજ એમ મેં અનુમાન દોર્યું. લક્ષમણદાસનું અનુમાન પણ એવુંજ જણાતું અને તેથી શંકરાનન્દ સાથે સત્સંગ કરવાનું કામ મને સોંપ્યું હતું.

શંકરાનન્દ પાસે એક બીજા આધિક બંગાળી ગૃહસ્થ બેઠા હતા. એક પાટલી પર કાંઈક સંસ્કૃત પુસ્તકો હતાં. એક ઉઘાડી ચોપડીમાં કુંડળીઓ જણાઇ. જ્યોતિષને લગતું સ્વામિ જાણતા હશે એવું ધારી લઈ મેં ‘પ્રારબ્ધ, અને પુરુષાર્થ’ નો પ્રશ્ન ઉચ્ચક્રો. તુરતજ સ્વામિના મુખમાંથી સંસ્કૃત શ્લોકો સાથના ખુલાસાઓનો પ્રવાહ છૂટ્યો. એમના હિંદી ભાષાના ઉચ્ચારો બંગાળી બળના પહોળા હોવાથી હું બધું બરાબર સમજી શક્યો નહીં. એટલે એ સવાલને લગતો એક ઉપસવાલ પૂછી હું ચૂપ રહ્યો.

એટલામાં લક્ષમણદાસની નજર સ્વામિ બાલુની ભીંત અને તેના ગોખલા પર ગઇ. બાળકૃષ્ણ મુરલીધરનું એક સુંદર ચિત્ર, તાજાં પુષ્પ ચંદનાદિ શૃંગારથી સુશોભિત બનાવેલું ગોખલામાં ખીરાજતું હતું. અને દીવાલપર સાહીથી નીચડો લેખ લખાયો હતો:

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ ભાવના વિશેષઃ । ભાવના નામ ભાવ્યસ્ય વિષયાન્તર પરિહારેણ ચેતસિ પુનઃપુનર્વિવેશનમ ॥ સમાધિ સિદ્ધિતૈશ્વર પ્રણિવાનાત ॥

ધોરમાં ત્રણ શીટ નીચે દટાયા હોય તેા લાંથી પછુ બોલી ઉઠે એવા લક્ષમણદાસથી હવે વધુ વાર ચૂપ રહેવાયું નહીં, પેલા લેખ તરફ આંખો કરી લક્ષમણદાસે ‘ઇશ્વર પ્રણિધાન’નો અર્થ પૂછ્યો.

સ્વામિ શંકરાનન્દે, આખા મુદ્રાલેખનો અર્થ સમજાવવા માંડ્યો, “ભાવના એટલે ચિંતના. ચિંતનનો વિષય શ્રીકૃષ્ણાદિ ઇષ્ટ મૂર્તિ. બીજા વિષયોપરથી ધ્યાન ખસેડી માત્ર ઇષ્ટપરજ ચિત્ત એકાગ્ર કરવું, જેથી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રાપ્ત થઇ શકે.”

આ ઉપરથી ‘મૂર્તિપૂજા’ ઉપર ગરમાગરમ શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. લક્ષમણદાસની તક ન્યાયાનુસાર, મધ્યમ અને પ્રૌઢ (dignified) હતી. બ્યારે-સ્વામિનું કહેવું પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવપર રચાયું જણાતું, “ખાલી તક આળસ્યસૂચક છે. યોગાભ્યાસ કરી જીવો, પ્રત્યક્ષ કીં પ્રમાણું?”

લક્ષમણદાસે કહ્યું, “ભગવન, તમે કહો છો તે સાધન ગૌતમ ખુદ, સ્વામિ દયાનન્દ સરસ્વતિ વગેરે મહાપુરુષોએ અજમાવ્યું છે અને જાહેર કયું છે કે આ કહેવાતી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાધકનાં મનની પ્રતિક્રિયા (reflex action of one's own mind) સ્વદેહપતાવું

પ્રતિબીંબ છે. એમાં સત્ય (reality) નથી, સત્યાભાશ છે. જગતમાં જન્મ લીધો તો જગતની વસ્તુઓ પરથી ચિત્ત શા માટે હટાવી દેવું? આ જીવનના ઉદ્દેશનું ખુલ્લું ઉલંઘન છે. અને સંસાર કાચરતા (cowardice) છે.....”

શંકરાનન્દ આ ઉપરથી છેકાઈ પડ્યા, “તું આર્થ સમાજ જણાય છે, તું નારિતક છે,.....” વગેરે ઉદ્દગારો કાઢીને ઉડીને કુડીમાં ચાલી ગયા.

મારી નજરે આ એમની સાંભળેલી કીર્તિને જાજતું નહિ હતું. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, બંગાળી બહુલો વૃદ્ધ યોગી વીસ વર્ષના યોગાભ્યાસ પછી પણ આવી મોહભાદાર શાસ્ત્રચર્ચામાં સહનશીલતા ધરાવી ન શકે અને દ્વાધાયમાન બની પોતાની ઓરડીમાં ચાલી જાય એ શું દેખાડે છે?

ખચર ! મેં હવે ઠંકું પાણી નામવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પેલા બંગાળી ગૃહસ્થને અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યો. લક્ષ્મણુદાસ તથા અમો તરફથી મારી ચાહી, સાથે સાથે કહી દીધું કે અમો ચારે જણા જુદા-જુદા હોયે. અમારાં મન પણ જુદાં છે અને અમને લક્ષ્મણુદાસ સાથે ઝાઝું લાગતું વળગતું નથી. બાબુએ સ્વામિને આ બધું કહ્યું, સ્વામિ બાહેર આવ્યા અને અમોએ વિવેકપૂર્વક રજા લઈ, ચાલતી પકડી.

ઉત્તર કાશીની ધર્માધ અને સ્વમતાગ્રહી વાતાવરણુ લક્ષ્મણુદાસને અનુકૂળ જણાઈ નહીં અને બીજેજ દિવસે ચક્રરૌટા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, મેં લક્ષ્મણુદાસની સાથ અને સત્સંગ ચાહી પણ એમને કહ્યું, “હું હજી ભમતો છું, આવતી શીવરાત્રીપર હું સન્યાસ દિક્ષા ગ્રહણ કરીશ અને જ્યારે એક જગ્યાએ સ્થિર થઈશ ત્યારે તમને બોલાવી સાથે રાખીશ.....”

પછી મને ‘લલ્લિકા પ્રાણાયામ’ની પ્રક્રિયા દેખાડી જે શરીર સ્વાસ્થ માટે ઉપકારી છે એમ સમજાવ્યું, અને સ્વતંત્ર શોધક વૃત્તિ ચાલુ રાખવા સૂચવ્યું.

લક્ષ્મણુદાસ બીજી સવારે ઉત્તર કાશીથી વિદાય થયા, અને સ્વામિ પુરુષોત્તમાનન્દ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા, અમો સઘળાને લક્ષ્મણુદાસ દેવવાળું આશ્રમ પસંદ પડ્યું હતું. લંગડા પુરુષોત્તમાનન્દ સાથે જવાને

અદ્દે પહેલેથી ત્યાં પૂગી જઈ સૌથી સરસ ખોળાનો કપડો લીધો. જોયું જગતને મિથ્યા માનનારાઓને પણ જગત મીઠી માલમ પડે છે.

ઉત્તરકાશીમાં મારો કુટી નિવાસ.

અલગ્યારી રામસ્વરૂપ તથા હું લક્ષ્મીજી જવા નીકળ્યા પણ રસ્તે ધનસીંગ મળ્યો. તેણે લક્ષ્મીજીની અગવડો વર્ણવી અને અમુને ગંગા કીનારેની એક કંપાઉન્ડ સાથની સોછ કુટી દેખાડી. અમને તે વધુ પસંદ પડી. અમે પાસે રહેતા સાધુને પૂછી તેમાં ઉતર્યા. ધનસીંગને ત્યાર આના આપી કુટી સાફ કરાવી લીધી, ૧૦ શીટ લાંબી ૬ શીટ પહોળી અને ૬ શીટ ઉંચી, આ ઓરડીને માત્ર એક જ બારણું હતું. હવા જવા આવવા બીજું કશું બારી બાકાઈ હતું નહીં, વાડામાં પચાસ ઉપર કેળ, ત્રણ પીચ (peach)નાં ઝાડો અને બીજાં અનેક ઝાડો હતાં. ગુરુદેવનાં એક મોટાં વૃક્ષની નીચે પથરોનો ચણતરો મઢી લીધો હતો જે ઉપર મેં આસન લગાવ્યું. આખો દિવસ હું લાંબા પ્રવચ્ચમાં કાઢતો. માત્ર રાત્રે કુટીમાં સુવા જતો હતો.

દેહરાદૂનથી ઉત્તરકાશી જવા નીકળ્યો ત્યારે હું એમ ધારતો હતો કે સીમલા હીલ્સમાં આવેલાં કોટધર જેવું ઉત્તરકાશી હશે. ત્યાં રોજ બરફનાં દર્શન થશે અને આરોગ્યવર્ધક પાષાન અને દેવદારનાં જંગલોમાં સ્વામિ રામતીર્થ નાસ્ક આઝાદીથી લટકીય. પહોડાની ટોચપર જઈ 'ગીતા રહસ્ય' વાંચીશ નહીં કીનારે એસી કલાકો સુધી અવરતા વાણીના પવિત્ર માંત્રો ઉચ્ચારી સ્વામિ બોધતગી કરીશ. પણ આ મધુની ભૂલભરેલી માલમ પડી. કારણ ઉત્તરકાશી એક ખીણમાં આવેલો કસબો છે, જેની ઉંચાઈ માત્ર ૨૦૦૦ શીટ છે. બન્ને બાજુએ ઉંચા પર્વતો આવેલા હોવાથી દૃષ્ટિમર્યાદા ઘણી સાંકડી છે. હુંકમાં પ્રાકૃતિક દેખાવ કોઈ પણ રીતે આકર્ષક કહેવાય નહીં. લાંબી આબોહવા ગરમ છે અને રિયાળામાં પણ લાંબાં બરફ પડતું નથી એટલે બારે માસ સહેલાઈથી રહી શકાય છે.

ઉત્તરકાશીમાં અનેક મંદીરો, ધર્મશાળાઓ, અને અનુદેવો છે. એક હાઈસ્કૂલ, એક હોસ્પિટલ, એક તાર અને ટપાલ ઓફીસ પણ છે. લાં સો બસો સાધુઓ ચાલુ રહે છે. સાધુઓ માટે એક પુરતકાલ્ય છે જેમાં સંસ્કૃત, હિંદી વગેરે ભાષાનાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે.

પાતંજલ યોગ દર્શન.

સ્વામિ શંકરાનન્દ પાતંજલ યોગમાં નિપુણ છે એમ હું સધળેથી સાંભળતો આવ્યો હતો. પણ એઓ હાલમાં કેટલાં વર્ષ થયાં છે અને શીખવતા નથી એમ પણ બધા કહેતા હતા. છતાં મેં સ્વામિ શંકરાનન્દ આગળ પાતંજલ શીખવા જવાની ઇચ્છા બ્રહ્મચારી રામસ્વરૂપ આગળ દર્શાવી. બ્રહ્મચારીએ તો સાથે આવવા સાફ ના પાડી અને લક્ષ્મણદાસ સાથની તકરાર યાદ આપી કહ્યું, “એઓ અસહનશીલ અને ક્રોધી છે. તમને ઝાડુ આપશે... વગેરે.”

મેં કહ્યું, “મારે તો જ્ઞાન મેળવવું છે પણ તે જ્ઞાનને રખેવાળ ગમે તેવો હોય, મારે તેની સાથે શું કામ? વળી હું જ્ઞાસુ છું, તો સ્વામિ ના પાડશે તો મારું શું જવાનું છે? એક તક (chance) તો લઈ જોવી જોઈએ.”

પ્રીતે દિવસે હું એકલો સ્વામિ શંકરાનન્દ આગળ ગયો. એમને પગે પડ્યો અને શરૂઆતમાં પાછું કહી દીધું, “લક્ષ્મણદાસ વાનપ્રસ્થ સાથે મને કશો સંબંધ નથી. મને કોઈપણ સંપ્રદાય તરફ વિરોધ નથી, કારણ હું હજી કોઈ પણ સંપ્રદાય તરફ નિશ્ચયાત્મક બન્યો નથી. હું કેવળ જ્ઞાસુ છું.”

પછી સ્વામિ તેજોનાથવાળી પાતંજલ સૂત્રોની ચોપડી સાથે લઈ ગયો હતો તે દેખાડી, વિપર્યય અને વિકલ્પ વૃત્તિનો ભેદ પૂછ્યો; અને મેં ઉમેર્યું, “હું પાતંજલ યોગ દર્શન શીખવા આતુર છું.” અને મારો હુંક પરિચય આપ્યો.

હાલ સ્વામિએ ઝટ એકે બોલે હા પાડી અને કૈલાશાશ્રમની પુસ્તક-શાળામાંથી યોગ મળીપ્રમા લાવવાની આજ્ઞા દીધી. રોજ બપોરે હું એમનાં ચરણે પાતંજલનું અધ્યયન કરતો. એક કલાકમાં સંરાસરી એક સૂત્રની સમજ અને ટીકા થતી. જેમાં વ્યાસ, વાચસ્પતિ, બોજ વાર્તિક વગેરેનાં મત ઉપરાંત પોતા તરફનો પણ ખુલાસો કરતા.

હું રોજ સૂત્રોનો પાઠ કરી જતો. સ્વામિ જે સમજાવતા હતા તે હું મારી કુટીમાં આવી વિસ્તારપૂર્વક ચૂંચરાતીમાં લખી કાઢતો. તે ઉપર મનન કરતો હતો. મારાં મનમાં ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓ શ્રંકા-

બદલે પહેલેથી ત્યાં પૂજી જમ સૌથી સરસ ખોળીનો કુખજો લીધો. જોયું જગતને મિથ્યા માનનારાઓને પણ જગત મીઠી માલમ પડે છે.

ઉત્તરકાશીમાં મારો કુટી નિવાસ.

બ્રહ્મચારી રામસ્વરૂપ તથા હું લક્ષ્મીચર જવા નીકળ્યા પણ રસ્તે ધનસીંગ મળ્યો. તેણે લક્ષ્મીચરની અગવડો વર્ણવી અને અમુને ગંગા કીનારેની એક કંપાઉડ સાથની સોજી કુટી દેખાડી. અમને તે વધુ પસંદ પડી. અમે પાસે રહેતા સાધુને પૂછી તેમાં ઉતર્યા. ધનસીંગને ત્યાર આના આપી કુટી સાફ કરાવી લીધી, ૧૦ શીટ લાંબી ૬ શીટ પહોળી અને ૬ શીટ ઉંચી, આ ઓરડીને માત્ર એકજ ખાસ હુતું. હવા જવા આવવા ખીલું કશું બારી બાકાઈ હુતું નહી, વાડામાં પચાસ ઉપર કેળ, ત્રણ પીચ (peach)નાં ઝાડો અને ખીજાં અનેક ઝાડો હતાં. ગુલરનાં એક મોટાં વૃક્ષની નીચે પથરનો ચબુતરો મઢી લીધો હતો જે ઉપર મેં આસન લગાવ્યું. આખો દિવસ હું લાંબા બ્રુદલાંમાં કાઢતો. માત્ર રાત્રે કુટીમાં સુવા જતો હતો.

દેહરાદૂનથી ઉત્તરકાશી જવા નીકળ્યો સારે હું એમ ધારતો હતો કે સીમલા હિલ્સમાં આવેલાં ટાટધર જેવું ઉત્તરકાશી હશે. ત્યાં રોજ બરફનાં દર્શન થશે અને આરોગ્યવધક પામન અને દેવદારનાં જંગલોમાં સ્વામિ રામતીર્થ માફક આઝાદીથી ભટકીશ. પહાડોની ટોચપર જઈ 'ગીતા રહસ્ય' વાંચીશ. નદી કીનારે ખેસી કલાકો સુધી અવરતા વાણીના પવિત્ર માંત્રો ઉચ્ચારી સ્વાન ખોખ્તગી કરીશ. પણ આ ગણત્રી ભૂલભરેલી માલમ પડી. કારણ ઉત્તરકાશી એક ખીણમાં આવેલો કસબો છે, જેની ઉંચાઈ માત્ર ૨૦૦૦ શીટ છે. બન્ને બાજુએ ઉંચા પર્વતો આવેલા હોવાથી દષ્ટિમર્યાદા ઘણી સાંકડી છે. ટુંકમાં પ્રાકૃતિક દેખાવ કાંઈ પણ રીતે આકર્ષક કહેવાય નહી. લાંબી આબોહવા ગરમ છે અને શિયાળામાં પણ લાંબાં બરફ પડતું નથી એટલે બારે માસ સહેલાઈથી રહી શકાય છે.

ઉત્તરકાશીમાં અનેક મંદીરો, ધર્મશાળાઓ, અને અનુદાનો છે. એક હાઈસ્કૂલ, એક હોસ્પિટલ, એક તાર અને ટપાલ ઓફીસ પણ છે. લાં સો ખસો સહિજો ચાલુ રહે છે. સાધુઓ માટે એક પુસ્તકાલય છે જેમાં સંસ્કૃત, હિંદી વગેરે ભાષાનાં ધાર્મિક પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે.

૧. પાતંજલ યોગ દર્શન.

સ્વામિ શંકરાનન્દ પાતંજલ યોગમાં નિપુણ છે એમ હું સધળેથી સાંભળતો આવ્યો હતો. પણ એઓ હાલમાં કેટલાં વર્ષ થયાં કેાઇને શીખવતા નથી એમ પણ બધા કહેતા હતા. છતાં મેં સ્વામિ શંકરાનન્દ આગળ પાતંજલ શીખવા જવાની ઇચ્છા બ્રહ્મચારી રામસ્વરૂપ આગળ દર્શાવી. બ્રહ્મચારીએ તો સાથે આવવા સાફ ના પાડી અને લક્ષમણુદાસ સાથેની તકરાર યાદ આપી કહ્યું, “એઓ અસહનશીલ અને કોપી છે. તમને ઝાકુ આપશે... વગેરે.”

મેં કહ્યું, “મારે તો જ્ઞાન મેળવવું છે પછી તે જ્ઞાનનો રખેવાળ ગમે તેવો હોય, મારે તેની સાથે શું કામ ? વળી હું જીજ્ઞાસુ છું, તો સ્વામિ ના પાડશે તો માર્ફ શું જવાનું છે ? એક તદ્દ (chance) તો લઇ જોવી જોઇએ.”

પ્રીતે દિવસે હું એકલો સ્વામિ શંકરાનન્દ આગળ ગયો. એમને પગે પડ્યો અને શરૂઆતમાં જ પાછું કહી દીધું, “લક્ષમણુદાસ વાનપ્રસ્થ સાથે મને કશો સંબંધ નથી, મને કોઇપણ સંપ્રદાય તરફ વિરોધ નથી, કારણ હું હજી કોઇ પણ સંપ્રદાય તરફ નિશ્ચયાત્મક બન્યો નથી. હું કેવળ જીજ્ઞાસુ છું.”

પછી સ્વામિ તેજોનાથવાળી પાતંજલ સૂત્રોની ચોપડી સાથે લઇ ગયો હતો તે દેખાડી, વિષય અને વિકલ્પ વૃત્તિનો બેદ પૂછ્યો; અને મેં ઉમેર્યું, “હું પાતંજલ યોગ દર્શન શીખવા આતુર છું” અને મારો હુંક પરિચય આપ્યો.

હાલ સ્વામિએ ઝટ એકે જોલે હા પાડી અને કૈલાશાશ્રમની પુસ્તક-શાળામાંથી યોગ મળીપ્રમા લાવવાની આજ્ઞા દીધી. રોજ બપોરે હું એમનાં ચરણે પાતંજલનું અધ્યયન કરતો. એક કલાકમાં સંસારી એક સૂત્રની સમજ અને ટીકા થતી, જેમાં વ્યાસ; ચાચરૂપતિ; જોગ; વાર્તિક; વગેરેનાં મત ઉપરાંત પોતા સરફનો પણ ખુલાસો કરતા.

હું રોજ સૂત્રોનો પાઠ કરી જતો. સ્વામિ જે સમજાવતા હતા તે હું મારી કુટીમાં આવી વિસ્તારપૂર્વક ગૂજરાતીમાં લખી દેતા. તે ઉપર મનન કરતો હતો. મારાં મનમાં ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓ શ્રંકા-

ઓતી નોંધ રાખતો પણ સ્વામિ સાથ તેની ચર્ચા કરતો ન હતો. કારણ કે હું બહીતો હતો કે રખે સ્વામિને મારા વિચારો પસંદ ન આવે અને રોષે લરાઇ 'શીખવવાનું' છોડી દે. ચારે પાદ પૂરા થયા પછી એમની આજ્ઞા લઇ હું વાદવિવાદ કરનાર હતો. ચંકરાનન્દ મારી સાથે કંદીપી ગુસ્સે થયા નહી. બહુ ઉત્સાહ અને મેહનત લઇ સમજાવતા હતા. હું એમને પૂરતું માન આપતો હતો. વળી એઓ મારા ખાનગી જીવન પર પણ તકેદારી રાખતા હતા. વખત બેવખતે મારી કુટી આગ-ગથી ચક્કર મારી જતા હતા. અને મને હમેશાં કાંઇતે કાંઇ વાંચતો, જાખતો, ધ્યાન કરતો જોઇ ખુશ થતા હતા.

હું વારંવાર એમની કાંઇ સેવા કરવાની માગણી કરતો હતો પણ એઓ તે સ્વિકારતા હતા નહિ. કૈલાશશ્રમના પોતે કપરી હોવા છતાં, ક્ષેત્રમાંથીજ અન્ન લિક્ષા લાવી આરોગના. કુટીનું બધું કામ પોતે જાતે કરતા. પોતાનાં નિલ ક્રમમાં ચૂસ્ત અને નિયમિત રહેતા. એમનાં શરીરને વાયુની પીડા હતી પણ ઔષધપાણી કરતા નહિ. “ઓહા! આ તો પ્રકૃતિ છે” કહી, દુઃખને ઝાઝું ગણકારતા નહિ.

એકાદશી વગેરે અનાધ્યાયના દિવસે એઓ પાઠ કરતા નહિ, ચંદ્ર-ગ્રહણની રાત્રે સ્વામિએ જાગ્રણ કયું અને ગ્રહણ સમાપ્ત થવે ગંગા સ્નાન કયું, આ કારણથી એમની તંદુરસ્તી ખગડી, અને સારા થાય તે અગાઉ ગોકુળ અષ્ટમીને દીને વળી પાછું જાગ્રણ, કીર્તન વગેરે કયું તેથી વધુ ખીમાર પડ્યા, આ કારણથી મારા યોગપાઠ બંધ થયા, છેલ્લો સિદ્ધિપાદ રહી ગયો. પછી એમની સલાહથી હું ગંગોત્રી, કેદાર, ખદરી વગેરે જઇ શિયાળામાં નીચે ઉતરી ગયો.

ખીજા સન્યાસીના આપઘાત.

આઠ દશ મહિના પછી મને ખબર મળી કે સ્વામિ ચંકરાનન્દ વાયુની ચાલુ ખીમારીથી કંટાળી જઇ ગંગા નદીમાં આત્મહત્યા કરી મરણ પામ્યા. કહે છે છેલ્લે દિવસે પોતાની કુટીનાં બારણા પર (chalk) સફેતાથી લખી ગયા હતા કે આજે શરીર જળાપણુ થશે.

સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની લાવના સાથ આ વૃદ્ધ યોગીએ જળ સમાધિ સ્વેચ્છાએ લીધી એ ખીનાએ મને ઘણો વિચારના વમળમાં ગુંગળાવ્યો.

આટલાં આટલાં વર્ષો સુધી કડક તપશ્ચર્યા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને યોગ-
સાધન કર્યા પછી.....અરે! પછીઆવું પરિણામ! મહાન
પ્રખ્યાત યોગીમાં બીજાનાં મત સાંભળવાની આટલી બધી અસહન-
શીલતા, શારીરિક દુઃખ ખમવાની અશક્તિ! શું અનેકાનેક માનવંત
ગ્રહસ્થીઓનાં જીવન આપણને ઉચ્ચતર નમુના નથી દેખાડતા? આવો
યોગ શા ખપે? આપણે સ્વામિ પુરૂષોત્તમાનંદના આપઘાતોના નિપદ્ધાન
યત્નો જોયા. સ્વામિ શંકરાનંદના આપઘાત વિષે જાણ્યું. અને આ
ઉત્તરકાશી નજદીક પ્રખ્યાત સ્વામિ રામતીર્થે પણ આત્મહત્યા કરી હતી.

સ્વામિ રામતીર્થના આપઘાત.

ઉત્તર કાશીની હાથ સ્કુલના પ્રીનસીપલ મીં. કેવલરામ, જેઓ
પ્રીલોસોફીના વિષયમાં M. A. હતા, તેમને સ્વામિ રામતીર્થ સાથે
ધાડો પરિચય હતો. કેવલરામ રામતીર્થના મોટા વખાણનારા હતા.
કેવલરામે રામ તીર્થના છેલ્લા દિવસો પરની મનોવૃત્તિ જોઈ અને અદ્વ-
સોસ સાથે અવલોકી હતી. નાસીપાસી અને નાઉમેદીએ એમનાં મન
પર ગંભીર ગતિઓ કર્યો હતો. જીવન એમને અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું.
આગલો જાવ પ્રધાન ઉત્સાહ ખંડિત (intermittent) થઈ ગયો
હતો. અને આખરે ભર જવાન વયે આ વિદ્વાન સન્યાસીએ આપઘાત
કરવામાં ઘટકારો માન્યો હતો. એમનું ચારિત્ર લખનારાઓએ આ બીના
સ્પષ્ટ કરી નથી. પણ એમનાં છેલ્લાં છેલ્લાં પત્રો જે રામતીર્થે પબ્લી-
કેશન લીગ તરફથી પાછળથી મળ્યાં થયાં છે તેમાં નિપપક્ષપાત નુકતે-
ચીનને નાસીપાસી અને નાઉમેદીના સુર પ્રવૃત્તિ સાંભળાય છે. પાછળથી
જ્યારે હું કાશમીરમાં એમના સહવાસી આનંદસ્વામિને મળ્યો ત્યારે
તેમને પણ સ્વામિના આપઘાતની બીનાને ટેકો આપ્યો હતો. હશે જે
હોય તે. આપણે આગળ ચાલતાં બીજા સન્યાસીના આપઘાત જોઈશું.

એક સ્ત્રીનું પત્ર સાંધું.

અમે જે કુટીમાં રહેતા હતા, તેની બાજુના ત્રણ ઓરડા મહાદેવ-
ગીરી નામના એક બુદ્ધ પહાડી સાધુએ રોકી રાખ્યા હતા, અગાઉ આ
કુટીમાં આનંદગીરી નામના સન્યાસી રહેતા હતા, આ બુદ્ધ પહાડીએ
આનંદગીરીની સારી સેવા કરી હતી. આનંદગીરીનું શરીર છૂટકે જાના

ખીજાં સાધુઓએ આ પહાડી સેવકનું માયું મુંડયું, જનોણ ઉતારી લીધી
અને કાનમાં મંત્ર કુંડયું કે હવે ના આ પહાડી એકદમ સન્યાસીનું થઈ
ગયો. બાહેરનો પટ ગેરથી રહેજે રંગી કાઢ્યો પણ અંદર-પટ જેવોને
તેવોજ રહ્યો, એમનું જીવન એક સાધુ કરતાં લીખારીને વધુ મજાનું
આવતું હતું.

એમના હાથ મૃજતાં, મોહમાંથી લાળ ગળતી, જેમ તેમ આવતો
છતાં તેની વિષયવાસના તો જવાનજેવી-સતેજ હતી. માગી માગીને
અન્ય લિલ્લા લાવતો અને રોજ ગામની હલકી સ્ત્રીઓને કુડીમાં એકડી
કરી જમાડતો, તેઓ સાથે પહાડી ખેલીમાં ફટા મચકરી અને હાથ-
આલાકી કરતો. આખાં ગામની બધી ખચર-નીંદા લાવતો અને બધે
ફેલાવતો. સારે નસીબે અમે ગયા પછી થોડા દિવસમાં એમાસું ઘર
થયું અને મહાદેવશીરી પોતાના જન્મ ગામમાં કુંડળી ખેતીવાડીની
રક્ષાર્થે ઉત્તર કાશીથી ૨૦ માઇલ પર આવી ગયો. પોતાની ઓરડીએને
મોટાં તાળાં સારી ગયો પણ ઉદ્ધરવૃત્તિ દેખાડી અમલો વાઙમાનાં કાઢનાં
ફો સોંપી ગયો.

આપઘાતનો એક વધુ નિષક્રાંત પ્રયત્ન.

સ્વામિ જૃજનન્દ સરસ્વતિ સંયુક્તા પ્રતિતા એક જાણીતા કસબાના
અતિષ્ઠિત પંડિત-હતા. ધુરંધર વૈયાકરણી અને સૂક્ષ્મ ક્રિયાકાંડી-હતા,
હિમરે, આશરે અવાવન વર્ષના-હતા, એમનો છેવટનો ધ્યેય સંજોત્રો
જામ, પાંડવોની જેમ, સ્વેચ્છાએ ખરકમાં ગૂળી, શરીર ત્યાગ કરવાનો
હતો. પોતાના વખાણુતારાઓ અને શિષ્યસેવકોને આ શુભેચ્છા એમને
બાહેર કીધી. જકર્યાના ભાવિક જનોએ એક મોટી સભા ઓલાવી,
પંડિતજીના શુભાનુવાદ ગાયા, પંડિતજીને પાલખીમાં બેસાડી દોડતાસા
સાથે સરધસ રૂપે ફેરવ્યા અને અતિ માન, પ્રેમ અને ભક્તિભાવથી
એમને વિદાય કર્યા. કેટલાક એમને ગંગોત્રી સુધી વળાવા (મેળવા)
મયા. પંડિતજીએ સન્યાસ દક્ષિા ગ્રહણ કરી, કાશ્ય વસેા સજી, સ્વામિ
જૃજનન્દ સરસ્વતિનો યોગપટ ધારણ કર્યો, ગંગોત્રી ગયા, ધરાદાપૂર્વક
મરી જવા માટે આહાર તજ્યો, પસો તજ્યાં, સાથે આવનારાઓને
યાજી મોકલ્યા અને ચોતે ગૌમુખનો ઝેરયર તરફ આગળ વધ્યા. ગ્રહસ્થા-
શ્રમમાં પંડિતજીએ સુખ સગવડ અને અવશ્ય આરામયાળી કોમળ જીંદગી

ગુનરી હતી અને હવે એકદમ ૧૦,૦૦૦ શીટ ઉપરની સખ્ત પહાડી વાતાવરણ એમનાથી સહન થઈ શકી નહિ, શરીર છોડવા જેટલું દર્દ મનોબળ એકઠું કરી શક્યા નહિ અને બાપડા ક્ષેત્ર પડી પાછા ગંગોત્રી આવ્યા.

સ્વામિને પોતાની દુર્ગતિ પર ધણી લજ્જા લાગી પણ બાપડા કહે તે પણ શું ? આખરે ઉત્તર કાશી આવી લાલા ચરણદાસની કુટીમાં રહ્યા. મરવું તો દૂર રહ્યું પણ અન્નક્ષેત્રોમાંથી લિલા લાવવી, પોતાના વસ્ત્રો, કુટી વગેરે ધોષ ધોષ સાફ રાખવા, એ પણ આ આરામ ત્રેમી પંડિત સાધુથી બનતું નહી. વળી અંતરંગથી પીડાતા હોવાથી એમનાથી ઝટપટ ટેકરાપર ચડ ઉતર કરી શકાતું નહિ. ઉત્તર કાશીમાં સંસ્કૃત વિદ્યાથીઓને ખબર પડી કે મહા વૈયાકરણી આવ્યા છે એટલે ધણા પંડિતો એમની મુલાકાતે આવ્યા અને એમને માટે ખાવા પીવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપી. સ્વામિ સ્વભાવે નમ્ર, અને અમીરી દીક્ષના હતા.

પારસીને સંસ્કૃત વ્યાકરણ નહિ શીખવાય !

મારી સાથે મુલાકાત થતાં એમને મને વ્યાકરણ શીખવાનો આગ્રહ કર્યો અને શીખવાનું પોતે માથે લીધું. મેં લયપ્રેરીમાંથી લઘુ કૌંમુદી ઉઠાડી લીધું અને હવે રોજ એક કલાક સ્વામિ જુગતનન્દ આગળ પણ જ્યાં લાગ્યો. હુંક વખતમાં મને માલમ પડ્યું કે આગળ વધેલા પંડિતોને એઓ શીખતી શકે એવા હતા, પણ વ્યાકરણ શરૂ કરનાર વિદ્યાર્થી સાથે ધીરજ રાખી શકતા ન હતા. વળી વધુમાં બન્યું એમ કે દેટલાક ધર્મચૂરત સાધુ બ્રાહ્મણોએ વાંચે ઉઠાવ્યો કે પારસીને વ્યાકરણ નહિ શીખવાય. સ્વામિ જુગતનન્દે સ્વામિ શંકરાનન્દનો હવાલો આપ્યો કે ત્યારે પારસીને પાતંજલ સૂત્રો કેમ શીખાડવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જુગતનન્દનના રસામ્રયાએ હડતાલ પાડી જેથી જુગતનન્દે મને વ્યાકરણ શીખવાનું છોડી દીધું.

જુગતનન્દે જરથોસ્તી ધર્મ વિષે ધણા સવાલો કરતા હતા, અવસ્થા કલામો સાંભળી કહેતા, “ઓહો ! આ તો અપભ્રંશ સંસ્કૃત છે.” અને પોતાની મરજીમાં આવે એવા અર્થ કરતા હતા.

બાર વર્ષ શુરૂ સેવા કરવાનો કરાર.

પછી મને હિમાલયમાં આવી રહેવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. મેં તે વિગતે વર્ણવ્યું. સ્વામિ કહેવા લાગ્યા, “તમારાં અનુમાનો સાધુ સમાજને અન્યાય કરનારાં છે. જો તમે તમારે વતન જાઓ અને બંધાને કહો કે તમને કેમ યોગ્ય સહયુર મળ્યો નહિ તો મુંબઈના સંજ્ઞાનો અમો સંઘળાને નાલાયક સમજો. ચાલો હું તમને પરમેશ્વરના પરોક્ષ-પરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કરાવી આપું. સૃષ્ટિ રચનાનાં કારણ અને તેની યોજના તથા માણસમતનું આ જગતમાં શું (mission) કરવું છે એ સર્વ બાબત આરસીમાં જુઓ તેમ સ્પષ્ટ દેખાડું તો, બોલો, શું આપશો ?

હું વિચારમાં પડ્યો કે આ સાડું કરનારા સાધુ કેવા ! છતાં મેં ઉત્તર દીધો. “સ્વામીજી મહારાજ, આપ જાણો છો તેમ મેં બે વર્ષ ઉપર થઈ વધુ પૈસા કમાવાનું તજ દીધું છે. મારી પાસ જે કાંઈ દોઢ જે હજાર રૂપિયા છે તે આપને ચંરણે અર્પણ કરવા તૈયાર છું. ઉપરાંત મારાં શરીર અને મનની શક્તિ વડે જે સેવા મારાથી થઈ શકે તે સંવળી કરવા કંચુલ થાઉં”.

આ ઉપરથી સ્વામિએ એવો લેખીત કરાર માગ્યો કે મારે એમને માફ સર્વ ધન જે હમણા છે અને હવેનાં બાર વર્ષમાં જે મળે તે સંવળું અર્પણ કરવું તથા બાર વર્ષ સુધી એમની પૂરેપૂરી ખર્ચા મનની સર્વ પ્રકારની બની શકતી સેવા કરવી, અને તેના બદલામાં એઓથી મને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વ્યક્તિગત અનુસંગ તથા અનુમાન દ્વારા પરમાત્માનાં દર્શન અને સૃષ્ટિઓ, બ્રહ્માંડોની રચના, તેની યોજના અને કાર્યોનું સર્વ જ્ઞાન મારી સમજમાં પૂરેપૂરું ઉતરે એવું આપે.

એક અભયજ જેવો કરાર (contract) સૂચવાયો હતો. હું પાંચ મિનિટ વિચારમાંજ પડ્યો. બાર વર્ષનું બંધન ! અને પાછળથી કાંઈ પોકળ જણાયું તો ?

મેં નમ્રલાવે કહ્યું, “મહારાજ, મારે એક નાનુકે સવાલ પૂછ્યો છે, જો આપ બોલું નહિ માનો તો પૂછું.”

એમની આત્મા મળતાં મેં પ્રશ્ન કર્યો, “પરમાણુથી પરમાત્મા સુધીનું સંવળું પૂરેપૂરું સાચું જ્ઞાન, જે આપ મને માત્ર બાર વર્ષની

અતિંદુર મુદતમાં આપવાની માગણી કરે છે તે સધળું જ્ઞાન આપે પ્રાપ્ત થયું છે કે? જો હોય તો તે સધળું આપવાની આપમાં શક્તિ અને ધૃટ છે કે? અને ત્રીજું તે સધળું ગ્રહણ કરવાની કાયદાત મારામાં છે કે યા આવશે કે?”

આ સાંભળતાંજ સ્વામિના ચ્દેરામાં થયેલો ફેરફાર પ્રગટ દેખાયો. એએએ વળતું પૂછ્યું, “તેમ હોય તો પણ તમને કેમ ખબર પડશે? તમે શી પરિક્ષા કરી શકશો?”

મેં હાથ જોડી કહ્યું, “સ્વામિજી, આપનું કહેવું કંઈક અંશે ઉચિત છે. પરંતુ ‘સોનું જોઈએ કસી તે માથુસ જોઈએ વસી’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે મને માત્ર જ મહિના આપ સાથે વસવાની, વગર અંધનની પરવાનગી આપો, તો હું મારી જની શક્તી રીતે નિરતિ તોલ કઈ અને હા નાના નહીં અનુમાનપર આવું. મારાથી જનતી તલાશ કર્યા પછી પણ હું જોવું કે હું ક્યાયો છું તો મને તેનું જરાએ દુઃખ નહિ લાગશે, પણ જો એકદમ અંધારામાં જુરકો મારું તો મને પણ સંતાપના સંભવ રહે અને કોઈ બાળક સુધાં મને ગધેડામાં ખપાવે. માત્ર જ મહિનાની મહેતલ આપો. એક વખત મેં હા પાડી તો પછી જુઓ કે મારી શી તાબેદારી અને શી સેવા! લેશ માત્ર પણ કચાસ પડવા દઉં નહિ.”

ભાંતી હાથ સ્ક્રલના પ્રિનસિપલ કેવલરામ એમ. એ. જેઓ આ સધળી વાતચીતના સાક્ષી હતા તેમને મારાં કહેવાને પૂરતો ટેકો આપ્યો, “સ્વામિજી, આ એક કેવળ (sincere) નિષ્કપટ જીજ્ઞાસુનાં લક્ષણ છે. એમની માગણી તદ્દન વાજબી છે. એમને જ મહિના તમારી સાથે રાખી જરૂર અજમાવો. તમને પણ એની ખાતરતાનો બોધ થશે.”

સ્વામિને હવે કશું બોલવાની જગ્યા રહી નહિ, ત્યારે માગણીનો અસ્વિકાર કરતાં બે કારણો આપ્યાં, “પહેલું તો તમે પારસી છો તેથી વેદ તમને શીખવાય નહિ. અને વેદાભ્યાસ વિના પરમાત્માની પિછાણ અસંભવ છે. બીજું કારણ એ કે તમે તીવ્ર સંશયાત્મક છો, અને શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સંશયાત્મક વિનश्यति। એટલે કે શંકાશીળનો નાશ થાય છે. તમે પહેલેથી સેવક મુખી સંશયવાલા છો તેથી તમારો કદી શુદ્ધવાર થાય નહિ.”

આ વિપરિતતા (inconsistency) જોઈ મી. કેવલરામ છેકાઈ પડ્યા અને મને અંગ્રેજીમાં કહેવા લાગ્યા, “આ સાધુ દંભી છે, નિષ્કપટપણે અને ગંભીરાઈથી વાતો કરતા નથી, તમને ખનાવે છે, તમારી ભોળાઈનો ખોટો લાભ લેવા માગે છે. આ સન્યાસીમાં પોતા-આંજ્ઞા જ્ઞાન હોય તો ગંગોત્રીની હીમ સમાધિનો વાહીયાત ખ્યાલજ કરતે નહિ. એનામાં જોઈતું મનોનિયંત્રણ હોય, તો સ્વેચ્છાથી શરીર ત્યાગ સહેલાઈથી કરી શકે તે પછી તમે વધુમાં એમ જોયું કે એમની શીલસુશી પ્રમાણે તો તમને આ જન્મમાં વેદાધિકાર મળી શકેજ નહિ તો પછી ખાર વર્ષના સેવા કરાર શા કામના? અધું પોણ છે. તમે કોઈ પણ રીતે બંધનમાં ફસી પડતા ના એવી મારી સાચી સલાહ છે.”

મેં મી. કેવલરામનો ઉપકાર માન્યો. અને મેં સ્વામિને પૂછ્યું, ‘સંશયાત્મક’ શબ્દનો શું અર્થ કરો છો? જે ખીના ધ્યાનમાં ન ઉતરે, સમજમાં ન આવે તે બાબે પ્રમાણિકપણે શંકા ઉઠાડી પૂછપરછ (A spirit of honest doubt and inquiry) એવો અર્થ થાય છે કે કાંઈ ખીજે સૈદ્ધાંતિક (technical) આશય છે? જે સંશયાત્મક શબ્દની મતલબ કાંઈ ખીજી હોય તો સમજવો, શું લગવાન રામચંદ્રે વશિષ્ઠ સુનિતે પૂછેલા પ્રશ્નો, લગવાન શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પર અરજીને ઉઠાવેલી શંકાઓ અને માગેલી સાબિતીઓ, વિવેકાનંદે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે માગેલી પૂરવારી, જીજ્ઞાસુના સવાલો અને સંદેહો જે સંશયાત્મક વિનિશ્ચયિતા ન્યાય પ્રમાણે નાશને લાયકના હોય તો તેયું પરિણામ આવેલું, દેહથી દેખાડી આપશો? ઉલટું પુરાણ અને દંતકથાઓમાં આપણે જોઈએ છીએ કે શંકાઓ ઉઠાડી, પ્રશ્નો પૂછી પૂછીનેજ આગળ વધ્યા. તો પછી મારા સંશયો માટે તમારે નિરાશાવાદી બનવાની શી આવશ્યકતા છે? અને વિનિશ્ચયિત એટલે શું? નાશ પામવું? મારો નાશ થવાથી હું ક્યાં જઈશ? આ સૃષ્ટિઓની અંદરજ કે બાહર? જે તમારે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક હોય તો હું એ સર્વવ્યાપિની બાહરે ક્યાં જઈશ? જે હું પરમાત્માનો એક અંશ હોવું તો પરમાત્માના અંશનો નાશ કેમ સંભવે? શંકા તો કરવીજ જોઈએ. શંકા સ્વભાવિકજ છે, શંકાથીજ વૃદ્ધી છે, મને મારામાં વિશ્વાસ છે, હું આશાવાદી છું.....

સમય થઈ ગયો હોવાથી કેવલરામ તથા હું સ્વામિથી છૂટા પડ્યા.

કેવલરામ રોજ મને મળવા આવતા અને અમે વિચારીને આવળે-
માવળે કરતા.

ઉત્તરકાશીમાં આવ્યા પછી ૮-૧૦ દિવસમાંજ બ્રહ્મચારી રામ-
સ્વરૂપ કંટાળી ગયા. હાંની 'સીનરી' તેને પસંદ ન હતી. મનને રોકી,
રાખવા માટે કશો ઇષ્ટ વિષય હતો નહી. તેની તળીયત બગડી અને
તે પાછો દેહરાદૂન લાણી ચાલી ગયો. હવે હું આખા કમ્પાઉન્ડમાં
એકલો પડ્યો. હું સવારના પાંચ સવાપાંચ વાગામાં ઉઠતો. અને આસન
પ્રાણાયામ કરતો. મારા લાખ યથા અહુ વૈર્યો હજી ચાલતા હતા. સાત
સાડાસાત વાગે હું એક માઇલની (walk) સદેલ કરતો. ગંગા સ્નાન
આટોપી હાથે પકવી જમી લેતો. તીલક કૃત ગીતા રહસ્ય મરાઠીમાં
વાંચતો, સાથે સાથે બાબુ લગવાનદાસની The 'Science of Peace'
તથા ટોમસે ક્રીષ્ણીસની 'Imitation of Christ' વાંચતો. બપોરે
બૃહ્મનન્દ આગળ વ્યાકરણ શીખતો અને પછી શંકરાનન્દ પાસે યોગ-
સૂત્રોની સમજણ મેળવતો. સાંજે એક બે કલાક બીજા સાધુઓની
સતસંગે જઈ આવી, રાત્રે દોડ્યામાં કડવાં તેલનો દીવો કરી પાત-
જલની નોંધ લખી લેતો. આ પ્રમાણે આખો દિવસ પૂરતી રોકાણમાં
પસાર થતો.

એક નવન પરમહંસ.

એક દિવસ સ્વામિ શંકરાનન્દ મને યોગસૂત્ર સમજાવતા હતા,
નેટલાંમાં એક સાવ દિગમ્બર પરમહંસ, નામે સ્વામિ ભૂમાત્રમ આવી
ચડ્યા. સ્વામિ શંકરાનન્દ માનસહિત ઉડીને ઉભા થયા જે ઉપરથી
મેં અનુમાન દોર્યું કે દોષ મહાપુરુષ હશે. મેં પણ ઉભા થઈને પ્રણામ
કર્તા. આ સાધુ તદ્દન નવ્તાવસ્થામાં હિમાલયમાં ૮૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ
રહે છે. એઓ મોટેથી કથું બોલતા નથી પણ હાથે વડે ઇશ્વરતથી
વાતો કરે છે. ધણા વિદ્વાન કહેવાય છે. એમનું શરીર પાતળું અને
મજબુત છે. ચામડી કાળી અને ખડખડડી છે.

શંકરાનન્દજીએ એમના ત્યાગ વૈરાગીની તારીફ કાઢી અને મને
સૂચવ્યું કે "સ્વામિ ભૂમાત્રમ કરતાં પણ આગળ વધેલા પરમહંસ સ્વામિ
કૃષ્ણાત્રમ છે. એઓ શ્રી તો બોલતા કે કશા ઇશ્વરા પણ કરતા નથી.

હિંદુ શીલસુશ્રીનાં છએ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છે. આ સન્યાસી પરમહંસને બ્રાહ્મી મુખવા ખાતે તમે ગંગોત્રી જાઓ ત્યારે જરૂરજ મળજો.”

ઉત્તર કાશીથી મેં ગંગોત્રી, કેદાર, બદરીનારાયણની જાત્રા શરૂ કરી.

ઉત્તરાખંડની યાત્રા.

ઓગસ્ટનો અંત આવ્યો અને સ્વામિ શંકરાનન્દની પ્રકૃતિ વધુ બગડી, જલદી સાજ થાય એવું નહિ લાગ્યું. સ્વામિએ મને રજા આપી અને કહ્યું, “તમે દક્ષિણ દેશના છો, માટે આ પહેલો શિયાળો તમારે હિમાલયમાં કાઢવો નહિ. ચાર માસ નીચલા પ્રદેશમાં રહી, ફાલ્ગુન ચૈત્રમાં પાછા પહાડોમાં આવજો. પછીનાં વર્ષમાં શિયાળામાં પણ તમારાથી રહેવામ્મ શકશે.....હવે થોડાજ વખતમાં ગંગોત્રીનો પટ બંધ થશે માટે ધ્રુવ છોડી તો જલદી યાત્રા આરંભો.”

સ્વામિએ મારે માટે જે શ્રમ લીધો હતો તથા મારા પ્રત્યે જે કાળજી દર્શાવી હતી, તે માટે ખરાં અંતઃકરણથી આભાર માન્યો અને એમને પગે પડી, એમના આશિષ લઈ છૂટા પડ્યો.

સંગ્રાણી મયદાંડાના એક જવાન પહાડી બ્રાહ્મણ પુત્રને મારા રસોધ્યા અને માર્ગ દર્શક તરીકે મેં રોક્યો.

ત્રીજી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ ના દિવસે સવારમાં પેલો પહાડી નોકર રામજી તથા તેનો બાપ હરદેવ મારી કુટીપર આવ્યા. હરદેવે મારે માથે પુષ્પ વગેરે મેળી મારી પૂજા કરી અને યથાવિધિ પોતાના ચિરંજીવને મારા તાબામાં સોંપ્યો, “બ્રહ્મચારીજી મહારાજ, રામજીને તમારો ધર્મપુત્ર લેખી એને શીખવજો.”

પછી પોતાના દીકરાને સંબોધી કહ્યું, “મહારાજની ખરાં દીલથી સેવા કરજો અને સઘળી રીતે સંતોષ આપજો.”

બાપે બેટાને છાતી સરસો ચાંપ્યો અને લાગણીભરે છૂટા પડ્યા.

રામજીને મેં પહેલેથી કહી દીધું, “સંનૈગવસાટ આપજો મેળ ચયો છે. તારે મારી સાથ નોકર ભાવ નહિ ધરાવવો પણ હું તને એક સાથી, સહપાત્રી, સહકારી લેખીશ. માટે મારી સાથ કશો સંકેત

રાખીશ નહીં. તુ તારી ફર્ન બનવજે અને હું તારી તરફ મારી ફર્ન
અદા કરીશ.”

ખાવા પીવા સાથે રોજના આઠ આણા ઠેઠા હતા. મને કહેતાં
પ્રુથી ઉપજે છે કે લલા રામજીએ મારી સેવા ખરા લાવથી બનવી
અને મેં પણ તેની સાથે ઘણી સારી ભાષ્યધી બનવી છેવટે એને
મારી સંગત એટલી બધી ગમી કે વગર પગારે, મારો એલો બની જઈ
સાધુ બનવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો, મેં તેને સમજાવવી પ્રુથ કરીને
યાત્રા પુરી થતાં પાછો ઉત્તર કાઢી મોકલ્યો.

પછી મેં મારી ચોપડીઓ તથા ઓછો જરૂરી સામાન ટપાલ
મારફતે હો. પંત ઉપર હરદ્વાર મોકલી દીધો. પ્રિનસીપલ દેવલરામે
મારી પાસે બાબુ લગવાનદાસની The Science of Peace માંગી
લીધી. સાયરમતિ આશ્રમની લજનાવલી અને ઍની બેઝંટની પોકેટ
ગીતા, Imitation of Christ ની એક નકલ તથા એક ટ્રારી
નોધપોથી મેં મારી સાથે રાખી. જ્ય ગંગે ! જ્ય ગંગે ! ! જ્ય ગંગે ! !
કરી અમે નીકળ્યા.

પહેલું મુકામ—મનેરી.

અમારાં કપડાં-ઑઢણાં-બિઠાના-સીધુ સામાન બધું મળી
વીસ રતલથી વધારે નહોતાં. રામજી આ બોલે એવી ચાલકીથી ઘટ
બાંધી પીકે વળગાડી, ખભે લટકાવી દેતો કે એના બંને હાથ જૂટા રહેતા
અને આસાનીથી ચાલતો હતો. આજનો દિવસ ઘણો સુંદર હતો.
ભાદ્રપદનાં વાદળાંથી વીંટળાયેલો તડકો મંદ અને શીતળ હતો.
આસપાસ બધે લીલોતરીજ લીલોતરી હતી. વાયોલેટ, પેન્ઝી, પ્રીમરોઝ.
ફર્ન વગેરે તરેહવાર નાણુક ફુલપાનથી જીના ખડકો શોભી નીકળ્યા
હતા. રસ્તે પાણીનાં સુંદર બીલોર જેવાં ઝરણાંની હરીકાષ્ઠમાં ઊવન
પ્રવાહ પણ ખળખળ ખુશાલીથી વહેતો જણાતો. રસ્તો સાફ અને સરળ
હતો અને બોલ બોલતાંમાં અમે ૯ માઈલ કાપી મનેરી આવી પહોંચ્યા.

લગલગ સૂર્ય આઠમવાનો સમય હતો. અમે ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.
બાબુમંજ એક દાદ્યાલયે શીલુશીલુ થતો પાણીનો ઘોઘ આખી રાત
ચોંધાટ કરતો હતો. આ ઠંડા અશ્મામાં હાથ પગ ધોયા અને તાજગી

પામ્યા. દુકાનપરથી ફર્નની કળાઓ ખરીદી તેનું શાક બનાવ્યું. ઘઉંની રોટલી સાથે ખાધું. હાં લાકડાંની મોળીઓ પૈસે બે પૈસે તૈયાર મળેછે. તથા તવો, તપીલી, ચમચ, ખાલદી વગેરે દુકાનદાર બધાંને વાપરવા આપેછે, આથી આ યાત્રામાં સાથે વાસણો લઇને ફરવાની જગ્ગળ રહેતી નથી.

ખીજ સવારે સકાળે ઉઠી, આ શીરો, પુરી ખાઇ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તે એક પહાડી બ્રાહ્મણ સતસંગી મળ્યો. તેણે મને આદરપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા, ક્ષેમકુશળ પુછ્યા, અનેક સંસ્કૃત શ્લોક સમજાવ્યા અને નીચલી સુવાર્તા કહી.

નામ સ્મરણનો મહિમા.

એક મહાત્મા નામ જપન કરતો એક રસ્તેથી જતો હતો. માર્ગમાં તેને દૈવસંજોગે એક મહા મૂલ્યવાન રત્ન જડ્યું. આ મણિ ઉપાડી લઇ બહુ હર્ષ પામ્યો. અને શોખશક્તી સમાન અનેક હવાઇ કપલ્લા બાંધવા લાગ્યો કે આ નંગના કમમા કમ આટલા હજાર રૂપીઆ ઉપજશે તેમાથી અમુક સદાવૃત, બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ વગેરે સ્થાપીશ અને તેનો એમ વહિવત કરીશ, વગેરે, વગેરે, ક્યાંથી ક્યાં વિચારો દોડાવવા લાગ્યો, અને નામોચ્ચારણ તો ભૂલીજ ગયો.

પછી જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે વિચારવા લાગ્યો, “આ કેવો બદબખ્ત પત્થર છે કે જ્યારથી મેં તેનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારથી હું પ્રભુનું સ્મરણ ભૂલ્યો! જો મારા જેવો ધર્મનિષ્ઠ, ધનના આમ ક્ષણિક સંસર્ગથી આટલો બધો ભ્રમમાં પડી ધૃશ્વરની યાદ વીસરે, તો ખીજ દુર્બળ સંસારીઓ જન્મભર આ માટી પત્થરનાં ખીજોણા (રમકડાં)થી રમ્યા કરે છે, તેઓ લક્ષિત ભૂલે તેમાં શી નવાઇ! ધન એજ નાશનું કારણ છે.

‘ગઉધન, ગજધન, ગોપીધન ઓર રત્નધન ખાણ.

જહાં આવે સંતોષ ધન, જહાં સખ ધન, ધૂળ સમાન.’”

આવું કહી મહાત્માએ પેલું કિમતી રત્ન ગંગાજીમાં ફેંકી દીધું, અને પાછો પોતાનાં નામ સ્મરણમાં મગ્ન થતો ચાલ્યો ગયો.

આ સમયે મારી વૃત્તિ પણ નામસ્મરણની તરફેણમાં હોવાથી મેં વાહવાહ કરી. અને યાત્રાના આ પ્રત્યક્ષ કાયદા પામવા કારણે હું ખુશ

‘થયો. મુંસાફરીમાં આપણે અનેક માણસોના સમાગમમાં આવ્યે છીયે, જેઓ પુદ્ગપુદ્ગ વગર માગવે, નીનિ-લક્ષિતના પાડો આપે છે. આ સતસંગમાં રહેજે બીજા ૯ માઇલ કપાઇ ગયા, અને અમે ભટવાડી આવી પુગ્યા.

બીજો પડાવ-ભટવાડી.

હાં બાળા કાળી કમળીવાળાની ધર્મશાળામાં ઉતારો લીધો, આ સરાઇ અતિ ગંદી હતી. સાફસુફ કરી ઉપરનાં મજલાપર આસન ગોઠવ્યું. સ્નાન કરીયું, બોજન આટોપી આગળ વધવાનો વિચાર કર્યો તેટલાં દુકાનદારથી તપાસ કરતાં જણાયું કે જે દર્શનિય મહાત્મા ગામમાં પધાર્યા છે. આ સાંભળી અમે હાંજ થોભી ગયા.

સ્વામિ ગંગાગીરની મુલાકાતે અમે ગયા. એક તથા દેવાયલાં નિશાળનાં મકાનમાં ગામની પાદરે ઉતર્યા હતા. એમના ચહેરાપર ગમભીની જણાતી, મનુષ્ય સમાગમમાં એમને આનંદ પડતો ન હતો. જગતથી, સમાજથી કંટાળી નિરાસ બની (misanthrope) લોકદ્વેષી બની ગયા હતા. વેદાન્તમાં પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરતા અને આ વિષય વિદ્વાતાથી ચર્ચાવી શકતા હતા. અલગતાં વેદાન્તની (anomalies) અનિયમતાનો ઉત્તર દઇ શકતા ન હતા. એ નિષ્કપટ, સાચા અને નીલિવાન જણાતા હતા. પણ આટલી શીલસુરી છતાં એમનું જીવન તો એમને બેજાનરૂપ અને દુઃખમયજ હતું.

ગાંજના ગુરૂ

અમે સ્વામિ આનંદગીરીનાં દર્શન ગયા, આ સન્યાસી તો ગંગાગીરથી ઉટ્ટા અને પ્રપંચમાં પૂર જણાયા, વસ્તીની વચ્ચે વચમાં એક પડાડીનું મકાન રોકી બીરાજ્યા હતા. એમને ત્યાં રાત દહાડે ચીલમ ગાંજની દરબાર ભરાતી, પહાડીઓ આવતા, સ્વામિને નમો નારાયણ કરતા અને ધૂનીની આસપાસ કુંડાળું બની બેસતા, એઓમાંનો એક જે ચીલમ ક્રિયામાં કુશળ હતો તે એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની વાકેફગારીથી ચીલમ સળગાવતો, બરાબર થઇ છે કે નહિ તે અજમાવી જોતો. પછી પૂર અદાથી નાટકી હોમે ગુરૂજને આપતો. આનંદગીરી ખરેજ આનંદગીરી હતા. એઓ ટટાર થઇ બેસતા, ચીલમ આકાશ તરફ પકડી

પહાડી બ્રુલંદ અવાજે, ‘ભમ મહાદેવ ! ભોળે શંકર..... પીતેવાલેકી બલા દૂર, નહિ પીયે ઉરકે મુઠમે ધૂળ !’ કરી ઝડપી ઉચ્ચારે ચીલમ શીવાર્પણ કરી, બે ચાર લાંબાં દમ લગાવી, ધૂંવાતા ગોટ્ટે ગોટ્ટા કઠી પોતાના લેફ્ટેનન્ટને આપતો અને પછી ચીલમ ભકતોમાં ફરતી, તરેહવાર લોક નીંદા, અને ચચ્યા મમ્મા સાથે સ્વામિ પોતાનું આત્માજ્ઞાન હાંકતા. સખત મજૂરી કરનારા પહાડીઓ આમ મહાત્માની સતસંગમાં રાહત પામી, સતસંગનો અને મહાત્માનો તથા તેમની ચીલમનો મહિમા ગાતા આનંદી સ્વરૂપે વિદાય થતા. સવાર પડતાં આનંદગીરી-પહાડી છોકરાઓને પકડી એક પૈસા ‘યા ચાનું’ એક પ્યાલું આપી જંગલમાં મોકલતા, જ્યાં ગાંજના અગણિત છોડવા આપોઆપ ઉગી નીકલતા હતા, લાંથી ગાંજે મસકી લાવવાનું શીખવતા. છોકરાઓને પણ એકાદ બે સહરૂકા ચખાડી આ પરોપકારી (!) સાધુ ગાંજના વ્યસનનો પ્રચાર કરતો. આનંદગીરજી પહાડી સ્ત્રીઓમાં કાંઈ ઓછા માનીતા ન હતા મહાત્માને ધરે બોલાવી જમાડવાને તો સ્ત્રીઓમાં એક જતની હરીકાષ્ઠજી આશતી.

આનંદગીરીએ ચાનું પ્યાલું આપતાં મારી આગળ તો પરોપકારની સુંદર વાતો કીધી. ધર્મશાળા સ્વચ્છ રાખવા પહાડીઓને શીખવવા મેં કહ્યું ત્યારે કાળી કામળીવાલા રામનાથની મા બહેનને યાદ કરી, તરેહવાર નીંદા કીધી. “મેં રામનાથ પાસે ધર્મશાળાનો વિના હાંસલ વહિવત માગ્યો જે તેમને ના પાડી. મારા હાથમાં હોય તો હું બહુજ સ્વચ્છ રખાવું, ઉપરાંત તમે જેવા સાધુ મહાત્માઓની સેવા પણ કરે...આજે શિક્ષા જાંજ આરોગ્યને...અરે ! તમારા રામજીને તથા તેનાં કુટુંબને હું લાંબા કાળથી પીછાણું છું. તે પણ જાંજ જમશે....આ જુવો મેં આ રીપણું ઉઘડાવ્યું છે. યાત્રીઓ પાસથી પૈસા એકઠા કરી હું સાધુઓની સેવા કરું છું.....”

મેં આનંદગીરીને કહ્યું. “તમારો વસીલો આ ભાગમાં બહુ સારો જમ્યો છે તો આ બાપડા પહાડીઓને દુખડાં તાળવાં, તેઓને જ્ઞાન આપવા તમે ધણું કરી શકો. જુઓ, સીમલાના પહોડોમાં એક વિદેશી પુરૂષ મીઠા સ્ટોકસે પહાડીઓને કેટલા બધા આગળ વધાર્યા. વળી તમે હાંતા પહાડીઓને આ નવું વ્યસન શું આપો છો ?”

આનંદગીરી હસીને બોલ્યા, “બ્રહ્મચારીજી તમારી વાત બહુ સારી

છે. પણ તમે ખીનઅનુભવી જણાવો છો ! તમે ગંગોત્રી વગેરે ઠંડા પ્રદેશમાં જાઓ છો તો સંભાળજો અકડી જશે. માફ માનો તો આ શીવજીની છુટી (ગાંજ)નું સેવન કરો અને શંકર તમને સહાય થશે. આ ગાંજથી તો લોકમાં ચેતનતા આવશે. તમે અજમાવી જોયું છે ? પહેલે વાપરી જુઓ પછી જાતી અનુભવ બાદ આપણે ફરી ચર્ચા કરીશું. હા, હા, પહેલાં તો તમને સુગ લાગશે. ફેર ચક્કર ઝોકારી આવશે. પણ જો તમે શ્રદ્ધાથી વળગી રહેશો તો તમને આ માર્ગે જ સમાધિ લાલ થશે.....!"

મેં જોયું કે હાં વધુ વાત વ્યર્થ છે. પણ એક વાત હાં હું શીખ્યો તે અજમાવી જોવાની ફીલચુફી. અનેક સંપ્રદાયવાળા કહે છે કે અમારી પ્રથા માટે તમે વાદવિવાદ ના કરો. આત્મજ્ઞાન છુધ્ધીની બાહેરની ખાના છે માટે જાતી અનુભવથી અજમાવી જુઓ. પ્રત્યક્ષ છાં પ્રમાણ ! ધ્યેય બધાનો એકજ. માર્ગ જુદા જુદા હોય તો શું થયું ? બધે રસ્તે તમે મથરને પૂગી શકશો. માત્ર શ્રદ્ધાથી એક માર્ગ પકડી તેની તરીકતોપર લાંબો વખત સુધી અમત્ર કરો. તમને અમુક અવાજો સંભળાશે, અમુક રોશની દેખાશે, અમુક દર્શન થશે, અમુક જ્ઞાન થશે. બસ અમારી રીત તમે અજમાવી જુવો, જોઓએ ફોતેહ-મંદીથી અજમાવી નથી નેઓ પણ કહેવામાં સામેલ થાય છે કે અમારાથી જનતું નથી પણ તમે અજમાવી જુવો જરૂર ફાયદો થશે.

કેમ, આ ફીલચુફી પ્રમાણે આનંદગીરીજીની સૂચના અજમાવી જોવી છે ? સમાધિ લાલ થશે, સમાધિ લાલ ! પહેલે પહેલે જરા ઝોકારી, ચક્કર, લમ્મર ખમી લેજો. પછી, પછી એ ચક્કર લમ્મરમાંજ મળાહ મળશે ! પછી છે તમારી મક્કદૂર કે તમે એ વ્યસનના પંજ-માંથી છૂટો ? છેવટે તમારે પણ નાકકતાઓની જમાતમાં જોડાવા સિવાય છે કશો છૂટકો ? અજમાવવા ચાહે તેને અજમાવી જોવા દ્યો. ચાલો આપણે આગળ ચાલ્યે.

ત્રીજી ચટ્ટી—ગંગનાની ઝપિફુંડ.

સવારે અમે કુચ આગળ વધારી, શાંત અચળ ગીરી માળાનાં શ્વેત શૃંગો હવે પાસે આવવા લાગ્યાં. ઉંચાં (Pine) ચીરનાં ઝાડોનાં

‘સંપકાલયાર્થી’ જંગલો, દખ્ખણાલરી લયનાનક ખીણો, ‘ઘોંઘાટ’ કરતાં ચિત્રમય ઝરણાં, પગતળે મોટા ‘ખડકા’, પાષાણોને ગખડાવતી, ‘ક્ષીસા’ ગોળ ‘ખના-વતી’ પ્રતાપી ગંગા ‘લાંગીરથી’ હિમાલયની એવી પ્રૌઢતા અને મહિમા પૂરે ઠાક સાથે ‘રણુ’ કરતી કે આખો રસ્તો મેં એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ તેમજ રામંછને ઉચ્ચારવા ય દીધો નહિ. આ ઘડીએ પણ તે દૃષ્ય આમેહુલ્ય મારી સામને આવી પાછલી યાદમાં આનંદ આપે છે.

લટવાડીથી ગંગનાની (ગયનાની) ૯ માઈલ છે. હાં એક ધર્મ-શાળા રમણિક સ્થળે બંધાય છે. સાફ, સ્વચ્છ અને સગવડ વાળા છે. હાંના બ્રહ્મચારી ઉપરીએ મને આવકાર દીધો. તુરત ગરમ ગરમ મસાલાની આ પાઈ, રાતને માટે દુધ તથા તાજી ફ્રેન્ચ ખીન્સ આપી મારી ક્ષમા આહી, હાંથી પંદર મૈલ પર કાંઈ કામ હશે ત્યાં આહી ગયા.

હાંથી એક ફરલૅંગને છેડે એક ઝુલતો પૂલ વટાવી, અમો ઋષિકુંડના ગરમ પાણીના ઝરામાં નહાવાને ગયા. એક ગૌમુખમાંથી ઉકળતાં પાણીનો ગંધકી ઝરો એક કુંડમાં ખાલી થઈ વરાળના ગોટગોટા આસપાસ ફેલાવી દે છે. આ કુંડ ઉલરાઈ એક નાળાં વાટે નીચેનાં ખીન્ન કુંડમાં પડે છે જ્યાંથી પાણી એક ત્રીજા કુંડમાં નહાવા લાયક ગરમ બને છે. પહાડની બાજુમાંજ એક સો શીટને છેડે એક ઠંડાં પાણીનો બરફાની ઝરો વહે છે. આ છેવટના ત્રીજા ગરમ કુંડમાં અમો નાહ્યા. અમારી ઠાક ઉતરી ગઈ, રામંછએ ખીન્ન કુંડમાં એક ગોટા લગાવ્યો, જે જોઈ માફ પણ મન થયું. દૂધકી મારી હું ઝટ બાહર નીકળી પડ્યો. જાણે હજારો સોય ભોંકાઈ હોય એવી લાગણી થઈ અને છાતી તો એવી લાલચોળ થઈ ગઈ કે ચમટી તોડે તો તરત લોહી નીકળે.

આ કુંડ આગળ બે શુદ્ધ છે. એકમાં એક વૃધ્ધ વૈરાગી લાંબો વખત થયો રહે છે. આ બાધાની જટા ધુટી સુધી પહોંચે એટલી લાંબી હતી, ઘુટો મહેનતુ અને સ્વચ્છ હતો. પાછળની જગામાં એક વાડો ખનાવી શાકભાજી ઉગાડતો, જે કે લખી વાંચી જાણતો નહી છતાં તુલસીદાસજીની અનેક ચોપાઈઓ મોઢેથી બોલી જતો, બાજુના શુદ્ધમાં એક જવાન સીતારામજી (વૈરાગી) થોડુંક થયુંજ આવી વસ્યો હતો. પણ ખાધેલ, પીધેલ, ફરેલ હોવાથી, કાઈ સાથ મળે તો કેદારનાથ જવાના

વિચારમાં હતો. કહે છે કે પંવાલીને માગે દેદાર જવાનો રસ્તો ઘણો 'કઠણ અને કુલોની' નીશાથી ભરેલો હતો. વંળા ઠેકઠેકાણે 'ખરફ પણુ શરૂ થયું કહેવાડું', આ કારણે એકલા દેદાર જતું સલાહ લયું નહોતું. 'મેં' આ મરત આખળા જેવા વૈરાગીની સાથે સાધવામાં લાલ લેખ્યો અને અમે એકમત થયા. સીતારામે કહ્યું, "તમે જલદી ગંગોત્રી દર્શન કરી આવો, અને હું, અહીંથી તમારી સાથે જોડાઈશ." બન્ને વૈરાગીઓને દક્ષિણ દિશા, હું મર્મશાળા પર આવ્યો.

હાલો દુકાનદાર ઘણો લલો માણસ હતો. કુલુ તરફથી યાત્રીઓનો એક સંઘ પોતામાંના એ પીમાર યાત્રીને છોડી ચાલી ગયો હતો, આજે ૧૧-૧૨ દિવસ થયાં છતાં યાત્રીનો તાવ ઉતર્યો ન હતો. પીમારે દુકાનદાર તે પીમારની ખરદારત કરતો, મારી આગળ આવી દુકાનદાર અળ કરવા લાગ્યો, "મહારાજ, કાંઈ ઔષધ બજાતા હોય તો ઉપાય કરો."

મેં કાળાં મરી, તજ, લવંગ, સૂંટ અને એલચી તેમાં સુકી ચાહ અને નીમક ઉમેરી કાવો બનવાડ્યો અને પીમાર સાંભળે તેમ એટલી તો ખાતરી પૂર્વક રીતે કહ્યું, "ત્રણ દિવસ આ કાવો પાવો, અને આ યાત્રી એથે દિવસે તો હાંથી કુચ કરી જશેજ." પીમારે પડયો પડયો પીછાનામાંથી મારો ઉપકાર માન્યો અને પીછું સવારે અમે તો આગળ વધ્યા.

એક નમુનેદાર ત્યાગી દીગમ્બર.

જુવાન છોકરીઓ પાસે (shampoo) ચંપી, તથા હેવાનો પાસે નમસ્કાર કરાવતા નાગા બાળા સાથે આપણે કાશીના અસ્સી ઘાટપરની નાવમાં રહેતા આંધળા દીગમ્બર સૂરદાસબાબાની સરખામણી અને (contrast) ફક્ત આગળ જોઈ ગયાં છાએ. આપણે હિમાલયના નમ સન્યાસી ભૂમાશ્રમની પણુ મુલાકાત લીધી, આજે પરમહંસ સ્વામિ કૃષ્ણાશ્રમનો ઉપલાઓ સાથે મુકાબલો જોઈએ.

ગંગનાનીથી ૮ માઇલપર 'સુકી' ચઢી હતી. જ્યાં અમે સ્નાન બોજન કરી લઈ, વધુવાર ન થોલતાં અમે યાત્રા માગથી વેગળા જઈ, પહાડ પર ચઢ્યા. દોઢેક માઇલપર એક નાનકડું ગામ આવ્યું, આ ગામથી બહાર, એક પડત લાકડાનાં ઘરમાં, આ ગ્રંથાત પરમહંસ ધાસના

આસનપર સાવ નમ્ર હાલતમાં ખીરાળ્યા હતા. આખા ગંગાપટ પર
અધે આ અવધુત મહાત્માની ખ્યાતિ ફેલાઈ છે. મોટા મોટા સન્યાસીઓ
પણ પૂજ્ય ભાવથી એમની તારીફ ગાય છે, કહે છે કે કૃષ્ણાશ્રમ પટદશિ
એટલે હિંદુઓનાં છએ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોવા ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાથી
પણ અંગણુ ન હતા. સન્યાસી તરીકે એમનું જીવન નમુનેદાર હતું
અને એક પછી એક આડંબર અભ્યાસ પૂર્વક ત્યાગતા જતા હતા,
સ્વામિ શંકરાનંદે તો અનુમાન દોરીજ લીધું હતું કે સ્વામિ કૃષ્ણાશ્રમ
ધીમે ધીમે ડીગમ્બર બની નિષ્ક્રિય થઈ જશે. અને આખરે થયું પણ
તેમજ. નવ હજાર શ્રીટની હયાઇએ, જ્યાં અપોરને વખતે પણ મારી
ખાંધ પર એક હલકી કામળાની જરૂર પડી હતી, એવી યુક્તિ હંડી-
જળ્યાએ કાંઈપણ ધુની વગર, સાવ નમ્ર હાલતમાં એઓ રહે છે. એઓ
લિક્ષા માગવા વટીકે જતા નથી. ગામના લોક રાંધેલો ખોરાક દિવસના
એક વખત લાવી આપે છે જે પૂરા એક શેર (૮૦ તોલા) જેટલું જમી
લે છે. ગામવાળાં એ કહે છે, “અમે અમારા વચ્ચે (thorn) પાળી
પાડી છે. અને જો કોઈ પોતાની વારી લૂલી જાય તો એઓથી કશુંએ
કરતા નથી, ઉલટાં અમેજ જમીને પ્રશ્નતાપ કરીને માશી માગી આવ્યે
છીએ. મહારાજ કદી પણ કોઈ સાથે કશુંએ બોલતા નથી. કવચીત કોઈ
નહાનાં બાળક સાથે રહેજ ખેલે છે. અમારું આખું ગામ ભાગ્યશાળી
ગણાય કે આવા પરમ મહાત્મા અમારાં બ્રાહ્મણુ ગામને પાવન કરે છે.
એમના મુગા આશિષથી અમો મુખી છીએ, સ્વામિજી કોઈ કોઈ વેળાજ
બાહેર આવે છે અને લાંબી એકાએક ચાલી જાય છે. અને ગંગોત્રીના
પહાડોની શીખરે અરુમાં થઈને ઘોડી વારમાં કેદારનાથ યા બદરી
નારાયણ પહોંચી જાય છે, અમો પહાડીઓ પણ એ રસ્તે જવા કદી
હિમત કરી શકતા નથી.....”

કૃષ્ણાશ્રમને ભેટવા આગાઉ, મેં કદપેલું કે એઓ માત્ર હાડકું
ચામકું થઈ રહ્યા હશે, પણ જ્યારે દર્શન કીધાં ત્યારે એમનું શરીર
હૃદયુષ્ટ જણાયું, એમના ગાત્ર ખીજેલા અને રહેજ રતાશ પડતા હતા.
ચામડીપર ઝકડાની સજ્જતાની છાપ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. એમની ખાળ
વગડાઉ ભેંસના જેવી ખડખડડી બની રહી હતી. લાંબી દાદી અને
વીખરાયલી જટાને ભાગ્યેજ જળ યા તેના માથેકના કાળજમંદ હાથો

લાગ્યા હોય. અમો પહેલેઆ ત્યારે પરમહંસ બને હોયોની હથેલીમાં દાઢી થેલ્યા રાખી નિશ્ચિંત બેઠા જણાયા. અમો પગે પડ્યા, થોડાં તાળાં (plumbs) આળુ એમનાં ચરણે ધર્યાં અને મુક અભયમીથી આદર્યુકત સ્વામિનું મુખાવિદ નીહાળતા બેઠા. મને ખચર હતી કે સ્વામિએ કાષ્ટ મૈન ધારણ કયું છે માટે મીનીટા સુધી હું તો સાવ ચૂપજ બેઠો. સ્વામિએ સ્હેજ મોહ મળકાવી એક આળુ ખાધું, બાકીના પર માત્ર હાથ મેળ્યો, જાણે એવું કહેવા માગતા હોય કે આ પ્રસાદી તરીકે પાછાં લઇ લ્યો. સ્વામિનો સ્હેજે પ્રશન્ન જણાતો, આંખો ચમકતી હતી. આજુ બાજુ કરો પણ સામાન લોટા, સોટા, લંગોટા કાંઈ પણ જણાતું નહી. થોડો વખત બેસી અમે પાછા પગે પડી રૂખસત લીધી. હું તો કાંઈપણ બોલ્યો નહિ, પણ રામજીએ ઉદગાર કાઢ્યો, “સ્વામિજી મહારાજ ! આપકા આશીર્વાદ !”

આ કેવું જીવન ? એક સશક્ત, ભણેલો, પ્રવિણ પુરૂષ આમ કેવળ નિરપ્રહિ બની, કર્તવ્ય મુક્ત બની, વસ્તીથી દૂર હંચા બરકાની પહાડમાં એકાંત શાંત ચૂપ બેસી રહે ! એમની અંતરની વાત તો એમનું અંતર જાણે (આમ લખવાના કાગળ આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું) પણ એમની તિતિક્ષા બાલ ત્યાગ તો ખચીતજ હૃદયાદેરનો જણાતો. એમનાં દર્શન પછી મારામાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા અને મેં અનેક મહાત્માઓ, પંડિતો, પ્રોફેસરો સાથે એમનો દટાંટ ચર્ચાવ્યો.

મનુષ્ય જન્મનું પ્રયોજન શું ? માનવીની પ્રૂર્ણવસ્થા કય ? શું શ્રેષ્ઠ, કર્તવ્ય નિષ્ઠતા કે કર્તવ્ય મુક્તતા ? એક મહાત્મા ગાંધી જેવા ઉચ્ચ કોટીના કર્તવ્ય પરાયણ પુરૂષ હોય અને પરમદંસ કૃણાશ્રમ જેવા કેવળ કર્તવ્ય મુક્ત પુરૂષ જીવો. આ બન્નેમાં ઉચ્ચતર કોણની અવસ્થા ?

યોગી કર્તવ્ય મુક્તાતને શ્રેષ્ઠ જણાવતાં સમજાવે છે, “પાતંજલ પ્રમાણે વૈરાગ્ય બે પ્રકારના હોય છે. વશીકાર વૈરાગ્યમાં યોગી અનુભવી શકાય એવા સર્વ વિષયોથી તૃષ્ણા રહિત બનવા ઉપરાંત, સ્વર્ગ વગેરેની સાંભળેલી ઉચ્ચ સ્થિતિની પણ તૃષ્ણા છોડી દે છે.

“પણ આથી ઉચ્ચતર વૈરાગ્યની હાલત, જે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે તેમાં તો યોગી સર્વ વિષય સંબંધ ત્યાગે છે, અરે ! ‘પુરૂષ ખ્યાતિ’ એટલે સ્વરૂપને, ઈશ્વરને પિછાણવાની, જોવાની, ઇચ્છાનો પણ ત્યાગ કરે

આસનપર સાવ નગ્ન હાલતમાં બીરાજ્યા હતા. આખા ગંગાપટ પર બધે આ અવધુત મહાત્માની ખ્યાતિ ફેલાઈ છે. મોટા મોટા સન્યાસીઓ પણ પૂજ્ય ભાવથી એમની તારીફ ગાય છે, કહે છે કે કૃષ્ણાશ્રમ ષટ્દશિ એટલે હિંદુઓનાં છયે શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોવા ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાથી પણ અંગ્રાણ ન હતા. સન્યાસી તરીકે એમનું જીવન નમુનેદાર હતું અને એક પછી એક આડંબર અભ્યાસ પૂર્વકે સાગતા જતા હતા, સ્વામિ શંકરાનન્દે તો અનુમાન દોરીજ લીધું હતું કે સ્વામિ કૃષ્ણાશ્રમ ધીમે ધીમે ડીગમ્બર બની નિષ્ક્રિય થઈ જશે. અને આખરે થયું પણ તેમજ. નવ હજાર શીટની હંચામ્બએ, જ્યાં અપોરતે વખતે પણ મારી ખાંધ પર એક હલકી કામળીની જરૂર પડી હતી, એવી યુક્તિ ઠંડી-જગ્યાએ કાંઈપણ ધુની વગર, સાવ નગ્ન હાલતમાં એઓ રહે છે. એઓ ભિક્ષા માગવા વટીકે જતા નથી, ગામના લોક રાંધેલો ખોરાક દિવસના એક વખત લાવી આપે છે જે પૂરા એક શેર (૮૦ તોલા) જેટલું જમી લે છે. ગામવાળાં એ કહે છે, “અમે અમારા વચ્ચે (turn) પાળી પાડી છે. અને જે કોઈ પોતાની વારી ભૂલી જાય તો એઓશ્રી કશુંએ કરતા નથી, ઉલટાં અમેજ જમ્તે ત્રાતાપ કરીને મારી માગી આવ્યે છીયે. મહારાજ કદી પણ કોઈ સાથે કશુંએ બોલતા નથી. કવચીત કોઈ ન્હાનાં બાળક સાથે રહેજ ખેલે છે. અમારું આખું ગામ ભાગ્યશાળી ગણાય કે આવા પરમ મહાત્મા અમારાં બ્રાહ્મણ ગામને પાવન કરે છે. એમના મુગા આશિષથી અમો સુખી છીયે, સ્વામિજી કોઈ કોઈ વેળાજ બાહર આવે છે અને લાંબી એકાએક ચાલી જાય છે, અને ગંગોત્રીના પહાડોની શીખરે અરક્ષમાં થઈને થોડી વારમાં કેદારનાથ યા બદરી નારાયણ પહોંચી જાય છે, અમો પહાડીઓ પણ એ રસ્તે જવા કદી હિમત કરી શકતા નથી.....”

કૃષ્ણાશ્રમને ભેટવા આગાઉ, મેં કહેલું કે એઓ માત્ર હાડકું ચામડું થઈ રહ્યા હશે, પણ જ્યારે દર્શન કરીધાં ત્યારે એમનું શરીર હૃદયુષ્ટ જણાયું, એમના ગાત્ર ખીલેલા અને રહેજ રતાશ પડતા હતા. ચામડીપર ઋતુની સખ્તાઈની છાપ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. એમની ખાળ વગડાઉ ભેંસના જેવી ખડખડી બની રહી હતી. લાંબી દાઢી અને વીખરાયલી જટાને ભાગ્યેજ જળી યા તેના માલેકના કાળજીમંદ હાથો

લાગ્યા હોય. અમો પહેંચ્યા ત્યારે પરમહંસ બન્ને હાથોની હથેલીમાં દાઢી થેલ્યા રાખી નિશ્ચિંત બેઠા જણાયા. અમો પગે પડ્યા, થોડાં તાન્ન (plums) આળુ એમનાં ચરણે ધર્યાં અને મુક અન્નયમીથી આદરયુક્ત સ્વામિનું મુખાવિંદ નીહાળતા બેઠા. મને ખચ્ચર હતી કે સ્વામિએ કાષ્ટ માન ધારણ કર્યું છે માટે મીનીટો સુધી હું તો સાવ ચૂપજ બેઠો. સ્વામિએ રહેજ મોહ મળકાવી એક આળુ ખાધું, બાકીના પર માત્ર હાથ મેળ્યો, જાણે એવું કહેવા માગતા હોય કે આ પ્રસાદી તરીકે પાછાં લઇ લ્યો. સ્વામિને રહેરો પ્રશ્ન જણાતો, આંખો ચમકતી હતી. આળુ બાળુ કરો પણ સામાન લોટો, સોટો, લંગોટો કાંઈ પણ જણાતું નહી. થોડો વખત બેસી અમે પાછા પગે પડી રૂપસત લીધી. હું તો કાંઈપણ બોલ્યો નહિ, પણ રામજીએ ઉદગાર કાઢ્યો, “સ્વામિજી મહારાજ ! આપકા આશીર્વાદ !”

આ કેવું જીવન ? એક સશક્ત, ભણેલો, પ્રવિણ પુરૂષ આમ કેવળ નિસ્પૃહિ બની, કર્તવ્ય મુક્ત બની, વસ્તીથી દૂર ઉંચા બરફાની પહાડમાં એકાંત શાંત ચૂપ બેસી રહે ! એમની અંતરની વાત તો એમનું અંતર જાણે (આમ લખવાના કારણે આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું) પણ એમની તિતિક્ષા બાજુ ત્યાગ તો ખચીતજ હૃદયાહરિતો જણાતો. એમનાં દર્શન પછી મારામાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા અને મેં અનેક મહાત્માઓ, પંડિતો, પ્રેક્ષિસરો સાથે એમનો દૃષ્ટાંટ ચર્ચાવ્યો.

મનુષ્ય જન્મનું પ્રયોજન શું ? માનવીની પૂર્ણવિસ્થા કય ? શું શ્રેષ્ઠ, કર્તવ્ય નિષ્ઠતા કે કર્તવ્ય મુક્તતા ? એક મહાત્મા ગાંધી જેવા ઉચ્ચ કોટીના કર્તવ્ય પરાયણ પુરૂષ હ્યો અને પરમહંસ કૃષ્ણાશ્રમ જેવા કેવળ કર્તવ્ય મુક્ત પુરૂષ જીવો. આ બન્નેમાં ઉચ્ચતર કોણની અવસ્થા ?

યોગી કર્તવ્ય મુક્તાતને શ્રેષ્ઠ જણાવતાં સમજાવે છે, “પાતંજલ પ્રમાણે વૈરાગ્ય બે પ્રકારના હોય છે. વશીકાર વૈરાગ્યમાં યોગી અનુભવી શકાય એવા સર્વ વિષયોથી તૃપ્તિ રહિત બનવા ઉપરાંત, સ્વર્ગ વગેરેની સાંભળેલી ઉચ્ચ રિચિતિની પણ તૃપ્તિ છોડી દે છે.

“પણ આથી ઉચ્ચતર વૈરાગ્યની હાલત, જે પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે તેમાં તો યોગી સર્વ વિષય સંબંધ ત્યાગે છે, અરે ! ‘પુરૂષ ખ્યાતિ’ એટલે સ્વરૂપને, ઈશ્વરને પિછાણવાની, જોવાની, ઇચ્છાનો પણ ત્યાગ કરે

‘છે. હવેજ’ તેના વૈરાગ્યની સીમા આવેલી કહેવાય છે, ‘કશાંતીએ ધ્રુવેજી નહિ, સ્વર્ગની નહિ, ઇશ્વર દર્શનની નહિ, મોક્ષની નહિ, કશાંતી ય નહિ ! સુશી સાહીત્યમાં આ હાલતને ‘તર્કે તર્ક’ કહે છે, કે સર્વ જાતની તર્ક. તૃષ્ણાનો તર્ક કરવો. અને તર્કનો પણ તર્ક, કરવો આ પરમ હાલત જીવન મુક્તની હાલત છે.

“જ્યાંસુધી માનવી એમ માને છે કે, ‘આ મારું કર્તવ્ય છે,’ પછી તે કર્તવ્ય ગમે એવી ઉચ્ચ કોટીનું કાં ન હોય ત્યાં સુધી તે સીડીનાં સૌથી છેલ્લાં પગદ્યાં પર પહોંચ્યો કહેવાય નહીં. જે પુરુષનાં અંતઃકરણમાં જીવ માત્રનાં હિતનીજ બુદ્ધિ વસે છે, (મહાત્મા ગાંધી તો હજી માત્ર હિંદુસ્તાનનીજ સંકુચિત સીમામાં વિંટળાઈ રહ્યા છે), જેનો સ્વાર્થ એકદમ ગળી ગયો છે. ટુંકમાં જેણે સાચી દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કીધી છે. એવા શબ્દસથી પણ ઉચ્ચતર કોઈ હોય કે ? પારકાનું દુઃખ જોઈ જેનું હૈયું વિંધાઈ જાય જે પરકલ્યાણ માટે પોતાનાં મોહમાનો કાળ્યો વટીક કાઢી આપવામાં ઠીક કરતો નથી, અને તેમાં કશું અભિમાન ય માનતો નથી. સઘળાં લોકને નમીને ચાલે છે. કામની પણ નીંદા કરતો નથી, જેણે પોતાનાં વાચ, કાજ અને મન નિશ્ચલ રાખ્યાં છે, જે સમાન દ્રષ્ટિવાળો અને તૃષ્ણા ત્યાગી છે, જેને પરાધર્મી પોતાની માતા સમાન છે, જેનામાં મોહમાયા વ્યાપતી નથી, જેના મનમાં દ્રઢ વૈરાગ્ય છે, એવો મહાપુરુષ શું પરમપદે પહોંચેલો ન કહેવાય ?

“ના, એ ઉચ્ચ રિથિતિ છે ખેરી; પણ સૌથી સેવટની સર્વોત્તમ હાલત નહીં કહેવાય. કર્તવ્ય નિષ્ઠ ભૂમિકાની પરે ખીજી છેલ્લી ભૂમિકા છે જે કર્તવ્ય મુક્તતા છે. ‘આ મારું કર્તવ્ય છે,’ એમ કહેનાર, જાણનાર મનુષ્યમાં હજી મમત્વ મૌજુદ છે. એ સાધન અવસ્થા છે. કર્તવ્ય નીષ્ઠતા એ નિશ્ચિત ફળ દેનારૂં ખરૂં સાધન છે, પણ એ સાધ્ય નથી. સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે જોળમજોળ કરી નાખવી નહિ જોઈએ. સાધન (means) વડે સાધ્ય (end, goal) પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે આગલોક સાધનને સાધ્ય સમજવાની ભૂલ કરે છે. તીવ્ર કર્તવ્ય-પરાયણતાના અભ્યાસ વડે અંતઃકરણ વિકસિત થાય છે. જ્યારે ‘મારું તારું’ નો ખ્યાલ સદંતર દૂર થાય છે. જ્યારે સઘળાં શરીરો મારાં શરીરો છે, સર્વે હું જ છું, એમ માત્ર શબ્દોથી નહિ પણ વિચાર અને

આચરણથી પ સિદ્ધ થાય, વ્યારે માનવી સેવરે કહી શકે કે કૃતકૃત્ય હવે
કંઈ કર્તવ્ય આપી રહ્યું નથી, અંધનો બૂટી ગયાં છે. પોતે દેવળ અલગ,
અસંગ બની માત્ર શાક્ષરપ બેસે છે, જે ત્રિયુગતિત પુરૂષ માટે શ્રી
શંકરાચાર્ય કોર્મિકઃ કોનિયેઃ એવાં પ્રત્યાર્થક વાક્યો લલકાર્યાં છે, તે
પુરૂષ ખરો હવનમુક્ત છે.”

શ્રીઓસોટીકલ સાહિત્યથી પરિચિત એક વિધ્વાન પ્રોફેસર
આ સિધ્ધાંત અમાન્ય રાખ્યો. એમણે કહ્યું, “ઇપ્ઝુ” (interpre-
tation) ખુલાશો હુંથી દષ્ટિવાળાઓને છે, અપૂર્ણ છે. સામાન્ય સ્વૃજન
નજરે આવા મહાત્મા કર્તવ્ય મુક્ત જણાય છે પણ ખરી રીતે તો
તેઓની કર્તવ્ય પરાયણતા દૃઢ આદેરની વધી જાય છે. તેઓ મિત્રો
કારોળારી મંડળીમાં (Hierarchy માં) સામેલ થાય છે અને અન્નદાતાને
મહાન કારોળાર ચલાવે છે. જેમ મહાયુદ્ધ સમયે મુખ્ય સેનાધિપતિ
લગભગનાં મેદાનમાં, ખાદ્યોમાં, તોપના મોટાં સામે જઈ લડતા નથી,
પણ કાંઈ સલામત જગાએ નિશ્ચિન બેસી અૃદ રચના રચે છે.
પરિશ્ચિત પ્રમાણે ફેરફારોના દુક્રમે ફરે છે અને બીજા સરદારોને દારવે
છે. તે પ્રમાણે ખરી લગાઈ લડનારા, ખરો કારોળાર ચલાવનારા આ
સાદેઅદેશ મહાત્માઓ પોતાની (thought power) વિચાર
શક્તિથી વિશ્વની વ્યવસ્થા ચલાવે છે. એ મહાપુરુષોના હાથ તળેના
સરદાર યા સપેદસાહાર યા મજુર થવાનું સુભાગ્ય આપણામાંના
કેટલાક પામર પ્રાણીઓને ફળે આવે છે.અદ્યતન સાચા અગ્યાસ
અને વરાગ્ય પછી આપણે પણ જન્મજન્માન્તર એવા હવન મુક્ત
થવાની વધી રાખી શક્યે..... તમારાં અદોભાગ્ય કે આવા એક ઉચ્ચ
ક્રોડીના દિમાલયના મહાત્માના સાક્ષાત દર્શન પામ્યા. જે તમે આગળ
વધેલા હો, જે તમે તમારાં હૃદયનાં (receiver) સંદેશા ગ્રહણ કરનાર
યંત્રને ચાલુ હાલતમાં કામ કરવું બનાવી શક્યા હો, તો...તો....મારી
ખાતરી છે કે તમે તે પૂજ્ય મહાત્મા સાથે એકતાન થઈ કાંઈક આત્મિક
લાલ મેળવ્યો હો. આ મહાત્માઓ તાર વગરના સંદેશા છોડે છે અને
જેઓ પાસે wireless set working order માં હોય છે તેઓ
તેના લાલ ઉઠાવી શકે છે...”

વધુ વાદવિવાદ કરતાં જણાવું કે આ તો માત્ર પ્રોફેસર સાદેઅની

માન્યતા હતી એમને એવું વાંચેલું અને ખરું જોવું એમને લાગેલું, તેથી આમ નિશ્ચયાત્મક દબે કહ્યું. પણ જાતે કશો અનુભવ મેળવ્યો ન હતો. એમને પોતાને એવા (receiver) પાત્ર બનાવ્યા પણ ન હતા. છેવટે પણ ‘હા એમ હોય ખી, નહિ ચ હોય !’ ના સંદેહાત્મક ઉદ્ગારો ઉચ્ચારી પ્રમાણિક પ્રેક્ષક સાહેબ છૂટા પડ્યા.

સ્વામિ કૃષ્ણાશ્રમનાં દર્શન પછી અમે ગામનાં લોકને મળી, એમના વિષે વાતો પૂછી અમે નીચે ઉતર્યા અને પાછો યાત્રા માર્ગ ધર્યો. અને આખા દિવસની સોજા માઇલની મુસાફરી પછી અમે સાંજના ‘મુખવા’ ગામમાં પડાવ નાખ્યો.

આ ગામમાં રામજીની ફાઇ રહેતી. અમે તેમનાં વિશાળ ઘરમાં ઉતારો લીધો. અર્ધા કલાકમાં તો જાણે આખું ગામ અમારા ચોક આગળ એકઠું થઇ ગયું. આ બધાં રામજીનાં સર્ગાં સ્નેહિત્રો હતાં એઓ વચ્ચેની મુલાકાત, ભેટ, આલિંગન, અતિ પ્રેમપૂર્વક અને લાગણી ઉશ્કેરનારાં હતા. પાહડીઓ ધણા (emotional) લાગણી વાળા હોય છે.

મુખવા ગામ ગંગાનદીથી ૬૦૦-૭૦૦ ફીટ ઉંચું પહાડી સ્થાન છે. જ્યાં બે મોટા પાણીના ઝરા છે ધરા સઘળાં લાકડાંના બાંધેલાં છે. વસ્તી આસરે સો સવાસો મવાસીઓ (કુટુંબો)ની છે, જે સઘળા ગંગોત્રીના પંડા બાહણો છે. એઓની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે. એઓમાંના ધણાક પંડાઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં યજમાની ધરાવે છે. એઓ પોતાનાં કુલ તરફથી ગંગોત્રીનું પવિત્ર જળ ઠેક રામેશ્વર સુધી લઇ જઈ ત્યાં મહાદેવને ચઢાવે છે.

ગંગોત્રીનું ગંગાજીનું મંદીર શીયાળામાં અતિ ખરફતે કારણે બંધ રહે છે. અને મૂર્તિને મુખવા ગામમાં પધરાવી નવેખરથી એપ્રિલ સુધી ત્યાં સંવરણું ક્રિયાક્રમ પૂર્ણ વગેરે થાય છે.

હું તો જતાં સાય પહાડી ભોજન ખાઇ પી રહેજવારમાં ઉઘાઇ ગયો. અને રામજી પોતાનાં બહાવાંઓમાં વાતે વળ્યો.

મારી સાલગરેહ

ખીજે દીને પારસીઓની બ્રહ્મભરેલી રવાજી ગણતરી મુજબ ચોથા ગાથાનો, મારી વર્ષગાંઠનો દિવસ હતો. હું પહાડોમાં પણ પારસી

રોજમાહતી ગણતરી રાખતો હતો. સવારે દોળ તાસાના અવાજોથી હું આશ્ચર્યગ્રસ્ત આનંદ સાથે ઉઠ્યો. રામજીને પૂછવા લાગ્યો, “કેમ ! આજે શું છે ? કાંઈ અંધારે અંધારે વાતનું વાગે છે ?”

રામજીએ કહ્યું, “મુખ્યદેખા કોઈ અિમંત દિંદુ શેઠે નિર્વિદ્ધ ગંગોત્રી યાત્રા સફળ કરીથી તેની ખુશાલીમાં મુખવા ગામના સઘળા પંડાઓ માટે ખંડારો (ઉત્ખણી) કરાવી છે, તેથી વાતનું વાગે છે.”

આ સગનવંતા અકસ્માતથી મને ખુશાળી ઉપજી. દાતણપાણી ફરી, ગામ રચના જેવા નીકળ્યો, ગામની બધી જુવાન સ્ત્રીઓ એક ઉઘાડા ચોક્કમાં એકઠી થઈ, દશ બાર ચુલાઓની અળગાર પર હસતી કીલકીલ કરતી, પુરીઓ વણી, તળી, એક કુંગર બનાવતી. સામી બાજુએ લાયડાઓએ હળવો (શીરો) પકાવવાનું માથે લીધું હતું, એક ગમ બટાટા, વેંગણાં વગેરેના શાકની ધમાલ ચાલતી, આ બધાં રસોઈ કરનારાઓને જનજો ઉમંગ આપવા ત્રણ જણ પેંપુડી, શરનાષ, તાસા વગાડતા. ફાળવું કુંવરીઓ (spontaneously) સ્વભાવિકપણે નાચતી અને તાળીઓ પાડતી, આ નાચ રંગ, આ આનંદોત્સવ ખરેખર મનોહર હતો.

સવારના દશવાગેનાં રાંધવા બેઠાં તે છેક સાંજે ચાર વાગે રાંધી રથાં અને (To many cooks spoil the food) ‘ઝાઝા મજે ને ખાવા ટળે’ એ કહેવત પ્રમાણે લાયડાઓએ સામતા મળી બેવડાના બહારમાં ચાર મણુ (મુંગમતા) હળવાનો સઘળો ઘાણુ બગાડ્યો, ખચર !

એક રાજકુંવર સન્યાસી ડીગંબર

એક સતસંગી પહાડી જવાન મારે માટે પેલો ફરમાસુ હળવો, સાક પુરી અને સારવા લાગ્યો. આ ચતુરો, ચાર ચોપડી અંગ્રેજી ભજીલો હતો અને હળવો બગાડવા માટે બજાપો કરવા લાગ્યો. “સ્વામિજી મદારાજ, ખડે નાચનું પ્રોગ્રામ તો રાતનું છે જેમાં સ્ત્રી પુરૂષો સાથે ભાગ લે છે, વાતનું વાગે છે, ગીતો ગવાય છે અને શરણની જામો ઉછળે છે. આ નાચ તમારે જોવા લાયક નથી. આવા અમર્યાદ નાચરંગમાં હું ભાગ લેતો નથી.”

પછી તેણે મુખવાની તજેડીમાં આવેલા ગંગા કીનારા પરના સુશમાં રહી ગયલા નમ્ર સ્વામિ જ્ઞાનાનંદની વાત કહી. આ જવાન

સ્વામિ મદ્રાસના એક મોટા જમીનદારનો પુત્ર છે. જન્મથી લાડમાં ઉધરેલા કદી નિશાળ કોલેજમાં ગયલા નહીં. પણ વિદ્વાન પંડીતો પ્રોફેસરો એમને મહેલમાં આવી શીખવી જતા હતા. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત બહુ સારું જાણે છે. કાંઈ કારણસર તેમને સંસારથી વૈરાગ્ય આવ્યો, અને ગુપ્તગુપ્ત ધર છોડી ચાલી ગયા. માતપીતાએ શોધાશોધ કરી મેળી, પોલીટીકલ એજન્ટો ઝર તારો ઠોકાયા અને બધું રંધાઈ રહ્યા પછી ખખર મળી કે કુંવર સાહેબ તો યથાવિધિ સન્યાસી થઈ ગયા છે. રિષિકેશમાં મુર્દી ઘાટ આગળ રહેતા વિદ્વાન બંગાળી સ્વામિ પૂર્ણાનન્દે એમને દિક્ષા દીધી. કુંવર સાહેબ હવે બદલાઈને સ્વામિ જ્ઞાનાનન્દ બન્યા. પાછળથી હાં મુખવાના ગુફામાં આવી કેટલોક વખત નમ્ર હાલતમાં રહ્યા હતા.

ગંગોત્રી ગ્લેશ્યર આગળ પતેતી-નવરોજ.

કેવું વિચિત્ર ! Romantic ! ગંગોત્રીમાં છેલ્લો ગાથા! બાળક ગંગાના પારણા આગળ પતેતી ! હિમાળયનાં સફેદ શીખરોની અળગાર જાણે જરથોસ્તી દસ્તુરોની સલા ! અલબુર્જ પહાડના શિયાળા સાથે હરિક્ષાઈ કરે એવી હાંની ઠંડી ! હું ધારું છું કે ૧૦,૫૦૦ શીટની ઉંચાઈએ, ગંગાનાં મૂળ ગંગોત્રી આગળ પતેતી-નવરોજ ગુન્નરનાર હું પહેલો પારસી હોઈશ.

મુખવાની મહેમાનદારી ચાખી, બીજી સવારે અમે ગંગોત્રી જવા નીકળ્યા. બાર માઇલ ચાલવા પછી અમે એક ધરધાની ઝરણાં આગળ થોભી, હાં રાંધી ખાધું. આનું કારણ એ હતું કે ગંગોત્રીની સીમામાં પહેલી રાત્રિ તિરાહાર રહેવું જોઈએ એવી વિધિ હતી. ખાઈ પી આરામ કરી અમે ઉપડ્યા. દોઢ માઇલ પર ગામમાં આવી કાળી કમળીવાળાની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. હાં ધરો લાકડાંનાં છે અને તેમાં પંડાઓ રહે છે તથા પોતાનાં કુલોને ઉતારો આપે છે. હાં ગંગા નદી માત્ર ૫૦ શીટ જેટલી પહોળી અને કમર પૂરે ઉંડી છે. હાંથી આઠ માઇલ પર ગૌમુખનું હિમક્ષેત્ર (glacier) ૧૩,૮૦૦ શીટની સંપાટીએ છે, જ્યાંથી ગંગા ભાગીરથી જન્મ લે છે. ગંગોત્રીમાં ગંગાજનું સુંદર મંદીર ૧૦,૩૦૦ શીટની ઊંચાઈ પર બંધાયું છે. હાં મે મહીનાથી અક્ટોબર સુધીજ રહી

ચક્રાય છે. પછી તો જરૂર એટલું બધું પડે છે કે આખું ગામ અંદર દટાઈ જાય છે. હાં પણ અમને ખુશીખુશાલીના સગન મળ્યા. પરમ દિવસથી ધર્મશાળા શિયાળા માટે બંધ થનાર હતી. સારાં સેવટની ખુશીમાં મહંતજીએ હાંના પંડાઓને લંડરે કર્યો હતો.

“આહા! આજે તમે છેલ્લા લાગ્યવંત યાત્રી અતિથિ છો. સ્વાગતમ! સ્વાગતમ!!” કરી મહંતજીએ સહુપ આવકાર આપી, ચાંપીને આલિંગન દીધું.

ધગધગતી સગડી આગળ અમે તાપણું કરવા બેઠા. મહંતજીએ પોતાને હાથે મસાલેદાર આ જનારી પાત્ર. આ પછી એક (orddeal) મહા કસોટીમાંથી પસાર થવાનો સમય આવ્યો. ગંગાસ્નાન! આહા! આવાં અકડાવી નાંખે એવાં દિગ્ગજમાં કેમ ન્દવાશે? પણ ગંગોત્રી આવ્યા તો ગંગાસ્નાન વગર પાછા જવાય? વળી રામજીને તો જનેડે બદલવા વગેરેની ક્રિયા પણ કરવાની હતી. આખરે ગંગા કિનારે ગયા. એક પંડાને સાથે લઈ ગયા. રામજીને મેં કહ્યું, “તું તારું ક્રિયાકામ આટોપી લે પછી હું સ્નાન કરીશ કે નેથી મને સ્નાન પછી વધુવાર હડકડતા બેસી રહેવું ન પડે. કુન્નતાં ઘરીર અને હડકડતા દંતો સાથ રામજીએ અંજળી લીધી, ક્રિયા આટોપી, બ્રાહ્મણને દક્ષિણા દીધી. હવે મારી વારી આવી. કપડાં કાદતાં સાથજ રૂંદે રૂંદે ઉભાં થઈ ગયાં. દ્રઢ મન કરી ઝટ એ ત્રણ ગોટા લગાવી લીધા અને એક સુદા હુવાલવડે અંગ ધસડીને લુછી નાખ્યું અને તરત એક દળલ છાતીવાળું બેવડું બન્યાન પહેરી લીધું.

ત્યાર પછી અમે સંતોનાં દર્શને નીસર્યા. નજદીકમાં દોઢ બે ફૂલોંગપર ગંગા કીનારે ઉંચાણપર બે કુદરતી બનેલા શુદ્ધઓ છે ત્યાં અમે ગયા. આ પત્થરના દોતરે નદીની સપાટીથી ૫૦ ફીટ ઉંચા હતા. રહેવા લાયક, ઉંદાળા અને સુંદર હતા. ભાગીરથી ભારે ધોંધાટ સાથે મોટા મોટા પાપાણોમાં અદ્રણાતી ઝીંકાતી શીલુરીણ થતી વડી, આ એકાંતવાસીઓને રાત્રિદિવસ વસતી આપતી.

આ બંને શુદ્ધઓમાં એક એક જવાન ગંગાળી સાધુઓ હતા, એક સ્વામિ નિરંજનાનન્દ તથા બીજા અક્ષાચારી આત્માનન્દ. નિરંજનાનન્દ અંદર ગ્રેડ્યુએટ હતા, જ્યારે અક્ષાચારીજી બી. એ. (B. A.) પાસ

થયલા હતા. આ બન્ને શુદ્ધ ભાવથી (sincerely) પોતાનાં સ્વરૂપને ઓળખવાની ખરાં જગરની પ્રયત્ન કરતા જણાતા હતા. લિક્ષા કાળી કમળીવાળાનાં અન્નક્ષેત્રમાંથી રોજ પામતા. ખાકી આખો દિવસ આ અલૌકિક સ્થાનમાં જ પ તપ કરતા. આ બન્ને ઉલટમંદો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને બંગાળી ભાષાઓથી પરિચિત હતા. શરીરે તંદુરસ્ત હતા અને સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા અને ઇન્ટેઝરી ધરાવતા હતા.

આ સ્થળ યોગાભ્યાસ માટે મને તે વેળા આદર્શ ભાષ્યું અને જો શિયાળો શરૂ થવા આવ્યો ન હતો અને અન્નક્ષેત્ર ચાલુ હોતો તો થોડો ધણો વખત હું જરૂર ગંગોત્રીમાં રહેતો. વધુ અનુભવી યોગીઓએ મને પાછળથી સમજ પાડી કે આવું ચાલુ અવાગ્નેવાણું સ્થાન ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતા માટે પ્રતિકુળ ગણાય. કારણ નિરંતર એકસરખી ધુન્ધવાટભરી ધ્વનિ ચિત્તમાં એક પ્રકારની ધેન, નિસા પ્રકટાવે છે જેની ધુન્ધમાં ચક્ર ચુર બની સાધક જડ સમાધિ અનુભવે છે. આ જડ સમાધિ એક કનિષ્ઠ પ્રકારની સુશુપ્તિ છે. સ્વભાવિક સુશુપ્તિ એટલે ઘાડ નિદ્રાથી મનુષ્યનાં શરીર અને મનને વિરામ અને તાજગી મળે છે. જ્યારે આ પાપાણુ-વટ જડ સમાધિ પછી સાધકને કષ્ટ (Frustration) શ્રમ માલમ પડે છે. આ જડ સમાધિ સાધકના મનપરનો કાણુ ધટવાને સળળે મળે છે. આવી નુકશાનકારક હાલત (rapid repetition) એકનો એક શબ્દ યા વાક્યનું ઝડપી વારંવારનું ઉચ્ચારણ, જેવું કે નામ સ્મરણ, યા ધણો વખત સુધી ગણગણ મંત્રો ભણવાં, તેમાં સંકીર્તન વખતે તો ચંગ અને તાલના ઉતરતી ચઢતી વેગના ટોકા, આ સધળાંથી ભક્તોનાં મનમાં એક ભારી અન્દોલન થઇ આવે છે અને પછી તેને તરેહવાર કલ્પિત અનુભવ થાય છે અને છેવટે તે જડ સમાધિ અનુભવે છે. આવી હાલતથી હમેશાં બચતા રહેવું એવી સમજદારોની સલાહ છે. ગોળ ગોળ ફેર ખાવાથી, દારૂ, ભાંગ, ચરસ, અપ્રીણ વગેરે નશાજનક કેપ્રી પદાર્થથી યા અતિ દુઃખના આવેશમાં આવી જડ સમાધિનો અનેક માણસોને અનુભવ થાય છે. પણ તે નુકશાનકારક લેખાયો છે. આ બન્ને સાધકો સ્વામિ પૂર્ણાનન્દના એલા હતા અને ગમ વેળા જોયું તે રાજકુંવર સંન્યાસી જ્ઞાનાનન્દના ગુરૂ ભાઈઓ હતા. જ્ઞાનાનન્દને સમાધિ લાલ થયો તો અમને કેમ નહિ એવો વિચારથી તેઓ જીવંતોડ સાધના કરી રહ્યા હતા. આ બન્ને ઉત્સાહીઓ સાથે ચર્ચા કરતાં

જાણ્યું કે જો કે એઓ (logic) તર્ક શાસ્ત્રને અનુસરીનેજ આગળ વધતા હોવાનો દાવો કરતા હતા પરંતુ (faith) અંધ-શ્રદ્ધા ઉપરજ એમનો મુખ્ય આધાર હતો, પોતાની માન્યતાઓમાં (fallacies) ખોટા પ્રમાણો, સિધ્ધાન્તાભાસ જોઈ શક્યા છતાં તેને છોડી દેવાની હિમત ધરાવતા નહિ.

“હા, આ એક બીજાંથી ઉલટી દલીલ છે એમ અમે સ્વિકાર્યે છીએ પણ એનો ખુલાશો અમે કરી શકતા નથી. અમારા ગુરુ પૂછ્યું છે. તેઓ આગળ તમે જાઓ તેઓ શાયદ તમારું સમાધાન કરશે.” બ્રહ્મચારીશ્રીએ એકરાર કર્યો.

મેં પૂછ્યું. “તમે શું આ પ્રશ્નનોતો પહેલાંથી વિચાર કર્યો નહોતો ? જ્યાં સુધી તમે આ પ્રાથમિક મુદ્દાઓનો સમાધાનકારક ઉદ્દેશ કરો નહિ ત્યાં સુધી તમારાથી આગળ વધાયજ કેમ ? પાવેજ ખોટી તર્ક ઉપર રચાયો હોય તો હમારતની સચાઈ કેમ સલામત રહે ?”

વધુ વાતમાં જાણ્યું કે ગુરુના આડંબર અને પ્રભાવથી તેઓ પ્રમાણિક સીધા સવાલો હિમતથી પૂછવા શરમાતા અને કરતા, અને પરિણામે મનમાં શુંચવાડો તો જોમનો તેમ રહી જતો.

અંડર ગ્રેડયુએટ સ્વામિએ કહ્યું, “અમે આવા પ્રશ્નો પૂછ્યા નહિ કારણ કે તે અમારાં મનમાં ઉત્પન્ન થયા નહિ. અને નહિ હલા થવાનું કારણ એ કે અમે નાનપણથી આ મુદ્દાઓ સાચા તરીકે સાંભળતા અને સમજતા આવ્યા છીએ. અમે તે માન્યે છીએ કારણ કે અમારામાં તે માટે વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે”.

પછી બન્ને સાધુઓ આપસઆપસમાં બંગાળી ભાષામાં ચર્ચા કરવા લાગ્યા, “(Westernised) પ્રાશ્નિકાત્મક બનેલાં મનમાં એવી શંકાઓ અને એવા પ્રશ્નો કેમ ઉદભવતા હશે ? હિંદુનું એક બાળક પણ આ વાતો સહેજે સમજી શકે છે.”

આત્માનન્દે કહ્યું, “કહો કે આ વાતો સહેજે માની લે છે. ગમે તે હોય પણ આ જીજ્ઞાસુની દલીલો તો તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાજબી જણાય છે.”

નિરંજનાનન્દે યાદ આપી, “આત્મજ્ઞાન મન-બુધ્ધિની પરે (beyond)ની વાત છે માટે તેમાં (logic) સ્થૂળ તર્ક ચાલે નહિ. આ

ખીના તો અનુભવથી જ જોઈએ. અને ચિત્તવૃત્તિનો નિષેધ થાય નહિ ત્યાં લગી સ્વયં અનુભવ કેમ મળે ? ”

મેં કહ્યું, “અમુક નિવેદન બાતી અનુભવથી (confirm) સુદઃ કર્યા વગર નિશ્ચયપણે કેમ માની લેવું ? ”

સેવટે સઘળો ચુકાદો ગુરૂછપર છોડવાનું નક્કી કરી અમો છૂટા પડ્યા.

ખીજે દિવસે પારસી રેવાછ નવું વર્ષ હતું. અને વળી મહંતછનો લંડારો (feast) હતો. આ એક અસાધારણ મોજ હતી. સ્વામિ મહંતછ સેવાધર્મમાં માનતા હોવાથી પોતે બંને આગળ રહી હળવો (રવો) બનવાવ્યો, ત્યાં ઘી તો એવું બંધાઈ ગયું હતું કે છુરાથી કાપવું પડતું હતું. કરવેયા સ્વામિએ ખરેજ સ્વાદદાર વાનાં બનવાવ્યાં હતાં. નિરંજનાનન્દ તથા આત્માનન્દ પણ ઉજળીમાં ભાગ લેવા આવ્યા. બધા પંડાઓ અમારી સાથે એક સુદરે જોડાયા.

જમી રહ્યા પછી ધગધગતા સુધાની પાસે બેસી પેલા બે સાધુઓએ ગઠ કાલની તકરાર પાછી શરૂ કરી. કાળે મારા વિદાય થયા પછી આ બંને સન્યાસીઓએ આપસમાં ખુબ ચર્ચા ચલાવી, એઓનાં પ્રમાણિક મનમાં મારી દલીલોએ ગડબડ મચાવી ગઈ જગાડ્યું હતું. તેઓએ આજે પોતાનો નિત્ય ક્રમ તજ્યો અને સવારના પણ વાદવિવાદ કરતા આવ્યા.

એમનું નિરૂપણ એવું હતું, “ગુરૂદેવ અમારા કરતાં વધુ હુશ્યાર અને અનુભવી છે. ગુરૂદેવે સમાધિ દ્વારા સીધું જ્ઞાન હાસળ કર્યું છે. શ્રીછની કહેલી ચોકસ ખીનાઓ અમે અનુભવથી ખરી તરફે જાણી છે. તો પછી એમની બીજી બધી વાતો, શીખો સાચી હોવી જ જોઈએ.”

મેં દલીલ કરી, “તમારા ગુરૂદેવે સમાધિ દ્વારા સીધું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેની તમને શી ખાતરી થઈ ? શું એઓશ્રીએ સમાધિમાં ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળનું તથા સર્વ તત્ત્વોનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવ્યું છે ? શું જ્ઞાન (limited) સીમાબદ્ધ છે કે કાંઈ કદી શકે કે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ? તમો જ્ઞાનની અનંતતા સ્વિકારો છો ને ?

“બીજું, ધારો કે એક ઉંટવૈદે તમને રોચક ઔષધ આપી કહ્યું ‘આ ખાવાથી તમને ઝાડો થશે’ અને તે ખીના તમારા અનુભવમાં

સિદ્ધ થઈ. તેણે વમન દવા આપી અને કહ્યું, ‘આના પ્રયોગથી તમને ઉલટી આવશે’, અને તે પણ તમારામાં પ્રત્યક્ષ થઈ આગ બે બાળકમાં વેદે કહેલું ‘સાધુ’ પડ્યું, આ ઉપરથી જો દોષ એમ ખાતરીથી માની લે કે આ ‘વેદ’ સર્વ સ છે તે પાછું, ખરી, રક્તપિત્ત, વગેરે સર્વ રોગ સારા કરી શકશે તો તે ન્યાયાનુસાર કહેવાય કે?

“શુદ્ધતાં સર્વ વચનો, કાર્યોનું પૃથક્કારણ કરો, જીવો કે એમનાં અનુમાનો, એમની ભવિષ્ય વાણીઓ, એમની મન્થનઓ સોચે સો દક્ષા અપવાદ વગર સાચાં પડે છે કે? પછીજ તમે અનુમાન દોરો કે શુદ્ધેવ સર્વ સ છે. પછીજ તમે તેમનામાં જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધા ગેળી શકો અને તે પ્રમાણિકપણે અમલમાં મેળી શ્યાનુભવ મેળવ્યા પછીજ તમે તેને નિશ્ચયપણે માની શકો, અપનાવી શકો.”

અન્નક્ષેત્ર આજથી બંધ થતું હોવાથી આ બન્ને સાધુઓ પણ ગંગોત્રી છોડી મુખવા જવા મારી સાથે નીકળ્યા. વાતવાતમાં રહેજે અમે ઘાળી ચટ્ટીપર આવી લાગ્યા. આજે હાં વરસાદ હોવાથી ઠંડી પૂષ્કળ જણાતી અને આતશ પાદશાહની ખુબ ખુશામદ કરવી પડતી હતી. હાં રાત્ર શુભરી સવારે પાછું ચાલવા માડ્યું.

સન્યાસી પાછો ગૃહસ્થ બન્યો.

હાંથી અમે હરશીલ આવી પૂજ્યા, એક સુંદર ફળ બાગમાં અમે ઉતારો પામ્યા. બાગવાન સીમલામાં ફળ ઉગાડનારની નોકરીમાં હતો, એણે હાલમાં હાં પોતાની જમીન લઈ બાગ બનાવ્યો છે. આ ભલા માણીએ અમને ઇચ્છા હોય તેટલાં ફળ મફત ખાવા દીધાં.

હાંથી અમે એક ખીજ બગીચામાં ગયા. હાંનો માલેક પહેલાં સન્યાસી હતો. આખાં હિંદુસ્તાનમાં બાર વરસો સુધી ભટક્યો હતો પછીથી તેણે સન્યાસાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો. હાંની એક પહાડી કુંવરી સાથે લગ્નનાં ગાંઠથી જોડાયો ને બગીચાની ઉમ્મનમાંથી કુટુંબનું પાળણું કરે છે. એક પાયરી ઉતરી પાછા સંસારી કાંય બન્યા તે પૂછતાં કહેવા લાગ્યા, “કાગડા, કુત્રા અને વેરયા કરતાં પણ કનિષ્ઠ જીવન સાધુનું છે. એમાં મને કાંઈ સાર જણાતો નથી, સાધુઓ લોકને ઠગે છે અને અનેકો પોતાને

પણ ઠગી રહ્યા છે. સન્યાસાગ્રમ સાદી (૬૦ વર્ષ) પસાર કરી ગયલાંઓ માટે હીક હોય. સંસારી જીવાનનું સાધન અને જવાબદારી, જીવાન સન્યાસી કરતાં વધુ કડક અને ગંભીર છે.....” પછી તેમને મને તાજું માખન, લીલી તરકારી, સુકાં સફરજન (apples) બાંધી આપ્યાં.

અમે ગંગનાતી થઇ પાછા ભટવાડી આવી લાગ્યા, ગયાનાનીના દુકાનદારે અમને ચાહ બપોરનું ભોજન તથા એક ખાદીનેા સાફ આપ્યો અને પેલા કુલુવાલા બીમાર યાત્રીના પુષ્કલ આશિષ કહી સંલગ્નાવ્યા.

ત્રણ ગોરા મુસાફરો.

ગંગનાતીથી આગળ ચાલતાં માર્ગમાં ત્રણ ગોરા મુસાફરો મળ્યા, એઓમાનો એક અમેરિકન, એક ઑસ્ટ્રેલિયન અને ત્રીજો સ્વીડીશ હતા, ત્રણે જણા ઇસાઇ ‘મીશનરી’ હતા. બે તખીય હતા, જ્યારે એક Doctor of Theology હતો. એઓ ગંગોત્રીનું (glacier) ગ્લેસિયર જોવા જતા હતા. મારો મુસાફરીનો હેતુ જાણ્યા પછી પોતાનો અનુમાનો જાહેર કર્યાં, એક કહે મને Thomas à Kempisની Imitation of Christમાં શ્રદ્ધા છે. મેં તરત મારાં જગ્યામાંથી ‘ઇમીટેશન’ની મારી નકલ કાઢી દેખાડી જે જોઈ આશ્ચર્ય સાથે ચાન-દ પામ્યો. બીજાએ કહ્યું Tolstoy ટોલ્સ્ટોય મારો મિત્ર, શ્રીવત્સુક અને રાહબર છે, જ્યારે ત્રીજાએ કહ્યું વિનાશવાર્થે પ્રભુતા નામથી લોકના શારીરિક દુઃખદર્દો દૂર કરવાની પ્રયત્નમાંજ મને શાન્તિ મળે છે, પછી આખી પાટીનો ‘ફોટો’ એક જણે પાડી લીધો અને એક ટુંકે પ્રાર્થના કરી અમે છૂટા પડ્યા.

ઝુલતો પુલ છુટ્યો.

ગયાનાની અને ભટવાડી વચ્ચે એક ઝુલતો પુલ હતો; જે (creepers) વેલા, દોરડાં, લાકડાંના સોટાઓ વગેરેથી બનાવવામાં આવ્યો હતો. અમે આ પુલ પસાર કરી ગયા પછી તે છુટ્યો, સુનંવે અમે બચી ગયા, નહિ તો પાંચ સાત દિવસ લોન્ગ રોકાઈ રહેવું પડતે. પેલા વૈરાગી અને ગોરા મુસાફરોને વળતી વેળા ખરેખર રોકાવું પડ્યું. અમને એક નાની ટોળી મળવે અમે શ્રીકૃષ્ણનાથ માટે પંવાળીને રસ્તે ઉપડ્યા.

શ્રી કેદારનાથની યાત્રા

ભટવાડીથી કેદારનાથ જવા માટે એક ટુંકો રસ્તો પંવાલીના પહાડોની ટોચે ટોચેથી છે. આ પગદંડીની ચારે બાજુએ એક અતિ સુંદર કુદરતી ફુલબાગ આપોઆપ ઉગી નીકળ્યો છે. સ્થાનિક લોકોએ, પંવાલીનો રસ્તો આ સમયે સલામત નથી, એમ અમને સલાહ આપી અને કારણમાં જણાવ્યું કે ચાલુ માસમાં ત્યાં એટલા બધા ફુલો ઉગી નીકળે છે, અને તે પુષ્પોનો પમરાત એટલો બધો તીવ્ર હોય છે કે માણસ બેશુદ્ધ થઈ જાય છે.

મારો સાથી આ વાત સાંભળી પંવાલીને રસ્તે જવાની આના-કાની કરવા લાગ્યો, અને કોઈ બીજા યાત્રીઓ સાથે જોડાય તોજ આગળ વધવા મરજી દેખાડી, આથી અમે ભટવાડીમાં એક દિવસ વધુ રોકાઈ ગયા, મુલાગ્તે અલ્પચારી રામબક્ષ તિવારી અને તેમના બે યજમાનો ભટવાડી આવી ચઢ્યા. સુગંધીદાર ફુલોથી ઉત્પન્ન થતી મુર્છા માટે એઓએ પણ ઘણું સાંભળ્યું હતું. મેં બધાને ધીરજ આપી કે પુષ્પોની આ નીશાનો એક રામબાણુ ઉપાય મારી પાસે છે માટે બધાએ બેસીકર મારી સાથે આવવું. મારી ખાતરી આપનારી જોરાવર સૂચનાથી બધા પંવાલીને રસ્તે કેદાર આવવા તૈયાર થયા. જો અમે આ ટુંકે રસ્તે કેદારનાથ જઈએ નહિ તો, કેદારજીનો પટ બંધ થઈ જાય. બધાની ભારે ખુશાળી વચ્ચે અમે “જય કેદાર, જય ગંગે, જય બદરી વિશાળ” વગેરે જય ઘોષ પુકારી ભટવાડીથી નીકળ્યા.

બુઢા કેદાર

ખરેજ માર્ગ મુશ્કેલ જણાયો. સડક તો હતીજ નહિ. પગ રસ્તો અનેક ફાંટાઓથી ભરપૂર હતો, કઈ શાખા પકડવી તે માટે વારંવાર સંદેહ પેદા હતો. રસ્તે કોઈ પહાડી મળતા ન હતા કે તેઓને પૂછ્યે. માઇલો સુધી ચાલતાં કોઈ ગામ નહિ જણાવાથી ભય લાગતો હતો કે રખે વાટ ભૂલ્યા હોઈએ. અધુરાંમાં પૂરું પગે ઝોક એટલે જળો (leech) તો એટલી વળગતી કે પગો લોહી છટ થઈ જતા. ઉધાડે પગે ચાલનારાઓને તો આ ખાસ પીડા સમાન થઈ પડી અને પંડીત તિવારીજીની માન્યતા એવી હતી કે યાત્રા તો ઉધાડે પગેજ કરવી યોગ્ય ગણાય. મારા પગમાં જોડા હતા છતાં મને પણ પાંચ સાત વખત જળો વળગી હતી.

પીંજેલું ઉન ઘગાડવાથી લોહી અંધ થતું. વળી કેટલીક જગાએ તો નદીમાંથી હુટણ અને જંગપૂર પાણીમાંથી ચાલી જતું પડતું. ચીકણા પત્થરો અમને વગર ઈચ્છાએ પણ અરફાનાં ઠંડાં પાણીતું કપડાં સાથતું સ્નાન કરાવતા, રસ્તેની ધર્મશાળાઓ ખાલી થઈ ગઈ હતી અને મોઢીની દુકાં ઉઠી જવે અમારી પૂરીજ ફજેતી થતી. સારીસૌર અને સાલુ ગુફા નામનાં બે ખાલી ગામડાં પસાર કર્યાં. હવે ધીમે ધીમે વરસાદ શરૂ થયો. મહા સુસ્કેલીના યાદગાર બે લાંબા દિવસો પૂરા કરી, આખરે અમે યુદ્ધકેદાર આવી છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ચંદ્રાઈ, ઉતરાઈ, જંગળ, જળો, વરસાદ અને અપવાસથી કંટાળી, પંડીત તીવારીજીની પૂજાપાત્રી માટે એક દિવસ યુદ્ધકેદારમાં રહી પડવાની સૂચનાને અમે આવકાર સાથે વધાવી લીધી.

આશાપદ મળવા ઉપરાંત ખીજે ફાયરો એ થયો કે અમારા સંઘમાં ત્રણ જવાન હિમની સાધુઓની વૃદ્ધિ થઈ. આ - સાધુઓ ગયનાનીતો ઝુંબટો પૂત ટૂટી જવે ત્યાં રોકાઈ ન રહેતાં પહોડોનાં શિખરો વટાવી અમારા કરતાં વધુ કષ્ટ અનુભવી ભટવાડી આવ્યા હતા. ત્યાંથી અમારા આગળ વધવાની ખબર મળવે આ પથ્થા વૈરાગીઓએ કંબલ માથું કરી અમને યુદ્ધકેદારમાં પકડી પાડ્યા. આથી તેમને તેમજ અમને બહુ ખુશાલી લાગી. યુદ્ધકેદારથી ત્રીજીગીનારાયણ જવાનો ૪૦-૪૫ માઈલનો રસ્તો સૌથી ભારી ગણાતો હતો.

દિવ્ય દુલવાડી

સવારના પહોરમાં અમે નવ યાત્રીઓ કમર કરી બાહર પડ્યા. એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે અમને આરીષ દઈ સફળ સફર ઈચ્છી. જંગલનો રસ્તો ખરેખર અલૌકિક જણાયો. શી સુંદરતા! કેવી પ્રાદતા! મહાન ગાંધિય અને ગૌરવાં જાણે બહેરતનો બાગ! સ્વર્ગની દુલવાડીની કલ્પના આના કરતાં વધુ ખુબસુરત હોઈ શકે નહિ. લાં કાંઈ કુલ તો કાંઈ કુલ, તો કાંઈ કુલ, કે જેનો પારજ નહિ. આખા આખા પહોડો ભરીને માઈલો સુધી બસ ફુલોની યાદરજ યાદર! તરેહવાર રંગ, તરેહવાર આકાર, અને સુવાસનું તો પૂછવુંજ શું? આ તિક્ષણ રોડમથી માણસોને ધેન ચઢે, મુર્છા આવે તો કાંઈ નવાઈ !

પુષ્પોના પમરાતની આ નીશાના ઉપાય તરીકે સુકાં “પ્રમાની” જંગલી જરદાળુ, જે સ્વાદમાં ખાટાં હોય છે તે મોહમાં રાખી ચૂસવા મેં બધાને ખુશ ખાતરીથી સૂચવ્યું. આ ગુરકામાં શ્રદ્ધા રાખી બધાએ પંવાલીનો પહાડ આસાનીથી પસાર કર્યો.

રસતે રાત રાતના અમને ઘણીજ અડચણ બોગવવી પડતી હતી. ધર્મશાળાઓ ખાલી પડી હતી. તેનાં છાપરાંના વાંસા લોકો ચોરી ગયાં હતાં. જેથી અંદર પુરુષો ભીનાશ હોતો, અને વળી બકરાં મેંદાંની જમા થયલી ભીની લીંડમાંથી નીકળતી ‘ઝોમોન્યા ગેસ’ નાકમાં ઝેવો ઝણઝણાટ પેદા કરતી કે બધા કહેતા કે કેદાર યાત્રામાં સવારના સ્વર્ગ અને રાતના નર્ક મળે છે.

મારો સાથી રામજી પોતે પહાડી હોવાથી આવા સંજોગોમાં કેમ કામ લેવું તે જાણતો હતો. તેણે તો ધર્મશાળાનાં બારણા નકુઆમાંથી કાઢી લઈ જમીનપર પાટલા તરીકે સુવા પાંથર્યાં. લાંથી ત્યાંથી સુકાં લાકડાં પણ તે શોધી લાવ્યો. વૈરાગીઓ તો એક મોહું ઝાડનું થડનું ઘસડી લાવ્યાં. આખી રાત અગ્નિ જળનો રાખી અમો ભજન કીર્તન અને વાતો કરવામાં ગાળી, આ પ્રમાણે અતિ કષ્ટના ત્રણ દિવસો પણ વહી ગયા, અને સુખરૂપ ત્રીજીનારાયણ આવી પહોંચ્યા.

ત્રીજીનારાયણ

દંતકથા છે કે હિમાચળ રાજની પુત્રી પારવતીજનાં લગ્ન સત્ય યુગમાં શીવજી સાથે આ સ્થળે થયાં હતાં અને તે સમયથી યજ્ઞકુંડમાં જે અગ્નિ જ્વરી કરવામાં આવ્યો હતો તે છેલ્લાં ત્રણ યુગ થયાં હજી પ્રજ્વલિત છે. આ ઉપરથી આ સ્થાનનું નામ ત્રીયુગીનારાયણ પડ્યું. આ અમૃત રોશન આતશની ગંજોડી કપાળે લગાડવામાં પારસીઓની જેમ હિંદુઓ પણ મોહું પૂન્ય માને છે.

ધરાનથી બોલાવેલા અગ્નિ ઉપાસકો.

કહે છે કે અગ્નિ ઉપાસના કરવાનો અધિકાર હિંદુઓને નથી. ભવિષ્ય પૂરાણમાં એવી કથા છે કે દુર્વાસા ઋષિના આપથી શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર સમળને કોઢ થઈ આવ્યો. આના ઉપાય તરીકે નારદ સુનીએ, કૃપા કરી સૂ્ય ઉપાસના ફરમાવી. પરિણામે તેં સાળે થયો અને તેનાં સ્મરણોત્સવમાં તેણે

એક અતિ સુંદર સૂર્ય મંદીર બંધાવ્યું. પણ આ મંદીરમાં કામ કરવા કોઈ પણ બ્રાહ્મણ તૈયાર થયો નહિ. કારણ કે હિંદુ બ્રાહ્મણોને સૂર્ય તથા અગ્નિ ઉપાસના તથા દેવ દ્રવ્ય પરિગ્રહ કરવાનો અધિકાર નથી. આ હક ખાસ સૂર્યની પુત્રી નિશુમાના ગર્ભથી પેદા થયલા “મગ”ને મળ્યો છે. આ “મગ” લોક (Magii) ઉત્તમ દ્રિજ છે. તેઓ જ્ઞાનવેતા અને કમયોગી ઋષિઓ છે, તેઓ મૌનવ્રતધારી અને કમર પર અવ્યંડ (કુસ્તી) ધારણ કરનારા છે. આ પવિત્ર પુરૂષોનેજ સૂર્યોપાસના તથા દેવદ્રવ્ય ગૃહણ કરવાનો-મુશ્વરી ઇનરો છે. આ કારણસર મગકુર સૂર્ય મંદીરની પૂજા માટે ઇરાન દેશથી આ અગ્નિ આરાધના કરનારાઓને બોલાવી તેઓને મુલતાન નજદીક લાવી વસાવ્યા. આ ઇરાની પૂજારીઓ પાછળથી હિંદુઓ સાથે ભળી ગયા અને આજે પણ મધ્ય બ્રાહ્મણ તરીકે જાણીતા છે. પંડીત તીવારીજીએ આ કથા સંભળાવી ત્રીજીગીનારાયણના પંડા બ્રાહ્મણોમાં ભારી અગતતા વધારી મેલી.

હાંથી અમો ગૌરીકુંડ તરફ આગળ વધ્યા. હાં મંદાકીની નદીની સાંકડી ખીણ શરૂ થાય છે. આટલા દિવસો થયા અમને સંતોષકારક સ્નાન મળતું ન હતું. તેથી ગૌરીકુંડના ખારા તથા ઊના પાણીના ઝરા ગહુ આવકારદાયક જણાયા.

પહેલાં એક ખારાં પાણીના ઠંડા કુંડમાં અમો સમ્પળાએ સ્નાન કર્યું. હિમાલયમાં હારવાળો કુંડ એક અનન્યખી જેવો લાગ્યો. આ પાણી ઔષધિ યુક્તો ધરાવતું કહેવાય છે. સ્નાન કરી બીનાં શરીરે હાંથી આશરે ૧૦૦ વારને છોટે ગરમ પાણીનો ગંધકા ઝરા છે ત્યાં જઈ પાછું નહાવું એવી વિધિ છે. આ ઉપ્પુ કુંડ એટલો ઊંચો હતો કે તેમાં ઉતરી નહાવાની અમે હિમત કીધી નહિ પણ અંદરથી લોટે લોટે પાણી કાઢી નહાયા.

એક સ્કુલ ઇન્પેક્ટર સાથ મૈત્રિ.

મી. ગોકુળદેવ નૈથન B.A., નામના ધરવાલની સરકારી સ્કુલોના ઇન્સ્પેક્ટર મને ધર્મશળાપર મળવા આવ્યા. આ જવાન બ્રાહ્મણ મધ્યમ વિચારના અને ધર્મી હતા. ત્રીજીગીનારાયણની સ્કુલ તપાસી આવ્યા હતા અને હવે રામપુર જતા હતા. ‘મારી શોધ અને મુસાફરીનું’ વર્ણન સાંભળી એમને રસ પડ્યો અને જીજ્ઞાસા વધી અને ગુપ્ત કાશી સુધી મને પોતાનો મહેમાન બનાવ્યો.

“આ ઉનાં કુંડમાં ગૌરી પારવતિજી નાભાં હતાં તેથી એનું નામ ગૌરીકુંડ પડ્યું. આ કુંડની ઉબણતા ૭૫ થી ૧૨૫ ડીગ્રી (સેન્ટીગ્રેડ) રહે છે. આમડીના રોગનો આ અકસીર રામચાણુ ધણજ છે...” વગેરે ખાતમી ગોકુલદેવે આપી. ખીજી સવારે ગોકુલદેવ, ત્રીભુગીનારાયણની સ્કુલના શિક્ષક, ત્રણ કુલીઓ અને હું દેદારનાથ જવા માટે ઉપડ્યા. ગૌરીકુંડથી ૧૧ માઇલનો રસ્તો હતો પણ ચાલુ ચઢાવ હતો. દેદારનાથની સીમાની બાહર એક ખાંલ હતો. આનું નામ ચીરવાસ લેરવ હતું. હાં સઘળા યાત્રીઓ પોતાના કપડાંની એક ચીર કાઢીને ખાંલને બાંધતા. આ સ્તંભ તરેહવાર રંગનાં કપડાંનાં ત્રિચરાંથી ભરાઈ ગયો હતો. એવી માન્યતા છે કે જો આ નિશાણુ બાંધવામાં નહિ આવે તો યાત્રાનું સઘળું શુભ ફળ લેરવછતે મળે અને યાત્રા મિથ્યા ગણાય. પંડિત ગોકુલદેવે સમજાવ્યું કે સમાજમાં ઝગડાઓનું મુખ્ય મૂળ (a major source of possession and ownership) ‘મારું મારું’ કરનારું મમત્વ છે. આ પ્રેરણા ઓછી કરવા સ્વભોગની ફિલસુફી લોકને આપવામાં આવી છે. હિમાલયમાં બધાંને કપડાં એક ધણી પ્રીય વસ્તુ છે અને આ પ્રીય વસ્તુથી ખુશીથી છૂટા પડવું એ ગલીદાન છે. આમ સમજવી ગોકુલદેવે પોતાનો રૂમાલ કાઢીને એક ચીર લેરવ સ્તંભને અર્પણ કીધી. દેખા-દેખીને કારણે હું પણ એક ચીરથી છૂટા પડ્યો.

ઉંચાણ હેવાને સમયે બન્ને ત્રણ ત્રણ માઇલે ઉતારાનાં સ્થાન આવતાં. બીમગોડા છોડ્યું પછી રામાવાડા પહોંચ્યા. હાં વર્ણુશંકર ભૂટયા લોદ્દાની ડાવણી હતી. એઓ પાસે ઉની કાપડ, કામળીઓ, અને ટીમેટની તથા હિમાલયની જડી બુટી હોય છે. આરછા, ફરણુ, ચોરા, જટામાસી, કકુષ, ઝેરઅમોરા ભૂતકેસ, શીલાજીત, હીંગ વગેરે અનેક ઔષધિ નહવાં દામે વેચે છે. આ ભૂટયાઓની શીલાજીત કાચી હોય છે. વૈદ લોક શીલાજીત લઈ ગૌમુત્ર તથા સૂર્યતાપથી શુદ્ધ કરે છે.

સેવટનો પડાવ દેવદેખણી હતો. હાં સાંચે પકાવીને ખાઈ લીધું. કારણ કેદાર ક્ષેત્રમાં પહેલી ત્રણ અપવાસ પાળવામાં મોટું પૂણ્ય મનાય છે. આમ કરતાં અમો આસરે ૪-૫ વાગે ખુદ કેદારનાથ આવી પહોંચ્યા. દેવદેખણીથી દેદારનાથ સુધીનો દેખાવ અતિશય રમણિક અને મનોરંજક

હતો. આ ભવ્ય દૃશ્ય તરેહવાર સુંદર ભાવોને જન્મ આપતું. વાહવાહ! આહ આફરીન! Beauty! વગેરે પ્રશ્ન સા દર્શક ઉદગારો સહજ નીકળતા. ભારી યાત્રીઓ તો જાણે સાક્ષાત મધ્યસ્નાં દર્શન મેળવતા હોય તેમ આ શુદ્ધ સફેદ અરક્ત ગંભીર પહાડને જોઈ ખુશાળીમાં જાણે ગાંઁધેલાં થઈ જતાં.

૧૧૭૫૦ ફીટની મહાન ઉંચાઇએ અમો પહોંચ્યા, અને અમે હજી તો મહાપંથ નામનાં શીખર (peak) ની તળેતીમાં હતા. મહાપંથનાં હિમક્ષેત્ર (glacier) માંથી મંદાગીની નદી જન્મ લે છે. જે શાખા નીચે ઉતરીને ગંગા નદીમાં મળી જાય છે. ગોકુળદેવ સરકારી અધિકારી પડવા એટલે કેદારનાથના પંડાઓએ અમને સૌથી સરસ મકાન સાફસુદ્ધ કરાવી આપ્યું. મોટી ભારે (૮-૯ રતલના વજનની) કંબળો અમારે માટે ઓઢવા પાંથરવા મોકલી. ધગધગતી છુખારી (સધડી)નું તાપણુ સૌથી વધુ આવકારદાયક જણાયું.

કેદારનાથમાં એક ગામડું વસ્યું છે. જ્યાં દુકાનો, ધર્મશાળાઓ, પંડાઓનાં ઘરો અને મંદીરો તથા મઠો છે. વસ્તી માત્ર છ મહિનાજ રહે છે. શિયાળામાં સઘળા ઉખીમઠ જાય છે.

શ્રી કેદારનાથનાં દર્શન.

હાંનાં મંદીરનું (plinth) ભોંયતળું 'જહુ પુરાણ' જણાય છે. જ્યારે ઉપરનું (superstructure) મકાન નવી પાંધણીનું છે. અંદર હિંદુસ્થાનનાં આર જ્યોતિર્લિંગમાનું એક છે. તે એક સ્વયંભૂ પીરામીડ જેવાં આકારનો વાંકાચૂકો મોટો પત્થર ખડક છે. લાંબી કદપના દોરણે તો ભેંસની પીઠના ખુંધ આગળના ભાગ જેવો જણાય ખરો. હાંના રાવળ (મહંત)ના મલખારી ચેલાઓ પૂજા આરતિ કરે છે. ઠંડી તો હાં એટલી પડે છે કે ઉત્તી કોટ પાટલુન પેહેડીને આ આઠાણો આરતિ કરે છે જે ઘણું અસાધારણ જણાય છે. પૂજારીની આરતિ પૂરી થવે બધા યાત્રીઓએ હાથમાં છટાંક અર્ધો છટાંક નેટલી ઘીની મીણુ જેવી કડક એડપ્રી લઈ તેને લિંગના ઉત્તર ભાગ તરફ ચોલી; પછી બે હાથે આલિંગન દઈ પોતાનાં ગાત્રો લિંગને અડકાડી સ્પર્શ કર્યા બાદ લિંગની તથા આખાં મંદીરની પ્રદક્ષિણા કરી. ઉદક કુંડમાં આચમન, હંસ તીર્થમાં સ્નાન, દાન, તર્પણ, પિણ્ડ, ગ્રાહ વગેરે કરી, ગંધ, અક્ષત, પુષ્પ

ધૂપ, દીપ વગેરે બેઠા બીંધી. ઢાઢ ઢાઢ એક સો, એક હજાર યા એક લાખ કમળ ડુલ શીવજીને ચઢાવવામાં મહા પુણ્ય માને છે. હાં ખરાં જળ કમળ તો મળતાં નથી. પણ શીજીજી જાતનાં ડુલ, કે જેનો આકાર રહેજી કમળ જેવો જણાય છે, જેને કેદાર કમળ કહે છે, તે પહાડોમાંથી લાવી યાત્રીઓને આ પંડાઓ વેચે છે. આ બધી ક્રિયાઓ નજરે જેવા સાં મેં પણ સવાપાંચ રૂપીઆ ખરચ્યા અને બધી ક્રિયાઓમાંથી પસાર થયો. બધું તો મળાહતું લાગ્યું પણ સ્નાન તો ખરેજી સ્નાનના સમાચાર મોકળે એવું હતું, પણ હવે શરીર ટેવાયું હોવાથી પહેલાંના જેવી તકલીફ લાગી નહિ. રાતનાં ભૂખ્યા હતાં છતાં કેદારપુરીમાં ખાવું નહિ એવો ગોકુલદેવનો મરાદો હતો તેથી મારા પણ તાસા સેકાયા. બીજે દિવસે પાછા ન્યોતિલિંગનાં દર્શન કરી અમે વિદાય થયા.

દેવદેખની આવીને ખુબ પેટ ભરીને જમ્યા. હાંથી અમે રામપુર તરફનો રસ્તો પકડ્યો. રસ્તે જંગલમાં બર (reeds) ના છોડ ઘણા મળ્યા. ગોકુલદેવે એક ભારે બર નિશાળનાં છોકરાંઓ માટે કપાવી લીધાં.

ગોકુલદેવ સારી ઝડપથી ચાલી શક્તા હોવાથી તથા રસ્તો ઢળાણવાળો હોવાથી અમે ડાચલ માર્ય કરી આજે સાડા અઢાર (૧૮૫) માઇલ કાપ્યા.

રામપુરથી એક માઇલ પર શિક્ષકો અને ગ્રામના અગ્ર જણો પંડીત ગોકુલદેવને એસ્તેકાલ લેવા આવ્યા હતા. એમના સાં લાકડાં, દુધ, તરકારી, ચારપાષ (પલંગ), સેતરંજી, ઉપરાંત નાચનારીઓ તથા સારંગી-વાળાઓ પણ તૈયાર રાખ્યા હતા. પોલીસ ફોર્સદાર સાહેબે પણ હાં મુકામ કયું હતું, એટલે આ અમલદારોની બોલ્યાલાથી આખી રાત નાચ રંગમાં રહેજી પસાર થઈ ગઈ. કહે છે કે શ્રી કેદારનાથનાં દર્શન કરનારને તારકાળિક ફળ મળે છે. અમને પણ નાચ રંગતુ ભૂસ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયું.

બીજે દિવસે પંડીતજીએ રામપુરની નિશાળ તપાસી. અમે ૧૧-૧૨ માઇલ પર આવેલાં ગુપ્તકાશી ગામમાં આવી પહોંચ્યા, અને અષ્ટવર્ગ કાર્યાલયમાં ઉતારે લીધો, આ ઔપધિ કાર્યાલયના વૈદરાજે આયુર્વેદનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે. એમણે ગુપ્ત કાશીને પોતાનું કેંદ્રસ્થાન બનાવ્યું છે. યોગ્ય મોસમમાં બરફવાળા પહાડોમાં જાતે જઈ જડી છુટ્ટીઓ ખણાવી લાવે છે. તેને મુકવે છે, શુદ્ધ કરે છે, તેમાંથી અનેક દવાઓ બનાવે છે. અને હિંદુસ્તાનની જાણીતી ઔષધશાળાઓને પુરી પાડે છે. બનારસ હીંદુ

યુનિવર્સિટીની આયુર્વેદ શાખા તથા ખીજા મહાન આયુર્વેદિક શાસ્ત્રિઓએ આ અષ્ટ વર્ગ કાર્યાલયના કામની ભારે પ્રશંસા કીધી છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી વનસ્પતિઓ ઓળખવાની એઓ સુંદર પ્રવૃત્ત કરી રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં શોધખોળ કરનારા વીરલાઓ થોડા છે, અને જે છે તેઓને ઘટતું ઉત્તેજન મળતું નથી.

ગુપ્ત કાશી નદીથી લગભગ ૮૦૦ ફીટ ઉંચે આવેલો એક પહાડી કરખો છે. ઉત્તર કાશી છોડ્યા પછી આ એક મોટો કરખો મળ્યો. હાં તપાલ ઓફીસ, દવાખાનાં, નિશાળ વગેરે સંસ્થાઓ છે. નદીની સામે પાર ઉખી મઠ છે. આ સ્થાનનું નામ ગુપ્ત કાશી પડવાનું કારણ એવું કહેવાય છે છે કે મહાદેવને ખુશ કરવા ખુદ દેવતાઓએ હાં છુપી રીતે તપ, જપ, પ્રાયશ્ચિત કર્યું હતું. કાશી ખનારસની જેમ હાં પણ મણિકરનીકા કુંડ છે, જ્યાં ખાસ સ્નાન થાય છે.

મહારાષ્ટ્રના સખ-જડજ સાધુ.

પંડીત ગોકુલદેવ હવે પૌડી જવાન હોવાથી અમે છુટા પડ્યા મેં ઉખી મઠની ધર્મશાળામાં પડાવ નાખ્યો. એક મોદીને લાં રીધું સામાન અપાવવા હું રામજી સાથ ગયો. હાં એક કૈટક નજરે પડ્યું. એક અતિ કંગાળ દલીદ્રી ભિક્ષુક જેવો મેલો શખ્સ તે જણ્યાની દુકાનમાં અગ્ર સ્થાને બેઠો હતો. લોભી વાણ્યા આવા ક્ષત્રીરક્ષાઓને પોતાની દુકાન નજદીક ઉભા પણ રહેવા દેતા નથી, જ્યારે આ સાધુ એક મોટીનારંગની લંગોટ અને મહાયુદ્ધ પટ્ટીનાં લીલાંઢિમાં વેચાપલાં જુનાં લશકરી ઐ ફલે-નક્ષનાં શટ્રુમાં સજ થયલા જણાયા. આ જોઈ મેં અનુમાન દોર્યું કે આ કોઈ કિમતી માણસ હશે. મારી હમેશની રીત પ્રમાણે મેં તેમને પણ પ્રણામ દીધા. મેં દુકાનદારને પૂછ્યું, “આ સાધુ કોણ છે?” તેણે સીધો જવાબ વાળવાને બદલે ઉલટું મારી ઓળખ પૂછવા લાગ્યો. મેં હુંકમાં સાચી ઓળખ આપી, અમે જોઈતો સામાન ખરીદી બાબુની ધર્મશાળા પર આવ્યા, પણ મારાં મનમાં ચેલા કુવડ શખ્સ માટે ચટપટ થયા કીધી. મેં રામજીને પાછો દુકાનપર મોકલ્યો કે દુકાનદાર પાસથી કાંઈ વધુ ખાતમી લાવે. ચતુર રામજીએ વાણ્યા સાથ તંબાકુની દોસ્તી માંડી અને પહાડી લાવામાં વાતો કરી ખબર લાવ્યો કે, ચેલો ભિખારી જેવો માણસ એક મહારાષ્ટ્રનો ભણેલો સાધુ હતો, અને બાબુના મઠમાં રહેતો

હતો. આ સાંભળી હું તે મરાઠી મહાત્માનાં દર્શન ગયો. નેમને પગે પડી પ્રાર્થના કરી અને મહારાજને આજે મારી સાથે લિક્ષા કરવી. મહારાજના હાથ ધ્રુજતા હતા અને મોહમાંથી લગ્ન ગળતી હતી. મંદ અવાજે પૂછ્યું ‘શું જમાડશો?’ મેં મરાઠી ભાષામાં કહ્યું, ‘આપની ઇચ્છા હોય તો ક્ષ્મ્ ‘પીકલો’ બનાવું.’ મહાત્માએ હા પાડી. મેં વાટેલું કાપડ વગેરે નાખીને ચણાના લોટનો સ્વાદિષ્ટ પીકલો મારે હાથે બનાવ્યો, રામજીએ શીરો તથા પુરી પકાવી અને મહારાજને લિક્ષા કરવા બોલાવ્યા. તેમણે મને પોતાની કુટીપર બોલાવ્યો. હું તેમનું તથા માંડે જમવાનું લઈ ત્યાં ગયો. મહારાજે અચ્છી રૂચીથી ઇનસાફ આપ્યો. હવે મહારાજમાં જનણે તેજ આવી અને ધણા ઉત્સાહથી વાતો કરવા લાગ્યા. એમનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન બહોળું જણાતું. પણ મને જે વાતે એ ‘ચાલુ કયું’ તે એ હતું કે એઓ પાતનજલ યોગ દર્શનમાં નિપૂણ જણાતા. કાંઈ વ્યવહાર અનુભવ મેળવ્યો હોય એમ મને તે વેળા જણાયું.

વધુ વાત કરતાં માલમ પડ્યું કે એઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટિના M. A., LL. B. હતા. અને સખ જજ તો એઓએ ભોગવ્યો હતો. પાછળથી વૈરાગ ઉત્પન્ન થયે, એઓ સંસારી પ્રવૃત્તિ છોડીછાડી, હિમાલયમાં હાથમ નિવાસ કરી, આત્મોધ્ધાર કરવાની પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા.

આવા પૂર્વ અને પશ્ચિમની શીલસુરીથી પારંગત મહાત્માની સતસંગ મેં ચાહી પણ એમને મારી આજુજલરી વિનંતિનો અસ્તિત્વ એવું જણાવીને ક્યો, “હવે માંડે મોત નજદીક આવ્યું છે. તમને અધુરું જ્ઞાન આપી પાછળથી શુચવાડામાં ગાટાં ખાતો રહેવા દેવાનું ઇચ્છવા જોગ ધારતો નથી.”

મેં કહ્યું, “‘Something is better than nothing’ કાંઈ ન મળે તેના કરતાં થોડુંય મળે તે સારું. આ સિધ્ધાંતાનુસાર આપ થાય એટલી મારી રાહગરી કરો. પાછળથી મારાં ભાગ્યમાં દશે તો કાંઈ બીજાને માર્ગદર્શક પણ મળી જશે. માટે મને તમારી સાથ રહેવા દ્યો,”

હવે શરૂઆતમાંજ એમણે મારો પ્રોત્સાહન પૂછી લીધો હતો. જેમાં મેં જણાવ્યું હતું, સ્વામિ શંકરાનંદે મને આ શિષ્યાણે હિમાલયમાં નહિ શુભરવાની સલાહ દીધી હતી, તેથી કેદાર બદરી થઈ નીચેના પ્રદેશમાં જવાનો વિચાર હતો.”

મહાત્માજીએ આ સલાહને પુષ્ટિ આપી અને મારા અતિ આગ્રહ ઉરવાથી સલાહ આપી કે આવતી વસંત ઋતુમાં મારે કાશ્મીર જવું.

યોગાભ્યાસ માટે વધુ ઉંડાણમાં પૂછતાં મહાત્માજીએ જણાવ્યું. “લકડે કા લકુને નહિ ખાઇને. પસંતાવાના કરતાં ખાઇને પસંતાવામાં ખેવડી મજાહ મળે છે. યોગવિધાનો લોપ થઇ ગયો છે. યોગ દર્શનનાં સૂત્રો વ્યવહાર અભ્યાસ માટે સ્પષ્ટ અને વિગતવાર નથી.”

ઉપીમઠથી અમે આગળ વધ્યા. ગલુશયટ્ટી, અહલયટ્ટી અને દુર્ગાયટ્ટી છોડી ‘ચોપતા’ આવ્યા ત્યાં સુધી રસ્તો ઘીચ જંગલનો હતો. હતાં પશુ વારંવાર પગે જળો વળગતી. પંડીત તિવારી તથા વૈરાગીઓ સર્વેએ ચોપતામાં પડાવ નાખ્યો. તુંગનાથ મહાદેવનું રામશિખર હાંથી માત્ર ત્રણ ચાર માઇલને છેટે હતું. પશુ ચઢાઈ ધણી કડક હોવાને લીધે બધાએ હિમત કીધી નહીં. કેદારબદરીની યાત્રામાં આ સૌથી ઉંચું સ્થાન હોવાને કારણે મારી ધણી ઇચ્છા હતી. સુલાગ્યે રામજીએ પશુ ઉલટ પકડી અને અમે બે જણા છેક અંધારૂં થવે તુંગનાથની ધર્મશાળા પર આવી ચઢ્યા. અમે બન્ને થાકીને લુસ થઇ ગયા હતા. સત્તર માઇલ આપ્યા તેમાં છેવટના ત્રણ માઇલે તો આખરજ આણી દીધી. વળી કંડી તો કહે જે માંડે કામ! હાંના પંડાએ અમારી સારી સ્વાગતા કીધી.

ખીજ સવારે જલદી ઉઠી, અંગપર કામજો લપેટી ફું એકડો રામશીખર જોવા ગયો. ૧૨૦૭૦ શીટની તે ભવ્ય ઉંચાઈ! જાણે જગતના છાપરાંપર હું આવી ઉભો. તુંગનાથની ટેકરીનું ખાસ સૌંદર્ય અને ખેંચાણ એ છે કે તેની આસપાસ માઇલો સુધી વધુ ઉંચા શૃંગો નથી. આ કારણે જમનોત્રી, જંગોત્રી, કેદારનાથ અને બદરીનારાયણના શીખરોનો પેનારામા અતિ સુંદર રીતે આપણી નજર સામે પૂર દાઢી રજુ થાય છે. ખરેજ આ એક (glorious sight) ભવ્ય દેખાવ હતો. આકાશને ચીરીને જાણે અંદર ધુસી જતાં હોય એવા બરફનાં સફેદ શીખરોની એક (grand amphitheatre) મહાન રંગભૂમી વચ્ચે તમામ સાથે આસમાનમાં સૂર્ય નારાયણને, ખુરશેદ મઝદને, જન્મ લેતાં જોવાની એજ ધણીજ અસાધારણ અને અલૌકિક હતી. મનોવૃત્તિમાં કાંઈ નહિ વર્ણવી શકાય એવી ખુશાળી અને સાત્વિકતા વ્યાપી. ઉંચે, વધારે ઉંચે અને સાથી ઉંચે પહોંચવાની હરીફાઈ કરતી આ ખેત ટ્રોંગો,

સૌથી મુલ્યંદ શુદ્ધ સત્યને પહોંચવાની અંતર વૃત્તિને પોપણુ આપતી. તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ નો દિવસ મને અતિ બખ્તાવર જણાયો, સૃષ્ટિની ખરી સ્તુતી મેં આ દિવસે કીધી. શાંતિ, એકાગ્રતા, અત્યાનંદ અને જો કહી શકાય તો, એક પ્રકારની સહજ સમાધિ (ecstasy) મેં અનુભવી.

આ જાણે મારી યાત્રાનું તાત્કાલિક ફળ હતું. પૃથ્વિનાં એક સર્વોત્તમ, પ્રૌઢ, વિશાળ સ્થળની, સત્વશુદ્ધી શીતળ ભૂમીપર લોક જન્ય, કુદરતના સિદ્ધા, અમિશ્રિત સંગંધમાં આવી જે ઘડી સંસારની ચીંતા, જંગળ ભુલી જાય અને ઉચ્ચ પ્રકારની નિર્દોષ મનઃહ મેળવે એવા હેતુથી આ યાત્રા કરવાની રૂઢી લોકહિતકારી પુરુષોએ મુચ્ચવી હોય એવું લાગે છે.

તુંગનાથ તો ઊડવાજ ગમ્યું નહિ, પણ બદરીનાથનો પટ હવે ચોડાજ દિવસમાં ગંધ થનાર હોવાથી, અમે તુંગનાથથી હવે નીચે ઉતર્યા. બીમગોડા, પાંગરવાસા, મણ્ડળ નામનાં ગામો વટાવી ગોપેશ્વર આવી પુજ્યા. વરસાદ શરૂ થયો હતો. માત્ર એક રાત્રે જ્યાં ગુમ્ફરી અમે ખીણ સવારે આગળ વધ્યા.

ગોપેશ્વરથી લાલસાંગા (અમોલી)નો રસ્તો વરસાદને કારણે જોખમભર્યો થઈ પડ્યો હતો. અનેક જગે રસ્તો ચીરાઈને લાંગી ગયો હતો. અમારી નજરની સામે હાનરો મણુ માટી, મુરૂમ અને પાપણો મોટા ગડગડાટ સમેત તુટી પડતાં. ખડકના એક ટુકડાએ તો લાલસાંગાના ઝૂંલતા પૂલનું આગ્રુ કાઢ્યું હતું. બીના તડખોલ હાલતમાં અમે ગામમાં પહોંચ્યા.

અમોલી એક ચુંદર પહાડી કરખો છે, જ્યાં તાર, ટપાલ, હૉરપીટલ, નિશાળ, કચેરી વગેરે સગવડ છે. છેલ્લા જે દિવસના ભારે વરસાદથી હરદવાર, રિપિટ્કેશ વગેરે સ્થળો ગંગાની ભયાનક રેલથી ઘોવાઈ જવાનાં તાર સમાચાર મળ્યા. કહે છે કે ૨૦૦-૩૦૦ સાધુઓ પૂરમાં તણાઈ ગયા છે. લાલસાંગા ઘણું ઉંચાણ પર હોવાથી જ્યાં રેલ માલમ પડતી ન હતી.

એક દાની (!) દીગંબર.

આ બાબાજી સાવ નવન હાલતમાં કુદરતી સ્વરૂપે રહેતા. વરસાદનું જોર વધુ હોવાથી બાબાજીએ અમને જોયાર દિવસ એમની સતસંગમાં (!) તોડી પાડવાનો આગ્રહ કર્યો, જે અમે ઉપકાર સાથે સ્વિકાર્યો. મેં એમની સાથે મીઠાશથી મળી જઈ ધીરે ધીરે એમનો ગર લીધો. પરિણામે નવન-

પણાની શીલસુશી અને તેનું કેટલુંક ગુપ્ત રહસ્ય જાણવાનું મદ્યું. 'હું સમાજમાં દીગમ્બર રહી શકનાર સાધુની બહુ મોટી પ્રતિષ્ઠા હોય છે, તેથી અનેક પ્રકારની ઔષધી, આસનો અને મુદ્રાઓનો અભ્યાસ (practice) વગેરે તરેહવાર પ્રયોગોનું આ નાગા સંપ્રદાયની જમાતમાં એક શાસ્ત્ર છે. કહેની કે The cult of Nudity આ સાધુઓએ પોતાના ધંધાની થાપણ તરીકે અચ્છું ખીલવ્યું છે.

આ કહેવાતા જીતેન્દ્રિઓ પણ વ્યભિચાર અને અનીતિથી બચેલા નથી, એમ ખુદ આ બાબાજીને મોઢે સાંભળી હું અજાયબી પામ્યો નહિ. પણ મજાહ તો એ હતી કે આ ત્યાગી તપસ્વીઓ પોતાના દુરાચારોને બચાવ શાસ્ત્રોને આધારે વાક્યાતુરીથી કરતા હતા. આ દીગમ્બર બાબાના બે મુખ્ય મુદ્રાલેખ હતા. 'અનામુરતી કરમ ફલ' એટલે આપસે આપાસો હલાલ અને 'વીર્ય દાન' મહા દાન' સૌથી મોટું દાન તે વીર્ય દાન છે. આ બાબાજી ગુજરાત, રજપુતાણા, મારવાડ વગેરે પ્રદેશમાં બહુ પુંજાય છે.

હિમાલયની મુશકેલીઓ.

વરસાદ રહેજ નરમ પડવે અમે લાંલસાંગાથી આગળ વધ્યા. ચોમાસાના હિમાલયની મુસાફરીની મુશકેલીઓનો ખરો અનુભવ તો હવેજ થવા લાગ્યો. અમે કોઈ ઠેકાણે સાણુ જેવી ચીકણી મટોડી પરથી લપસી ભોંય માપતા, તો કોઈ ઠેકાણે ઢળાણુવાલા લાંગેલા રસ્તાની હીલી મટોડીમાંથી ઉંચે દમે પગલાં લેતા. તો વળી કોઈ જગે શીણુ થતા ઝરાનાં જંગપુર પાણીમાં પગ મેલતા યાત્રીઓ બદરી વિશાળની સહાયતા પામતાં. ખરકાની જળના ઝંકપી પ્રવાહ સામે અકડી ગયલા ધૂંગોની પત્યેરો સાથની ટક્કર ખરેજ દયાજનક દેખાવ રજુ કરતો.

પાતાળ ગંગા

આગળ તો અધા યાત્રીઓનું ગાહુંજ અટક્યું. કારણ કે ઉપરથી પડેલાં અને હજી પરતાં માટી મુરમે રસ્તો તદ્દન બંધ કરી દીધો હતો. ઠેક નીચી ઉંડી ખીણમાં પાતાળ ગંગા તરફ નજર કરો તો જાણે ચક્કર આવી જાય અને જો ગમડયા તો ખરેજ કાપમનો પાતાળવાસ

પામ્યે. આગળ વધવું અસંભવ જણાવે અમો સધળાં પાછા ફર્યાં અને ગામમાં રાતવાસો કરીધો.

બીજી સવારે અમોએ વિચાર કર્યો કે બાબુના પહાડને મથાળે ચઢને આગળ વધવું. આ માર્ગ પણ વરસાદને લીધે મુલભ ન હતો, છતાં સડક જેવો અસંભવ જણાતો ન હતો. અમે ઉપડ્યા પણ સારે નસીબે P. W. D. ના ઓવરસીયર મી. પુર્ણાનન્દ સવખતે અમારી સહાયે આવ્યા. તેમણે અમને સમજાવ્યું કે સડક ઓળંગવી અસંભવ નથી. ઉલટું પહાડની ટોચના રસ્તા કરતાં વધુ સહેલ છે. ઢીલી બીનાશવાલી માટીના ઠળાણુપર ચાલવું યા ઉતરવું મુશ્કેળ યા જોખમભર્યું છેજ નહિ. આમ કહી પોતે ધડધડ એડી દબાવી નીચે પાંચ પંદર ફીટ ઉતરી ગયા. આ સિધ્ધાંત મારાં ધ્યાનમાં ઝટ આવ્યો અને હું નિર્ભય બન્યો. અર્ધા કલાકમાં તો અમો સધળા યાત્રીઓ સહીસલામત પાતાળ ગંગાની સડક વટાવી ગયા.

હવે અમે (forced march) ઝડપથી કુચ કરી જોષિમઠ પુગ્યા. લાંથી વિજય ગંગા, પાંકુ કેશ્વર, હનુમાન ચટ્ટી, કંચન-ગંગા વગેરે ધડધડાટ પસાર કરી અમે આખરે બંદરીનાથ આવી પહોંચ્યા. તરેહ તરેહની મુશ્કેલી અને આફતો વચ્ચેથી સુખરૂપ બંદરીધામ આવી પુગવા માટે અમો ધણા ખુશાલીમાં આવી ગયા. મારો સાથી રામજી તો

“પવન મંદ શીતળ સુગંધ હેમ મંદીર” ।

... ..

... ..

શ્રી બંદરી નાથજી વિશંભરં ॥”

ની જાણીતી સ્તુતિ ગાવા મંડી ગયો.

શ્રી બંદરી નારાયણનાં દર્શન.

બંદરી નારાયણનું દેહરં, સમુદ્રની સપાટીથી ૧૦,૩૦૦ ફીટની ઉંચાઈ પર, ‘નર અને નારાયણ’ નામના બે, ૧૮-૨૦ હજાર ફીટ ઉંચા હિમાચ્છાદિત પર્વતોની વચ્ચે, અલકનન્દા નદીને જમણે કીનારે આવેલું છે. ઉત્તરા ખંડનું સૌથી અગત્યનું પવિત્ર ધામ લેખાય છે, હાં, દર વર્ષે, સરાસરી ૫૦,૦૦૦ યાત્રીઓ હિંદુસ્તાનના સર્વ

લાગોમાંથી દર્શને આવે છે. ખદરીનાથ હરદ્વારથી લગભગ ૨૦૦ માઈલને છેટે છે. આખો રસ્તો સુંદર, ઉતારાની સગવડવાળો છે. હાં તાર અને ટપાલની પણ સગવડ છે.

સવારે અમે તપ્ત-કુંડમાં નાહવા ગયા. પહાડનાં પેટાંમાંથી ઉનાં ખળખળતાં ગંધકી પાણીનો ઝરો એક ગોસુખી નળ મારફતે કુંડમાં પડે છે. તેને સ્નાનને લાયકું બનાવવા ખરદ્વાની પહાડપરથી નીકળતા ઠંડા પ્રવાહનો એક ખીજો નળ રાખ્યો છે. દિવસો સુધીનાં અતિ ઠંડાં પાણીનાં અધુરાં સ્નાનથી કંટાળેલાં શરીરને આ તમ કુંડનું અંગોળ અતિ આવકારદાયક હતું. આ હુંશળા કુંડમાં દશ પંદર મિનિટ માછલીની માફક તરવાની બહુ મજા પડી. અમારી સંખ્યા ઠાક ઉતરી ગઈ. આજે અમે બહુ ખુશ મિત્રજનમાં હતા. અમારી લાંબા વખતની સુરાદ હાંસલ થઈ હતી. સુખરૂપ સફળ યાત્રા માટે અમે શુક્ર કર્પી.

સ્નાન પછી અમે મંદીરમાં ગયા. આ પહાડી દેવસ્થાન શ્રી આદિ શંકરાચાર્યે સજીવન કયું કહેવાય છે. હાંનાં રાવળ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હોય છે, આ દેહરાની વાર્ષિક આમદાની લખખોથી ગણાય છે, મંદીરમાં નર, નારાયણ, કુબેર, નારદ, વગેરેની મૂર્તિઓ ખીરાળે છે. ઠંડીની મોસમમાં આ દેવાળયની પૂજા બેપિમડમાં થાય છે.

એક સત્ય શોધક સાથે સતરાંગ.

પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિ શોભા અને પત્થર લાકડાંનાં દેવ દેહનાં નીહાળવામાં ઝાઝો વખત નહિ ગાળતાં, હું દર્શનિય સાધુ સંતોની શોધમાં રોકાયો. રથાનિક પંડાઓ બે વ્યક્તિઓ માટે આદરભાવથી ધ્યાન ખેંચતા. એક રામ શરીખ સીંહ, જેઓ હાં 'માસ્તરે સાહેબજાન'નાં સાદાં નામથી ઓળખાતા હતા. આ ગૃહસ્થ કલકત્તા યુનીવર્સિટિના એક માણ (Research Scholar) શોધખોળ કરનારા પંડિત કહેવાતા. અલક-નંદાને સામે કીનારે હું એમનાં દર્શને ગયો. પહેલીજ નજરે આ પંડિત એક (Epicurean) શોખીન જણાયા. અંગ્રેજી દબ્બનાં શોખીની રીતે શીવાયલાં ઉની કોટ, પાટલુનમાં સજ થયેલા હતા. પગમાં પેટાંટ લેધરનાં શુઝ અને માથું બેલેકલાવા રોપીથી ચાલુગાયું હતું. આ કોષ લાગી તપસ્વી ન હતા. ઇન્દ્રિય દમનની શીલસુશીને હસી કાઢનારા હતા. એમના ઓરડામાં 'સુટકેસ, થરમોમિટર, બેરોમિટર,' અંગ્રેજ,

સંસ્કૃત, અંગ્રાળી પુસ્તકો, કૅમ્પ કૉટ, વગેરે આધુનિક સુખ સગવડનાં સાધનો નજરે પડતાં.

મને બહુ પ્રેમથી આવકાર આપ્યો તથા સ્વાદિષ્ટ ગરમ કૉફી પાઇ. પછી ચાલુ વર્ષમાં પોતે સાધુઓની એક ટોળી લઇ કેલાશ-માનસરોવર જઇ આવ્યા હતા તેની રસરસતી વાતો કીધી. પેલા રાજકુવર સન્યાસી સ્વામિ જ્ઞાનાનન્દને પણ એઓ પોતાની સાથે લઇ ગયા હતા. જ્ઞાનાનન્દ માટે એમના વિચારો ખીજાઓના જેવા અતિશયોક્તિ ભર્યા ન હતા. “જ્ઞાનાનન્દ ડોળ ધાલુ છે. એમનામાં જ્ઞાનનું ઉડાપણું (depth) નથી. ઉંચ કુળનો જન્મ એ એમની મોટામાં મોટી થાપણુ છે. એમને! સમાધિનો દાવો પોષળ અને મિથ્યા છે. એમનામાં શોધક બુદ્ધિ, વિચારની સ્વતંત્રતા (originality) અને ખરી વિદ્વતા નથી, એમના ગુરૂ પણ એટલાંજ છાળકાં પાણીમાં ગોટાં મારે છે.”

માસ્તર સાહેબ સાચા યોગીની શોધમાં છે. આજના હંયાત યોગીઓથી એઓ નિરાશ બન્યા છે. (A modern mind). એક અર્વાચીન મગજને સંતોષ આપે, તેની શંકાઓનું સમાધાન કરે એવા એક પણ યોગી સાથ એમને હજી પરિચય થયો નથી, પાત-જલં યોગ દર્શન અને હક યોગ પ્રદિપિકા પર એમની અને મારી શંકાઓ એકજ પ્રકારની હતી. એઓ માનતા કે આ યોગ શાસ્ત્રો ખરાં છે, પણ તેને વ્યવહાર રીતે જાણનાર કોઇ રહ્યું નથી. હું એટલું નક્કીપણે હજી કહી શકતો નથી, માસ્તર સાહેબની શોધ (leisurely) ધીમી અને અગવડ હાડમારીથી નિરાળી છે. એમને મીત્રા તરફથી પૈસા અને સાધનોની ભરત્રક મદદ મળે છે. એમનું વાંચન બહોળું છે પણ અનુભવ ઓછો છે.

સાધુ પરશરામ.

ખીજા પ્રખ્યાત સાધુ પરશરામ હતા. એઓ હમેશાં હાથમાં ‘પરશી’ નામનું એક કુહાડી જેવું હથ્થાર રાખતા હતા. મૈત્રી હતા, તંદરોસ્ત અને મજબુત બાંધાના હતા. મેં સવાલ પૂછ્યો, “મનુષ્ય કોણ છે?” પરશરામે ધુળપર આંગળી ફેરવી બાળઓધમાં લખ્યું, “આત્મા.”

મેં ફરી પૂછ્યું, “મનુષ્યનું આ જન્મમાં કર્તવ્ય શું છે?”

જવાબ લખ્યો, “દૈવી સંપત્તિ ગ્રહણ કરવી અને આસુરી સંપત્તિનો ત્યાગ કરવો.”

સંવાદ આગળ વધે તે આગમન એએશ્રી એકદમ (unceremoniously) ઉઠી પોતાની કુટીમાં ચાલી ગયા. અંદરથી પ્રસાદ લાવી આપી, આશીર્વાદ દધ પાછા કુટીમાં ચાલી ગયા.

બે ત્રણ બીજા સાધુઓનાં દર્શન કરી હું પાછો પેળે પાર આવ્યો.

હવા ઠંડી પુરકળ હતી, બનર પોણી ઉપર ઉઠી ગઇ હતી, સીધું સામાન ઘણો મોઘો હતો. તાપણું કરવા લાકડાં મુશકેલીથી મળતાં, વળી ગંગાનદીની રેલના સમાચાર સાંભળ્યા હતા, ત્યારથી સમગ્ર સહીસલામત ધરે જલદીથી પહોંચવા વધુ ઇન્તેજર બન્યો હતો, તેથી માત્ર બે રાત બદરી વાસ કરી અમે ઝડપથી નીચે ઉતર્યા.

હું મરતાને (!) જીવતો કહું છું.

આજ કાલ મારું ઉત્વૈદ્ય અચ્છું ચાલતું હતું. ભૂટયાઓ પાસથી તથા ગુપ્તકાશીવાલા વૈદનાજ પાસથી અનેક જડીબુટી મેં લઇ રાખી હતી. બદરીનાથથી પાછા ફરતાં એક સવારે અમે જોપિમઠમાંથી પસાર થઈ જતા હતા. બનરમાં એક સોનીની દુકાનપર પાંચ પંદર માણસો એકઠાં થયલાં જોઇ, મુસાફરોની જાણનાનુસાર, મેં પૂછપરછ કીધી. માલમ પડ્યું કે એક જવાન માણસ, કમરમાં લારી સૂળ મારી આવ્યાથી, મોત સમાન અકાળગીક કરી રહ્યો હતો, રામજીએ પહાડી ભાષામાં સૂચના કરી કે આ મહાત્મા અચ્છા વૈદ છે. આ ઉપરથી શ્રદ્ધાળુ આત્ લોકોએ મને ઉપચાર માટે આગ્રહ કર્યો, અને બીમારને પુકારીને કહ્યું, “જો આ મહારાજ આવ્યા.” મને જોતાં સમેતજ બીમારે તો મારા પગ જોરમાં ઝાલ્યા અને જીવપર આવીને પૂછવા લાગ્યો, “મહાત્માજી, હું મરી જઇશ કે જીવીશ?”

મેં તેને પૂર ગંભીરાઈથી ધીરો પડવા ફરમાવી, જોરજોરે સૂચના દીધી, “તું બહુ લાગ્યવાન છે, હું ખાસ તને બચાવવાજ હાં આવી પૂગો છું. જો તો ખરો, હું આજને આજ તુને ઘોડા જેવો સાજો બનાવી દઈશ.”

પછી મેં તેને ઉઘા ચત્તો કરી આમ તેમ તપાસ્યો, અને પછી જાણે શું એક (diagnosis) ચિકિત્સા કીધી હોય તેમ, આંખા હળદ અને ચંચીનો શીરો, રામજી પાસ ઘસાવી એક ચાંદીનાં મુદ્દામાં ગરમ

કરી ઉતોઉતોજ મારે દાથે પેલા ખીમારને ચોપડ્યો, અને ખાતરી પર ખાતરી આપી કે તું સારો થશેજ, વધુ અસર ઉપજવવા, અમે ઝટ ચાલુ મુક્યું. કોઈને ઉપકાર માનવા દેવાની પણ ટેક આપી નહી.

બાદશાહી બ્રહ્મચારી.

હાંથી માર્ગજ દોઢ માનુષ પર બ્રહ્મચારી નર્મદાશંકર બાદશાહી ઠાંથી રહેતા તેમનાં દર્શને હું ગયો. અમારો વિચાર જોપિમઠમાં ચોલવાનો ન હતો, તેથી સમજીને ટેકડીની નીચે સામાન સાથે થોભાવી હું બાળાને મળવા ગયો. મેં એમને કહ્યું, “ઉખીમકવાલા નારાયણ સ્વામિએ મને તમારે માટે ખાસ લક્ષામણ કરી હતી તેથી તમારાં દર્શને આવ્યો છું.” આ ઉપરથી નર્મદાશંકરે, મને ધણો મમતાળુ આવકાર આપી આજનો દિવસ હ્યાં જ રહી જવા અભાગ્ય કયો. સમજીને પણ ઉપર બોલાવી લીધો.

પેટ વેર ઉતરતી લાંખી ભરાવદાર દાઢી અને પછવાડે અંબોડા સાયના હોરેલા ચલકતા બાલ એઓ શ્રીના ચ્દેરાની મુખ્ય અસકયામત હતી. અંગપર એક કિમતી ધોત્યું સજ્યું હતું, સુંદર રીતે ધ્યાવેલાં વાઘનાં એક દગામદાર, મુઘાયમ ચામડાંપર બ્રહ્મચારીજ મહારાજ ખીરાજ્યા હતા.

એમનો અંગલો આખાં જોપિમઠની અતરાફમાં સૌથી સરસ હતો. ત્યાંથી ગોળ ફરતાં હિમલેત્રાનો દેખાવ સૃષ્ટિની અનુપમ સૌંદર્યતા રજુ કરતો. બાબા પાસે જે મોટી ક્યાંટા ભરીને આયુર્વેદિક દવાઈઓ હતી અને એક કુશળ વૈદ તરીકે એમની નામના ભારે હતી.

વળી બ્રહ્મચારીજીએ ભગવદ્ ગીતાની એક વિસતૃત ટીકા પણ પ્રગટ કરી છે. શુજરાત, કાંઠયાવાડ, અને મારવાડમાં એમની પ્રેરિણ એટલી ભારે છે કે જ્યારે એઓ પોતાના યજ્ઞમાનોને દર્શન લાલ આપે છે ત્યારે લોકો વાજતે ગાજતે પાંગળીમાં બેસાડી, મહારાજને સરધસ રૂપે ફેરવી, પોતાનો આદર અને પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. ભક્તો મહારાજનાં કેમળ જટૂર માટે તરેહ તરેહના ચુકા મેવા, ભાતભાતના મુરબા, જાતજાતનાં અચારો અને કીસમ કીસમની સુકવેલી તરકારીઓ, પોરટ મારફતે ઠેક જોપિમઠ મોકલતા. આમાની અનેક વસ્તુઓ ખીરસી બ્રહ્મચારીજીએ પોતાનો પ્રભાવ અમને દેખાડ્યો.

“અંગ્રેજી લાગેલા યુજરાત દેશના એક મહાત્મા આવ્યા છે,” એમ જાણાવી, સ્થાનિક ડૉપ્યુટી કલેક્ટર, કોલેક્ટર, સ્કુલ તથા પોસ્ટ માસ્તર વગેરે શિક્ષિત રાખસોને બ્રહ્મચારીઓએ સાંજને માટે આમંત્રણ મોકલ્યું. મહારાજ પોતે તો મગ્નેચ લાપા જાણુવી એ પાપ (!) છે એવું સમજતા હતા છતાં મને પહેળેથી સૂચવી રાખ્યું, “તમે અંગ્રેજીમાં ખુબ ‘ગોટપીટ સાટપીટ’ કરી અધિકારી વર્ગમાં સારો પ્રભાવ પાડી ‘બેખ’ (સાધુ વેપ) ની કીર્તી વધારજો. મેં તમારી ખુબ વખાણુ ગામ છે.”

આ, તાજી પોળી, સાર્યા અને મુરબ્બાને ઘટનો ઇન્સાફ આપી અમલદારો સાથે તત્વજ્ઞાનની ચર્ચા ચાલતી હતી, એટલામાં બે પહાડી સ્ત્રીઓ કપડાંથી ઢાંકેલી બે ઠાળ સાથે એક મદને લઇને આવી ચઢ્યાં અને મારે પગે પડવા લાગ્યાં. મેં ધાયુ” કે આ બીચારાં મને નર્મદાશંકર સમજી ભૂલ કરે છે. પણ તેઓ સવને સંબોધી કહેવા લાગ્યાં કે આ મહાત્માએ આજે અમારા મદને જીવતદાન આપ્યું છે કરી સવારના મારા ચમત્કારની વાત કહી સંભળાવી.

બીના એમ બની હતી કે મેં રામજીને બ્રમ્હચારી સાથે લાવવા મોકલ્યો હતો. પછા રામજીએ પેલા બીમાર સોનાર પાસે કાંઈ બકીશ મેળવવાની ગણતરી કરી હતી. જ્યો તેમને મળી ખબર અંતર પૂછી. “સ્વામીજી બહુ નિરપૂરિ છે. કોઇ પાસે કશું લેતા નથી.” વગેરે સહરાવાત કરી. આ કૃતરો પહાડીઓએ રામજીને ભરપૂર તંબાકુ વગેરે બેટ આપ્યાં અને મારે માટે લીલો તથા સુકો મેવો બે ઠાળી ભરીને લાવ્યાં હતાં.

નર્મદાશંકર, ડૉપ્યુટી સાહેબ, વગેરે આ તમાશો જોઇને રહ્યા. આ અણધારી ટકનો લાભ લઇ નર્મદાશંકરે મહાત્માઓનો મહિમા ગાયો. “જોયા આ પવિત્ર પુરુષોના પ્રતાપ ! જોયું આ ચોગનું બળ ! મહાત્માઓ શું નહિ કરી શકે. આહ ધન્ય છે, હજી હિંદમાં સામર્થ્યવાનોને અભાવ નથી. બીજાનો નાશ નથી.....” વગેરે વગેરે ઉદ્દેશારથી પોતાની પણ અગત્યતા વધારી. અલબત્ત મેં પણ તે દંભને પુષ્ટિ આપી.

બધાના વિદાય થયા પછી, બ્રહ્મચારીજી, જેઓ પોતે એક કુશળ વૈદ હતા, તેઓએ પેલા સોનીના રોગ, તેની ચિકિત્સા, અને મેં અજમાવેલા ઇલાજ બાબે ચર્ચા ચલાવી. મેં સાચું જણાવ્યું અને (Suggestion power) સૂચના શક્તિની વાતો કહી. આવા આગનુક

(casual) પ્રસંગોમાં જો ખીમારને શ્રધ્ધા જોરી ગઈ તો ફટલેક અંશે દર્દ તુટી વેળા તો દૂર થાય છે, પણ આ માનસિક ઉપાય કાંઈ બધાજ દાખલામાં, બધીજ ખીમારીઓમાં અને બધી વખત સફળ થઈ શકતો નથી.

ચલ્લચારીજી બહુ ખુશ થયા અને રસ્તામાં વાપરવા માટે સુકા બીંડા, ગુવારસીંગ, વગેરે તરકારી તથા અચાર, મુરખો, વરી, પાપડ વગેરેનું એક જોત્યકું બાંધી આપ્યું.

ગંગા ઐયાંનો કેપ.

જોપિમઠથી હવે અમે ઝડપે નીચે ઉતરવા માંડ્યું. ઓ ! હાં તો સાક્ષાત જળપ્રલય જણાતો. ગાણી એટલાં ઉંચાં ચઢી ગયાં હતાં કે ઉંચા ઝુળતા પૂલોને ભાંગી, તેના મોટા ટુકડા ૫૦૦-૭૦૦ ફીટને છેટે ઉડાડી મેલ્યા હતા. ગામડાંનાં ગામડાં આખાં ધોવાઈ ગયાં હતાં. પદાર્થો પરથી મોટા પથ્થરો તુટીને પડતા તો જાણે મહાયુદ્ધનું તોપખાનું ફાટ્યું હોય એવી ગર્જના અને ધડાકા અને તેના પડધાઓથી ખીણો ધમધમી રહી હતી. અમારા ચહેરા મોતની ખીકથી શીકા પડી ગયા હતા. હૃદય જોશભર ધડકતું. લયને કારણે બધી શીત્તસૂરી વીસરાઈ ગઈ હતી. રોજના ૧૮-૨૦ અને એક દિવસ તો ત્રીસ માઈલ, જીવને મુઠ્ઠીમાં રાખીને, દાંત્યા પીસી પીસી અમે દોડમાર કુચ કીધી.

રાજકુંવર સન્યાસી.

બદરીનારાયણ જતાં રસ્તે લાલ ઉનનાં ધુટણ સુધી ઉંચાં ટીમેટી ધુટમાં સળંગ થયલા, એક જવાન સાધુ મળ્યા. એમનો ચહેરો કુલીન જણાતો, નાકપર સોનેરી ફેમનો ચરમો વિદ્વાનો લાપ આપતો. પાતળાં, કાળાં, ચપલ શરીરપર કાશાય (ભગવા રંગનું) વસ્ત્ર લપેટેલું હતું. અરસપરસ નમો નારાયણાય અને શ્રેમકુશળ પૂછતાં મારી ખુશાલી વચ્ચે માલમ પડ્યું કે મુળવા ગામમાં જે રાજપુત સાધુની અણુદદ તારીફ સાંભળી હતી તે, સ્વામી જ્ઞાનાનન્દ આ જ સાધુ હતા. એમને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી મનમાં પોપતો હતો. એઓ પેલા દીગમ્બર સ્વામિ કૃષ્ણાત્રમની જેમ સાવ નગ્ન હાલતમાં ધાત્રી સામેના ગુફામાં અમુક મુદત રહ્યા હતા. અને હાલમાં બદરીનાથવાલા 'માસ્તર સાહેબ' રામશરીપતીંહ સાથે કૈલાશ—માનસ સરોવર જઈ આવ્યા.

હતા. આ સાધુ ઉંચામાં ઉંચી નિર્બીજ સમાધી પ્રાપ્ત કરવાનો દાવો કરે છે. તીહરી રિયાસતના મહારાજ સાહેબ તથા ચીફ જજ મી૦ ગંગારામ એમને બહુ માનતા કહેવાય છે.

અલકનન્દાના કહેરથી ત્રાસી, ઉપર જણાવ્યું તેમ, અમે ઝડપી કુચ કરતા એક ગામમાં આવ્યા અને તપાસ કરવા લાગ્યા કે કયો રસ્તો સલામત છે, હરદ્વારનો યા રામનગરનો ? એટલામાં ઉત્તર કાશીના એક ઓળખીતા સાધુ મળ્યા અને અમને એકાદ દિવસ થોભી જવા આગ્રહ કરવા લાગ્યા, પણ અમે હવે વખત ગાળવા માંગતા ન હતા. રામજીનો જીવ બેચેન બન્યો હતો, પણ જ્યારે પેલા સાધુએ વધાઈ આપી કે “તમે સંત પુરૂષોની શોધમાં નીકળ્યા છો તો અમારું કર્ણપ્રયાગ (તે ગામનું નામ) એક મોટા સન્યાસીનું દર્શન અર્પે છે.” પછી ધીરથી કહ્યું, “સ્વામિ જ્ઞાનાનન્દે હાલમાં અમારી ભૂમી પાવન કીધી છે. તમે બન્ને હાથીઓની વાક લગાઇમાં અમને તો લાલજ થશે”. કહી મોટેથી ખડખડ હસી પડ્યા.

અમે જ્ઞાનાનન્દ આગળ ગયા. સમાધિ પામેલા સન્યાસીજી લીંબુનું શરબત બનાવવાની તજનીજમાં હતા, સાથે સાથે ચરમો ચઢાવી London Illustrated News ઉઠાવતા હતા. મને અતિ હર્ષભેર આવકાર દીધો અને પોતાનાજ મહેમાન બનવાનો આગ્રહ કર્યો. (કોણના બાપની દીવાળી !)

સ્નાન જળપાન વગેરે આટોપ્યા પછી કર્ણપ્રયાગના ૮-૧૦ લાજીલા સતસંગીઓ આવી ચઢ્યા. રેળ અને રસ્તાની વાતો કરી અમને હરદ્વારને માર્ગે જવાની સલાહ આપી.

વાદવિવાદ.

પ્રમાણ, વિકલ્પ, વિપર્યય, નિદ્રા, સ્મૃતિ વગેરે વૃત્તિઓની psychology પર વિક્તાલાર્યો વાદવિવાદ ચાલ્યો. પછી તકરાર નિર્વિકલ્પ સમાધિના ગુણ, લક્ષણ, અને (after effects) અસરો ઉપર ઉતરી. સ્વામિ જ્ઞાનાનન્દે “Flashes Divino” નામની એક નાની ચોપડી અંગ્રેજીમાં કવીતા રૂપે લખી છે, જે એમના લક્ષ્મીએ બહુ સુંદર બાંધણીવાળી બુકબેંડમાં છપાવી છે, એમાં જ્ઞાનાનન્દે પોતે અનુભવેલી સમાધિનું વર્ણન છે. આ વર્ણન બે ઘડી સાચું પણ માની

લખ્યે (કે જે માનવા મુરતક્રીમ કારણોત્તર હું તૈયાર નથી) તોપણ પાતંજલ યોગ દર્શન તથા તેની ઉપરની વ્યાસ, વાચસપતિ, બોજ-પાર્તિક વગેરે વિદ્વાનોની ટીકાઓ અનુસાર એમનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ સમાધિની વ્યાખ્યામાં આવી નહિ શકે એવી દલીલ આખરે સ્વામિને કબુલ કરવી પડી.

હવે મેં એક પગલું લંબાવી દલીલ કીધી કે સ્વામિના અનુભવને સમાધિની સંજ્ઞા પણ લાગુ પાડી શકાય નહિ. બચાવમાં સ્વામિએ 'યોગ મણીપ્રલા' નામનાં પુસ્તકનો હવાલો આપ્યો. હવે આ ચોપડી તો મેં મૂળમૂળ સંસ્કૃતમાં સ્વામિ શંકરાનન્દણ પાસે ઉત્તર કાશીમાં શીખી લીધી હતી, અને સારે નસીબે હાજર રહેલા એક પદારી પંડિતે સહજ વારમાં પોતાના ઘરેથી મળકુર પુસ્તક આણી આપ્યું. આ સાહદને મારી દલીલને ઘણી પુષ્ટિ આપી.

શાસ્ત્રાર્થમાં આમ ઢીલા પડી જવે સ્વામિએ એક વધુ સલામત પાટા ઉપર ઉતર્યા. સ્વામિએ કહ્યું, "પોયા પંડીતાઇ કાંઇ ઓર ચીજ છે અને સ્વયં અનુભવ, સાક્ષાત્કાર, કાંઈ દુસરીજ વસ્તુ છે. હું કાંઈ તમારી માફક કોઈ સ્કૂલ કોલેજમાં પાસ થયેલો નથી, કે નથી મેં ચોપડીઓ વાંચી (!) મને તો સીધું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી તેનેજ હું વધુ વજન આપું છું. માટે અનુભવની ભૂમિકા પરથી આપણે વિચારોનો આવજો માવજો કરીશું." પરંતુ હાલ તુરત તો મોહું થઇ જવાથી સલા વિસરજન થઈ ગઈ.

પછી અમે એકલા પડ્યા. બોજન પશ્ચાત રાત્રે એક ટોઠ વાગા સુધી બહુએ ચર્ચા ચલાવી. અનેક વાતોમાં મતફેર પડ્યા અને અનેક શંકાઓના ખુલાસા, સૌથી ઉંચામાં ઉંચી (૦) સમાધી પ્રાપ્ત કરી મુકવાનો દાવો કરતા આ જવાન રાજપુત સન્યાસીએ, સમાધાનકારક રીતે આપી શક્યા નહિ.

સેવટે સ્વામીએ સૂચવ્યું, "તમારી શંકાઓ મારા ગુરુદેવજ મીટાડી શકશે માટે તમો અવશ્ય, સ્વામિ પૂર્ણાનન્દને, મુદ્દાવાટ પર, રિપિટેશમાં, મળજો અને કૃપા કરી એમના ઉત્તરો શું છે તથા તમારી શંકાઓનું ટેટલું સમાધાન થયું તે મને લખી જણાવજો. મારા ગુરુજી નામ પ્રમાણે, ખરેખર પૂર્ણ છે."

“દીગમ્બરપણું છોડી દઈ પાછાં વસ્ત્રો શા માટે ધારણ કર્યા?”
મેં પૂછ્યું.

જ્ઞાનાનન્દે ઉત્તર વાળ્યો “આટલી ઉંચાઈએ, આટલી બધી ઠંડીમાં હું પણ વગર અડચણે નૃત્ત રહી શક્યો તેથી મારી નામના એટલી બધી વધી પડી કે બહુ લોક દર્શને આવવા લાગ્યું અને મારાં જમ તપમાં ઉલટી ખલલ પડી. સાદા ખીનખેંચાણકારક વેષમાં વધુ સગવડ સમાયલી છે.”

મેં પૂછ્યું, “તારે સ્વામિ કૃષ્ણાશ્રમ કેમ આટલાં વર્ષો થયાં નિર્વિદન નૃત્ત રહી શકે છે?”

ત્યારે જ્ઞાનાનન્દ બખાળવા લાગ્યા, “નૃત્તપણું અને મૌન તો પશુઓ પણ સેવે છે. તે કાંઈ ધ્યેય નથી. સાધન માત્ર છે. હું કૃષ્ણાશ્રમ સાથે રહ્યો છું અને નજદીકના સહવાસને આધારે સાક્ષી આપું છું કે એમની અંતરવૃત્તિ, બાહરનાં લોકો ધારે છે એટલી શાંત નથી...”

ખીજે દિવસે અમે કણ્વપ્રયાગથી સાથે ઉપડ્યા. જ્ઞાનાનન્દ તીહરી જવા અને અમે હરદ્વાર માટે. સ્વામીએ સામાન અગાઉથી મોકલી આપ્યો હતો. રસ્તે કાંકરા ભોંકાવાથી એક જોડી કુંવાસના કૅમ્પ શુઝ ખરીદી પોતાના નાજુક પગોને રાહત અપાવી. દુકાંડુથી અમે છૂટા પડ્યા.

યાત્રાનું સેવટ.

આહ ! આખરે ૫૦૦ ઉપર હિમાલયન માઇલોની પગ મુસાફરી પૂરી થઈ. દોઢ મહિનાની સખ્ત, રગડથી અમે જરૂરજ થાક્યા હતા. કેટલે શાંત, સગવડભર્યાં સ્થળે આશાયશ લેવાનો હું વિચાર કરતો. ‘લક્ષ્મણ ઝુજા’નો મોટો લોખંડી ઝુળતો પુલ લાંગીને ટુકડા થઈ ગયો હતો. અમે રિષિકેશ આવ્યા. બધે તારાણ અને ખાનાખરાખીનો દેખાવ હતો. મંગળદાસની મોટી ગૌશાળાનો તો બહુ પટ્ટાજ ન હતો. ‘શાંતિ-આશ્રમ’ કે જે પાકા બંગલામાં હું રહ્યો હતો, તે આખું મકાન, કમ્પાઉન્ડ, ઝાડો સમેટ નદીમાં ઘસડાઈ ગયું હતું. માત્ર કુવાની દિવાળ જેમની તેમ ઉભી બચી રહી હતી. ૨૦૦-૩૦૦ સાધુઓ જળસમાધિ પામવાના હેતુ લઈ સમાચાર સાંભળ્યા, અનેક ઝાળખીતા સાધુઓની ઘસડાઈ જવાની, હૃદયભેદક ખબર, નજરે જોનારાઓએ રોમાંચક રીતે આપી. રિષિકેશ હવે ખીહામણું, કરડવા આવે એવું મુમસામ લાગતું હતું.

જ્ઞાનાનન્દના ગુરૂ.

અમે રિપિકેશમાં માત્ર એકજ દિવસ રહ્યા અને તે પછી જ્ઞાનાનન્દના ગુરૂ, પૂર્ણાનન્દના દર્શનાર્થે. આ ખંગાળી ગુરૂદેવ, શરીરે નાલુક, પાતળા, અને રોગી તેમજ સાથે વળી ભોગી જણાતા. એક સુંદર નર્મ આસન પર અયશથી બીરાજ્યા હતા. એમનો ચરમો ઢાળા અંધારા કાચનો હતો. ચહેરાપરથી અનુભવ અને ચિંતાની કરચલીઓ તેમજ ખંદાષ (cunning) અને વ્યવહારપણું સ્પષ્ટ દેખાતું. નવીન માનસને દેટલેક અંશે સંતોષે એવી ખબરદારી એમનામાં હોવાથી, અનેક જવાન, દેખાવલા, ચાકાક, મુશિક્ષિત ખંગાલી જવાનોને આકર્ષી તેમના ગુરૂ બની, તેમની નીખાલેસ સેવાસુત્રુશાનો લાલ ઉઠાવી રહ્યા હતા.

સ્કુલ અને કોલેજમાં શીખાડવામાં આવતા અવ્યવહાર આદર્શવાદ (idealism) તરફ અનેક (imaginative) કલ્પના પ્રધાન તર્જો શનૈઃ શનૈઃ ખેંચાયા જાય છે અને તેમનો અતિ કાંકણો (over-sensative) સ્વભાવ તેમને સંસારમાં સર્વત્ર દોષ દર્શનજ કરાવે છે. આવાઓને વેરાગ ઝટ આવી જાય છે. જુની પ્રણાળીના સાધુઓ એઓતું સમાધન કરી શકતા નથી. આ નવી (demand) માંગને પૂર્ણી વળવા પૂર્ણાનન્દ, વીવેકાનન્દ, રામતીર્થ વગેરેની typeના અંગ્રેજી ભણેલા સાધુઓ ઉગી નીકળ્યા છે.

યુરપ અમેરિકા વગેરેના આવા જવાનો (exploration) દૂરદરાજ દેશોની, ત્યાંની સોના-હીરાની ખાણોની શોધ કરવાના, નવાં સંસ્થાનો વસાવવાના, પગે ચા સામકલ પર દુન્યાની મુસાફરી કરવાના, આદ્યપસ અને ઑવરેસ્ટની ટોચે પૂગવાના, ખલાશી થવાના, લશકરમાં જોડાવાના, મીશનરી બનવાના, (adventures) સહાસ કર્મોમાં છપલાવે છે, અને અનેક વેળા જગતને રસ પડે તથા ઉપયોગી નીવડે એવી શોધોથી નવાજે છે. હિંદુસ્તાનના આવા જવાનો પોતાની શક્તિના પ્રવાહને ધાર્મિક ચેરોમાં વહેતો કરી સાધુ બની જાય છે. આજકાળ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં છપલાવી જેલો શોભાવે છે. આર્થિક, સામાજિક, તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ (Sublimation) દેટલે અંશે અવખ્યતું છે, લાલકારક છે યા હાનીકારક, આવા પ્રવાહને દોષ વધુ કાયદેમંદ રીતે વાપરી શકાય કે વગેરે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કોમ હિતેચ્છુઓએ શોધવો જોઈએ છે.

પૂર્ણાનન્દની ‘સ્કલ’ના વિચારો તથા તેની નબળા બાબતો, મને ગંગાત્રીમાં મળેલા એમના બે ભણેલા ચેલાના વાદવિવાદથી તથા એમના વધુ પ્રખ્યાત ચેલા જ્ઞાનાનન્દની (line of arguments) તર્ક શું બળાથી હું વાકેફ બન્યો હતો. આનો લાભ લઈ મેં દુષ્પત્તી જગાએ આંગળું દાખ્યું અને બાપડા ગુરૂદેવ આજેજ થયા અને કહેવા લાગ્યા, “આ શંકાઓ મારાથી ઉકેળી શકાતી નથી, પણ મારા શિષ્ય જ્ઞાનાનન્દ, જેઓ મારા કરતાં ઘણા આગળ વધી ગયા છે, તેમની સાથે તમે સતસંગ કરશો તો મારી ખાતરી છે કે તમારું સમાધાન થશેજ.”

કાગડા કાગડા ડાળો ફેડ.

જોઈ લ્યો આ ગમત ! મેં પૂર્ણાનન્દને કહ્યું નહિ હતું કે જ્ઞાનાનન્દ સાથે તો હું સતસંગ કરી આવ્યો છું. આ બીના પરથી મને લાગ્યું કે બાપડા બન્ને ગુરૂ-ચેલા અંધારામાં ગોડાં ખાય છે.

મેં એક વધુ બહુવાર પ્રશ્ન પૂછ્યો, “સ્વામિન, ઉત્તર કાશીમાં હું ત્રાટક (concentrated grazing) કરતો ચારે કલ્પનામાં મને એક (muffler) ગળેબંદ વિંટાળેલા અપરિચિત ખુબસુરત શખસનો ચહેરો દેખાતો, અને ઘણા પ્રયત્ન છતાં તે દષ્ટિ સામેથી ખસતો ન હતો. આ સાઈ છે કે નુકશાનકારક ? જો સાઈ હોય તો આગળ શું કરવું ? જો ખરાબ હોય તો શું ઉપાય લેવા ? ”

પૂર્ણાનન્દે કહ્યું, “પાત-જલ પ્રમાણે, આ અપ્રતિષ્ઠિત વસ્તુનું મિથ્યા જ્ઞાન છે, માટે તેનો નિરોધ કરવો જોઈએ. ત્રાટકતો અભ્યાસ નુકશાનકારક છે માટે તે તજવો જોઈએ.”

મેં મારી મુશ્કેલી રજૂ કરી, “મહારાજ, આ પૌષ્ટિક પર મેં જીદાજીદ થોગીઓનાં મત એકઠાં કર્યાં તેમાં ઉલટા સુલટી જવાળો મળ્યા છે. માટે હું અદેશમાં પડ્યો છું, કે કેણેને માનવું ? જીએને તમે કહો છો કે આ વૃત્તિ ઇચ્છવાન્તેગ નથી અને તેનો નિરોધ થવો જોઈએ. જ્યારે ‘તમારાથી આગલ વધી ગયલા’ તમારા ચેલા જ્ઞાનાનન્દે, કુલ્યપ્રવાગમાં, મત આપ્યું કે, ‘વાહ ! આ તો સારી નિશાની છે. તમે અચ્છા (clairvoyant) દૂરદર્શિ થઈ શકશો. આ અભ્યાસ ધ્યાનના બાજો; અને આગળ ચાલતાં એમને વધુ દૃષ્ટો નજરે પડશે. દૂરના

તથા લવિષ્યના બનાવો પણ જોઈ શકશો.....વગેરે,' હવે કંઈ કે છસાસુએ કોણનું માનવું?"

જોઇ છે મનહ ! પૂર્ણાનન્દ હવે પોતાના બીજા ચેલાઓ સાથે બંગાળી ભાષામાં ઘુસ ઘુસ કરવા લાગ્યા. આખરે સ્વામિએ પોતાનો કંઈકે ખરો કરવા કહ્યું, "મારું મત તો ત્રાટકની વિરૂધ્ધ છે."

મીસીસ એની જેઠાંટની જેમ સ્વામિ પૂર્ણાનન્દે પણ એક દિમતી સ્પષ્ટ અજમાવ્યો હતો. 'મારા કરતાં મારો ચેલો વધુ આગળ વધેલો છે. એણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી છે, માટે એ તમારી શંકાઓનું સમાધાન કરશે.' જ્યારે જ્ઞાનાનન્દ ગુચવાડામાં પડે ગુરૂદેવનો હવાલો આપે છે, ત્યારે અનુમાન રહેલાઈથી દારી શકાય છે કે બંને ગોઠા ખાય છે.

દુકાળ ! અભાવ ! દિંદમાં યોગવિદ્યાના મોટાં બાકાં કુંકાય છે, પણ વ્યહવાદ ક્ષેત્રમાં કોઈ યોગી શોધ્યો જડતો નથી. બધા પૂરતકો યા કલ્પનાપર આધાર રાખનારા મળે છે, અને પારકાને ભોગે પ્રયોગો અજમાવવામાં કુશળ હોય છે. મુર્દા બહેસ્ત બદળો યા દોજખ !

પ્રકરણ ૩ જી.

આ નિત્ય નોંધ કેમ લખાઈ ?

લાંથી મારાં સાધુ જીવનનું એક વધુ રસીકું, વધુ સાહસભર્યું નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. મારાં ભ્રમણની (diary) રોજનીશી રાખવા માટે ઉત્તેજિત કરનાર તથા વખતો વખત માગણી કરનાર એક મિત્રની પ્રેરણાને લીધેજ આ બધી નોંધ વ્યવસ્થિત રીતે રખાઈ અને જળવાઈ રહી છે એમ ઉપકાર સહિત સ્વિકારું છું. એમની સૂચનાના પ્રતિઉત્તરમાં નીચેના પત્ર મેં લખ્યો હતો;

હરદ્વાર તા. ૨૫-૧૦-૧૯૨૪.

“પ્યારા ભાઈ.....,

“તમારો તા. ૧૯ મીનો પત્ર પહોંચ્યો. વાંચી મળ્યા જેટલો આનંદ મानी લીધો છે.

“તમે મને ડાયરી રાખવા સૂચવો છે અને તેની તરફેણમાં સમગ્રી દલીલો રજુ કરો, ‘આ તમે ખીજાં માટે કરતા કહેવાશે,’ ‘ખીજું’ આજના દુષ્ટ પ્રવાહમાં તણાઈ જતા થોડાક પણ બચી જાય એવું તમારા અનુગ્રહ પરથી નક્કી થવાનું;’ આ દલીલો કેટલેક અંશે વાજબી હશે. ઉપરાંત તમારી સૂચના મારે માટે પણ ક્ષયદેકારકજન જણાય છે, દીનચર્યાની નોંધ નિયમિત લખતા રહેવાથી સંકટપ શક્તિ (will power) ખીજે છે. વળી આપણી હાલતનું પૃથક્કરણ, જીવન વ્યાપારના નફાતોટાનું સરવાળું તથા આપણી વૃદ્ધિનાં માપનો નક્કી એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.”

“પણ ભલા ભાઈ, ડાયરી રાખવાના કેટલાક ગેરફાયદા પણ છે. તે આપણાં અભિમાનને પંપાળે છે, ગર્હી વધારે છે, વળી રોજ રોજ લખવાનું એક બંધન થઈ પડે છે. મહાપુરુષો અહંતામમતાનાં લાગને યોગનું એક કિમતી સાધન ગણે છે. બંધનોની ખેડી તોડતા જઈ સ્વતંત્રતા ખીલવવી એ મોક્ષ તરફ લઈ જનારું એક પગલું ગણાય છે.”

“પણ—હું ધારું છું કે સ્વેચ્છાએ આદરેલાં નિત્ય કર્મોને બંધનની સંજ્ઞા લાગુ ન પડે.

“એક-મેકના વૃદ્ધિ માર્ગમાં સહાયતા કરવી, એ એક મિત્ર, (mate) પલિનું કામ લેખાય છે. તમે મને વખતોવખત જગાડતા રહી ઉત્સાહી બનાવો છો તે ભલાઈનો બદલો કેમ વળશે? તમે ભાઈ તો નિયમિત ડાયરી લખતાજ હશો. મારી ડાયરી મળવે વળતામાં તમારી નિત્ય નોંધની જાણવાજોગ નકલ મારીપર નહિં મોકલો? મને પણ તેમાંથી ધણું જાણવાનું મળશે.”

“હેલાં પત્રમાં, તમે તમારી હાંદીને માત્ર (Routine work) જેવી લેખી ધાંચીના બળદ સાથે શા માટે સરખાવો છો ? શું મુલ્યવસ્થિત સંસારમાં રોજીંદી નોંધ જેવા બનાવો નથી બનતા ? આપણી કામ-કાંધાદિ વૃત્તિઓને રોજબરોજ તપાસતા રહેવું, તેમાં પ્રયોગો કરતા રહી, સમાજમાં (adjust) બંધબેસતા બની (harmony) અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કાંઈ ઓછું અસાધારણ છે ? કાંઈ કમી thrilling રોમાંચક છે ? નાના મોટા વિરોધીઓને, તરેહવાર અખતરાઓ વડે, ભાતભાતની શાંત અને સાત્વિક યુક્તિઓથી, આપણને અનુકૂળ બનાવી દેવાના મદદાન કામને ધાંચીના બેળની ઓક સરખી નિરસ ફેરી સાથે કેમ સરખાવી શકાય ?”

“જુઓ, ઓક પ્રયોગ સૂચવું ? જે ચાર બાળકો સાથે પ્રેમ કરવાનું શરૂ કરો. તેમને (maximum) વધુમાં વધુ આપી શકાય એવી છૂટ, સ્વતંત્રતા આપો. તમારા સમાગમ દર્મ્યાન તેમને ખુબ આનંદ આપવાની અનેક યુક્તિઓ શોધી કાઢો. તમારો પૂરો વર્તણૂક, તમારા સ્વભાવો શબ્દો, તમારી બધી કાળજી એવી રીતે ચુંધી લ્યો કે બચ્ચાંઓને ઉપયોગી જ્ઞાન, ગમત સાથે મળે, તેઓનું ચારિત્ર ધકાય છતાં તેઓને જરા પણ વેક ન પડે. ટુંકમાં તેઓના વડીલ યા શિક્ષક ન બનતાં જોઈયા બનો, મિત્ર બનો.”

“હવેજ તમને જણાશે કે આ કાંઈ સાધારણ ધાંચીના બેળ જેવું હોવન નથી. બાળકો હસશે, બોલશે, ઘોંઘાટ કરશે, મસ્તી તોફાન કરશે, તમારે માથે ચઢી બેસશે, તમને ખીજવશે, તમારી વસ્તુઓનો ખીગાડ કરશે, તમને જપવા ન દેશે, પોતાની સજ્જામતી જોખમમાં આણી તમને ચિંતા કરાવશે, તમને કાળજી અને ચોંપ રાખવા શીખાડશે. વળી તેઓના જુના વિચારનાં વાળીઓ, શિક્ષકો તમારાપર નારાજ થશે કે અમારાં બચ્ચાંઓને તમે બેખત બનાવો છો, બગાડો છો, શીખવવાને બદલે આખો વખત રમવાની ભુંડી (!) દેવ પાડો છો.....વગેરે. ઉપરાંત ભરભાકુત અને આડોસીપાડોસી તેઓનાં અડપળાંથી કંટાળશે, ચીડકાશે.....ત્યારેજ.....અરે ! ત્યારેજ તમને આ (adventure) સાહસની thrill નો અનુભવ થશે. સાધુ થવામાં, હિમાલય જવામાં, દેશ પ્રદેશ ભટકવામાં, પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં, જે પ્રાકૃમ અને (romance) અદ્ભૂતતા છે તેટલોજ આવા ધરધટુ અખતરાઓમાં છે એમ તમે જાણશો.....

લા. હોવન સફરનો સાથી

કે.”

એક ક્રિયાકાંડી રાજઝડપિ.

હરદ્વાર પણ કેટલેક અંશે તારાજ થયું હતું. તેથી ગમ્યું નહિ.

વળી. હાં કોઇ આશાયશ લેવા લાયક સ્થાન જણાયું નહિ, માટે પંજમ જવાનો મેં વિચાર કર્યો.

ડૉ. પિતાંજરને મળી લઘુ ઉપકાર માનવા હું ગયો. હાં સ્વામિ વિશુદ્ધાનંદ પધાર્યા હતા. આ મહાત્મા અનેક રાજવંશીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા કહેવાય છે. તેપાલ નરેશની પરોણાગત આપ્તી, અમુક ધર્મક્રિયા કરાવી, કૈલાશ-માનસ સરોવરની યાત્રાએ જઈ, બદરી નારાયણને રસ્તે તીહરીના મહારાજનાં પાયતંબતમાં એક વ્યાખ્યાન આપી, હમનાજ હરદ્વાર આવ્યા હતા. હવે કોઈ બીજા રાજાને ત્યાં ‘પુત્ર કામના અનુષ્ઠાન’ એટલે સંતાન પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના વગેરે ક્રિયાકામ કરાવવા જવાના છે. મેં એમની સાથ સતસંગ કર્યો. મારી શંકાઓનો જવાબ મળ્યો, “શ્રધ્ધા જોઈએ.”

“શ્રધ્ધા કોણુપર રાખવી? મતમતાંતરોની બૂલબૂલામણીમાં વિશ્વાસ કોણુપર કરવો? આ શ્રધ્ધા કેમ મેળવવી, વધારવી?” મેં પૂછ્યું. આનો ઉત્તર શરણતનાં ગદાસમાંજ પીગળી ગયો. મારી પણ ટૂંનનો વખત નજદીક આવતો હોવાથી આ રાજઝપિછથી છૂટો પડ્યો.

અમૃતસર શ્રી ગુરૂ દરબાર સાહેબ.

હરદ્વારથી અમૃતસર ગયો. સ્ટેશન સામેની હિંદુ ધર્મશાળામાં ઉતારો લીધો. નાહી ધોઈ નગરચર્યા જેવા નીકળ્યો, રસ્તે એક શીખ ફેટોગ્રાફરને મેં લાઇએરી ક્યાં છે કરી પૂછ્યું. તેણે મને સારો આવકાર આપી ક્યાંથી આવ્યા? શા માટે આવ્યા? વગેરે પ્રશ્નો પૂછી, મેં લાંબી દાઢી, વાળ શા માટે રાખ્યા છે? એમ પૂછી અન્યયળી દર્શાવી.

મેં કહ્યું, “તમારા જેવા પંચકેશી તરફથી આ સવાલ સાંભળી હું આશ્ચર્ય પામું છું. ઉલટું આપણે (Round heads) મૂંશઓને પૂછ્યું જોઈએ, “લાઇઓ, તમે આ પુરુષત્વની સુંદર શોભા (દાઢીમુછ) શા માટે કતરાવી બોડાવી નાખો છો?”

આ ઉત્તરથી શીખ લાઇ વિનોદ પામ્યા. પછી મને (The Golden Temple) શ્રી ગુરૂ દરબાર સાહેબ જેવા જવાની સલાહ આપી, મેં પૂછ્યું, “પારસીથી અંદર જવાય કે?”

ઉદાર વૃત્તિના શીખ લાઇએ તરત ઉત્સાહથી જવાબ વાળ્યો, “ખુદાના ધરના દરવાજા સર્વ માટે ખુલ્લા હોવા જોઈએ. દરબાર સાહેબની મુલાકાત કોઇ પણ લઘુ શકે.”

આ સાંભળી મેં મનમાં બળાપો કર્યો કે જરથોસ્તી લાઇઓ આવે liberal જવાબ આટલા ઉત્સાહથી આપતા ક્યારે થશે? અરે! એક કુકર્મી, પાપી બરતે કુસ્તીઆન બેઘડક અગ્યારી આતશબહેરામમાં

દાખલ થઈ શકે છે; ન્યારે કોઈ પવિત્ર, પરહેઝગાર વિધમાને અટકાવ કરવામાં શી શીલસુશી, શો ભેદ સમાયો હશે !

અમૃત ગણાતા સરોવરની વચ્ચેવચ્ચ સંગેમરમરતું સોનાના કુળશોવાળું આ ભવ્ય મંદીર ખરેખર પંજનની એક મગરૂરી છે. હાંતી શીલપકળા, ચીત્ર કળા વગેરે પૂર્વની સંસ્કૃતિની એક અચૂક સાબિતી છે. મોટાં શરીરના, લાંબી દાદી મુછવાળા, સફેદ પાંદડી અને નમમાં સજ થયલા શીખ ખાલસાઓ દરગાહમાં ઘુટણો દબાવી ભક્તિની અદાથી બેઠા હતા. મોટી જાડી ધનુર, ખમીશ અને પાટળી ચાદર ઓઢી બેઠેલી કદાવર પંજનખી સ્ત્રીઓ, અને વયમાં એક નીચી મેજપર તરેહવાર રેશમી છોક કસમથી ભરાયલા રૂમાલોથી ધંકાયલા શ્રી ગુરૂ ગ્રંથ સાહેબ, કાંઈ ભવ્ય દેખાવ રજુ કરતાં. અને ખાસ કરી ન્યારે ખીજે દિવસે પાછલી રાતના સાકાત્રણ-ચાર વાગામાં, અમૃત વેળાએ, હું દરગાહ સાહેબમાં ગયો ત્યારે બે ત્રણ દરતુરો જેવા શીખ પુજારીઓ મોટા ગંજનવર ગ્રંથ સાહેબનાં સુંદર આવરણો, ઘણી નાણુકાંઈ અને આદરભાવથી ખોળી તેમની અમૃતવાણી લક્ષકારતા જોઈ મારાં રૂવેરૂવાં ઉભાં થયાં અને આંખોમાં ઝગઝગાં વ્યાખ્યાં. શીખ ગુરૂઓની વાણી, તેની કાવ્ય રચના, તેની melody, harmony, મીઠાશ કાંઈ અનન્ય દિવ્યતા ધરાવતી જણાઈ. એકતો એક શબ્દ વારંવાર એવી તો સુંદર વાક્ય રચનામાં શુભાયલો ઉચ્ચારાય છે, repeat થાય છે કે કડીઓ જાણે રહેજે મોઢે ચઢી જાય. તેનો સુર લગાયક અને રંગત ઝડપી હોય છે. એક જગી કુરેટમાં ઘીથી ગગરતો મલીદો, જેને ત્યાં 'કડા પ્રસાદ' કહેવામાં આવે છે, તેમાં પુજારી પોતાનું કીરપાન મ્યાનમાંથી કાઢી 'વાહ ગુરૂ, વાહ ગુરૂ' વગેરે મંત્રો ઉચ્ચારી કડા પ્રસાદમાં ભોંટી પછી બધાને ગરમ ગરમ વહેંચે છે. આ પ્રસાદની ગાહુ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી 'ચાશણી' કરવામાં આવે છે.

જો કે શીખ પુસ્તકોમાં મૂર્તિપૂજનની મના છે છતાં મનુષ્યનો મૂર્તિપૂજક સ્વભાવ પાછોને પાછો ઉભરી નીકળે છે. ગ્રંથ સાહેબની વાર્તાવિક પૂજન થાય છે. બોળી શીખ સ્ત્રીઓ તો જાણે હદજ કરે છે. આવતાં સાથ દરગાહ સાહેબના ઉંચર અને ખારણાને પોતાની સુંદર સાડીથી લુછે છે તો લુછે છે પણ પોતાના કામજ હાથોથી પૂર ભક્તિભાવે

દાખે છે. જાણે રાધા રાણી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના પગ દોબતી હોયની! આરસ પહાણને જાણે જીવ હોય અને જાણે છાપરાંના ભારથી શ્રમ પડતો હોય અને જાણે આ શ્રધ્ધાળુ ભક્તાણીઓને તેની દયા લાગતી હોય તેમ ખરાં મને પ્રેમપૂર્વક સખત સંગેમરમરને દાખવાની કોશિષ કરે એ ખરેખર pathetic કણ્થાજનક દેખાવ છે. આહ! કેવી સ્ત્રી શ્રધ્ધા! અંધ શ્રધ્ધા! કેવો ભક્તિભાવ કેવું અજ્ઞાનપણું! સ્વામિ કૃષ્ણાનન્દ આ ભાવને સુંદર લેખતા અને emotions ને ખીલવવાનું સાધન લેખતા. જે હો.

અમૃતસરની દિવાળી, રામયાગ, પ્રીત્ત રણજીતસીંહનો પુરાણો મહેલ, જાલ્યાનવાળા બાગ વગેરે જોઇ

લાહોર

માટે ઉપડ્યો. હરદ્વારમાં મળેલા પ્રોફેસર દોલતરામને સાં ઉતર્યો. હાં મને આશાયશનો સારો સંજોગ મળ્યો. આખો દિવસ વાંચન, સતસંગ અને ફરવામાં સુંદર રીતે પસાર થતો. પ્રો. દોલતરામ આસ્થિતક છે, આર્થ સમાજ છે. પુરવાર કરી શકતા નથી, પણ ઇશ્વરવાદમાં તથા વેદની ઇશ્વર પ્રેરિતતામાં માને છે. મારો સંદેહવાદ (scepticism) હીલો કરવા એમને મારે માટે વાંચન તથા સતસંગતનો એક પ્રોગ્રામ ધડ્યો. 'My Confession by Count L. Tolstoi' કાઉન્ટ ટોલસ્ટોયની 'મારો એકરાર' નામની ચોપડી મને વાંચવા આપી અને "વાંચ્યા પછી આપણે તેની પર ચર્ચા ચલાવીશું" એમ કહ્યું.

શરૂઆતનાં પ્રકરણો મને ઘણાં ગમ્યાં. ટોલસ્ટોયે હાલવેલી વાજખી શંકાઓનું ટીપણુ મેં બતાવ્યું. આ શંકાઓનું (solution) ઉકેળ તે વિદ્વાને કેમ મેળવ્યો તે જાણવાની મને ભારી ઉત્કંઠા હતી, પણ... પણ.....હું નારીપાસ થયો. એના પાછલાં પ્રકરણો નયળાં, નિષેદ જાણ્યાં, કોષ્ટ પણ સુસ્ત નારિતક યા સમજદાર સંદેહવાદીની ખાતરી કરે એવી એક પણ સજળી દલીલ દર્શાવી શક્યા નથી. માત્ર ઘડપણના નયળા ભાવો (sentiment)ને વશ થઇ, પાછા ઇશ્વરવાદ પર degrade થયા હોય, ગળડયા હોય એવું ખુદખું માલમ પડે છે.

ટોલસ્ટોયના એકરાર બાળે મારા ઉપલા ટીકા પ્રોફેસર સાહેબને પેહલી નજરે તો ધરતીકંપના આંચકા જેવા (shocking) લાગ્યા.

એમને દલીલ કીધી, “ધડપણના નળા લાવો શા ઉપરથી કહેવાય, વાંચન, અનુભવ, લીલી સુકી, પ્રેરણા, બસારત વગેરે કારણોના સમુદાયથી એમનામાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા અને આસ્તિકતા પેદા થઈ. હું ટાલ્સટોયના વિચારોના ફેરફારને પાકી ઉમરના પાકત જ્ઞાનનું પરિણામ લેખું છું. અનેક નાસ્તિકો મરતી વખતે ઇશ્વરવાદી બન્યા હોવાના દાખલા નોંધાયલા છે.....હા, એમને પોતેજ ઉદ્ધવેલી શરૂઆતની શંકાઓના જવાબો દલીલ પૂર્વક પ્રગટ કર્યા નથી એ વાત ખરી, પણ માત્ર તર્કપરજ આ બાબદમાં આધાર રાખી શકાય નહિ. વગેરે.”

“ત્યારે શું ટાલ્સટોયને એક revelation ઇશ્વર પ્રેરણા થઈ હતી ? અથવા પણના સંસ્કાર, પક્ષપાતો (predilections) બુદ્ધાપા (second childhood) માં પાછાં પ્રગટી નીકળ્યા તો ન હોય ? એમની બસારતને (universal truth) અચળ સત્ય કેમ લેખી શક્યે ?” મેં પૂછ્યું.

મહાત્મા ટાલ્સટોયના ઉત્સાહી પ્રસંશક ઉદાવળે બોલી ઉઠ્યા, “હા, ટાલ્સટોયને ખરી બસારત ? મળી હતી. એમના છેલ્લા નિર્ણયનો બોલેબોલ ઇશ્વરોક્ત છે. આહ ! pity ! તમે હજી આ સ્પષ્ટ બાબદ કેમ સમજી શકતા નથી ? કાંઈ નહીં તમારી પણ તેવી હાલત આવશે.”

મેં હવે એમની નળા પોષ્ટ પર અંશુકો દબાવ્યો, “પ્રેરણા સારંગ, ટાલ્સટોયની બસારત બોલેબોલ ઇશ્વરોક્ત છે તો પૂજ્ય સ્વામિ દયાનન્દની તથા મહાન વેદ ગ્રંથોની બસારત પણ ઇશ્વર પ્રેરિતજ કે નહિ ? જો બન્ને એકજ ઇશ્વર તરફથી મળેલા પેગમ હોય તો તે બોલેબોલ એકસરખાજ છે એમ તમે ઉત્સાહપૂર્વક કહી શકશો ? આર્યસમાજની સભામાં તમે બધાને આ વાત સ્વિકારાવી શકશો ? આર્યસમાજની અંદર કાર્યનીતિ ટાલ્સટોયના સિદ્ધાંતાનુસાર છે એમ કહી શકશો ?”

હવે દોલતરામ ડગમગ્યા. ટાલ્સટોયની ઇશ્વર પ્રેરણા એકદમ પડતી તો ન મેળાય માટે એક નવી તર્ક રજૂ કીધી, “ટાલ્સટોય, દયાનન્દ, અને વેદાનાં શિક્ષણ બધાંજ ઇશ્વરોક્ત છે. ફક્ત માત્ર degree તબક્કાનો છે.....”

એટલામાં એમની કાલેજના બીજા આય'સમાજ પ્રેફેસર આવી ચઢ્યા, અને અમારી ચર્ચામાં જોડાયા. ટોલસ્ટોય ખ્રીસ્તી હતો, નાસ્તિક બન્યો, અને પાછો ખ્રીસ્તી ધર્મમાંજ સ્થિર થયો, એ બીના સુસ્ત સમાજની પ્રસંશા કેમ પામી શકે ? તેણે તો ટોલસ્ટોયના વિચારોને 'શ્રુદ્ધિના ભ્રમ' તરીકે લેખાવ્યા અને બહાર કુચું કે વેદ સિવાય બીજું કોઈપણ શાસ્ત્ર અને મત દર્શરોક્ત ગણાયજ નહિ.

રસરસતી ચર્ચા ચાલી, શંકાઓના જવાબ આપી શકાયા નહિ. આખરે નિવેડો એવો આવ્યો કે સ્વામિ અદ્વાનન્દ, લાઇ પરમાનન્દ, લાલા હંસરાજ જેવા ધુરંધર આય'સમાજ નેતાઓ સાથે મારો વાદ-વિવાદ ગોઠવવો. કોઈપણ રીતે આ બંને દિગ્ગજ પ્રેફેસરો મને આસ્તિકવાદની ખાતરી અપાવવા માગતા હતા.

હું હડહડતો (anarchist) બળવાખોર (!) બનું છું.

એક સાંજે હું લાહોરના જનવરખાનાં (Zoo) માં સિંહનાં પાંજરા આગળ ઉભો રહી કેદ પડેલા 'વનરાજ'ની દયા ખાતો હતો તેટલામાં પાછળથી એક સ્થાનિક દુભાળ્યો (gypsy) મને આવીને કહેવા લાગ્યો, "મારા સાહેબ તમારી તસ્વીર જોયવા માગે છે."

મેં પાછળ ફરીને જોયું કે એક અમેરિકન મુસાફર હાથમાં 'કેમેરા' તૈયાર રાખી ઉભો હતો. મેં તેને હસીને પૂછ્યું, "Do you wish to capture me in your camera ? શું તમે મારી છબી ઉતારી લેવા માગો છો ?"

તેણે હકારમાં ઉત્તર વાળ્યો અને તૂર્ત છબી લઈ લીધી. પછી મને પૂછવા લાગ્યો, "શું ગાંધીવાલાઓ સાફ અંગ્રેજ બોલી શકે છે ?" [આ વખતે હું પગથી માથા સુધી સફેદ ખાદીનાં કપડાં પહેડતો હતો.]

મેં પાછું પૂછ્યું, "મને Ghandi-ite શા ઉપરથી કહે છે ? હું ગાંધીનો અનુયાયી નથી."

"તમે ખદ્દર પહેડી છે તે ઉપરથી" તેણે કહ્યું. અને ઉમેર્યું "શું તમે ગાંધીને માનતા નથી ? તેનાથી કઈ પોઇન્ટ પર ભુલ પડે છે ?"

મેં જવાબ દીધો, "હાલની હિંદની સ્થિતિ જોતાં ખાદીને cottage industry તરીકે સ્વિકારું છું, પણ મીઠા ગાંધીના અહિંસાના સિદ્ધાંતને માનતો નથી."

મુસાફરે અગ્નયય થઇને પૂછ્યું,” ત્યારે મારફાડ અને હિંસા પસંદ કરો છો ? ”

મેં કહ્યું, “સંભોગ અનુસાર વર્તન કરવું જોઇએ. બ્યાં (violence) હિંસાની આવશ્યકતા હોય ત્યાં વાપરવી જોઇએ. દુશ્મનો તરફ દયા કેવી ? ખુરાઓનો તો ક્રોધ પણ રીતે, by hook or by crook, નાશ કરવો જોઇએ. મારામાં શક્તિ હોય, મારી પાસે સાધન હોય તો હું તેઓને કચડી નાખું, રીયાતી રીયાવીને મારી નાખું.”

અમેરીકનની અગ્નયયીનું (steam) જોશ ચઢતું જાયું. તેણે પૂછ્યું, “તમે ભણેલા છો છતાં આટલા બધા કડવાસથી નીતિ વિરૂધ્ધ, અમાનુષી વાતો કેમ કરો છો ? ”

મેં પૂછ્યું, “શું આપણે જેવા સાથે તેવા થવું નહિ જોઇએ ? શું ક્રાઇસ્ટની આપઘાતિક શીખામણ પ્રમાણે તમારો મારનારને ખીજે ગાલ આપવો જોઇએ ? અરે ! અમારું સ્વસ્વ લૂંટનારા, અમારી ખાનાખરાખી કરનારા, અમુને પાયમાલ બનાવનારા, અમને શુદ્ધામીની જાંછરોમાં નાખનારા શત્રુઓ પરતો હરદમ, હરઘડી ધ્યાનતજ કેંકયે. તેનો નાશ જ ઇચ્છીએ.”

હવે આ વિદેશીનો ઉશ્કેરાત ખુબ વધ્યો. મેં તેને ધીરથી પૂછ્યું, “તમે મારા શત્રુઓને ઝાળળો છો ? ”

તેણે તરત કહ્યું, “અલગત, મેં ઇતિહાસ વાંચ્યો છે. તમે અંગ્રેજોને દુશ્મન ગણો છો, પણ બ્રિટિશોથી તમને થયેલા કાયદા પણ તમારે વીસરવા નહિ જોઇએ.”

મેં તેને વધુ બોલતો અટકાવ્યો, “ના, ના, તમે ભૂલ્યા, તમે મારા દુશ્મનોને પીછાણતાજ નથી, તેથીજ તમે કાયદા અને લાલની વાતો કરો છો. દુષ્ટ તે દુષ્ટજ, તેનાથી લાલ તે શો ? ”

પછી ધીરે રહીને મેં ખુલાસો કર્યો, “મારા શત્રુઓ મારા વિકારો છે. મારે બાહેરના દુશ્મનો છેજ નહિ. મારા દુશ્મનો મારી અંદરની ઇર્ષ્યા છે, જે કામ, ક્રોધ, લોભાદિ વિકારો પેદા કરે છે. હું સુસ્ત સ્વરાજવાદી છું. સ્વ-રાજનો અર્થ Self-mastery, આપણા પોતાપર આપણો કાબુ એવો કહે છું. રાજનૈતિક સ્વરાજ તો નાની ચીજ છે. તુચ્છ વસ્તુ છે, ધારો કે આજે મને હિંદનો શહેનશાહ પણ

બનાવવામાં આવે પણ હું દુઃખી દઈ હોવું, મારા વિકારોને વશ હોવું, તો મને સુખ મળેજ ક્યાંથી ? ”

ભોલો અમેરીકન તો ખાંકપરથી કુદીને ઉભો થયો અને બેઅંદાજ ખડખડ હસવા લાગ્યો, “My God ! ત્યારે તમે એમ કહેવા માગતા હતા ? અરે ! હું તો મનમાં સમજવા લાગ્યો કે તમે બ્રિટિશની વિરૂધ્ધતા હડહડતા કાવત્રાખાજ (rabid anti-British) હશે. હું તો ગણતરી કરતો હતો કે કળેવળેથી તમારું નામનિશાન લઈ લઉં અને સૌથી નજદીકનાં પોલીસ સ્ટેશનપર તમારે માટે રિપોર્ટ કરું. હું તો ધારતો હતો કે મારી હિંદની મુસાફરીનાં વર્ણનમાં આ એક (sensational) સજીવસજીવી ઉત્પન્ન કરનારું પ્રકરણ પૂરું પાડશે, અને તમે તો આવી સારગભિત વાતથી બાજી બદલી નાખી.”

પછી અમે એક નજદીકનાં ફેશનેબલ હોટલમાં ટ્રાલ્ડ્રીંક લેવા ગયા, જ્યાં મેં રમુજ છોડી દઈ ગંભીર વાતો કીધી. હિંદની તે વેળાની રાજદ્વારી હાલત, હાંની ધાર્મિક અને યોગિક શીલસુશી, મારાં ભ્રમણોનો ઉદ્દેશ, કેટલાક વિચિત્ર અને જાણવાબેગ અનુભવ વગેરે અનેક વિષયોપર ચર્ચા ચલાવી અમે છૂટા પડ્યા.

ડૉક્ટર સર મહમદ એકબાલ સાથે મુલાકાત.

એક દિવસ હું પ્રખ્યાત ઉર્દુ કવી એકબાલને મળવા ગયો. આ વિદ્વાન બેરિસ્ટર સાહેબ સાદાષ્ટો સુંદર નમુનો રજુ કરતા. મુલાકાતનો ઓરડો શૃંગાર રહિત હતો. સર મહમદે એક લખડતી નાડીની સુરવાલ તથા મુતરાઉ ખમીશ પહેધું હતું. પગમાં ગોળ કાપનાં ચલકતાં સ્લીપર્સ હતો. એક લાંબી વળખાતી નળીના હુકાના ગોટા ગડગડ લગાવતા. ડૉક્ટરે અંગ્રેજીમાં અચ્છી વાતો કીધી; જેનો સાર એ હતો કે, “ધરલામ સર્વથી સેવતો મજહૂબ છે. (Latest revised edition), અને તેથીજ સૌથી ઉત્તમ ગણાય. ઇસ્લામ હાલના જમાનાને અનુસાર અને તદ્દન ‘સાયન્ટીફિક’ છે. સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવો, શક્તિઓને કાબુમાં લાવવી, અને હાંજ જગતના (Master) માલેક, મહા પુરૂષ બનવું એમ ઇસ્લામ શીખાડે છે. ઇસ્લામ કાંઈ નબળડતીનો મજહૂબ નથી. એક હાથમાં કુરાન અને એક હાથમાં તલવાર લઈ ઇરાનના જરથોસ્તીઓને વટલાવવામાં આવ્યા હોવાની વાત ઐતિહાસિક

દષ્ટિએ સાચી નથી. જરથોસ્તી ધર્મ દસ્લામને મળતો જુળતો હતો, પણ તેમાં અનેક સુધારાની જગા હતી, જે દસ્લામ સુંદર કાર્યસાધક રીતે પૂરી પાડે છે, એમ ધરાનની તે વેળાની પ્રજાને ખાતરી થવે ધરાનીઓએ રાજપુત્રીથી વિજયી શાહનો પવિત્ર મહમદી મજહબ સ્વિકાર્યો હતો. ઈસ્લામ તન તોડવામાં (accotincism) અને મન મારવામાં માનતો નથી. તે શીખવે છે, કે શારીરિક સુખ સગવડો તથા સંસારી આવશ્યકતાઓ પ્રમાણિક રીતે મેળવવાં જોઈએ.”

મેં આ આધુનિક શાયરને તેમનીજ લખેલી એક શયર કહી પૂછ્યું, “આમાં તો તમે આ દુન્યા અને (ઓકળા) પેલી દુન્યાનો (તક) ત્યાગ કરવા શીખવો છો, વળી આગળ (તકે તક) ત્યાગન ખ્યાળનો પણ ત્યાગ કરવા ફરમાવો છો તેનું કેમ?”

મીયા સાહેબ, ધુરૂર કરી હુક્રાનો એક લાંબો સહરૂકો ભરી, હસીને બોલ્યા, “આ તો કવિતા છે. કાવ્યને કાવ્ય તરીકે વાંચવામાં આનંદ છે. વાક્ય રચના, પ્રાસ, અળંકાર, રાગરાગણી, કલ્પનાની ફળદ્રુપતા વગેરેમાં મોજ મેળવવાની છે. સઘળીજ કવિતા કાંઈ ગંભીર જીવન શાસ્ત્ર તરીકે લેખાવી નહિ જોઈએ.”

લાહોરમાં મને શાંતિ અને આશાયશ સારાં મળ્યાં. ‘What Tolstoi Taught’, ‘Second Sight by Sepharial’, ‘Leaves of grass by Walt Whitman,’ ‘Trans Himalaya by Swen Hedin’, ‘Holy Himalayas by a Missionary’, સત્યાર્થ પ્રકાશ—સ્વામિ દયાનન્દ કૃત, વગેરે પુસ્તકોનું અવલોકન કર્યું. લીંબુવાલાની અગ્યારી, ટીલક નેશનલ સ્કૂલ ઑફ પોલીટીક્સ, અજબખ ધર, વગેરે જોઈ, લાયલપુર જવા ઉપડ્યો.

સવારના પહોરમાં સામાન ‘કલોક રમ’ને સ્વાધીન કરી, લાયલપુર એગ્રીકલચરલ કોલેજ જોવા ગયો. હાંના બોટેનિકલ ગાર્ડનમાં જ્યદેવ નામનો એક વિદ્યાર્થી મળ્યો. મેં તેને પૂછ્યું, “કોલેજ તથા ફાર્મ જોવાને મળશે?” તેણે જ્યારે જાણ્યું કે હું મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો બી. એજ. છું ત્યારે બહુ ખુશ થયો અને મને તેનો અતિથિ સત્કાર સ્વિકારવા આગ્રહ કર્યો. અલખત મને પણ તેવુંજ જોઈતું હતું. ફરતાં ફરતાં પ્રો. કરતારસીંગ જણાયા. મેં તેમને પિછાણ્યા. અમારી પુનાની

કોલેજમાં ત્રણ મહિના માટે આવ્યા હતા. પછી સત્ય શોધનાં ભ્રમણની વાત ચાલતાં તેમને પ્રોફેસર પૂરણસીંગ, દેહરાદુન—પ્રો. તેજસીંગ સંત, ગુજરાંવાલા—તથા સંત અતારસીંગનાં તામ આપ્યાં. “આ સંતો આત્મજ્ઞાનમાં બહુ આગળ વધેલા છે અને ખતવા ભેગ છે કે તમારા સંદેહોના સમાધાન કારક ખુલાશા કરશે.”

પ્રોફેસર જગતસિંગની મહેમાનગીરી.

વધુમાં ઉમેયું, “વળી આ કોલેજના એસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર ઓફ ફેમીસ્ટ્રી, સરદાર જગતસિંગ M. Sc., સંત મત યાને સંધ્યાસ્વામિ પંથના ચુસ્ત અનુયાયિ છે, તેમની સાથ ચર્ચા કરશો તો તમને કાયદોજ થશે.” આ પછી મને પ્રો. જગતસિંગ આગળ લઈ જઈ (introduce) ઓળખ કરાવી.

શરૂઆતની વાતચીત પછી મેં પ્રો. જગતસિંગને સીધો સવાલ કર્યો. “સંધ્યા સ્વામિ મતમાં સૃષ્ટિની રચના અને કાય (The plan and the process of the Universe) કેવી રીતે સમજાવ્યાં છે?”

“પ્રોફેસરે ઉત્તર વાળ્યો,” (Plan) “યોજના જાણી શકાય નહિ”. મનુષ્ય માત્ર એટલું જાણે છે કે આપણે હાં છીએ. દુઃખો અનુભવે છીએ. અજ્ઞાનતામાં લપટાયલા છીએ. તે હાલતને દૂર કરી કાયમનું સુખ અને સાચું જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થાય તે જોવાનું છે, શોધવાનું છે. જગત સ્વપ્ન સુશ્રુતિ એ ત્રણ હાલતપર વિચાર ચલાવ્યે તો જણાય છે કે જગત હાલત સૌથી ઓછ છે. જ્યારે સ્વપ્ન તથા ગાદ નિંદ્રા વધુને વધુ અંધકાર તથા અજ્ઞાનપણાની સ્થિતિ છે. માટે હમેશાં જગત, (awake) સાવધ કેમ રહેવાય તે શીખવું જોઈએ. જગત અવસ્થામાં આત્મા (મન) આંખમાં, સ્વપ્નમાં કંઠમાં, સુશ્રુતિમાં નાભી (હૃદી)માં રહે છે. આ તો સામાન્ય અનુભવની ખીના છે કે જ્યારે ઉંઘ આવે છે ત્યારે આત્મા આંખમાંથી નીચે ઉતરે છે.” મેં પ્રશ્ન કર્યો “તમે આત્મા (મન) શાંતે કહો છો? Soul ને? Mind ને? nervous system ને? Circulatory system ને? કે શાંતે? અને ઉંઘ કેમ પેદા થાય છે? તેમજ તમારા આ સિદ્ધાંતને (Theory) શું આધાર છે? કાંઈ સાબેતી આપી શકશો? વળી યોગની એક સુલવાળા જગત કરતાં સુશ્રુતિ અને

તુર્યાવસ્થા તથા તુર્યાતિત હાલતને એકેક કરતા ક્રમવાર વધુ ઇચ્છવાનું જ માને છે. તો આ વિપરીત સિદ્ધાંતોનું ખંડન કરી, તમારી 'થીઅરી'નું મંડન કેમ કરશો? આવી એકમેકથી વિરૂધ વાતો હોય ત્યારે સત્યશોધકે કયો સિદ્ધાંત સ્વિકારવો? કાણુને માનવું? જેની કહેવાતી (So called) અંતર દષ્ટિ ખીણી ન હોય તેણે તો તર્ક અને બુધ્ધિનોજ આશરોજ લેવો ને?"

આ બધી ચર્ચાનું (Solution) ઉકેળ એ આવ્યું કે પ્રોફેસર સાહેબે કહ્યું, "હું સાયન્સનો વિદ્યાર્થી હતો, અને હાલ પ્રોફેસર છું. હું નાસતિક હતો અને પૂર્ણ પૂરવારી મળે નહિ લાંચુધી કાંધ પશુ માનતો હતો નહિ. હવે જ્યારે મારી પાછી ખાતરી થઈ ત્યારેજ મેં રાધાસ્વામિ મત સ્વિકાર્યો. જે તમે ખરેખરજ તીવ્ર જીજ્ઞાસા ધરાવતા હોય તો અમારા સદ્ગુરુ સંત સાહેબને મળો, તમારી સઘળી શંકાઓ ખરદ પેરે પીગળી જશે."

મેં તરત હા કહ્યું અને સંત સાહેબનું સરનામું માંગ્યું. પ્રોફેસરે કહ્યું, "હાલમાં સંત સાહેબ બહાર ગયા છે. ચાલુ મહીનાની તા. ૨૫ મી એ (એટલે દસ દિવસ પછી) ગુરૂદ્વારામાં આવશે તેટલાં તમે મારે બંગલે રહો. મારા મિત્ર પ્રોફેસર લાલચંદ B. Sc., તમને સર્વ સગવડ આપશે. હું આવતી કાલથી University Training Corps ની શાહધરા ખાતેની કેમ્પમાં જઈશ તે તા. ૨૩ મી એ પાછો આવીશ, આવ્યા પછી હું તમને 'ખીઆસ,' જ્યાં અમારો ગુરૂદ્વારા છે, ત્યાં લઈ જઈશ."

લલા યજમાને મારો સામાન સ્ટેશન પરથી મંગાવી લીધો. મારે માટે એક ખાસ ઓરડો અને નહાની આપ્યાં. મારાં ઓરડામાં દરવાજો એવો સ્વતંત્ર હતો કે જ્યારે મને ગમે ત્યારે તાળું મારી બહાર જવાય. સગવડ અને ખાવા પીવાની દરેક કાળજી હતી. મારે માટે વાંચવા, નીચડું સાહિત્ય મેજ પર ગોઠવાયું.

Radha-Soami Mat Prakash by Huzur Maharaj Rai Saligram Bahadur of Agra.—સારગચ્ચન રાધાસ્વામિ છંદ બંદ—સારગચ્ચન રાધાસ્વામિ ગદ્ય.—The Shabd yoga by Lala Shiv Bartlal Warman M.A.—જીવનચરીત્ર હુજર

સ્વામિજી મહારાજ.—કપીર સાહેબજી શબ્દાવળી હવેનચરિત્ર સહીત-
પદ્ય સાહેબજી આણી.—મીરાંબાઈજી શબ્દાવળી—સહજેઆઈજી આણી.—
કપીર સાખી સંગ્રહ.—સંત આણી ૩૪ સંતોકા હવેનચરિત્ર.—કપીર-
જીકા અનુરાગ સાગર, વગેરે.

સરદાર જગતસીંગે કપીર શબ્દાવળીમાથી એક ખાસ કવિતા
દેખાડી, કહ્યું, “કપીરજીનાં (Esoteric) ગુપ્ત લખાણો માત્ર યોગીઓજ
સમજી શકે. આ કવિતામાં આપણામાં આવેલાં નાડી ચક્રો, અષ્ટ દળ
ક્રમણ, સહજ દળ ક્રમણ, અંક નાળ, ઇંડા, પીંગળા, સુપુમણા નાડી
વગેરેનું વર્ણન તથા તેના ખીલવાથી ઘંટા, ગર્જના, શંખ, અંશી,
આરતી, વિગેરેના અંતરમાં સંભળાતા અવાજોનું વર્ણન છે.”

ખીજે દિવસે કોલેજ ક્વર્ટર્સમાં વિદ્યાર્થીઓએ મને આમંત્રણ
દીધું. જ્યાં લઈ (lecture) સતેજ ચર્ચા આવી. હાં આસ્તિક અને
નાસ્તિક બન્ને પક્ષ હતી. પણ (skeptical) સંદેહવાદીઓની ખૂટ હતી.
છોકરાઓએ પ્રો. જગતસીંગ, પ્રો. લાલચંદ, પ્રો. પરકતચંદી, પ્રો.
ખડકસીંગ, લાયલપૂરના સાંઈ લસુડીશાહ બાદશાહ, નારાયણ સ્વામિ વગેરે
વ્યક્તિઓ માટે છૂટથી મત દર્શાવ્યાં, તેમની ખુબી ખામીનું ચિત્રમય
વર્ણન કહ્યું. રહેજ સમયમાં હું વિદ્યાર્થીઓનો માનીતો થઈ ગયો. કોલેજ
પૂરી થવે રોજ એક ગ્રુપ મારી આગળ આવતા. અમે સાથે ફરવા
જતા. હું આસ્તિકો તથા નાસ્તિકો બન્નેને (speculators) જુગારી,
સદાજાજ કહેતો. જ્યારે સૌથી ‘હાઈકલ’ સ્થિતિ તો સંદેહવાદીની છે
એમ કહેતો આ ઉપરથી એક જણે તો “What I Believe and
Why, by William Hayes Ward” લખી વાંચવા આપી. આ
પુસ્તકની પ્રતાવના તથા ‘Data for Belief’ નામનું પ્રકરણ સુંદર
રીતે લખાયલું જણાયું.

એગ્રીકલ્ચરના ઍસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર મી. નથુરામ મને મળવા
આવ્યા. આ લાઈ પણ રાધા સ્વામિ છે. નથુરામ મને રોજ સંતો અને
ધાર્મિક પુરુષોની મુલાકાત કરાવતા. આવતા અંકમાં આ મુલાકાતોનું
વર્ણન લખીશ. તેમાં લસુડીશાહ બાદશાહની દરબારનું વર્ણન ખરેખર
વાંચકોને ગમતે પુગાડશે.

સાંઘ લશુડીશાહ બાદશાહ.

પ્રોફેસર નથુરામ સાથે આ મુસલમાન ફકીરની મુલાકાતે હું ગયો. કહે છે કે સાંઘ બાદશાહ લશુડી (ગુંઝાં) ના ઝાડ તળે ‘ખુદાયાફતા’ અન્યા હતા, એટલે કે તેમણે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર કર્યા હતા. આ મહાન બનાવ પછી પોતાનું અસલી નામ નિશાન ફત્તા કરી ‘લશુડીશાહ’નું ચોગપટ ધારણ કર્યું હતું. ફકીર સાહેબ પચાસેક વર્ષની વયના, ફરબે અને તંદુરસ્ત જણાતા હતા. રેશમી ઝરરીન પાઘડી, તથા દેશમીરી શોલનો પહેળો, લરેલો, ગુંથેલો સુંદર જામે એમના શરીરને શોભાવતાં હતાં. પૂર્વની દુબના શોભાયમાન ગાલીચા, તથા રેશમી અને મખમલના મોટા મોટા નરમ ગાદી ટકીયા દીવાનખાનામાં પાથર્યાં હતા, જ્યાં લશુડીશાહ પૂરઠાદથી બાદશાહી દબે ખીરાજ્યા હતા. ત્રણ સ્ત્રીઓ સાંઘનાં દર્શને આવી હતી, જેઓના વિદાય થયા બાદ, અમે સાંઘસાહેબ આગળ રજુ થયા. પ્રોફેસર નથુરામે હુંકમાં મારી ઓળખ આપી.

શરૂઆતમાં બખાળવા લાગ્યા, “ભટકવેશું થાય ? ગુરૂ વગર બધું નકામું છે. ખુદા કાંઈ બહાર મળતો નથી, તે તો અંતરમાં અનુભવાય છે.”

પછી એગ્રીકલચરલ કૉલેજવાલા પ્રોફેસર બરકતઅલી વિપે માફ મત પૂછ્યું. મેં કહ્યું, “તેઓ એક ભક્ત છે. એ ઉપરાંત આટલી હુંક મુદતમાં હું વધુ મત આપી શકું નહિ.”

લશુડીશાહ સંતોષ પામી બોલ્યા, “વાહ ! ભક્તને પીછાણી શકે છે એ બહુ સારી વાત છે. તમે કોઈ ગુરૂ કર્યો છે ?”

મેં નકારમાં જવાબ વાળ્યો. સાંઘ બાદશાહ બોલ્યા “જે બોદાને માને છે અને તેની અંદગી કરે છે તે બધા ગુરૂ બનવાને યોગ્ય છે. કાંઈ નહિ તેમાંના કોઈ એકમાં નિશ્ચય કરી દષ ભક્તિમાં લાગી જતા ?”

મેં બોલાસો કર્યો, “સાંઘ સાહેબ, શરૂઆતમાં હું શ્રદ્ધાવાન હતો. પશ્ચિમની કેળવણી તથા વિજ્ઞાન (Science) નો બોધ થવે મારાં યકીનનો લય થઈ ગયો. હવે શ્રદ્ધિની સહાયતા વડે ઉસ્તાદના શુણ્ણ લક્ષણ તપસ્યા વિના માત્ર અધશ્રદ્ધાથી હું ઇમાન લાવી શકતો નથી.”

લશુડી બાદશાહ પોકારી બોલ્યા, “વાહ, વાહ ! આ તો બહુ સાચી વાત, ખરેજ ઈદમથી ઇમાનનો નાશ થયો. હું સરડીરીકેટ આપું છું કે તમારી રીત સાચી છે. હકું નહિ. આ પ્રમાણેજ સદગુરૂની શોધ

નેરભર ચાલુ રાખજો અને તેને વળગી રહેજો. પછી દુવા અને પ્રસાદ આપી અમને વિદાય કર્યા.

લશુડીશાહને ત્યાં દર ગુરુવારે 'ચાંકી' ભરાય છે એટલે ગાયન વાદન નૃત્યનો જલસો થાય છે. હું ચાંકીમાં ગયો. આદશાહ તો આજે પુરહાટમાં બીરાજ્યા હતા. જાણે સોળે કળાથી પ્રકાશી નીકળ્યા હોયની ! કચેરી ભરાઈ, ભકતો એકઠાં થવા લાગ્યાં, પગે લાગી, હાથ ચૂમી, સ્ત્રી પુરુષો કાબી જમણી બાજુએ ગોઠવાયાં. મને તો પોતાની પાસે ગાદી પર જમણા હાથ પર ધણા આગ્રહથી જમ્યા આપી. લોકો, સાંઘ સાહેબ પછી, મને પણ પગે લાગતાં ગયાં. થોડી વારમાં ત્રણ નવજવાન ખુબસુરત શૃંગારવંત નાયનારીઓ છુમક છુમક, છુમક છુમક, તરેહવાર લહેકા સાથે નાચવા મંડી. ધરકે હટીકીતા ગાયનોનો મવાહ છુટયો. એકતાર તથા સારંગીની ધ્વનિઓથી આખી મીજલસ ધુણુ ધુણી ઉઠી. લશુડી સાંઘ સંગીતની સમજ ધરાવતા લાગતા. બ્યારે કોઈ અચ્છી ચીજ આવતી ત્યારે 'વાહ !' પોકારતા, એક જોખનવંત મધુઆલિ રામજણીએ મીઠા સ્વરોનું દીક્ષ પસંદ પ્રદર્શન કર્યું, અને બધાએ આક્રીત પોકારી. લશુડીશાહ પણ ખુશ થયા. પૂચકાર કરી તેણીને પોતાની પાસે બોલાવી. ગવેયણ નાઓનખરાથી સહેજ લજવાતી આદશાહ આગળ ધુટણ મંડીએ પડી, લશુડી આદશાહનો હાથ રાજવંશી અદાથી ચૂમ્યો, તેણીની અનુપમ કળાની પીછાણમાં એક ચુંમી ભેટ આપી, તેણીને પોતાની ગોદમાં બેસાડી અને તરેહવાર લાડ લડાવ્યા. પાસે પડેલા ચદાવવામાં આવેલા રૂપીઆના ઢગલામાંથી બોભો ભરીને તેણી પર નિસાર કર્યા. નફ્ટાઈની પણ કાંઈ હદ હોય ! એમના વખાણનારાઓ સાંઘ શાહેબની આ જાહેર વર્તણૂકને નિર્દોશ ઠેકવી બચાવમાં કહેતા, "લશુડીના ઝાડ તળેની તપશ્ચર્યાનું આ તાત્કાલિક સ્વર્ગ્ય કૃણ હતું !"

જોઈ ફટીરી કેવી ફાંકડી છે? હા, પણ કોઈ દિવસ ફટીરીમાં ફાંકા પણ હોય છે. સુરીઓ તથા વૈપણવાદી ભક્તિમાગીઓ ધરકે હટીકીતા બહાના હેલક, ધરકે મીઝાણમાંજ મોટે લાગે ચકસુર રહે છે.

એક સુડી પ્રોફેસર.

એટ્રીકલચરલ કોલેજના બેક્ટીરીઓલોજી (Bacteriology)ના એસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર બરકતઅલી સાથે મુલાકાત લીધી. આ વિદ્વાન સુડી

પંથના છે. પ્રૅફેસર હોવા છતાં તદ્દન સાદાં મુરવાદ્ર અને જનમામાં મુસલમાન દબે સજ્જ થયા હતા. કહે છે કે જ્યારે પુસ્તામાં બેક્ટરી-ઓલોજી માટે 'ડિપ્લો' થયા હતા ત્યારે એક આગળ વધેલા સુશ્રી ફકીરના સમાગમમાં આવ્યા. આ સુશ્રી 'નશી' સંપ્રદાય (School)ના હતા. અરકતઅલીએ 'ફરલો' લખ, નવ માસ ઉસતાદ સાથ સતસંગ કીધી હતી. લશુડીશાહ વિષે એવું મત દરશાવતા, કે "દરકે મીઝાઝીના અભ્યાસ મારફતેજ દરકે હકીકીમા આગળ વધાય એ વાત સદંતર વખોડી કાઢવા જેવી છે. છતાં લશુડી શાહ એક આગેવાન લક્ષ્મ છે."

અરકતઅલી રાધાસ્વામિ મતને સાચો લેખે છે પણ તેને સુશ્રી મતની એક શાખા માને છે, આ શાખા 'નકસખંદી' કહેવાય છે. ખુદાને મળવાનો માત્ર એકલોજ માર્ગ આ છે, અને તે રાધા સ્વામિઓએજ શોધી કાઢ્યો છે, એમ માનવાને પ્રૅફેસર અરકતઅલી સાફ ના પાડે છે; અને દલીલમા રાધાસ્વામિ પંથની શરૂઆતની સેંકડો વર્ષ અગાઉ, આ નકસખંદીનો અભ્યાસ રાધાસ્વામિ કરતાં વધારે કાર્યસાધક રીતે થતો હતો એમ જણાવતા.

વાતો પરથી પ્રૅફેસર અરકતઅલી મને તો પોચા પડીન લાખ્યા. કંઈ અભ્યાસ અને અંતર અતુલવની વાતોતો એમની પાસે અભાવ હતો. સીધો ચોખો ચાંપી જોવે મારી ધારણા ખરી જણાઈ. "હાલ જૈરી છાકરાં તથા ધંધાની રોકાણને કારણે અભ્યાસ આરંભ્યો નથી. રીટાયડ થવા પછી ફકીરી ધારણ કરી અભ્યાસ કરવાનો મારો ઇરાદો છે," આમ પોતેજ કહ્યું. આ શખ્સ નત્ર સ્વભાવના સાદા ને વિદ્વાન છે. ધર્માધપણ એમનામાં જણાતું નથી. પણ અંધશ્રદ્ધાથી પીડાય છે.

કેમીસ્ત્રીના યુરોપ્પન પ્રૅફેસર મી. લેન્ડોરે મને મળવાની આહેશ ખતાવી. હું મળ્યો. મેં બેતીવાડી કાં છોડી દીધી ? આદી કાં ધારણ કીધી ? મારી સસની શોધની રીત (Line of Action) શું છે ? હિંદી સાધુઓ કેટલો સંતોષ આપી શકે છે. (Rationalism and Scepticism) શુદ્ધિવાદ તથા સંદેહવાદને હિંદમાં કેવો આવકાર મળે છે ? વગેરે સવાલો પર મારી સાથ ચર્ચા ચલાવી. પછી મને કૉલેજની સોસાયટીમાં એક વ્યાખ્યાન આપવાનો આગ્રહ કર્યો, જે મેં સ્વિકાર્યો.

ખીજે દિવસે The Future of Agricultural Graduates નાં વિષય પર અંગ્રેજીમાં મેં લાપણ આપ્યું. આખી કૉલેજ તથા લગલગ

બધો સ્ટાફ હાજર રહ્યો હતો. લાપલુ પછી વીધ્યાથીઓએ એક સુંદર પાર્ટી આપી.

બીઆસ—રાધાસ્વામિ પંથ.

બીજો દિવસે પ્રોફેસર જગતસીંગ, તેમનાં માતા, તથા ધણીઆણી અને પ્રોફેસર લાલચંદ સાથે હું બીઆસ ગયો. લાહોર અને અમૃતસરની વચ્ચે બીઆસ સ્ટેશન છે, ત્યાંથી ત્રણ માઇલ પર બીઆસ નદીને કિંદે રાધાસ્વામિ પંથની એક શાખાનું નાનકડું સંસ્થાન ઉગી નીકળ્યું છે. હંચી ઘોળી, પાકી બાંધનીની સુંદર ઇમારતો ટ્રેનમાંથીજ આકર્ષણ કરે છે. આશ્રમના કંમપાઉન્ડમાં દાખલ થતાંજ ગુરૂમહારાજનાં દર્શન થયાં. સરદાર જગતસીંગ દોડતા કે જમ્ને અતિ દીનતાથી ધૂગમાં ધૂંટણ મંડીએ પડી, પગે લાગ્યા. મેં પણ બે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યાં. ગુરૂના ગરમ આપરક્રોધ પર એમની રૂબાબદાર લાંબી સફેદ સુતરફેણી જેવી દાઢી ગેલ કરતી હતી. શીર પર સફેદ સાડી બાંધી હતી, જગતસીંગે મારી ટુંકમાં ઓળખ આપી. ગુરૂ મહારાજે મને પૂછ્યું, ‘રાજી છો?’ પછી સરદાર જગતસીંગનેજ મારી સુખસગવડ તપાસવાની ‘હુડી’ સોંપી. જગતસીંગે મને પેતાનાજ ઓરડામા ઉતારો આપ્યો. શ્રીમંત સતસંગીઓ અમુક ઠંડાવેલી રૂમ આપી પોતપોતાના ઓરડા બનવાની રાખે છે. જેથી જ્યારે પણ આશ્રમમાં આવે ત્યારે તેમને હિતરવાની સગવડ થાય.

અમેરિકન ચેલા ચેલીઓ.

સરદાર જગતસીંગે અમેરિકાથી આવેલો એક પત્ર મને દેખાડ્યો અને કહ્યું, ‘રાધાસ્વામિ પંથનો સ્વિકાર અમેરિકામાં પણ અનેક સમજદારોએ કર્યો છે. મહારાજના એક પંજગી ચેલા અમેરિકા ગયા હતા. તેઓ ત્યાં ઉપગુરૂ બની બેઠા. રાધાસ્વામિ મતમાં માંસ, માછલી, ઇંડાં ખાવાની કડક બંધી છે. જ્યારે આ ઉપગુરૂ ત્યાં ઇંડાં હજમ કરે છે. તેમને જોઈને કેલીફોર્નિયાના રાધાસ્વામિઓ પણ ઇંડાં લઈ કરવા લાગ્યાં. હવે મજબૂર ઉપગુરૂના વૉશીંગટન ખાતેના ચેલા ચેલીઓ હજી સુધે વેજિટેરીયનજ છે. આ કારણથી વૉશીંગટનવાલાઓએ કેલીફોર્નિયાને તે ઇપકો આપ્યો. જેથી ઉપગુરૂ તથા કેલીફોર્નિયાવાલાઓ નારાજ થયાં. અને આ તકરારની છેવટની અપીલ, મી. ઓફે, બીઆસના ગુરૂમહારાજને

ક્રીધી હતી. યોગ્ય ઉત્તર વાળવાનું કામ મહારાજે પ્રેક્ષિસર જગતસીંગને સોંપ્યું. જગતસીંગે જાને પક્ષ રાજી રહે એવું ગોળગોળ મત આપ્યું હતું.

સારી દુનિયા અંધી હય !

સાંજે ચાર વાગે ખુલ્લી હવામાં સતસંગ શરૂ થયું. ગુરૂએ અગાઉથી હોકમ છોડ્યો હતો કે નવા છાત્રાસુને (મને) છેક આગળ બેસાડવા અને કશું ન સમજ પડે તો અંગ્રેજીમાં સમજાવવું. ગુરૂ, સરદાર સાવનસીંગ, એક સુંદર ચાદર ચોઢી ઉંચ રથાને ખીરાજ્યા. જમણા હાથ પર ચાર, પાંચ, શીટને અંતરે એક જુવાન પંજાબી બાપુએ ગ્રંથનો હવાલો લીધો. સુંદર મીઠા બુલંદ સ્વરે તેણી બબ્બે લીટી ગાય, અને ગુરૂ તેનો અર્થ સમજાવે. ગળામાંથી ગંભીર રૂબાણદાર અવાજથી ગુરૂએ શરૂ કર્યું, “કબીર સાહેબ ફરમાતા હય, અય ધરમદાસ, સારી દુનિયા અંધી હય, સારી દુનિયા બહેરી હય, સારી દુનિયા સોતી હય,” વિગેરે. ખુલ્લી હવામાં પંજાબના શરૂ થતા શિયાળાની આ સાંજ, ૨૦૦-૨૫૦ છાત્રાસુ સ્ત્રી, પુરુષો આ ઋષિ જેવા દેખાવના સંતની અમૃતવાણીનું આતુરતાથી પાન કરે છે. સભાજનોમાં ફેટલાક ઉંચી અંગ્રેજી તાલીમ પામેલા અધીકારીઓ, તેમજ શીખ પક્ષતનના ફેટલાક સીપાહો અને પંજાબી કિસાનો એકમેક સાથે બાપુજીથી મેળાઈ બેસે છે. આ દેખાવ બેઘડી જેવા લાયકજી હતો. નવા આવનારમાં સહેજે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરતો. ગુરૂએ આગળ ચાલતાં મનની અંચળતા તથા નિર્અકુશતા બાબે એક સાર-ગર્ભિત કિરસો સમજાવ્યો.

એક નાસ્તિક રાજાની વાર્તા.

“એક ચક્રવર્તિ રાજાએ ઋષિ મૂનીઓને ‘ચલેન્જ’ કીધી, “મને ઇશ્વરની સામેતી આપો, નહિ તો તમે સઘળા મારી પૂંજ કરો.” રાજાની સામર્થવાન તર્ક આગળ કુડીજંધ મહાત્મા મહાત થયા.

તેઓએ કહ્યું, “હજીર, સિંહજ દ્વીપમાં અમારા ગુરૂ તપ કરે છે; તેઓ જો આપને સ્વિકારશે તો અમે સઘળા પણ એક જટ્ટામાં તમારી પૂજા કરીશું.” રાજા દ્વીપમાં ગયો. ઋષિરાજ સમાધિમાં હતા. ચતુર વણે મારીના પાંચ પુતળાં બનાવી એકની પાછળ એક એમ ઋષિની સામે ખડાં કીધાં, જટ્ટામાં પોતે ઉભા રહી સેવટમાં રાખને રાખ્યા. પછી

વિધી પૂર્વકે ઋષિને સમાધિમાંથી જગાડ્યા. તેપમાં બળળ થવે-મહાત્મા એટલા તો ક્રોધાયમાન થઇ ગયા કે તેમની રૂદ્રજ્વાળાથી પેદા પાંચ પુતળાં જળીને ખાખ થઇ ગયાં, સારે જરાં સ્વભાવ શાંત પડ્યો. પછી રાજ્યએ પોતાની ચેલેજ જાહેર કરી, યોગીરાજ બોલ્યા, “મહારાજ, મારામાં કશી શક્તિ નથી, મારો એક દુશ્મન છે જેનાથી ડરી હું હાં આંચ્યો છું.” રાજ્યએ કહ્યું, “હું સારી જગતનો બળવાન રાજા છું. માટે તારે દુશ્મનથી ડરવું નહિ, મને તેની ભાળ દેખાડ અને હું રહેજમાં તેનો પરાજય કરી નાખીશ. પછી તો તમે મારી પૂજા કરશો ને?”

તપસ્વી બોલ્યા, “રાજન, તમે ધારો છો એટલી સહેલાઈથી તે દુશ્મન હારે એવો નથી.”

રાજ્યએ ઉતાવળમાં કહ્યું, “મારા કરતાં બળવાન કોણ હોઈ શકે?”

“ગર્વ ના કર, તારા જેવા સત્તર રાજ્યને પણ ખાખ ભાખ એવો તે છે.”

રાજા ગુસ્સે થયો. ઋષિએ ધીમે ધીમે રાજાના ક્રોધનો પારો હતો ચઢાવ્યો, અને છેવટે બ્યારે રાજાની ધીરજ ખુટી ગઈ, સારે જ્ઞાની ગુસ્સે કહ્યું, “દુષ્ટ જ રાજા, તે દુશ્મન તારામાં છે. તેનું નામ મન છે. મનને કાણુમાં લાવ અને હું તથા મારા ભાઈ-બાંધુ સઘળા તને પૂજીશું.” રાજ્યએ વૃત્ત લીધું કે મનને જીતવું ના બળી મરવું, સુરત રાખ્ત યોગનો કોઈ પ્રવીણ ગુરૂ રાજ્યને નહિ મળવાથી તે પોતાના ગુસ્સાથી પોતેજ બળી મર્યો.”

છેવટે સરદાર સાવનસીંગ મહારાજે કહ્યું, “રામ, કૃષ્ણ, ઇસા, મુસા, મહમદ વિગેરે કહેવાતા અવતારી પુરૂષો પણ પૂજી હતા નહિ.” હયાં કોઈએ સંપૂર્ણ સોજે કળાધારી કૃષ્ણ માટે સવાલ કર્યો, સારે મહાભારત, ભાગવત વિગેરેનો હવાલો આપી દર્શાવ્યું, “કૃષ્ણ પૂજી હતા તો અરજીનને બચાવી નહિ શકતે? ભગવાનની આજ્ઞાથી તો અરજીન લડ્યો ત્યારે તેને સેવકે નકમાં કાંઈ મોકલવામાં આવ્યો?”

હાં દર મહિનાની આખરીએ ખાસ સતસંગ થાય છે. આજે છેલ્લો રવીવાર હોવાથી ૪૦૦-૪૫૦ રાધાસ્વામિઓ આશ્રમમાં એકઠાં થયાં. ગુરૂએ જગતસિંગને પૂછ્યું, “પારસી જ્ઞાસુ માટે આજે શો વિષય લઉં?”

સરદાર જગતસિંગે ‘શબ્દનું મહાત્મ્ય’ સૂચવ્યું. આનો હુંકસાર એ હતો, ‘શબ્દ, નામ, કલામ, નાદ, word બધા ધર્મેમાં મળે છે. શબ્દથી સારી સૃષ્ટિ ઉત્તપન્ન થઈ છે. શબ્દના બે પ્રકાર છે, વર્ણુત્તમક અને ધ્વણુત્તમક. વર્ણુત્તમકના ચાર વિભાગ છે, પ્રગટ, કંથમાંથી, હૃદયમાંથી અને નાભીમાંથી પેદા થતા શબ્દો. દરેક જુનાં શાસ્ત્રો વેદ, પુરાણ, બાઈબલ, કુરાન વગેરે બધાં વર્ણુત્તમક છે. વર્ણુત્તમક એટલે આ દુન્યાનો (Physical vibrations), ધ્વણુત્તમક (spiritual vibrations) સાચો, આધ્યાત્મિક, અણુદદ નાદ છે. જે અદેહ, અવ્યક્ત, (unspoken, unwritten) છે. ધ્વણુત્તમક આપણામાં જૂપાયેલો છે. જ્યારે દોષ યોગ્ય સંત સત્ગુરુ સુલાગ્યે મળે ત્યારે આ ધ્વણુત્તમક શબ્દ હાથ લાગે અને સચનામ પર સ્વાર થઈ ‘સચખંડ’ અને તેથી પણ પરે ‘દયાળ દેશ’ માં પહોંચાય છે.

પારસમણીની વાર્તા.

ગુરૂ મહારાજ દૃષ્ટાંત વાર્તા મારફતે ઉપદેશ સમજાવવામાં કુશળ જણાય છે. કહ્યું, “એક મહાત્માએ અતિ શ્રમથી પારસમણી પ્રાપ્ત કર્યો. મહાત્મા એક નગરમાં ગયા, જ્યાં એક અતિ નેહાયત કંગાળ દરીદ્રીને દેખી આ દીનાનાથનું દીન દુઃખ્યું. મહાત્માએ કંગાળને પારસમણી આપી કહ્યું, “આ લે. લોહાંને લગાડશે તો તે સોનું થઈ જશે. આ વડે ત્હારી હાલત સુધાર.” આમ કહી મહાત્મા યાત્રાએ ગયા. સોનું બનાવવા માટે પેન્નો કંગાળ લોહું ખરીદવા ગયો, પણ તે કમચુદ્ધિને લોહાનો ભાવ મેઘો પડ્યો ! વેપારીએ ખચર આપી કે માલતી અછત છે અને માંગ વધુ છે. પણ બે ચાર દિવસમાં નવો માલ આવી પૂગવે લોહું સસ્તુ થશે. લોહું સસ્તું થાય ત્યાં સુધી પેન્નો કંગાળ થોડ્યો ! એટલામાં પેન્નો મહાત્મા યાત્રાએથી પાછા આવી ચઢ્યા. પેન્નો કંગાળને હજી તેવીજ દરીદ્રતામાં દેખી અગ્નયળી સાથે દુઃખ પામ્યા, આ તે કેવો પુરૂષ હશે કે પારસમણી પાસે રાખવા છતાં ય કંગાળનો કંગાળજ ! કારણ પૂછતાં જણાયું કે લોહાંને ભાવ હાલ મેઘો છો ! મહાત્માએ પારસમણી ખુચરી લીધો, કહ્યું, ‘તું એનો અધિકારી નથી.’”

આ વાર્તાપરથી ગુરૂ મહારાજે સાર ખેંચી સંભળાવ્યો, “હજીર સ્વામિજી મહારાજે પરમ કૃપા કરી રાધાસ્વામિ નામનો પારસમણી

દુન્યાના કંગાળો માટે ખુલ્લો રાખ્યો છે અને કુલ દુન્યા કંગાળ છે. પેલા કમખખત દરીદ્રીના જેવી કંગાળ છે. થોડા ભાગ્યવંતો આ પાર-સમશી ગુરૂપાથી વાપરી, પોતાની કનિષ્ઠતા દુર કરી, શ્રેષ્ઠતાને પેહાંચે છે”.

રાધાસ્વામિ પંથના ગુરૂએ આજનો વિષય ‘અનાસક્તિ’ (non-attachment) રાખ્યો હતો. સંસારમાં સઘળી વાજખી સુખ સગવડ અને મેળ મળાડ મેળાવી ‘પણુ તેના ગુલામ બનવું નહીં’. અહંતા મમતા રાખવી નહી. ઉદાસીન (indifferent) બનીને ફરવું. આ ઉપદેશનાં સમર્થનમાં નીચલી કથા સંભળાવવી:—

તન, મન અને ધન કેમ અર્પણ થાય ?

એક રાજાએ એક મહાત્મા પાસે ‘સાચું જ્ઞાન’ માગ્યું. મહાત્માએ પૂછ્યું, “કાંમત શું આપશે ?”

રાજા જરાપણ લાંબો વિચાર કર્યા વિના બોલી ઉઠ્યો, “તન, મન, ધન.”

મહાત્મા હસી પડ્યા, “આ તો દરજારી તાઝીમ તવાઝોની ખાલી બોલવાની રીત છે. Empty platitude છે.”

રાજા ખસ્યાણો પડ્યો પણ ક્ષત્રીનો ટેક જળવવો જોઈએ કરી રહેજ અભિમાન સાથે બોલ્યો, “ભગવન, હું ખરેખર મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તૈયાર છું.”

જ્ઞાનીએ કહ્યું, “રાજન, ઉતાવળો ના થા. આઠ દિવસની તને મહેતલ આપું છું. પાંચે વિચાર કરી, મંત્રીઓ, રાણીઓ, કુટુંબીઓ વગેરે સાથે સલાહ કરી, પછી તારો નિર્ણય જાહેર કરજે.”

સર્વએ આ વાત રાજાનીજ મુનસશીપર છોડી. આઠમે દિવસે યોગીરાજ દરજારમાં પધાર્યા ત્યારે તેમનાં કમંડળમાં રાજાએ અષ્ટગંધથી લખાયેલો ભોજપત્ર મેળ્યો. “ગુરૂજી, આજથી મારું તન, મન, ધન આપનાં ચરણોમાં અર્પણ કર્યું છે.” એવી મતલબના શબ્દો મહાત્માએ મોટે સાદે વાંચી સંભળાવ્યા. અને દરજારમાં હાજર-રહેલાં સર્વની સમમતિ પૂછી. કોઈએ પણ વાંધો ઉઠાવ્યો નહી. ત્યારે મહાત્માએ એક ભગવા રંગની કૌપીન (લગોટ) રાખને આપી કહ્યું, “આ લે, પહેર અને તારું તાબેતખ્ત અને સર્વસ્વ મને આપ.”

રાજાએ કાશાય કાઢી ધારણ કરી અને મહાત્મા તો માર સોનેરી

પોશાક લટકાવી, તાજ માથે ધાલી, સિંદાસને ચઢી બેઠા !

નવા રાજ્યએ ચેલાને આજ્ઞા દીધી, “હવે તારૂં આ દરબારમાં કામ નથી. જા, પેલા ઉકરડા પર જઈને બેસ.” ચેલો રાજ્યને પગે પડી ગુપચુપ ચાલતોજ થયો. આ વિચિત્ર ઘટના જોઈ ઝડપીમાં બેઠેલી રાણીઓ રડવા લાગી, મંત્રીઓ અને દરબારીઓ પણ અવાક થઈ બેઠા. આ તે કેવો મહાત્મા ! અરેઅરજ ગાદી પડ્યાવી બેઠો અને વળી લુપ્ત રાજ્યની આવી કશ્ચુજનક સ્થિતિ બતાવી ? પણ હવે બોલાય કોણથી ! બધાંજ સમ્મતિ આપી ચૂક્યા હતાં.

ચેલો ઉકરડા પર બેસી વિચારવા લાગ્યો. “આ શું અણધાર્યું બન્યું ! કોઈ મવાલીએ મહાત્માના વેપમાં આવી મને ઠગ્યો તો ન હોય ? અરે ! પણ હવે વચન આપી ચૂક્યો છું તો પાળવેજ છુટકો !”

નવા રાજ્યએ તો દરબારનું નિત્ય કમ આટોપ્યું. અને બધા નેમનાથી ધૂજવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી રાજ્યએ ચપરાસીને હુકમ કર્યો, “મહેતરને મોકલી ઉકરડા પરથી ‘ચેલાને’ બોલાવી મંગાવો.”

ફરમાવેલા બંદાએ ચેલાને રાજ્યની આજ્ઞા દર્શાવી. ચેલો દરબારને આંગણે આવી ઉભો. ગુરૂને દૂરથી પગે લાગ્યો. રાજા તો રૂદર ધારણ કરી બખાળવા લાગ્યા, “અરે ! નીચ, આખરે તું મારી સાથે દગો રમ્યો ? તું માત્ર મોઢેનુંજ દાન આપે છે કે ?”

ચેલો ધૂજવા લાગ્યો, ગુરૂની કૃપા યાચવા લાગ્યો. હવે તેને લાન આવ્યું, “મેં મન અપાણ કયું છે તે મારાથી કેમ વપરાય ? વિચારો તો આવ્યાજ કરે છે.”

ચેલાએ મન રોકવાની ભગીરથ પ્રયત્ન કરી, અને એમ કરતાં તે વિચાર સૂન્ય બની શક્યો. અને સમાધિ લાલ પામ્યો. હવે ચેલાને સત અસતનું જ્ઞાન થયું. ગુરૂએ ચેલાને તેની ગાદી પાછી સોંપી દીધી અને કહ્યું, “યાદ રાખજે આ ગાદી મારી છે. માટે મારા આહ્વાન બનીને તારે નિતી અનુસારા રાજ્ય ચલાવવું.” રાજ્યની અનાસક્તિનો લય થયો. ‘હું અને મારું’ એ ખ્યાળ હવે તેનામાં રહ્યો નહિ અને તેથી પાપ પૂણ્ય રહિત બન્યો. હવે તે રાજ્યને જનકરાજ્યની જેમ ભરીપુરી મિથીલા નગરી અને સળગી ઉઠેલી મિથીલા નગરી સમાનજ જણાઈ.

આ પ્રમાણે Physical prosperity with mental

renunciation નો ઓધ દૃષ્ટાંટ સહિત સમજાવ્યો. બાહ્ય ત્યાગ, તિતિક્ષા, ને વખોડી કાઢી, ઢોંગી લેખાવી.

સરદાર સાવનસીંગ મહારાજ સાથે વાદવિવાદ.

આ 'છેલ્લું' અઠવાડિયું હું આશ્રમમાં બધાનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો હતો. સંત સાહેબે મને પૂછ્યું, “આજે શી બાબત લઈયે?”

મેં સૂચવ્યું, “પીંડ, બ્રહ્માંડ અને સચખંડની સમજ આપો.”

આ ઉપરથી ગુરુ મહારાજ પેલી જવાન સ્ત્રીને કબીર શબ્દાવળીમાંથી ગાવા આજ્ઞા દીધી. “નૈષ્ઠ દિદાર મહેલમે” કર”થી શરૂ થતા શબ્દોની કડીઓ એવી તો પરગરી રીતે, મીઠા સ્વરે, બળે વાર ઉચ્ચારી કે તે વેળા તો રહેજે મોઢે ચઢી ગયું. બીજી કડી સમજાવતાં મહારાજે સમજાવ્યું “કબીરજી હકુયોગને સ્વિકારતા નથી.”

મેં વાંધો લીધો, “મહારાજ, આ તમારી ટીકાઓમાં માત્ર સાંપ્રદાયિક જુ (ગંધ) આવે છે. કારણ કબીરજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, કહે છે :

‘ધોતી, નેતી, ખરની પાઓ,
આસન પદમ જુગતસે લગાઓ.’”

ત્યારે એમ કેમ કહેવાય કે કબીર હકુ યોગનો અસ્વિકાર કરે છે ?

જવાબમાં ગુરુએ માત્ર assert કયું, “આતો માત્ર વર્ણવે છે.”

મેં કહ્યું, “આખી કવિતામાં હકુ યોગની વિરૂધ્ધ એક શબ્દ પણ નથી. જેમ તમારો શબ્દ યોગ, યોગ દર્શનની એક શાખા માત્ર છે, તેમ હકુ યોગ, રાજ યોગ વગેરે પણ શાખાઓ છે. શબ્દ યોગજ ચદ-યાતો અને બીજા બધા ઉતરતા એ તો સાંપ્રદાયિક જુ કહેવાય.

“વળી આખી કબીર શબ્દાવળીમાં ‘રાધારવામિ’ નામનો એક પણ શબ્દ જડતો નથી.

“તમે કહેછો રામ, રહેમાન, કૃષ્ણ, કાષ્ટ વગેરે પયગંબરો, અવતારો તો હજી નીચલા તબક્કાઓમાં ગોટાં ખાય છે. અને તમે સ્વિકારો છો કે કળીયુગમાં કબીરજીએજ પહેલવહેલું શબ્દ યોગનું જ્ઞાન પ્રગટ કયું”. ત્યારે કબીર વારંવાર, ‘રામ નામ તું ભજ લે ખારે’ વગેરે રામ નામનો મહિમા ગાય છે તેનો શો ખુલાશો છે?.....” વગેરે લંબાવ્યું ચર્ચા ચાલી. બીજે દિવસથી હું ગુરુ સાથે ખાનગીમાં ચર્ચા કરવાનો હતો.

ચેલાઓમાં અસંતોષ.

સાંજે હું ત્રણ શીખ રાધાસ્વામિઓ સાથે ખેતરમાં ફરવા ગયો. તેઓ મને વિનંતિ કરવા લાગ્યા, “તમે ખાનગીમાં શા માટે ચર્ચા ચલાવવા ચાહો છો ? તમારી આટલા દિવસની જાહેર ચર્ચાથી આખી સતસંગને અને ખાસ કરી અમુને બહુજ ફાયદો જણાય છે.”

મેં કહ્યું, “હું હવે મહારાજ સાથે લર સતસંગમાં (Freely) છુટથી વાદવિવાદ કરવા ચલાતો નથી. મારી ટીકાઓ તમારામાંનાં કેટલાક ગુરૂદ્રોહી યા ઇશ્વરદ્રોહી (Blasphemous) માને અને તેથી તેઓની અધ્ધા (Credulity)ને ધક્કો લાગે, તેઓ નારાજ થાય, ઇતરાજ કરે..... !”

પછી તેઓએ વધુમાં ખુલાશો કર્યો, “અમે ત્રણ રાવલપીંડી રહીએ છીએ. જ્યારે પહેલા પહેલાએ ગુરૂ સાહેબને મર્યાદા હતા, ત્યારે અમારી પર ધરાંપરાં ખુબ આલ્યાં અને અમને તો મનમાં એમજ લાગ્યું કે ગોયા અમે પૂર્વ જન્મના યોગબ્રહ્મજી હોઈએની ? જાણે પરમધામ, દયાળુદેશનાં સીમાડા પરજ અટકી રહ્યા હોઈએ, અને આ જન્મમાં સંતસહગુરુ સાહેબ સચખંડના દરવાજા, ઝટ ખોળશે અને અમે કાયમ માટે રાધાસ્વામિના સાક્ષાત્કાર પામીશું, પણ પણ.....ઉલટમાં આવીને જ્યારથી અમેએ નામ લીધું ત્યારથી ગુરૂજનાં ધરાંપરાં ગેબ થઈ ગયાં. અમે ઐબ્યાસ (આંખ, કાન, મોઢું, એ ત્રણે દ્વાર બંધ કરી એકાગ્ર ચિત્ત કરવાની પ્રેક્ટીસ) ખુબ જોરમાં પૂર ઉત્સાહથી કીધો, પણ પાછળથી શંકાઓ પેદા થઈ, તેના ખુલાશા માટે ગુરૂજ પર અનેક વિનંતી પત્રો લખ્યાં, લેખીન જવાબ નદારદ. આખરે અમે અમારી સરકારી નોકરીપરથી બળ્લે મહિનાની રજા લઈ લાં આવી. હવે અમારી રજા પણ પૂરી થવા આવી છે, અમારા ગુંચવાડા વધુ ગુંચવાયા છે. તમે જે શંકાઓ ગુરૂજ સામે ઉપસ્થિત કરો છો તેવી શંકાઓ હાલ અમારામાં મોડેથી પેદા થઈ છે. અને તમારી સ્વતંત્ર ચર્ચા અમુને તો અતિ આવકારદાયકજ છે. હવે અમે ગુરૂજથી ડરે છીએ. તમારી જેમ તકરાર અમને આવડતી નથી, અને આવડે તો પણ અમારાથી કરી શકાય નહિ. વિગેરે.”

વળી એક બીજો રાધારવામિ પણ મારી આગળ એવીજ વિનંતી કરવા લાગ્યો. આ વાતો ઉપરથી બીજો દીવસે મેં ખુદથી સતસંગમાં સવાલ જવાબ પાછા શરૂ કર્યા, “શુદ્ધી દયા” નો વિષય સાંચ્યો. મહા રાજે પીંજણ કયું તેની મતઘણ માત્ર બે લીટીની હતી. શુદ્ધી દયા અધિકારી પરજ હોય. અધિકાર માત્ર થયો કે શુદ્ધ આપોઆપ મળે, શોધવાની પણ જરૂર ન રહે. શુદ્ધ પ્રાપ્ત થયા એટલે વગર અટકવે કુદકે ભુરકે તરક્કી થાય. પંડી બધી જવાબદારી શુદ્ધી.

મેં પૂછ્યું, “મોટા મોટા અવતારો, યોગીરાજો, જેઓ ઉચ્ચાર સુધી પુગી હવે અટકી પડ્યા છે અને હજારો વરસ થયાં શુદ્ધ વગર આગળ વધી શકતા નથી, તો શું તેઓ બધા અધિકારી નહિ હશે? આજની સતસંગમાં બીરાજેલા શુદ્ધાક્તા નશીબવાનો કરતાં રામ, કૃષ્ણ, ઇસા મુસા વિગેરે કમ અધિકારીજ હશે? શુદ્ધ મહારાજ કાં નહિ આપો આપ આ યોગીરાજ આગળ જમ્મ તેઓની ઝડપી તરક્કી કરતા? શું બાપડા પાતન્જલ, શંકરાચાર્ય, વ્યાસ, અને બીજા મહાન યોગીઓ બ્રહ્માંડ અને સયબંડની સીમા (border line) પર હ મેઘાં હવા ખાતા બેસી રહેશે?”

સાવનસીંગ મહારાજને હવે જવાબ વાળવો પડ્યો, “હા, જ્યાં સુધી કોઈ સંત સતગુરુ તેઓને રસ્તે પસાર થાય નહિ અને તેમના પર સંતની નજર પડે નહિ ત્યાં સુધી તો બધા તેજ હાલતમાં રહેવાના અને એ ! તમો શિષ્યો, ચંદ્રોજમાં, તમો કૃષ્ણ, કાઠરૂ, બુદ્ધ કરતાં પણ આગળ વધી જશો. અરે ! કેટલાક તો અત્યાર અગાઉના આગળ ગયા છે પણ” શુદ્ધ મહારાજ તો મારી તકરારો દબાવી દેવાની ધુંધમાં એવા ખીલ્યા કે સાંભળનારાઓની છાતી ગળ ગળ ખીણી નીકળી હશે.

મેં દલીલ કાઢી, “સંતોનું ઈ ગલીમાં જવું કાંય થયું નથી? શું સંતોનું આ વર્તન (capricious) ફાંટાખાન નહિ ગણાય? અણુધા-લાલો અને બોહાલ્યોને રહેજો સયબંડમાં મોડકી દે છે, જ્યારે પરમ ભકતો અને યોગીરાજોને વચગાળે લટકતાજ રહેવા દે છે?”

શુદ્ધએ મારી તકરાર કાપી, “સંતોની મોજ.” મારું હવે પ્રુથ પાટી આવ્યું હતું. મેં હવે બેરબેર બહેર કયું, “આ બધી જગ્યાં ભણાવવાની વાતો છે; મિથ્યા આશાઓ અપાય છે, અને જોળા લોખી-ઓની અધશ્રદ્ધાનો ખોટો લાલ લેવાય છે.”

આ પ્રમાણે દિવસો સુધી રોજ ખુબ સતસંગ અને શાસ્ત્રાચાર્ય આલ્યો. મારા મનનું સમાધાન થયું નહિ, લગભગ બધી સતસંગની નોંધ મારી પાસે છે, પણ લંબાણુ થઈ જવે આટલાથીજ સંતોષ પકડીશું. મેં અનુમાન ખેંચ્યાં કે રાધારવામિ મત જે ઉચ્ચતમ જ્ઞાનનો દાવો કરે છે તે તેઓ તથા તેમના ગુરુ અક્ષયપસંદ રીતે પુરવાર કરી શકતા નથી. આ પંથ મારી ભુખની તૃપ્તિ કરી શકે એવો નથી. છતાં વધુ ટક મળવે આ પંથને વધુ તપાસીશ. લલિયનાં પ્રકરણમાં આગ્રાના દયાળાગના રાધારવામિઓની મુલાકાત લઈશું,

સ્વામિ સીયારામ, M.A.

હવે હું બીઆસથી જળંધર ગયો. કારણ પ્રખ્યાત ડબલ ગ્રેડ્યુએટ સ્વામિ સીયારામ હાં પધારવાના સમાચાર મને મળ્યા હતા. સ્વામિ સીયારામ પૂર્વાશ્રમમાં પંજબની એક કોલેજના Vice principal હતા. સાધુ થયા પછી એમને પોતાનાં શરીર સાથે અનેક પ્રયોગ કર્યા છે. કહે છે કે દિવસો સુધી માત્ર (Kerosene) ધાસલેટ પીને રહ્યા હતા અને પરિણામે તબ્યતનો નાશ કર્યો હતો. હું મળ્યો સારે સીયારામનો દેખાવ કંગાળ હતો. એમનો પહેરવેપ slovenly કુવડ હતો. એમના ઓરડામાં વસ્તુઓ વેરવીખેર હાલતમાં પડી હતી. એક ગરીબ રકુલ માસ્તરને ત્યાં ઉતર્યા હતા. એમની સાથે એક સિંધી ચેલો હતો.

The plan and process of the Universe સૃષ્ટિની રચના અને કાર્ય વિષે મેં પ્રશ્ન છેડ્યો.

“માર ગોળી ! એ બધી ઉપાધિઓ શા સારું ? આપણે એટલું માત્ર જાણ્યે છીએ કે આપણે બધા દુઃખી છીએ. અને તે દુઃખજ દૂર કરવાના ઉપાય શોધો ને. ભુખનું દુઃખછે ? કીક, ધાન, દાળ, ઘી, રોટી વગેરે માત્ર અર્ધો દળન વાણીઓનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવ્યું કે થયું. બસ જરૂર જોગીજ ચીજોનું જ્ઞાન અને તેની પ્રાપ્તિ, પછી ખટપટ શા માટે જોઈએ ? આ જોઈએ અને પેલું જોઈએ એવી વાસનાઓથીજ દુઃખ વધે છે.

બાકી રહ્યું માનસિક સુખ. ઈન્દ્રિયજન્ય જોગો માટે બારીક વિચાર કરી જોતાં માલમ પડે છે કે સુખ બાહ્ય પદાર્થમાં નથી. પણ તે આપણાં મનની એક હાલત છે માટે મનને સમજાવી લેવું જોઈએ.

અને અથા ભોગો મનથીજ ભોગવી લેવા જોઈએ. મનમાં અદરાતું અને મનમાંજ પરણતું, પછી ભાંજગડ શી ? માર ગોળી..."

સ્વામિ દુન્યાથી હારેલા, નાસીપાસ થયેલા, કંટાળેલા લાગતા. હાથ તો જાણે તેમને હંમેશતું ગુમાવ્યું હતું. Diseased psychology બીમાર મનોવિકારથી પીડાતા જણાતા. એમની ભૂતકાળની ઉચ્ચ સ્થિતિને કારણે ત્રાક તેમને માન આપતા, બાકી એમનો નિરાશાવાદ પ્રજ્વળી પસંદગી પામતો નહિ

પંખખ છોડી હું હવે સિંધ ગયો.

૧૧૮ વર્ષની વયના સુદી ફકીર.

સફરમાં મેં પારસી ધર્મશાળામાં ઉતારો લીધો. હાં દેટલાક પારસી ભાઈઓ મને મળવા આવ્યા, અને મારા હિમાલય વગેરેના ખમણતું વર્ણન સાંભળી અહુ રસ પામ્યા. એએક અગ્ર જણોએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું, “જરથોશ્ટી અનભુમનના એક ભલા અગ્રેસર ભાઈ, એક સુસલમાન સાંઘના દિવાના આરાક બની ગયા છે. અને ધરલામની રીત-રિવાજ મુજબ નમાઝ, આંગ, ચહેલ્યું વગેરે ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે, એ અમારી લાગણીના વિરુદ્ધ છે....વગેરે.”

મેં ઉત્તર વાળ્યો, “જો તમારો જરથોશ્ટી ધર્મ અમુક વ્યક્તિને સંતોષ આપી શકતો ન હોય, અને બીજા મજબૂતની અમુક ક્રિયાઓથી તેમનાં મનને રાહત જણાતી હોય તો આપણાથી વધી કેમ લેવાય ? જો અરેબર તમારી ધાર્મિક લાગણી દુઃખતી હોય તો જરથોશ્ટી ધર્મના પંડીતો, દરતુરો દ્વારા તે વિદ્વાન ભાઈની આત્મિક ભૂખ તૃપ્ત કરાવો. જુઓને, મને પોતાને પણ તીવ્ર ખાસ લાગી છે અને જો જરથોશ્ટી સાધનો મારફતે તે શોષ મરી શકતી ન હોય તો બીજા ધર્મોમાં શોધ ચલાવું. હવે મારે માટે તો સવાલ એટલોજ છે કે મજકુર સુસલમાન ફકીર-મારી ભૂખ તૃપ્ત કરી શકશે ?” પેલા પારસી ભાઈઓને દીલગીરી સાથે સ્વિકારતું પડ્યું કે આપણા ધર્મ સાહિત્યની હાલતી અવસ્થા જોતાં, તથા પહરેજગાર સામર્થવાન દરતુરોના અભાવે ઉચ્ચ આત્મજ્ઞાન મેળવી શકાય એવું નથી. તેઓએ મને ખાસ વિનંતી કરી, “તમે જાતે રાણીપુર રીઆસતમાં શાહદરાઝા ગામમાં આ ફકીરને કેરે જાઓ, અને બારીક અવલોકન કરી અમને તમારો

અબીપ્રાય લખી જણાવે. ને ખરેખર શાહ સખી કબુલમહમદ સાહેબ પહરેજગર પીરમદ્ હોય તો પછી અમે પણ તેમના જ્ઞાન અને આશિષનો લાભ ઉઠાવે.”

આ ઉપરથી હું રાણીપુર રીઆસત સ્ટેશને ઉતરી શાહાદરાઝા ગામમાં ગયો. સહરથી મને રાણીપુરના સ્ટેશન મારતર પર એક ભલામણ પત્ર મળ્યો હતો. સ્ટેશન મસ્તરે મારો સામાન કલોક રૂમમાં રાખ્યો અને શાહની દરબારમાં જતાં એક ભાઈ-બેનના ટાંગામાં મને જગ્યા અપાવી. રસ્તામાં ભાઈ તહેલરામ સાથે વાત કરતાં જણાવ્યું કે તેમને સખી સાહેબની દુવાથી એક નોકરી મળી હતી. પણ તેનો ઉપરી જુદા અને અન્યાય કરતો હોવાથી તેણે નોકરી છોડી દીધી હતી. હવે પાછા સાંઈ સાહેબની દુવા માટે આવ્યા હતા. તહેલરામની બેન પણ સખી સાહેબના આશિષની આરજીમદ હતી. તેણીને મન ગમતો વર અને સુખ નેમતું હતું.

શાહદરાઝાની દરબાર સ્ટેશનથી ત્રણએક માઈલ પર છે. મુસલમાન દુખના રંગ ને રૈણુકવાળી, ગુંબજદાર ધમારતમાં શાહની દરબાર હતી. આજુબાજુ ગામડેની દુખનાં મકાનો પરાણાઓના ઉતારા માટે હતાં. ફકીર સાહેબના એક મુખ્ય ચેલાપર સ્ટેશન મારતરે તહેલરામ મારફતે મારી સીદારસ કહેવડાવી હતી. આ કારણથીમને તે શિષ્યએ ખુદ દરબારમાં પોતાના ઓરડામાં ઉતારે આપ્યો. શિષ્ય મોછલો ઇશકી જવાન હતો.

થોડીવારમા ઐઝીનો સમય થવાથી મને ત્યાં લઈ ગયો. એક પોખાળ ઓટલા પર, પાટી લરેલી, લાકડાંની સુંદર ઘોલકી પર ફક્કડ ઇરાની ગાલીઓ પાંથરીઓ હતો, ત્રણ મોટા રેશમી ગલેબના ટકીઆઓ વચ્ચે એક અતિ વૃદ્ધ શખ્સ ફકીરી તૌર પર બેઠા હતા. કહે છે કે આ સખી કબુલ મહમદ સાહેબે ૧૧૮ શિયાળા દીઠા છે. આ સંખ્યા ખરી હો, યા સહરાગાતી, પણ એટલું તો ખરું કે સખી સાહેબ ધણા જુદા હતા. એમની પ્રકૃતિ અચ્છી જણાતી અને દોઢ એક કલાક ટટાર બેસી શકતા. મને સાંઈ સાહેબ આગળ રજુ કરવામા આવ્યો. ભલા ડોશાજીએ હસીને ઝડપી શખ્સોમાં પૂછ્યું, “રાજી છો ? ખુશી છો ? ચંગા છો ? સારી પેઠે છો ? મઝામાં છો ? મોજમાં છો ? બાળ બચ્ચાં, સર્ગાવહાલાં, પારડોશી, ભાઈભાડું, બકરાં, મરઘાં, સૌ ખુશી છે ? સારાં છે ? રાજી છે ?...વિગેરે.” આ પ્રમાણે એકનાં એક શખ્સોમાં બધાંની ખબર એક

કોનોઆફની માફક દરેક આવનારને પૂછતા. જે ધણુંજ રમુજ લાગતું. પછી એલાને ઇસારત કરી મને પણ મીનલસમાં બેસાડ્યો.

એકતારા હવે તુનતુન કરવા લાગ્યા. અને ઇશ્કે હકીકીની તાણે ચાલી, ગઝલો અને કવ્વાલીઓના રેલા વહેવા લાગ્યા, તેમાં શાહ અબ્દુલ લદીફના રેસાલામાંની દીલ પીગલાવનારી લીડીઓ તો ખરેખર સિંધની શીલસુશીના અવાહીરોજ રજુ કરતી. ઓટલા ઉપર મર્દો બેઠા હતા, જ્યારે ખડકીમાં ચૌરતોનું મેજરૂં એકઠું થયું હતું, હવે ખલીફાના કિરસા તથા હસન હુશેનના ફેજ પર માહતુમ ગવાઇ. ભિતરનાં ખંડમાંથી સ્ત્રીઓના ડચકાં આવના અવાજ પ્રગટ સંભળાતા. આબુઆબુવાળા ઓનાં શ્વાસ ઉંડા થવા લાગ્યા. આંખો ભીનાવા લાગી અને ઠંડી આહ નીકળવા લાગી. પેગમ્બરનાં પ્યારાઓ પાણીનાં એક દીપાને સાફ પોતાનો પ્યારો જન ખોદે છે, અને એક તારાવાળો વારંવાર આ કરુણાજનક કિરસાને લંબાવી, “ઇશ્ક કે ખાતીર ! આહ, ઇશ્ક કે ખાતીર ઇશ્ક !” કરી એવી તો હૃદય ભેદક વૃંદ વૃંદ કરતા, કે મીનલસમાં અનેક મર્દો પણ છડેઓક રોઇ ઉઠતા. વાહ, શું તે વખતની મસ્તી ! કેવી નશા ! જાણે બધાં એક દીલ યઇ ઇશ્કમાં ચક્રચુર બની જતાં ! ગાનારાઓ આતાઓના (Emotions) લાવોને ઉશ્કેરવાના હુન્નરમાં કુશળ હતા.

હવે ચૌકી ખલાસ થઇ પીર સાહેબને બધાંએ લક્તિલાવથી નમન કયું, તેમનાં હાથ ચુંગ્યા. વૃદ્ધ ફકીર ઉઠીને બાનુઓના કમરામાં ગયા. જ્યાં પણ આદાબ સ્વિકારી આશિષ દીધા. લોકો તેમની ખાલી પડેલી ઘોલકી પર જાણે ત્યાંની અણદીઠ ધ્વનિઓ (Vibrations) પકડી લેતાં હોય તેમ ગદી તકોઆ પર હવામાં હાથ ફેરવતાં. અને ફકીરની દામણને અડવામાં ખૂશ નશીબી માનતાં.

પછી સખી સાહેબે દુઃખી દીલોનો મલમ લગાડવાના કામમાં લાગતા, હસી હસીને ખચરઆફયત પૂછતા, ભકતોનું દુઃખ દીલશોહથી સમજતા, તેમને આશ્વાસન દેતા, તાવીઝ અપાવતા, અચુક કાત્યા ભણવાનું સૂચવતા, અરહુઓ પર કાંમ ગુસ્તનીશાની કરી આપતા. આ ગયું કામ મુખ્ય એલા મારફતે થતું હતું.

આ ઉપગ્રહ પહેલા નંબરના મવાલી જણાતા. સાંપ સાહેબની આજ્ઞાઅનુસાર, લોકોને તાવીઝ વગેરે વખતસર આપતા નહિ. રેશ્મી ચટ્ટ, રેશ્મી રૂમાલ, ‘રીસત વૉચ’, વગેરે બેટા આપનારાઓનાં કામ જલદીથી

કરી આપતા. માંસ, મચ્છી તો ખાતા પણ શરાણ અને અભિચારને પણ હવાલ માનતા. એ અને એના મદદનીશો એક બદમાશોની ટોળી બની તરેહવાર કુકર્મો કરતા. સખી સાહેબ આ બીનાથી વાકેફ હશે કે કેમ, તે કહી શકાતું નથી. મોટા મોટા સરકારી અધિકારીઓ તથા શ્રીમંત પુરખો, શાહ સાહેબના સાગેદ હોવાથી, તથા સકર ઝરેજમાં પણ અનેક અધિકારી પર દાણુ ધરાવતા હોવાથી, લકતોને તોફારી અપાવવી. લાગવગ લગાડવી સહેલ બનતી. વળી દેટત્રાક ગુનેહગારો પણ સાંઝની શરણે આવતા. હાં એવી માન્યતા છે કે ક્રૂર આજ્ઞાના છાપરાં તથા આવેલા ગુનેહગારોને પોલીસ પણ પકડી શકતી નથી. હવે પહેલી વારના ગુનાહ માટે આ ઠીક કહેવાય, કે સખી સાહેબની રૂડી સંગથી એકો ગુનાહ કરવાનું છાડી દઈ સારો રસ્તો પકડે, અને પહેલી વારના થય ગએલા ગુનાહથી મારી પામે. પણ જો લકતો એરી કરતા રહે અને દોડી દોડીને દરબારમાં ભરાઈ બેસે અને વારંવાર છટકી શકે તો તે ઉત્તરું ગુનાહને ઉત્તરન સમાન લેખાય.

હું ચારેક દિવસ હાં રહ્યો. હાંનો રંગ જોઈ હું તો ધરાઈ ગયો. સાંઝ સાહેબ મને એક અચ્છા ક્રૂર તરીકે ઓળખાવતા હતા અને મારી પર શીદા હતા—મને વેજટરીયન ઓરાકની તથા બીજી સગવડો સારી રીતે મળતી હતી. પણ હાંનું વાતાવરણ ને સંગત ઇચ્છવા જોગ જણાઈ નહિ. વળી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ હાં મને તો અધારૂજ જણાતું. બીનકેળવાયેલી લાગણીઓને ઉકેરી મેળવા ઉપરાંત વધુ કશું જોવામાં આવતું નહિ. હાં સભ્યતા, વિદ્વતા, સ્વચ્છતા અને શાંતીની ગેર-હાજરી હતી.

મેં જે દીહું, અનુભવ્યું, તેના સાથે હેવાલ સકરનાં મીત્રો પર લખી વાળ્યો.

સિંધના સાધુ—મીં જમશેદ મહેતા.

હું હદાઆદ થઈને કરાચી ગયો, “હાં પ્રખ્યાત સાધુઓ દ્રાણુ છે?” એમ પૂછતાં મને અનેક ઠેકાણેથી મીં જમશેદ નશરવાનજી મહેતા અને સાધુ ડી. એલ. વસ્તાનીનાં નામ મળ્યાં. એક પારસીનું નામ સાધુ-ઓની ગણતરીમાં સાંભળી મને અમ્મયની ઉપજી. હું મીં જમશેદને મળવા ગયો. એક ખુશ ચહેરાના, સાદા પારસી જણાયા. ગ્રહસ્થી

વેશમાં આ સાધુ ગણાતા પુરુષે સિંધની જનતામાં મોટી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીધી છે. થીઓસોફીના સિદ્ધાંતો તરફ પક્ષપાત ધરાવે છે. રાત દિવસ સમાજ સેવામાં રોકાયેલા જણાય છે. એમની સાથે મેં અનેક વિષયો પર ચર્ચા ચલાવી. છેવટે મી. મહેતાએ એક પારસીના ધરતું સરનામું આપ્યું, જ્યાં 'એક અમરછા [સિંધ મહાત્મા]' ઉતર્યા છે એમ જણાવ્યું.

આ ઉપરથી કરાંચીમાં પેલા પારસીનું ઘર શોધી કાઢી, હું ત્યાં ગયો. ૪૫, ૫૦ વર્ષની ઉમરના એક સન્યાસી જમીન પર બીજાવેલાં ગાદલાં પર આસન માંડી બેઠા હતા. પાસે એક થુંકદાન પડી હતી, તેમાં જરા જરા વારે પાન તંબાકુનો રસ થુંકતા. આજુબાજુ ચોપડીઓ, એલચી, અફરગાન્યું, માળા, હરણનું ચામડું, કુચાએલાં કપડાં, સામરસીંગ, ખડયો કલમ, વગેરે સત્તર, પંદર ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન હતું. બે પારસી બાઇઓ એક છોકરા સાથે સ્વામિની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં. સ્વામિ તેઓને બૌદ્ધ બનાવવાનો.

એક ભયંકર પ્રયોગ

સમજાવતા હતા, જેમાં કુછરનો પીતો, સાંપની કાંચળી, બછનાગ, ઝેરી કછુલા, વગેરે વાળા એક માણસની જોપરીમાં જળાવવાની કાંઈ વાતો ચાલતી. ધૈરાંઓ તો આ સાંભળતાંજ સુગાંધને કમકમતાં, પણ થું કરે? દુઃખી અને દિવાના બરાબર હોય છે. મુશ્કેલીમાં સારું કાણુ સુઝાડે? આવી વખતેજ આવા ગુપ્ત યાત્રીઓ (૦) પોતાનું કામ અમરછી રીતે કાઢી લે છે. આ લોકના જવા પછી આ વામમાર્ગી સન્યાસી સાથે મેં ચર્ચા ચલાવી. એમનું વાંચન સારું પણ એકપક્ષી હતું, અંગ્રેજી પણ જાણતા હતા. એમના સિદ્ધાંતમાં અને આચરણમાં ફેર હતો, પોતાની કમ-લાયકાતનું ભાન ધરાવતા. લોકને ઠગવામાં ઘુરું નહિ માનતા, કહેતા "એ તો વ્યવહાર છે. લોક કાંઈ મૂખ નથી કે ઠગાય. તેઓ સાધુઓ તરફથી અમુક ફાયદાની લાલચ ધરાવે છે અને તેથી સાધુઓને નીભાવે છે. સાધુઓ એક જાતના psycho-pathologists છે. દુઃખીઓને દીવાસી, દૂરની આશાઓ, ભવિષ્યના સુખના વાયદા, ઔષધો, જીભારના અંકા, વગેરે માલ (Commodity) સાધુઓ વેચે છે. બદલામાં તેઓનું ધન અને સેવા લે છે. આ વ્યાપારમાં જોડું થું છે? જેમ એક મહારી

નજર બંધીના ખેલો દેખાડી જોનારાઓનું દીલ ખડેલાવે છે, તેમ સાધુઓ પણ ઇંદ્રજાળમાં લકતોને ફસાવે છે. આ બધો (Fair) ચોખ્ખો વ્યવહાર છે. લકતો વારંવાર દોડી દોડીને સાધુ પાસે આવે છે, તે કાંઈ લાલના લોલમાજ આવતા હશેની? (Sadhhuism is a necessary factor in human economy.) સાધુપણ સમાજમાં અવસ્યનું છે. કુદરતમાં અચલ કાયદો છે, કોષ કોષને કશું મુક્ત આપતું નથી અને કોષ કોષ પાસે મુક્તમાં કશું લઈ શકતું નથી: તો પછી ઠગવા ઠગાવાની વાતજ ક્યાં રહી? જ્ઞાનવાન માટે પાપ પૂણ્ય કાંઈ છેજ નહીં. આ વાત નક્કીપણે સમજો અને પછી તમને દુઃખ જેવું કાંઈજ રહેશે નહિ.”

સિંધના ખીજ સાધુ, વાસવાની.

પછી હું સાધુ વાસવાનીને મળવા ગયો. તેઓ પહેલે પટ્ટીયાલા કાલેજમાં પ્રોફેસર હતા. એઓ પુષ્કળ લખણો કરે છે, અને દેશ સંવામાં માને છે. એમને માં પૌલ રીસાર સાથે બહુ સારું હોયું. તે વેળા એઓ અભ્યાસના વિષય ઉપર વિચાર ચલાવતા હતા. “અભ્યાસ એટલે દશે ઇંદ્રિયો તથા મનને અજ્ઞાનાં કામમાં લગાડવું તે. આખનું અભ્યાસ એટલે આખની કેળવણી અને તેનો સુઉપયોગ. જીવનું અભ્યાસ એટલે જીવ ઉપર કાણુ અને સારા દિતકારક શબ્દો ઉચ્ચારવા...વગેરે.” પછી (Complete continence) સંપૂર્ણ કામ સંયમના લાલ, હાની, તે બાબે હિંદુ શાસ્ત્રીઓ અને પશ્ચિમાત્ય તમીષોના મતફેર વગેરે પોષ્ટ પર Well informed અર્થાં ચલાવી. હિંદુ શીવસુદા ખરા હોવા જોઈએ એવાં આધાર વગરના નિવેદન (Assertion) સીવાય સાધુ વાસવાની કંઈ વધુ કહી શક્યા નહિ.

આવી બાબે પર નિર્ભયપણે, અપક્ષપાત તપાસ ચલાવવી, તે પર શોધ જોળ કરવી અને ખરું શું છે તે બહાર લાવવું, પછી લહેને આપણાં માની લીધેલાં અનુમાનોને અનુકુળ હોય या પ્રતિકુળ, એવી વળણ (Attitude) ઘણા ચોક્કસ નેતાઓમાં જોવામાં આવે છે. પછી મેં કોકશાસ્ત્ર તથા મનુ-સ્મૃતિ તેમજ મહાભારત ભાગવતાદિ પૂરાણોની સહાદતોથી આ બહુ પીંજાયલા અભ્યાસના વિષયની ઘોળી અને કાળી બંને બાજુ ચર્ચાવી. આખરે પ્રોફેસર વાસવાનીએ કબુલ કર્યું, “ખરેજ, સાચી હકીકત શી છે તે પુરી શોધ વગર જાણી શકાય નહિ, અને ખતવા જોગ છે કે વખત બેવખતના હલ્લખારના અભ્યાસના ઉપદેશથી આપણે કાયદા સાથે નુકશાન પણ કરતા હોઈશું.”

પછી દેશ સેવા પર ત્યાં નીકળી. નિષ્કામ કાર્ય પર લખાણ વિવેચન કર્યું. સાધુ વાસવાની કહેવા લાગ્યા, “આજકાળના નેતાઓની સેવા સકામ છે. સાચી સેવકે નામ, સ્તુતિની પરવા કર્યા વગર, તથા જાહેરમાં દોષ તાસા વગડાવ્યા વગર એક મહેદુદ (Limited) સ્થાનામાજ પોતાની સંધળી શક્તિ એકાગ્ર કરી સેવા કામ કરવું જોઈએ. પંદર પચીસ વર્ષના આવા મુંઝાં રચનાત્મક કાર્ય વડે કાંઈ સંગીન પરિણામ આણી શકાય.”

(Mass Education) મોટા જઠાની ઝડપી કેળવણી અને (Spectacular shows) ધ્યાન ખેંચનારા દેખાવોની વિરુદ્ધ સાધુ ખૂબ બખાબ્યા. પ્રગતિય કેળવણી માટે પહેલાં સ્વદેશાભિમાની શિક્ષકોને કેળવી તૈયાર કરવા જોઈએ. (Text Books) શાળાપ્રયોગી પુસ્તકો પ્રગતિય ધોરણ ઉપર નવાં રચાવાં જોઈએ, અને પછીજ બાળકોને સરકારી નિશાળો છોડાવી પ્રગતિય નિશાળોમાં લેવાં જોઈએ...”

મેં કહ્યું, “તમારા વિચારો સાંભળવામાં તો સુંદર લાગે છે, પણ દેટલે અંશે વ્યવહાર અને કાર્ય સાંધક થઈ પડે તથા મનુષ્ય સ્વભાવ અને તેની અંદપતા (limitations)ને અનુસરતા છે, તે વગર પ્રયોગે કંહી શકાય નહિ. વાસવાનીજી, તમે પોતે હાલની તમારી મોટાં ક્ષેત્રની હીલચાલ તહકુમ કરી તમારી યોજનાનુસાર ૧૫-૨૫ વર્ષ એકાદ ગામડાંમાં રહી કાં નહિ રચનાત્મક કાર્યને સફળ કરી દેખાડતા ? ..”

મારી શંકાત્મક વળણથી સાધુ વાસવાની ગભરાઈ ઉઠ્યા. મારી તર્ક (logic)ને sound but oppressive, સંગીન પણ ભુલમગાર, લેખાવી જલદીથી કોઈપણ એક પક્ષમાં નિશ્ચયાત્મક બની જવાની સલાહ આપી.

મેં કહ્યું, “તમે બધા દેશનેતા બની બેસા છો, પણ અસહ, સાચી હકીકત તો તમારી પાસે પણ નથી. અને બધા (Speculators) સટાબ્યાઓ, જુગારીઓ છો. જેને જે ગમે તે પોતાના ફાંટા અનુસાર capriciously સમજાવી રહ્યા છો. વાસ્તવમાં તમે પોતે પણ નિશ્ચયાત્મક નથી.”

પાછળથી મેં સાધુ વાસવાનીની કારકીદીનું અવલોકન કર્યું. તો તેમાં મુખ્ય વાત તો એ દીડી કે એઓ પોતાનાં નામ માટે જોઈએ તે કરતાં વધુ કાળજી ધરાવતા હતા. અને તેથી સ્વભાવે (sensitive) કાંકણ

હતા. મારી સાથની ચર્ચા પછી તો વારંવાર આમ વર્ગના (gallery goods)ને પંપાળવામાં સાર્થક સમજતા.

હલવાની ફીલસુફી.

એમની એક ખીજી ફીલસુફી રમુજ પમાડે એવી જણાઈ. કહે છે કે એક દિવસ એમને હલવો ખાવાની ઇચ્છા થઈ. તો એક (પાકા) શેર ઘીનો ગગડતો હલવો મંગાવ્યો અને પોતાના મનને કહ્યું, “લે ખા, કેટલો ખાવો છે?” આમ મન ધરાય ત્યાં સુધી ખાધો. પોરણામે એમની હલવો ખાવાની વાસના હંમેશની મટી ગઈ.

મેં કહ્યું, “આ નિયમ બધી જાગૃદમાં કેમ લાગુ પાડી શકાય? તમારી તો ખૂદ ઇચ્છાજ હતી કે આ વાસના દૂર કરવી. વળી તમે અમૂક અંશે મન પર કાબુ ધરાવો છો એટલે વગર હલવો ખાવે પણ મનને સમજવી શકો. ધારો કે દોષને દારૂ પીવાની કે વ્યભિચાર કરવાની ઇચ્છા થઈ તો શું તમારી રીત મુજબ મન ધરાય ત્યાંસુધી તે ઇચ્છાની તૃપ્તિ કરી લેવી? અને જો તેમજ હોય તો ભગવદ્ ગીતામાં જે સિદ્ધાંત સમજાવ્યો છે કે કામથી કામની, દોષથી દોષની વૃદ્ધિ થાય છે વગેરે. તે શ્લોકનો શો અર્થ કરવો?”

હાં ફરી શું અવાડો ઉત્પન્ન થયો. વાસના તૃપ્ત કરવી કે મારવી કે તેનો યુક્ત ઉપયોગ કરવો? અને યુક્ત એટલે શું? તેની સીમા કે ખા ક્યાં તાણવી? આપણામાં વાસના કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? એક પ્રકારની વાસના પૂરી થવે ખીજી જાતની વાસનાઓ ઉદભવશે નહિ તેની શી ખાતરી? દોષ પણ માણસ કેવળ વાસના રહીત જતી શકે કે? વગેરે પ્રશ્નનો પ્રવાહ મેં વહેવાડ્યો.

વાસવાની કહેવા લાગ્યા, “એમ દરેક જાગૃદમાં ઉંડા ઉતરવા જઈએ તો છેડાજ ક્યાંથી આવે?”

મેં કહ્યું. “આમ દરેક જાગૃદમાં જાણકું સપાટી પરનું જ્ઞાન જોઈ સંસારને અલગ તાપે ક્યાં ધસડી જાયો છો તેની કાંઈ ગણતરી કરી છે? યુરોપ્યનો અને અમેરીકનોએ છેલ્લી સદીમાં જે અદભૂત તરકકી કરી છે તે તેમની દરેક જાગૃદનાં ઉડાણમાં ઉતરી નિપપક્ષપાતપણે શોધ-જોળ ચલાવવાની વૃત્તિ શું આભારી નથી? મારી નજરે ઉડાણમાં ઉતરવાને કરતા દિંદીઓ કરતાં હિમતથી શોધજોળ કરનારા ગોરાઓ વપારે સાચા સત્યોપાસક છે. એક ખરો સંદેહવાદીજ (Sceptic) સાચો સત્યોપાસક જતી શકે.